وزارت معارف

ریاستِ دارالتألیف

تاریخ ادبیات افغانستان

طبع اول　　　　　　　　　　　　(۲۰۰۰) جلد

د کابل په عمومي مطبعه کښې چاپ شو

۱۳۳۰

وزارت معارف

ریاستِ دارالتألیف

تاریخ ادبیات افغانستان

طبع اول

(۲۰۰۰) جلد

دِ کابل په عمومی مطبعی کښې چاپ شو

۱۳۳۰

عرض مرام

کتابیکه بنام تاریخ ادبیات افغانستان خدمت قارئین وجهت استفاده
و افادهٔ
تقدیم میشود تدوین وتالیف آن چند سال قبل به کمسیو نیکه عبارت از شاغلو احمد علی خان کهزاد ، محمد کریم خان نزیهی ، علی احمد خان نعیمی محمدابراهیم خان صفاو میرغلام محمدخان غبار باشند سپرده شده بود. حضرات مذکور به استثنای شاغلی محمد کریم خان نزیهی قسمت های متذکره رایکی بعددیگری تالیف و بوزارت معارف سپردند اما متاسفانه شاغلی محمد کریم خان نزیهی از مشاغل و گرفتاری های زیاد به تالیف دورهٔ دوم موفق نشدند ، ریاست دارالتالیف تالیف آنرا به شاغلی علی محمدخان زهما عضو این ریاست سپردهٔ بعدازمدتی این قسمت هم تالیف ودوره های پنجگانه تکمیل شد.

چون این کتاب اقدام نخستین درتدوین تاریخ ادبیات افغانستان است وعلاوه بر آن نظرات مولفین ازنویسنده گان برجسته وبا صلاحیت کشوراند دارالتالیف زحمات ایشان نظرتقدیر دیدهٔ قسمت های پنجگانه رابدون تصرف وتعدیل باعین ترتیب ومقدمه های اصلی طبع ونشر وجهت استفادهٔ شاگردان آماده نمود .

ازخوانندگان محترم مخصوصاً ازحضرات معلمینی که این کتاب رابشاگردان تدریس میفرمایند خواهشمندیم تانظریات خودرا دربارهٔ این کتاب بریاست دارالتالیف کتباً بسپارند تادرطبع ثانی غور ومد نظر گرفته شود .

فهرست مندرجات

تاریخ ادبیات افغانستان

دور اول

ازقدیم ترین زمانه ها تا ظهوردین مقدس اسلام

گفتار اول — السنهٔ هندو اوروپائی آریاینا هند وایرانی – سانسکرت ویدی زندیا زبان اوستائی – پشتو–سایرلهجه های آریائی افغانستان از صفحه اول الی صفحه ۸ .

گفتار دوم — ادب ویدی (کلیات) ادبیات شفاهی سرودهای معلوم وسرود های گمشده – ریشی – ریگوید – سه کتاب دیگر ویدی تذکر اسماء و واقعات محلی . از صفحه (۹) الی صفحه (۱٤)

گفتار سوم — زبان وادب اوستائی، زبان زندیا اوستائی – اوستا – گاتا – اوستای قدیم وجدید – جزوهای اوستا – مبداء داستانها وادب حماسی، تذکار ومنشاء اسمای محلی از صفحه (۱٥) الی صفحه (۲٤)

گفتار چهارم — رسم الخط – رسم الخط ها و مبداء ظهور آن – رسم الخط آرامی خروشتی – کتیبه های خروشتی افغانستان – برهمی وشارادا خط پهلوی خراسانی پهلوی ساسانی – الفبای دینوپیری . ازصفحه (۱٥) الی صفحه (۳۳)

گفتار پنجم — نفوذ تهذیبی وادبی یونان درافغانستان – آمیزش افکاریونانی و آریائی – اسطوره ها – زبان ورسم الخط یونانی . از صفحه (۳۳) الی صفحه (۳۹) .

گفتار ششم — زبان وادب پرثوی یاپهلوی – پارتی خراسانی – تفکیك پهلوی پارتی وپهلوی ساسانی – زبان وادب پرثوی – ایاتکار زریران – ازصفحه (٤٠) الی صفحه (٤٤) .

گفتار هفتم	ادبیات کوشانو بودائی - تعریف محیط ادبی معاصر کوشانی‌ها سانسکرت وادب بودائی - کنیشکا ادبا وعلما - کتابخانه‌های معابد اسکائی - تخاری - سغدی - ازصفحه (٤٥) الی صفحه (٥١)
گفتار هشتم	پهلوی ساسانی منشاء پهلوی ساسانی - آثار پهلوی ساسانی پهلوی وافغانستان ازصفحه (٥٢) الی صفحه (٥٥) .
گفتار نهم	زبان دری - کلمات - زبان دری - مهد و پرورشگاه زبان دری انتشار آن از افغانستان به ایران کنونی ازصفحه (٥٦) الی صفحه (٦٠)

دورهٔ دوم

ازظهور دین مقدس اسلام تا تهاجم مغول

مقدمه	نخستین شعر و شاعری درپارسی امروزی • ازصفحه (٦١) الی (٦٦)
طاهریان	آغاز استقلال افغانستان و تشکیل ادبیات فارسی • حنظلهٔ بادغیسی شهید بلخی - ابوالمعشر بلخی - ازصفحه (٦٦) الی (٦٨)
صفاریان	محمد بن وصیف سکزی - بسام کرد خارجی - محمد بن مخلد سکزی - ابوسلیک گرگانی - فیروز مشرقی - ازصفحه (٦٩) الی (٧١)
سامانیان	ابو شکور بلخی - ابوالموید - ابو شعیب - ترک کشی - لوکری ابو زرعه - کمال الدین - ابو عبدالله لواجی - ابوعبدالله محمد بن حسن - بدیع بن محمد بلخی - دقیقی بلخی - رودکی - عمارهٔ مروزی کسائی دری - خجسته - میجیک - ایضاح نظری به روش ادب آل سامان ازصفحه (٧١) الی (٨٢)
غزنویان	عنصری - عسجدی - فرخی - مسعود سعد سلمان - ابوحنیفه اسکافی بوزرجمهر - شاه ابورجا - سید حسن - مسعودی - منصوری - راشدی ابو الفرج رونی - سنائی - عثمان مختاری فردوسی - ابوریحان بیرونی - گردیزی - بیهقی - ابن سینا - قابوس وشمگیر - نظری به ادبیات غزنویان ازصفحه (٨٢) الی (١١٠)

سلجوقیان

انوری - ارزقی - جبالی - امیر معزی - ادیب صابر ترمزی عمرخیام - ظهیر فاریابی - کمالی - ناصر خسرو - عبدالواسع جبلی - عبدالعزیز سلیمان شاه - خواجه‌عبدالله انصاری - ازصفحه (۱۱۱) الی (۱۳٤)

خوارزمشاهیان

رشیدالدین وطواط - بهاؤ الدین محمد بن مؤید. ازصفحه (۱۳۵) الی (۱٤۱)

غوریان

ملك‌الجبال سلطان حسین‌غوری - عروضی سمرقندی - ابوالنصر بدر الدین محمود - ضیاءالدین عبدالرفیع از صفحه (۱٤۱) الی (۱٤۸)

دورهٔ سوم

از حملهٔ چنگیز تا سقوط سلسلهٔ تیموری افغانستان

فصل اول
ادبیات در عصر چغتائیان

فتنهٔ چنگیز واوضاع سیاسی وادبی افغانستان در آنوقت .

شعرا : ضیاء الدین بلخی - محمد کاتب بلخی - حکیم ابوبکرواعظی ابن الرشید - ازهری هروی - شمس طبسی - سعیدهروی - پوربهای جامی - مولوی جلال الدین بلخی - امیر خسرو بلخی - زین الدین محمود هروی - امیرحسن سیستانی - علی لالا .

علما ونویسندگان : زین الدین محمود هروی - محمد خواری حسین دهستانی - رکن صاین‌هروی - قاضی منهاج السراج عطا ملك جوینی - از صفحه (۱٤۹) الی (۱۷۷) .

فصل دوم
ادبیات درعهد ملوك كرت

مقدمه - شعرای معروف : ربیعی پوشنگی - مظفر هروی - امامی هروی - ابن حسام هروی - ابن‌یمین فریومدی - حسن متکلم .

علماء ونویسندگان :خواجه قطب الدین یحیی - قاضی‌جمال الدین محمود - خواجه معین الدین محمد جامی - خواجه ضیاءالدین یوسف - وجیه الدین‌نسفی - امیرحسین حسیدنی

مو لانا سعد الدین تفتازانی - سیفی هروی - شیخ زین الدین تایبا ری — از صفحه (۱۷۸) الی (۱۹٤)

فصل سوم ادبیات در دورهٔ تیموریان

مقدمه — شعرای معروف : مولانا یحیی سیبك — سید شرف الدین بابا سودائی — کاتبی نیشاپوری — عارفی هروی — مولانا بدخشی — امیر شاهی سبزواری — جامی — میر حسین معمائی شیخ احمد سهیلی

ها تفی — هلالی هروی — حقیری — حافظ علی غوریانی امیر علیشیر نوائی — مولانا بنائی هروی — ٠

علما و نویسندگان : ابو محمد سیستانی — ملاحسین واعظ کاشفی — صیفی کاشفی — خواجه محمد پارسا — خواجه ابونصر پارسا شیخ زین الدین — شیخ محی الدین محمد غزالی — رکن الدین محمد خوافی — قطب الدین محمد خوافی — قاضی نظام الدین فراهی مولانا معین الدین محمد فراهی — مولانا محمد بدخشی — مولانا معین الدین محمد اسفزاری ناصر الدین ابونصر مهنه — حافظ برو میر خاوند شاه — خواندمیر — از صفحه (۱۹۵) الی (۲٤۲)

دورهٔ پنجم

از سقوط بدیع الزمان مرزا تا ظهور محمد زائی ها

مقدمه از صفحه (۲٤۳) الی . . . . (۲۵۲)

فصل اول شعرا و فضلا در قرن دهم در بلخ و بدخشان

ذکاء — وفائی — صبوحی — مولانا رونقی — مولانا عبدالصمد — مولانا خودی — ابتری — داعی — دبیر — موجی — مولانا مظفر الدین مدامی — شیدای بلخی — میر الهی — مولانا بابای بلخی — الف ابدل — امیر مسیب رازی — قاسم خان موجی —

مدرسین و علما : بوالخیر — میر عابد — میر قاسم — قاضی صالح — مولانا جمله میرزاده مفلس — مولانا جارالله — مولانا محی الدین هروی — مولانا عبدالله از صفحه (۲۵۳) الی (۲۶۱)

درهرات

مولانا هاتفی - بدیع الزمان - ضیاءالدین یوسف - میر جنونی فخری کاشفی - محمدمومن مرزا - حافظ علی - مرزا کانی مولانا نورالله - دوست محمد گوشوان - مولانا آصفی - مولانا بنائی - شهاب الدین معمائی - حافظ سلطان علی - مولانا میر محمود - زلالی هروی - شیخ محمد طاهر - مولانا یاری - قاسم مرموز - حیدر کلیچه - مولانا دایمی وصفی هراتی - مولانا نگائی غزالی هراتی - مولانا عالم - نجم الدین مسعود - اهلی - شیخ ابو الوجد - فنائی - ویسی - ساغری - واصفی - میرعلی خطاط مجنون چپ نویس - انسی ازصفحه (۲۶۲) الی (۲۷۸) .

شعرای کابل درقرن دهم

مولانا قاسم کائی - سروری - فیروز کابلی - خواجه زاده کابلی از صفحه (۲۷۸) الی (۲۸۱) .

فصل دوم

شعرای قرن یازده دربلخ وبدخشان

امیرمحمدجمیل - ابوالفیض حضرت - ملاسیلی مستقیم بلخی ملانظمی - حکیم لایقی - ترابی بلخی - ابونصر نصیرا - زایر میرحوجك - میر کیجك - مولاناخرگاهی - مولانامرهم - مولانا صالح - شیخ نزعی - عوض بیك - مولاناشریف واله - مولاسعد الدین - مولانارضا - مولانا شاه‌محمد - مولاناصالح - مولانا شاقلی - خواجه‌میرك - میرامین - مولانانیاز - مولانا بزمی - مولانا رحما - مولانا ادرعی - میر فخر الدین واقف - مولانادرویش میرشاهم - تیمور علی - مولاناحسن - خواجه ملاقاضی - ملامیرك عاملای بلخی - ابولمجد - کاشفی - والا - سیف خان - همت خان - ازصفحه (۲۸۲) الی (۳۰۲)

درهرات

اعجاز - میرمحمد یوسف - فصیحی - قیصر - ناظم - خیالی - رضا ملاوفا - مرزامنصور - عتاب الدین - ازصفحه (۳۰۲) الی (۳۶۰)

درقندهار

واصب قندهاری - وهمی قندهاری - صفحه (۳۶۰)

درکابل

فراقی کابلی - مهابت خان - صفحه (۳۰۷)

فصل سوم قرن دوازده و سیزده بلخ و بدخشان
میرغیاث الدین - ثابت ثبات - خلیفه ابراهیم - بینوای فرخاری حشمت - خواجه محمد هاشم - مجدد - قبول - گرامی - نظربیك مرزا کامل - فانی - مخفی - شهاد - عارف - ازصفحه (۳۰۸) الی (۳۱۵).

در هرات
سید - ارشد - جواد - وجهی - صفحه (۳۱۶) الی (۳۱۸)

در قندهار
اعلیحضرت احمد شاه بابا - اعلیحضرت تیمورشاه - اعلیحضرت شاه شجاع - شهزاده نادر - شهزادهٔ نادر متخلص به دری - از صفحه (۳۱۸) الی (۳۲۰).

در کابل
سعدالدین احمد انصاری - افغان - حاجی محمدعمر - مرزاخان علی عسکر - علی نقی - عاجز افغان - فروغی - عایشه درانی ولی رام - ازصفحه (۳۲۱) الی (۳۲۶)

دورهٔ پنجم

دورهٔ محمد زائی ها

مقدمه
اوضاع علمی وادبی دراین دوره ازصفحهٔ (۳۲۷) الی (۳۳۳)

شعرا
انور - هبا - ذوقی - سرکار - یاری - طرزی - اندری - میر یوسف - شرف - مرزا محسن - احمد خان - سالك ابن قاضی - واسع - عباس - مشرقی - عبدالباقی مجددی ولی طواف - ملك - مهجور - ادیب پشاوری - میر الفت عزیز - حیرت - امضاه - حمید - قاسم علی - شامل - عزت - ناجی - عاری - دروازی - مسلك - آه - ناله - غمگین - عبدالله خان ملا - عاجز - حبیبی - واصل - عشرت - اسیرمسلم مخلص - گوهری - نوروزعلی - رندی - کندل - مستان شاه رفیق - مشتری - جبار - غلام - فقیر - میر علی - سائل موسی - عبد الرحیم - محمد اکبر - غلام حسین - نطق علی محمود - احمد - عارفی - سید - یوسف - شیر احمد - بزم - احمدی - محسن - تاجر - غافل - نادل - ندیم بلخی - مجذوب - فارغ - قتیل - تائب - آزاد - فرحت - شایق بسمل - فراهی - ندیم کابلی - بیتاب - مستغنی -

قاری – گوزك – رسول – محمود طرزی – عبد الرحمن پریشان – صاحبداد –
خواجه محمد – سیدحسین از صفحه (۳۳۳) الی (۳۸۲)

شاعره ها
بی بی آمنه متخلص به فدوی – محجوب هروی – صاحبو متخلص به عاجزه – صنوبر متخلص به عاجزه – گوهر – مستوره – محجوبه – ملاله – مخفی – سپینه –
از صفحه (۳۸۳) الی (۳۸۸)

نثرنویس ها
میر احمد اظهر – حسن علی – حبیب الله – عبد الباقی – میر محمد نبی – سید جمال الدین – یعقوب علی – نور محمد قندهاری – میر برهان الدین – نجم الدین ذاکری میر یار بیك – عبدالکریم – محمد یوسف ریاضی – غلام مرتضی – سلطان محمد خالص – فیض محمد –
از صفحه (۳۸۸) الی (۳۹۲).

مطبوعات
عهد امیر شیر علی خان: – روز نامه شمس النهار –
عبد القادر – عهد امیر عبد الرحمن خان –
عهد امیر حبیب الله خان – سراج الاخبار – وفات و تراجم محمود طرزی – نقل یك فرمان امیر – نقل یك خبر از شمس النهار – اتهامات (۳۹۶) الی (۴۰۲)

خوش نویسان
عبدالرحمن – صفدرعلی – تاج محمد – حنبئی – سید عطامحمد مرزامحمد یعقوب – عبدالعظیم – غلام حسین – میرامحمد غلام صدیق سید محمد – حسام الدین – محمد حسین – محمد جعفر – محمد یونس – محمد یعقوب – محمدرضا – صوفی عبدالحمید
و از (۴۰۲) تا (۴۰۴)

رسام ها
محمداعظم ابکم – پروفیسور غلام محمد – از (۴۰۴) تا (۵۰۴)

نثر پشتو
از (۴۰۶) الی (۴۰۷)

مولف ونویسنده
(۴۰۷)

تجدد ادبی
(۴۰۸)

ختم.

قسمت اول

مؤلف

بناغلی «کهزاد»

از قدیمترین زمانه ها تاظهور دین مقدس اسلام

بسم الله الرحمن الرحیم

تاریخ ادبیات افغانستان

قسمت اول

از قدیم ترین زمانه ها تا ظهور اسلام

گفتار اول

السنهٔ هند و اروپائی - آریا یا هندوایرانی - سانسکریت ویدی - زند یا زبان او ستائی پشتو - سائر لهجه‌های آریائی افغانستان .

* * *

لسان هند و اروپائی

در ۱۷۸۶ درمطالعات زبان شناسی مجرای جدیدی باز شد و علماء ملتفت گردیدند که بین السنهٔ اروپائی و هندی مثل یونانی و لاتینی و سانسکریت شباهتی موجود است . این قرابت تاچندی محض ازروی تشابه کلمات دیده میشد تااینکه صرف و نحو مقایسه‌وی [گرامر کومپاره] ثابت ساخت که تشابه زیادی دراصول صرف و نحوی آن زبانهاهم ملاحظه میشود بعبارت دیگر این السنه محض درمواد بهم شباهت ندارند بلکه شباهت در قالب آنها ست . زبان شناسان علت این تشابه اساسی را منوط بیکی از علایق ششگانه‌ذیل : تجارت ، مهاجرت ، همجواری خاك ، آئین ، تسلط ، مبداء مشترك می‌دانند ویك یاچندین ازین عوامل هم درین امر دخیل است اما علت اساسی تعلقات اروپا وهند ازنقطهٔ نظرزبان همان « مبداء مشترك » بست که‌قرارآن متکلمین لسان سانسکریت زند ، یونانی ، لاتینی ، اسلاوی وغیره روزی درمحلی یکجا زندگانی داشتندوبه زبان مشترکی حرف می‌زدند که‌آنرا « زبان‌مادر » یابصورت وضعی و اصطلاحی « هند واروپائی » گویند .

جدا شدن این کتلــه ها و تقسیم آن به‌شاخه هاسبب ظهور خانواده های السنه و لهجه های فرعی ازاصل تنه هندواروپائی گردیده است .

دانشمندان برای کشف چگونگی زبان اصلی هندواروپائی ازدوچیز مهم کار گرفته ومی گیرند یکی نوعیت تغیرات صوتی السنه‌ودیگر مقایسه اصول صرف ونحواز قبیل گردان افعال وصرف اسماء اشتقاقات ودسته بندی کلمات وغیره . باین قبیل ملاحظات ثابت شده است که‌هر یك اززبان های مشخصی که جزء السنه هند واروپائی می آیند از نقطهٔ نظر صوت وصرف ونحو دراصل مبداء دریك زبان قدیمه واولیه اشتراك باهمی پیدامی کنند این زبان قدیمه یااولیه برای السنهٔ هند واروپائی همان نسبتی رادارامی باشد که زبان لاتینی برای السنهٔ رومن یازبان سانسکرت برای پراکریت‌هادارد .

به‌این‌اساس شاخه‌های‌السنهٔ هندواروپائی : سانسکریت زند ' لاتینی' یونانی ' پشتو فرس قدیم هر کدام بجای‌خود دارای عواملی میباشند که برنگی از رنگ‌ها به‌تجدید ساختمان زبان اولیه ومادری هندواروپائی کمك می‌توانند . دخالت کلمات بیگانه دریك‌زبان به‌هر پیمانه ای که باشد ماهیت آنرا تغیر داده نمی تواند بشرطی که آن‌زبان دارای اصول صوتی وصرف ونحو اساسی ومحکم باشد زیرا صوت وصرف و نحو قالب و کلمات مواد زبان است .

باوجودیکه یکدسته علماء باصلاحیت های مختلف علمی به‌وجود یك‌ملت هندواروپائی قایل شده‌اند ووجود یك زبان مادری هندواروپائی هم مستلزم آنست معذالك اگر درنفس امر خوب دقت‌شود اسناد تنها همین‌قدر وانمودمی کند که دریك عصردورافتادهٔ اقوامی باداشتن نژاد ومدنیت‌مختلف دارای‌یك اصول صوتی‌ویك صرف‌ونحو ودسته لغات مشترك بودند وبس زیرا واضح‌است که‌وحدت‌زبان‌حتماً وحدت نژاد ووحدت مدنیت‌را ایجاب نمی تواند بهر حال مهد اقوام هند واروپائی یامهدمتکلمین‌زبان‌هندواروپائی‌موضوعی است که‌نظریات درآن‌باره مختلف است ونقاط مختلف پیشنهاد شده‌ومنجمله‌یکی هم‌نظریه ایست که‌مادرتاریخ خود اتخاذ کرده‌ایم وآن‌اراضی ایست بین‌حوزهٔ علیای‌سر دریا آمو دریا که‌درمیان مورخین وزبان شناسان طرفدار زیاد داشته ودارد وبعد از کشف السنهٔ

« کوتچی » سرازنو تقویت یافته است (۱) بدین اساس این مفکوره امروز عمومیت دارد که متکلمین السنه « سنتم » وحصهٔ از گویندگان زبان های « ستم » از آسیای مرکزی برخاسته از راه جنوب اورال و شمال بحیره خزر راه مغرب راپیش گرفتند ویك حصهٔ دیگر اقوام « هندوایرانی » ازشمال اکسوس بطرف جنوب متمایل گردیدند درحالیکه خویشاوندان آنها اقوام بادیه نشین سیتی یا تورانی که شاخه ای از آنها یعنی تخارها جزء متکلمین دسته « سنتم » می آیند جابجا ماندند وجزئی کوچك دردورهای جدید تر بیجا شده و به حصص شمال شرقی کشور مامستقر شدند .

آریائی یا هند یا وایرانی:

درمیان دسته های السنه هندواروپائی آنکه ازهمه بیشتر شواهد کافی ، حتی متون ادبی ازخود باقی گذاشته دسته السنه ایست که بنام واقعی « آریائی » یا به اسم وضعی « هند وایرانی » شهرت دارد . متکلمین لسان اولیه و مادری هند واروپائی اگر درپر ده های قبل التاریخ ملفوف می باشند گویندگان خانوادهٔ زبان های هندوایران درآغاز دورهٔ تاریخی روی صحنه می آیند وعبارت ازیکدسته قبایلی می باشند که « آریانه ویجه » درحوزهٔ علیای سر دریا و آمودریا زیست داشتند و دامنهٔ زندگانی مشتر که آنها درشمال آریانا یا افغانستان درعلاقهٔ باختر هم ادامه داشت . زندگانی مشتر کهٔ قبایل آریائی یا هندوایرانی ومحل آن در تاریخ ادبی کشور ما اهمیت بسزائی دارد زیرا این زندگانی مشترك عامل تشکل لسان آریائی شده که ازآن بنوبهٔ خود زبانهای هندی مشترك وایرانی مشترك بمیان آمده وقدیم ترین شاخه های متقابلهٔ آنها سانسکریت ویدی وزبان اوستائی است که خود آنها باشرایط موجوده تحقیقات زبان شناسی مبداء خانواده السنهٔ هندی وایرانی شناخته شده اند وهر کدام از خود یك سلسله لهجه های ضمنی وفرعی دیگر دارداین دسته ها درحقیقت هر کدام لهجه های یك زبان واحد اند که بعداز انشعاب از تنهٔ مشترك بصورت مستقل تحول ونشونما نموده اند ملتفت بایدبود که وحدت السنهٔ « آریائی » یا هندوایرانی مانند وحدت السنه جرمنی یا « ایتالوسلتی » یك وحدت ایجابی لسانی نیست بلکه جنبهٔ

---

(۱) ملتفت باید بود که دراوایل مطالعات السنه هند واروپائی باختر یا صفحات شمال افغانستان بحیث مبداء السنهٔ مذکور طرفدار زیاد داشت .

وقوعی وواقعی دارد وحقایق مختلفی وانمود می کند که متکلمین السنهٔ هندی وایرانی هردو درالسنهٔ متقابله خویش را بیك نام مشترك «آریا» می خوانده اند وبهمین جهت زبان مشترك که ایشانرا «آریائی» هم خوانده اند.

زبان آریائی که به خانواده های هندی وایرانی تقسیم شده است از نقطه نظر اصول صوتی وصرف ونحو و لغات بقدر کافی حفظ شده و به اساس آن بطور مثال بسهولت می توان زبان اوستائی قدیم را به سانسکریت ویدی یا سانسکریت ویدی را به زند یا اوستائی گردانید واین بزرگترین نشانهٔ ایست که وحدت زبان آریائی یا «هند وایرانی» را اثبات میسازد وبرای هیچ یك دسته یا خانوادهٔ دیگر هند و اروپائی این کیف میسر نیست زیرا در داخل هیچ دسته شاخه های مرکبه حفظ نشده اند.

معمولاً عقیده برین است که دریك زمانهٔ معین مثلاً در حوالی قرن ١٤ یا ١٥ ق-م زبان آریائی محتملاً از فارس مدیا وسغدیان گرفته تا پنجاب در ساحهٔ و سیعی که افغانستان قسمت های وسطی آنرا اشغال کرده است عمومیت داشت وحرف زده میشد. پیشتر گفتیم که اقلاً حصص شمالی یا شمال مشرقی افغانستان جزء ساحهٔ بود که حیات مشترك قبائل آریائی یا هند وایرانی را دیده .چون زندگانی مشترك عامل تشکیل زبان مشترك است طبعاً حکم میتوان کرد که کانون زبان آریائی حوزهٔ دوطرفهٔ اکسوس یا آریانای شمالی را در بر می گرفت ونظر به بقایای لهجه های متعدد خانوادهٔ هندی وایرانی احتمال زیاد میرود که دامنهٔ کانون زبان مشترك هردو خانواده تا سلسل هندو کش هم انبساط یافته باشد.

زبان آریا یا هند وایرانی را بدو دسته یا دو خانوادهٔ معین تقسیم می کنند.

خانوادهٔ هندی

خانوادهٔ ایرانی

هندی مشترك وایرانی مشترك که مبداء این دو خانواده زبان اند و بعلت عدم شواهد قدیمترین شاخه یعنی سانسکریت ویدی ولسان اوستائی از آنها نمایندگی می کند هر دو طبق تعریف فوق وبقرار شواهد وقوعی درافغانستان ظهور ونشونما یافته است وپیش ازین که بمشرق وغرب یعنی به هند و ایران برسند مراحل اولی ادبی خودرا درماحول هندو کش گزرانیده اند ازین جهت است که نه تنها تاامروز لهجه های فرعی هر دو خانواده در

کوهای افغانستان موجود است بلکه قرار بعضی نظریه ها زبان پشتو طوری ممیزات مشترک هردو را دارد که آنرا برخی از زبان شناسان زبان مستقل بین دو خانواده هندی و ایرانی قرارداده اند .

سانسکریت ویدی :

اصل مبداء خانواده السنه هندی رازبانی تشکیل می دهد که محققین بنام فرضی «هندی مشترک» یاد کرده اند که از آن درظاهر امر عجالتاً اثری نیست و اگرهم است همان هندی قدیم است که بزبان دیگر آنرا «سانسکرت ویدی» یازبان «زبان ورا» می خوانند و باوجودیکه زبان سرودهای ویدی هم یکدست نیست معذالک آنرا صحیح ترین یاقریب ترین مظهر «هندواروپائی» میشمارند واین زبانی است که از روی آن بهتر از لسان اشعار هومرو بهتر ازحصص قدیم اوستا کیف زبان مادری اولیه هند واروپائی رادرک می توانیم.

سپس سانسکریت کلاسیک می آید واین زبانی است که پانی نی (Panini) «قرن سوم ق-م» عالم صرفی ونحوی اتکی برای تفریق آن زبان سرود آنرا «بهشه (Bhasa)» خوانده زبان بهشهٔ کلاسیک مانند زبان ویدی همان هندی قدیم است که در یک موقع معین زیر قوانین وانضباط آمده وهنوز تحت تاثیر ویدی است.

هندی متوسط نه از سانسکریت کلاسیک بلکه از همان هندی اولیه جداشده است اگرچه ظهور آنرا در قرن ٦ ق-م نسبت می دهند ولی عروج آن معاصر آشوکا است وفرامین سنگی وادبیات پالی وپرا کرایت ها ازآن نمایندگی می کند. سپس هندی جدید می آید که عبارت از اردو وهندی میباشد اولی بانفوذ اسلام وعرب با زبان عربی وفارسی مخلوط شده وبرسم الخط فارسی وعربی است . دومی از اینگونه کلمات عاری است کلمات جدید خویش را از زبان سانسکریت گرفته وبرسم الخط (دیوانا گاری) نوشته میشود .

زند یازبان اوستائی :

خانوادهٔ السنه ایرانی مانند خانوادهٔ هندی مبدائی داشته بنام فرضی «ایرانی مشترک» که ظاهراً اثری ازآن درمیان نیست واگر هم است زبان قدیم ترین سمت اوستا یعنی (گاتها) ازآن نمایندگی میکند خانوادهٔ السنه ایرانی رامعمولاً به دوشاخهٔ اساسی تقسیم می کنند :

(۱) پارسیك یا جنوب غربی .
(۲)غیر پارسیك یا دستهٔ شرقی .

پارسیك یك رشتهٔ زبانهائی را در برمیگیرد که قدیم ترین شکل آن فرس قدیم هخامنشی وصورت متوسط آن پهلوی ساسانی است که هر دو درفارس ظهور کرده اند اگرچه شکل جدید این سلسله فارسی امروزی رامی دانند معذالك دری یا فارسی خراسان جزء دسته شرقی است واین موضوع بجایش مفصل شرح داده خواهد شد .

مبداء شاخهٔ غیر پارسیك یاشرقی (زند) یازبان اوستائی است که نه تنها قدیم ترین شکل مخصوص این شاخه است بلکه قراریکه گفتیم درمیان السنهٔ ایرانی به مفهوم عام کهن ترین نمونهٔ زبان های این خانواده محسوب میشود ومحل ظهور ونشو نمای آن صفحات شمال وشمال شرقی افغانستان است صورت متوسط این شاخه در دست نیست . واشکال جدید آن نه یك زبان بلکه دسته زبان هاست که بنام دسته (غلچه) یازبان های پامیر ولهجه های ارمری وپراچی یاد میشوند وازآن ها بعد تر تحت عنوان سائر لهجه های آریائی افغانستان مختصر بحث خواهیم نمود .

پشتو :

شبهه ای نیست که مبداء زبان پشتو به هند وارو پائی وهند وایرانی تعلق میگیرد ولی پایان تر ازین عجالتاً بصورت قطع فیصله نشده است که پشتو جزء خانوادهٔ هندی می آید یاجزء خانوادهٔ ایرانی یا اصلاً شاخهٔ مستقلی است میان السنهٔ هندو آریائی وهند ایرانی . داکترفره دریك میولرنظریه داشت که پشتو جزء السنه ایرانی است . داکتر ترومپ (Dr . trumnpp) معتقدبود که پشتو جزء السنهٔ ایرانی نیست بلکه جزء خانوادهٔ هند و آریائی است به این فرق که عضو حقیقی خانوادهٔ هندی نبوده بلکه شکل مستقل دارد ومثال اولین تحولی است بین خانوادهٔ هند وآریائی وهندو ایرانی و به این لحاظ ممیزات هردو خانواده را دا را میباشد ولی بیشتر به پرا کریت ها یعنی خانوادهٔ هندی شباهت همیرساند این نظریه از طرف جمعی از دانشمندان مثل پروفیسرفن سپیگل و داکترهوانل (Dr, Hornle) ودارمستترقبول شد، ولی بعدتر دانشمندان اخیرالذکر ازین عقیده ها گذشته و پشتو را جزء السنه ایرانی قرار دادو اظهارنمود که این زبان از «زند» و یا از زبانی که شبیه به زند بود برآمدهٔ و پشتو عملاً به «زند» همان نسبتی را دارد که فارسی کنونی به فرس هخامنشی دارا میباشد سپس این نظر به

تقویت شد و به اساس آن پشتو جزء شاخهٔ شرقی السنهٔ ایرانی میباشد ولی با شباهت های که به زند دارد و نسبت به دسته های پارسیك یکطرف به زبان گاتهای اوستا نزدیك است و از جانب دیگر قرابت آن بهپراکریت ها آنرا به خانوادهٔ السنهٔ هندی هم سهیم میسازد و این خواص دوجانبه اگر چه یکی آن فرعی هم باشد از نقطهٔ نظر انشعاب السنهٔ هند و ایرانی بهمفهوم عام از خاکهای دوطرفه هندوکش اهمیت زیاد دارد و بقایای یك دسته زبانها و لهجه های آریائی هندوکش این اهمیت را مضاعف میسازد .

سائر لهجه های آریائی :

در اثر پارهٔ مطالعات زبان شناسی که تاحال در افغانستان به عمل آمده بقایای تقریباً بیست لهجهٔ دیگر در درهها و کوهای این مملکت به مشاهده رسیده که بعضی مثل دسته غلچه یا زبانهای (پامیر) و وارمری و پراچی جزء شاخهٔ شرقی خانوادهٔ ایرانی میباشد برخی مانند السنه نورستانی ، پشه ئی ، کاتی ، وایگلی ، اخشون ، وخووار (khowar) و پارسون به لهجه های هندی تعلق می گیرد و در جنوب هندوکش شرقی در مناطق شمال غرب هند دستهٔ زبانهای دیگری موجوداست که در مطالعات السنه بنام دسته (داردیك Dardic) یا پیشه چه (Pisacha) شهرت دارد و ممیزات هر دو خانواده هندی و ایرانی را دارا میباشد از روی این بیانات مختصر واضح میشود که کوهای افغانستان روزی کانون قبائل آریائی هند و ایرانی بوده و مبدأ اولی دوخانواده السنهٔ هندی و ایرانی و زبانها و لهجه های مربوطه هر کدام در اینجا نشو ونما یافته و باوجود مرور چهار هزارسال باز شواهد عملی آنقدر باقی است که این نظریات را بصورت حتمی ثابت کند .

اسماء و محل رواج بعضی لهجه های فوق الذکر قرار آتی است :-

لهجه های یادستهٔ غلچه عبارت است از :

منجانی ، اشکاشمی ، زیباکی ، واخی ، شغنی ، روشانی وغیره این لهجه ها در درههای مختلف پامیر معمول است .

زبانهای نورستانی در مقابل دره های فوق در دامنههای جنوبی هندوکش حرف زده میشود و عبارت است از :

کاتی ، وایگلی ، اخشون پرسون .

ارمری:-

در درهٔ لهوکر در برکی برك و در وزیر ستان نزدیك کانی گرام معمول بوده و از محل اول‌الذکر درین سال‌های اخیر نسبتاً کم شده است .

پشه‌ئی:

از وایگل نورستان بطرف شرق تا گل‌بهار بطرف غرب حرف زده میشود و مرا کز آن کنرولغمان است و از حود چهار لهجه دارد .

(۱) لهجهٔ شمال غربی (گلبهارو شتل) .

(۲) لهجهٔ درهٔ اوزبین (غرب لغمان‌والی شنگ، علیا) .

(۳) لهجهٔ تگو ، نجرو .

(٤) لهجهٔ لغمان ، الینگار کنرو درهٔ پیچ .

گفتار دوم

ادب ویدی (عمومیات) ادبیات شفاهی — سرودهای معلوم وسرودهای گمشدهٔ ریشی رگ وید محل ظهور سرودهای ویدی .

* * * * * * *

ادب ویدی (عمومیات)

قراریکه در گفتار اول ذکر یافت زبان سانسکریت پیش ازین که به این نام مسمی شود یعنی زبان سرود های اولیه آیارئی ، که قدیم ترین مظهر لسان هندواروپائی شناخته شده درماحول هندوکش نشوونما یافته است .

آریاها در آن مراحلی که بین حوزهٔ اکسوس واندوس (آمودریا وسند) می زیستند مراتب رشد معنوی رابه اندازهٔ کافی پیموده وسویهٔ فکری طبقات منور بجائی رسیده بود که الهامات دل وتخیلات عقیدهٔ خود رادرقالب سخن موزون درآور ند .

این سخنان موزون عبارت ازیك سلسله اشعاری است معروف به « سرودها » که قسمتی ازمین رفته وقسمت دیگر سینه بهسینه حفظ شده تادرقید تحریر و کتابت درآمده است .

بالااشاره کردیم که زبان سرودهای آریائی قدیم ترین مظهر هندواروپائی است حالا به این نکته متوجه میشویم که قدیم ترین مظهرادبی هندواروپائی یعنی سرودهای آریائی درقالب ادب شفاهی باراول در کوه پایه های افغانستان بهمیان آمده است .

ادبیات شفاهی نسبت به ادبیات تحریری قدیم تروطبیعی تراست وبحکم قانون فطری میتوان گفت که همه اقوام بشری این مرحله را کم وبیش گذرانیده اند ولی روبهمرفته همه جا ازمراحل ابتدائی تجاوز نکرده و اگر تجاوز هم کرده حفظ نشده ودرنتیجه اثرزیادازآن باقی نمانده لذا میتوان گفت که ادبیات شفاهی ومخصوصاً حفاظت آن قرن ها در حافظه وسینه یکی ازاختصاصات آریائی وباز اگردقیق تر بگوئیم یکی ازممیزات مختصهٔ قبایل هندوایرانی است که درعرف ماینام کتله باختری خوب ترشهرت یافته ودرماحول هند و کش که مهد ظهور ونشوونمای ادبی آنهاست پدران خانواده طبق یکی ازعادات کهن خانوادگی

که جنبه مذهبی هم بخود گرفته بود نهایت کوشش به‌خرج میدادند تا فرزندان خود را ازثمرهٔ میراث معنوی مستفید سازند واین رسم نیکو سبب شد که سرودهای آریائی چه ویدی وچه گات ها که ازآن در گفتار آینده صحبت خواهیم کرد حفظ وصیانت شود .

سرودهای معلوم وسرودهای گمشده

رویهمرفته مجموع سرودهای آریائی رادوعنوان می دهند :

(۱)سرودهای معلوم (۲)سرودهای مجهول یا گمشده .

این طبقه بندی به‌شهادت متن خود سرودهای معلوم بمیان آمده وازروی‌آن معلوم میشود که‌غیر ازسرودهای که تاحال دردست‌است سرودهای دیگری هم بوده که بیشتر آن به علت قدامت زمان ازخاطرها هم محو شده است .

تذکر موضوع سرودهای گمشده آریائی درتاریخ‌ادبیات افغانستان کمال اهمیت دارد زیراقراریکه‌بعدتر خواهیم‌دیدچون صحنهٔظهورقدیم‌ترین‌سرودهای معلوم جنوب هندوکش بوده‌است‌میتوان‌سرودهای گمشده‌راتایك اندازهٔ زیادمحصول‌تقررآریاهادرشمال‌هندوکش دانست و احتمال‌بسیارقوی میرود که انشاءسرودهای‌آریائی در حوزهٔ اکسوس (آمودریا) شروع شده باشد (۱)

ریشی :

سرودهای آریائی که معمولاً بنام سرود های (ویدی) یاد میشود و شرح لغوی و ادبی آن بعد تر خواهد آمد محصول ذوق و قریحهٔ شعرائی است که از میان بعضی خانواده های آریائی سر بلند کرده و معمولاً آنها را ریشی می گفتند .

---

(۱) مستر دوت (Dutt) در مؤلفهٔ خویش موسوم به (آریائی ساختن هند) (Aryanisation of India)صفحهٔ ۵۵ می‌نگارد : (اختلاف بزرگ متن) (ریگ ویدا) به جای خود یادگار کوچکی است که‌ازیك دورهٔ بزرگ‌ادبی که درطی آن سرودهای دیگری هم بوده و از بین رفته . تغیرات واضحی که در دورهٔویدی در زبان سرودها به مشاهده میرسد نشان می دهد که پیش از سرو دهای دورهٔ و یدی حتماً عده زیاد سرودهای دیگری هم بوده که متاسفانه گم شده و بما نرسیده است .

کلمهٔ ریشی در عصر ویدی مفهومی داشت جامع و بر کسانی اطلاق می شد که بر تمام دانستنیهای متداولهٔ وقت معرفت داشتند.

ریشی ها یا دانایان قوم در حیات روحانی، اجتماعی، سیاسی، و ادبی جامعه قیادت می‌کردند و در حفظ رسوم و عنعنات و تقویه روحیات قومی و راهنمائی مردم به مدارج عالی اخلاقی سهم بارز و برجسته داشتند و عصاره افکار صائب خویش را در اضافهٔ اشعار و سرودهای مهیج و جذاب طوری به مردم تلقین می کردند که بعد از سه ونیم هزارسال هنوز باقی و در قطار زیبا ترین مظاهر ادبی بشر قرار دارد.

ریشی ها شعرا ئی بودند که شعرسرائی پیشه آنهابود و به این وسیله در تمام طبقات از کانون خانواده ها گرفته تادربارهای شاهان نفوذ داشتندودرهمچه جامحبوب و محترم بودند.

به واقع زبان سانسکریت را پیش از اینکه زبان سانسکریت شود در آوان اولی نشو ونما چنان توسعه دادند که در دورهٔ های بعد نظیر آنرا نمیتوان یافت. سرودهای ویدی خوشبختانه زیادی این ریشی ها راچه مرد و چه زن حفظ کرده و از آن به صراحت معلوم میشود که مردان و زنان آریائی در عصر ویدی در انشاء و سرودوحفظ امانت و میراث معنوی ادبی میکوشیدند و در اثر اجتهاد افراد منور خانواده ها بود که این مجموعهٔ بزرگ ادبی به میان آمد و در طی هزاران سال حفظ شد.

ریگ وید:

رو بهمرفته سرود های معلوم آریائی را بنام (سرود وید) یا ویدی یا محض به نام (ودا) یاد میکنند.

(ودا) اصلاً به معنی (دانش و معرفت) است و از فعل (وید) یعنی (دانستن) اشتقاق یافته و مجموع سرودهای ویدی ازنقطهٔ نظر قدامت و موضوعات مذهبی به چهارمجموعه یا کتاب تقسیم شده است که قدیم ترین و مهم ترین آن به (ریگ ویدا) یعنی (دانش مقدس) موسوم است و از نقطهٔ نظر مراتب ادبی و امثال جغرافیائی و نیمه تاریخی ارتباط زیاد به وادی های جنوب هندو کش «افغانستان شرقی» دارد.

ریگ وید مشتمل بر ۱۰۲۸ سرود است که آنرا به طور عموم به ده کتاب یاجزوه

یا قرار اصطلاح ویدی به ده (ماندلا) ـ Mandala . یا دائره تقسیم نموده اند . وهریك را کتاب خانواده‌ای نیز گویند .

گرچه بطور عام سرودهای ده‌جزوه ریگ‌وید دارای خواص مشترك نیست معذالك شش کتاب آن که از دوم تا هفتم باشد مشابهاتی بهم دارد وهستهٔ مرکزی جزوه‌هائی دیگر را تشکیل می دهد . او زان اشعار سرودهای مختلف و مصرع های منظومه ها ۸ ـ ۱۱ ـ ۱۲ سیلابی میباشد .

کلام ریگ وید تا یك اندازه پیچیده و مرموز و اصطلاحات خاص دارد معذالك لطف بیان و تشبهات بدیع و امثال قشنگ، و اسمای ارباب انواع و تخیلات بدیع سخن را به منتها درجه قشنگ و پرکیف ساخته است ، ریگ وید در حقیقت امر به تنهائی عصاره تمام ادب ویدی است زیرا سه کتاب دیگر وید و بقیه ادبیات بعد از عصر ویدی هم از آن الهام گرفته و بسیار مطالب را اقتباس کرده اند .

مجموعهٔ سرودهای ریگ وید به تنهائی محصول چندین قرن است و قسمت های قدیم و جدیدی دارد که زبان هم به همان تناسب پارهٔ تغیر کرده است .

در قسمت های جدید سرود مذکور استعمال حروف علت بیشتر شده و حرف (ی)در اکثر موارد جای (ر) را گرفته است ووقفه کمتر گردیده و بعضی لغات قدیم از استعمال افتاده .

در ده های قدیم سرود های ریگ ویدرا که بیشتر بخاك های افغانستان شرقی تعلق می گیرد بنام عصر(شاندا) ـ Chandas ـ ودوره‌جدید آنرا که بخاك های ماوراءشرق «سندهو» ارتباط دارد(مانترا) Mantras گویند. تعین تاریخ ریگ‌ویدبه اتفاق‌آراء مشکل ونظریات بسیار متباین است به‌طور متوسط قدیم ترین‌دورهٔ آنرا که عصر (شاندا) باشد بالاتر از ۱۵۰۰ سال ق ـ م قرار می‌دهند که سه‌ونیم هزار سال پیشتراز امروز شود ،

سه کتاب دیگر ویدی‌عبارت است از : (سام‌وید) (یجوروید)(اتروید) اولی کتاب آهنگ ونوا ، دومی کتاب دعا های قربانی وسومی کتاب جادو وطلسم است که‌بعداز مهاجرت وتوطن آریاها درخاك پنجاب بمیان آمده‌است ازلحاظزبان وملحوظات ادبی ومضمون میان این‌سه کتب ، ورگ ویدفرق زیاداست وازنقطهٔ نظرزمان هم به طورمتوسط هزار سال آنها را از هم جدا می کنند .

ادبیات بعداز ویدی شامل برهماناها ، ایوپانیشاد ، سوتراهاوغیره‌است که عصرحماسی ادب سانسکریت را در بر میگیرد وخارج از حوزهٔ ادبی کشور ما بمیان آمده‌است .

محل ظهور سرودهای ویدی:

سرودویدی ازنقطهٔ نظر زبان وازنقطهٔ نظرفن شعر مقدمه تاریخ ادبیات افغانستان است و تمهید این تاریخ ادبی باسرودی آغازمیشود که درقدیم ترین واصیل ترین زبانهای هند واروپائی انشاء یافته است . سرود گمشده پیش آهنگ سرودهای معلوم درصفحات شمال هندوکش درپرورش قریحهٔ شعراء تاثیری داشت فراوان وسبب‌شد که‌در جنوب سلسله کوه مذکور یک‌دورهٔ جدیدادبی آغاز گردد .

رویهمرفته صحنهٔ ادبیات ویدی شامل خاکهائی است که اقلاً از کاپیساتا پنجاب انبساط داشت . قدیم‌ترین حصهٔ‌این مجموعه یعنی سرودهای رگ وید ومخصوصاً قسمت های قدیمهٔ آن دردره‌های هندوکش وسپین‌غر ودرحوزهٔ رودخانها ی حصص شرقی وجنوبی افغانستان در (گندهارا) و « پختیا » سروده شده‌است وبه‌این‌اساس می‌توان گفت که‌تجدید روح ادبی وانشاء سرودهای آریائی ویدی — دره‌های (کوبها) کابل (گوماتی) گومل (کرومو) کرم (سواستو) سوات بمیان آمده وریشی‌های متوطن‌این دره های سرسبز وشاداب خاطرات ادبی وعنعنوی متقدمین صف‌راطوری تجدید کرده اند که‌روش فکر ، طرز تخیل ، اسلوب بیان وشیوهٔ گفتار آنها سرچشمهٔ ادب آریائی عصر ویدی شده ودرچوکات زمان ومکان تاچندین قرن وتا منتهاالیه نقاط مشرقی پنجاب تعقیب گردیده است پس قسمت های قدیم رگ وید که در آن به اکثر احتمال شمال هندوکش هم‌شامل است بیشتر محصول‌قریحهٔ سرشاروطبع‌لطیف سخن‌سرایان آریانا یا افغانستان است که‌درحوالی سه‌ونیم‌هزار سال قبل به قدیم‌ترین زبان هندواروپائی حرف می‌زدند— سرودهای این زبان قدیمترین مظهر ادبی ماوریشی‌های آن‌قدیم‌ترین شعرای کشور ماميباشد . این زبان وادبیات منشاء زبان ها وادبیات دردوره های بعد شده وازهمان زمان اولی به‌اسمای آب وخاك ونامهای‌قبائل‌وپهلوانان عشیره‌وی و کوه‌ها ووادی‌ها ورودخانه های افغانستان مزین است . داستانها ی عشقی‌دختران کوهی‌وادی

(گرومو و گوماتی) مانند قصهٔ (پروتی) قصه های جنگی قبایل پکتها (پختون) ایلغاها (نورستانی‌ها) گندهاری‌ها اهالی (گندهارا) مانند جنگ (ده‌ملک) کارنامه‌های شاهان مانند (پکته) ، (تورواپانا) (دریکو) (دیوواسا) رشادت پهلوانان کوه نشین ، جمع آوری گیاه سوما درقله های کوه بنخوان وصدهاخاطرهٔ کوچک وبزرگ دیگرهر کدام به نحوی مجالس رزم وبزم آریاهای ویدی را دردامنه های کوه‌های بلندووادی های سرسبز افغانستان رسم می کنند .

رگ وید آئینه ایست که‌در آن چهرهٔ واقعی قبائل ویدی افغانستان را باتمام ممیزات مادی ومعنوی آن میتوان دید ومیتوان گفت که داستانهای حماسی ، قوانین قبیلوی ، جذبات عشق ، روح سلحشوری ، اتن وموسیقی وآنچه اختصاصات ملی ماراتشکیل میدهد مبداء آن سرودهای ویدی وذهنیت آن عصراست که درطی چندین هزار سال انعکاس آن همیشه‌به رنگی درزندگانی قومی ماجلوه گر است وشعرا ونویسندگان وقصه سرایان ماهمیشه ازآن الهام گرفته ومی گیرند .

گفتار سوم

زبان و ادب اوستائی - زبان زند یا اوستائی ، اوستا ، گاتا ، اوستای قدیم و جدید ، جزوه‌های اوستا ، مبداء داستان‌ها وادب حماسی ، تذکار منشاء ، اسمای محلی .

* * * * * * *

زبان وادب اوستائی

زبان زند یا اوستائی :

همان‌طوری که‌زبان سرودهای ویدی ازلسان (هندی‌مشترک) نمایندگی‌می کند ؛ زبان زند یااوستائی قدیم‌ترین مظهر لسان (ایرانی‌مشترك) است .

وازعین‌زمان مبداء شاخه شرقی خانواده ایرانی‌را تشکیل می دهد وکانون ظهور ونشوونمای آن صفحات شمال یادقیق تر بگوئیم‌منطقهٔ شمال شرقی افغانستان است . هندی مشترك وایرانی مشترك ویاسانسکریت ویدی وزبان اوستائی‌هرد و مبداء مشترکی داشتند که‌قراریکه دیدیم زبان‌شناسان آنرا بنام وضعی (هندوایرانی) یاد کرده اند ودر حوزهٔ علیای اکسوس (آمودریا) درحصص‌شمال شرقی آریانا رواج داشت‌آنچه از نقطهٔ نظرزبان شناسی وتحقیقات ادبی قابل‌دقت است اینست که‌مراحل‌اولی‌ادبی هردو زبان هند وایرانی چه‌سانسکریت وچه زند درافغانستان بمیان آمد. وبه هر دوطرف هندو کش سپری شده است .

در مقابل سرود ویدی که در گفتار قبل گذشت در زبان زندمنظومه هائی داریم بنام سرود گاتا که شباهت آن با زبان وید دلیل بر مبدأ مشترك آنها و متکلمین آنهاست در شمال افغانستان یا درحوزهٔ آمو دریا آنچه بیشتر این مطلب را تائید می‌کند شباهت زیادی است بین زند و پشتو وبین زند وزبان های دسته غلچهٔ پامیر که همه امروز درافغانستان معمول‌ومروج‌است ودره‌های‌هندو کش مشرقی با داشتن دسته‌السنهٔ غلچه در شمال و دسته السنهٔ نورستانی در جنوب که مقابلتاً

جزءالسنهٔ ایرانی و هندی می آیند حتی امروز هم مرکزیت افغانستان را درمقابل السنه خانوادهٔ هندی و ایرانی مجسم میسا زد .

زبان زند یا اوستائی که جز اوستا اثر دیگری در آن موجود نیست در قرنهای که زبان (ویدی) غیر مانوس شده میرفت و دوام مهاجرت ازعمومیت آن میکاست و به گمان غالب بین (۱۰۰۰) و (۵۰۰) ق ، م کمال ترقی داشت ودرحوالی آغاز مسیح از میان رفت و در هیچ جا مصطلح نبود .

اوستا:

مطالعهٔ اوستا از نقطهٔ نظر ادب چنین ایجاب می کند که پیش از هر مطلب دیگر از (گاتا) صحبت شود ولی چون گاتا جزء فصلی از یکی از کتب مشتمله اوستای حاضره نمیباشد مختصراً کلمهٔ (اوستا) رامن حیث لغت شرح داده بازازاجزای کتب قدیم نام میبریم وسپس به اصل مطلب میپردازیم . کلمه‌اوستا در متون مختلف به‌صور ا یستباك، اوستاك اوستا ، ابستا ، انستا آمده و آنرا به اشکال مختلف ترجمه کرده اند . مهمترین آن نظریهٔ پروفیسر (اندراس) است که کلمهٔ (اوستا) یا (اوستاك) پهلوی رااز (اویستا) Upasta مشتق داشته‌و اساس و بنیان و متن اصلی ترجمه کرده‌است (۱)

اوستا مرکب از پنج کتاب یا جزوه های ذیل است :

(۱) یسنا (۲) ویسپرو (۳) وندیداد (٤) یشت‌ها (٥) خورده اوستا شرح مربوط هر کدام بعد تر خواهد آمد .

---

(۱) معمولاً کلمهٔ زند را هم به اوستا پیوست می‌کنند . اصل کلمهٔ (زند) از (ازانتی) Azanti اشتقاق یافته و شرح و بیان و ترجمه‌معنی دارد و آن کتب پهلوی را در بر می گیرد که باراول اوستا بدان ترجمه‌شده است ، پازند شرحی‌است که برای ترجمهٔ کتب اوستائی پهلوی بزبان دری نوشته اندو پازندبر گردانیدن ، باز گردانیدن و ترجمهٔ ثانی را گویند .

گاتا

قراریکه اشاره شد مهمترین قسمت اوستاء از نقطهٔ نظر زبان و ادب گاتا است که ۱۷ فصل یستنا جز و اول اوستارا تشکیل می دهد.

فرق کلی و اساسی که گاتا با سایر اجزای اوستا دارد اینست که (گاتا) منظوم است و بقیهٔ اوستا رنگ شعری خود را از دست داده و شکل نثر بخود گرفته، تجزیهٔ اوستا از نقطهٔ نظر نظم و نثر وقت بیشتر می خواهد. زیرا بعضی نظریه ها در بین است که اصلاً اوستای اولیه و باستانی مانند سرود ویدی تماماً منظوم بودو به شکل سرود خوانده میشد.

چنانچه این نظریه هنوز اقلاً در مورد یك کتاب دیگر اوستا صدق می کند زیرا علاوه بر (گاتا) جزوهٔ چهارم اوستا یعنی (یشت ها) هم اصلاً منظوم بوده ولی ترکیب شعری آن در اثر تصرفات وتفسیر بعدی که جزو متن شده از میان رفته معذالك هنوزهم بیشتر جمله های آن شکل مصرع دارد و اکثر آن هشت سیلابی و برخی هم ده، دوازده، سیلابی است که اگر به آواز خوانده شود باید وقفه ئی در وسط مجموع حرکات قرار گیرد. گذشته ازین تخیلات شاعرانه و افکار بدیع دلیل بر پیرایهٔ اصلی شعری آنست بهر حال (گاتا) یگانه قسمت کلی منظوم اوستا است. معنی لغوی (گاتا) هم سرود است وبه صفت سرودشهرت دارد. تلفظ اصلی (گاتا) «گات» است که درپهلوی (گاس) شده و به زبان دری (گاه) گردیده که هم ظرف زمان و هم ظرف مکان است و هم به معنی آهنگ موسیقی آمده است. (۱)

گاتا به اساس نظریهٔ تمام متقنین قدیم ترین حصهٔ اوستا است و قدامت آنرا زبان و شکل کلمات و ترکیب کلام ثابت میسازد و بعقیدهٔ (دارمستر) اکثر لغات آن در زند عامیانه ازبین رفته و تنهاشباهتی از آن درقدیم ترین زبان هند یعنی زبان ویدی میتوان یافت.

گاتا در تاریخ ادبیات قدیم افغانستان من حیث زبان و عمر کلمات و شیوهٔ بیان اهمیت زیاد داردو حلقه ایست که ادب در زبان ویدی به ادب در زبان عمومی اوستا پیوند میزند

(۱) جلد اول سبك شناسی صفحهٔ (۸) تالیف ملك الشعرا بهار پاورقی (۲)

و نشان میدهد که اجداد (ریشی‌های) وید و گویندهٔ گاتا در سر زمین معینی که‌عبارت از خاکهای ماحول شمال و جنوب هندوکش میباشد یك‌جا میزیستند و مرور زمانه و ایجابات وقت تحولی در زبان اولاد آنها وارد کرده است که با وجود اسمای مختلف (وید) و (اوستا) از هم دوری ندارند و با مختصر مراعات اصول صرفی و نحوی‌و صورت تلفظ میزان پارچه های منظوم یکی را بدیگری در آورد.

گاتا مرکب از پنج منظومه است. هر منظومه دارای فصولی است که آنرا (ها) گویند. هر (ها) به قطعات ومصرع‌ها تقسیم شده است کهاولی را (وجس تشتی) و دومیرا (افسمن) (۱) می گفتند. منظومه‌های پنج گانهٔ گاتا قرار آتی است:

(اول) اهون ویتی یا سرود مولا که مرکب از هفت(ها)میباشد و هرها از روی‌عدد قطعات مختلف دارد.

(دوم) گاتاه اشتاویتی یاسرود سلامتی که مرکب از چهار (ها) ست و قطعات مختلف هر (ها) شامل پنج مصرع و هر مصرع دارای پنج سیلاب میباشد.

(سوم) گاتا سپنتا مینویا سرود خردمقدس. این گاتاچهار(ها) دارد و مصرع های آن یازده سیلابی است.

(چهارم) گاتا وخوخشتر یاسرود قدرت وکشور زیبا: یك (ها) دارد ومصرع های آن چهارده سیلابی می باشد.

(پنجم) گاتا وهشیوات یاسرود خواسته وثروت کهدارای نو قطعه است و هر قطعه دارای دومصرع می‌باشد کوتاه وطویل ادبی دارای ۱۲ سیلاب ودومی دارای ۱۹ سیلاباست.

رویهمرفته گاتا شامل ۲۳۸ قطعه ، ۸۹۶ مصرع است علاوه برین ۴۰ قطعه‌یا ۱۲۰ مصرع دیگرهم دراوستا هست کهمجموع آن ادب منظوم اوستائی راتشکیل میدهد:

---

(۱) وجس تشتی مرکب از دو کلمه است (وجس)به معنی گفتار و (تشتی) به معنی برش که معنی مرکبهٔ آن (پارچهٔ سخن) یاقطعه میشود (افسمن) به معنی انداز ه ومقیاس است. و به مفهوم ادبی‌یك عده کلماترا که از آن مصرعی ساخته شود در بر میگیرد صفحهٔ (۶۶ گاتها) سرودهای رزدشت تالیف وترجمهٔ دیبور داؤد.

موضوع سرود گاتا عموماً هدایاتی است مربوط به‌امور مذهبی وفهم آن نسبت به‌سائر حصص اوستا خیلی مشکل تر است . اکثر لغات آن دربقیه وجزوه های کتاب‌قدیم دیده نمیشود وتخیلات شاعرانه آنرا مرموز وپیچیده ساخته است .

اوستای قدیم وجدید:

ازروی مدارك مختلف چنین معلوم میشود که‌اوستای‌اصلی واولی نسبت به آنچه که امروز در دست است مفصل تر وبزرگ بوده‌هرمی‌پوس(۱) آنرا مرکب از دوملیون شعر می دانست مسعودی درمروج الذهب آنرا ۱۰۱۲ جلد کتاب میشمارد که به‌آب طلانوشته شده بود(۲) .

طبری ازمتن اوستا روی ۱۲ هزارپوست گاوصحبت می کند(۳) اوستاقدیم اوستاباختری دراثر حوادث مختلف منجمله گیر ودار فتوحات اسکندر متلاشی وپراگنده شده .

جمع آوری پارچه‌های اوستاچه‌ازخاطره‌ها وچه ازورق پاره ها تدوین آن کاری است که‌با (بخش اول) پارتی (ثلث اول قرن اول مسیحی) شروع ودرعصر اردشیر وشاپور اول ساسانی دوام کرده است وآنچه بدست آمد به اصول اوستای به ۲۱ (نسك) تقسیم گردید . اوستای عهد ساسانی را وست (West) انگلیس(۳٤٥۷۰۰) کلمه تخمین کرده اند وبعدازحملهٔ عرب ها بیش از (۸۳۰۰۰) آن باقی نمانده است . از پنج کتاب یاجزوه های اوستاقبلاً بریننام بردیم ، این فصول وتقسیمات ومفاد متون هریك را مختصراً شرح می دهیم .

(۱) یسنا : مهمترین جزوهٔ اوستااست ودارای ۷۲ فصل یا (هایتی) میباشد . گاتا بصورت مجموع ۱۷ فصل آنرا تشکیل می دهد (یسنا) که‌تلفظ اصلی آن (یسن) است به‌معنی (پرستش وستایش) آمده است وهنگام مراسم مذهبی خوانده میشد .

---

(۱) پلنی نوس Pliniuus که در قرن اول میلادی در آتشفشانی وزیو در ناپل‌مرد ازروی آثار حماسی‌پوس بشهادت می دهد .

(۱) مسعودی درسال ۳٤٦هجری وفات نموده‌است(۳)طبری درسال ۳۱۰هجری وفات کرده است .

(۲) ویسپرد : مجموعه ایست ازمحلقات (یسنا) وبر ای مراسم دینی ترتیب داده‌شده . مجموع فصول یا (کروه) های آن بصورت صحیح معلوم نیست وآنرا بین ۲۳ و۲۷ میشمارند .

(۳) وندیداد : مطالب عمده آن قوانین مذهبی است و۲۲ فصل دارد که‌هریکسا را (فرد گرد) گویند معذالك (فرگرد) اولی آن ازافرینش زمین وقطعات میمون سرزمین های اوستائی وفرگرد دوم آن از داستان یما یاجمشید صحبت میکند واین دوفصل را میتوان فصول جغرافیائی وتاریخی کشور آریانشین عصر اوستا یاآریانا خو اند .

(٤) یشت : مفهوم لغوی یشت هم ستا یش ا ست وتعد اد — یشت ها به ۲۱ میر سد . یشت قراریکه پیشتر اشاره شد دراصل شکل اولی خود مثل گاتا منظوم بو ده است وچو ن موضوع آن عموماً داستان هاوشرح کارنامه های پهلو انان وپادشاهان میبا شد میتو ان ازنقطهٔ نظرادب آنرا (قصاید حماسی) خواند . یشت هاهنوز هم‌مانند گاتابه‌قطعات منقسم است وتر کیب شعری آن اگربرهم خورده جمله های‌عمو ماً هشت ودواز ده — سیلا بی است وبیرایهٔ نظم‌را بکلی ازدست ندادهٔ است .

(٥) خوردهٔ اوستا : یااوستای خورد مجموعه ایست کا ملاً جدید که‌در عهد شا پور دوم ساسانی (۳۱۰ — ۳۷۹ میلادی) ازطرف آدزمهراسپند ازروی قسمت های او ستا انتخاب تخلص وتدوین شده‌است وشامل دعاهای مخصوص عبادات روزانه‌واعیادمذهبی میباشد .

مبدا داستانها وادب حماسی

ازروزیکه درشق تتبعات ادبی وتاریخی اصول مقایسه درلغات‌ضر ب الا مثال ، قصص وداستان‌ها بمیان آمده‌حالا این‌عقیده مسلم‌شده‌است که‌داستانها وروایات‌ملل هندوارو پائی چه‌رزمی وچه‌غیر رزمی همه‌ازخودمبدامشترك داشته که‌مراتب‌اولی آنرا باید درزندگانی قبل ازتاریخ اقوام‌مذ کورجستجو کر د .

البته مقایسه‌داستان ها میان شاخه‌های مهاجر هندواروپائی ازخود نسبتی دارد که‌با اصل ظهور داستانها وتاریخ عصر مهاجرت‌اقوام مختلف فر ق می کند .

درمیان اقوام هندواروپائی همانطوریکه‌اثرزبان‌واد بیات کتلهٔ‌هندوایرانی بیشترباقی ماندهٔ روایات وداستانهای باستانی وقصص عنعنوی واساطیری هم‌درزبان‌های این خانو اده وکتب‌مذهبی مربوط آن که‌منشاء آن‌خاکهای افغانستان است خوبتر حفظ شده است .

همان‌طوری که‌سرود‌ویدی‌وبه‌ترتیب‌سایر مدارك ادبی سانسکریت‌شامل يك‌عدهٔ‌داستان

هائی است که‌ازمیتولوژی —(قصص‌ارباب الانواع) گرفته به‌قصه‌های‌رزمی‌وافسانه هامنجر میشود اوستا به‌پیمانه بسیار وسیع ترازیك‌سلسله‌داستان وقصه‌مملو میبا شد ولی روایا ت داستانی آن باقصه های‌وید باوجودیکه منشاء عده آن‌یکی بوده چندبن فرق دا ر د ،

(۱)قصه‌های ویدی بیشتر شکل‌میتولوژی داردودراوستاءپهلوانان بیشتر ی روی صحنه وارد شده ا ست

(۲)داستانهای‌اوستاء عموماً تسلسل داردوقصه های‌ویدی کوتاه‌وپرا گنده است

(۳)داستانهای اوستائی شکل‌ملی‌بخود اختیا ر کرده‌ومفکور تفوق نیرو ، قدر ت آئین وخاك آریائی‌درآن محسوس است .

(٤) داستان‌های اوستائی شکل حماسی ورزمی بخود گرفته و سر چشمهٔ این روح همان معتقدات مذهبی است که پیروان اوستا را برای مجادله با هر نوع مشکلات‌ما دی‌ومعنوی و محیطی و آفاقی آماده ساخته بود . خطوط ممیزات داستان سرائی اوستاهمین ر نگ رز می و حماسی آنست که تاثیر آن در ادوار ادبی مملکت ما همیشه دیده میشود .

از جملهٔ پنج جزوه اوستابه استثنای‌خورده‌اوستا که وویسپرو که بیشترجنبهٔ تعلیما ت مذهبی دارد باقی‌سه جز وه مهم دیگر یعنی(وندیداد) ، (یشتها) و (یسناها) بانقل روایات باستانی و اسمای شاهان‌و پهلوانان و صحنه های‌جنگ و قصه های رزمی‌رنگین میباشد .

یشت‌ها نسبت به دو کتاب دیگر هم در شرح روایات عنعنوی غنی‌تر است و میتو ان آنرا یك سلسله حکایات و داستان های رزمی یا بهتر‌تر بگوئیم‌یك سلسله‌قصاید حما سی خواند و قراریکه گفتیم اصلاً درقالب شعر هم سرو ده شده بود . از جملهٔ ۲۱ یشت ، یشت‌ها ی ذیل‌از نقطهٔ‌نظرروایات داستانی بیشتر قابل ملاحظه است . آبان یشت(یشت ٥) تیریشت (یشت ۸) گوش یشت (یشت۹) فروردین یشت (یشت۱۳) رشن یشت (یشت ۱۲) رام‌یشت (یشت ۱٥) زمیادیشت (یشت ۱۹) ار دیشت (یشت۱۷)

بالا متذ کر شدیم که‌داستانهای اوستا مسلسل‌و رنگ ملی‌و محلی دارد، بااین مناسبت روایات آن شکل نیمه‌تاریخی بخود گرفته و تاریخ داستانی کشور آریانشین بین اکسوس (آمو دریا) (اندوس) سند وها مون سیستان‌یعنی آریانا قدیم با آن اتخاذ می گردد .

اوستا از نقطه نظر داستانهای نیمه تاریخی و ادب حماسی در تاریخ اد بیات افغانستان

کمال اهمیت دارد وروایات و اسمای پادشاهان و پهلوانان و کار نامه های جنگی ایشان که قسمت زیاد آن جنگ های میان (آریائی) و (توریاهای) دو طرفه آمو دریا ست درتمام دور های ادبی مملکت و در زبان های متقابلهٔ آن عصرهاچه پهلوی پارتی وچه پهلوی ساسانی چه سغدی وچه دری تاثیر فراوان دارد وبرشدت روح حماسی آن افزوده شده تا اینکه در قرن ۳ و ٤ هجری شاهنامه نویسان خراسانی شاهکاری حماسی خویش را در بلخ و طوس و غزنه بمیان آوروند '

تذکارو منشاء اسمای محل .

مقصود از مطالعهٔ اسمای محلی افغانستان چه در سرود ویدی وچه در جزوه های اوستا که این جا صفحاتی برای آن وقف شده است مطالعهٔ مختصرمنشاء ادبی اسماءاست کهدرین سهونیمهزارسال دوام کردهاوستا از نقطهٔ نظرمطالعات ارضی در معرفیسرزمین زیبای آریانشین و خاکهای مسکونهٔ پیروان خویش که حدود آن به آریانا قدیم و افغانستان امروز سراسر منطبق میشود اهمیت زیادی دارد . در داخل این خالئسلاسل و قلل جبال رودخانه ها و دریاچه هاو محل قربانی های پهلوانان وصحنههای کار و زار ایشان را با ممیزات طبیعی و معنوی آنهابلد است و مطالعهٔ آن علاوه بر فواید تاریخی و جغرافیائی و سیاسی ریشهٔ ادبی اکثر کلمات راروشن می کند و قدامت خاك کهن را معرفی مینماید .

(وندیداد) (یشتها) یعنی جزوه های ۳ ، ٤ اوستاهمان طوری که از نقطهٔنظر روایات داستانی مهماندردر تذکراسمای خاص محلی هم کمال اهمیت دارند . فرگرد اول وندیداد در ذیل شانزده قطعه خاك زیبای او ستهٔی کشور آریاها یا آریانا را تصویر میکنند که افغانستان تماماً داخل آن است : زمیادیشتو هومیشت بالعموم از کوهها ورودخانه های این سر زمین قشنگ حرف میزنند . درینحصص اوستا اسمای خاص و اعلام محل زیادی تذکر یافته که اینجا بدون مراعات ترتیب متون اوستا و تعین محل تذکر آن بطور مثال بعضی اسمای مشهور و مهم را یاد آوری می نمائیم .

بخدی در سرود ویدی بصورت (بهلیکه) آمده در ادبیات پهلوی بخل شده و در زبان مدی بلخ میباشد .

مورو رود مرغاب در مفهوم جغرافیائی آن حوزهٔ مرغاب شامل است ، مرغاب مروآب یعنی (آب مرو) یا آب مورو بوده تلفظ (مرو) بصورت مورو صفت موری بشکل اوستائی نزدیك تر است .

هری و هری یا هری و چون اصلاً منظور از آن حوزهٔ رود خانه بود ریشهٔ اوستائی کلمه دراسم (هری رود) تاحال باقی است هرات هم از همین کلمه ساخته شده و آن را شهر (هری) نیز گویند وصفت (هروی) مانند موری به اصل صورت اوستائی این کلمه نزدیك تر است .

هراوبتی : — سراسویتی ویدی که (س) آن مطابق اصول صوتی زبان ویدی و زند به (ه) تبدیل شده و عبارت از ارغنداب وحوزهٔ آنست درنام موجوده غیر از آب کلمه (ارغند) دیده میشود که تیز وخشمگین معنی دارد .

هنیومنت در بنداش بزبان پهلوی بصورت (هتومند) آمده وهیرمند وهلمند اشکال فعلی آنست .

پویائی ری سنا : — یا کوه بالاتر از پرواز عقاب یعنی سلسله هندوکش این کلمه مرکب از سه جز است : (پویا) یعنی بالا (ئی هری) طرف (سنا) مخفف (مرغوسنا) یعنی سیمرغ که آنرا معمولاً شاهین یاعقاب ترجمه می کنند . معنی مرکبه این جزء (بالاتر از پرواز عقاب) میشود وبحیث اسم خاص جغرافیائی در مورد بلندترین سلسله کوه آریانا یاهندوکش استعمال میشد تسمیه اوستائی در بنداهش درزبان پهلوی شکل — (اپار سین بخود گرفته (اپار) همان (یوپار) اوستائی ایست که درزبان دری (پار) شده است وماوراء معنی می دهد و (سین) هم همان کلمه (سنا) است .(اپارسین) من حیث ترکیب ادبی درزبان پهلوی متمرکز ترشده ولی مفهوم ادبی آن فرق نکرده است .

سپیته گونا گیری شکل اوستائی (سپین غر) است که در حصص شرقی افغانستان بین ولایت کندهارا و پختیا افتاده این اسم هم سه جزودارد (سپیته) یعنی سفید (گونا) معنی (گون) گیری یعنی (غر) که در پشتو تاحال کوه معنی می دهد « سپیته — گونا گیری » کوه سفید گون معنی دارد

وپشتو درتسمیه (سپین‌غر) تلفظ نزدیک تر به‌ضبط اوستائی آنرا حفظ کرده است :

سیامکه دربنداهش (سیاك اومند) شده وعبارت از سیاه کوه است که بشمال شرقی حوزه هری رود افتاده .

وفر یانت : در بنداهش ولسان پهلوی (وفراومند) خوانده شده (و کوه برفی) معنی دارد (واوره) درپشتوبرف را گویند وچون (برف کوه) درمقابل سیاه کوآمده و طبق متن بنداهش هردوازسلسله (ایارسین) یعنی هندوکش جداشده ونه‌مقصد ازبرف کوه سفید کوه است که تاحال بهمین نام شهرت دارد .

پورانا پروان که‌درمتن اوستاء مفهوم کوتل ومعبر و دره استعمال شده تا حال درحالیکه بعضی حرف‌های آن منقلب‌شده‌است بهمین معانی موجوداست ودرتشکیلات اداری ما حکومت کلان این‌ناحیه بهمین‌نام‌تاریخی مسماشده است .

ستیراویترا بعضی ازمدققین به‌این‌نظریه هستند که‌استیرا‌عبارت‌از (تیرا) است وبربلند ترین کوه این‌علاقه دلالت می کندزیرادر سنای دهم به صفت (ستیرا ستار اوسارا) آمده وچنین معنی‌می‌دهد (کوه‌ستیرا که‌سرآن به ستاره میخورد) درزمیاد یست درقطار کوه ، کوهی بنام واضع (تیرا) هم ذکر شده است .

داسیتیا رودخانه آمو . این رودخانه با (ایریاناادیجه) متصل‌دراوستا ذکر شده ریشهٔ این کلمه (دات) است که‌داد وعدل‌وقانون معنی دارد و اشاره به قوانین آئین اوستائی می کنند که در جوارآن درباختر بمیان آمده است درپهلوی (داتییك) یا(دایتی) شده بعضی اوقات صفت (ونگوهی) هم بدان پیوست است که بمعنی «وه ، به» و «نیك» آمده است وبه این اساس رود آمو درقرون وسطی درکتب پهلوی به‌اسم (وه‌روت) (بهرود) نامیدهٔ شده است (١)

«١» جلداول سینا تفسیر وتالیف پور داود . پورد اور اهمیت مذهبی رود آمو در ایریانا ویجه‌به‌مثابهٔرود درون درفلسطین‌می داند ومی‌نویسد که‌نام‌اصل این رود خانه باید «وخشو» که‌بمعنی فزاینده وبالنده‌است ازفعل «وخش» که‌بمعنی‌افزودن‌و بالیدن وترقی کردن دراوستا بسیار استعمال شده است .

درسانسکریت [اوخشیت] ودرپهلوی [وخشتین] می‌باشد وکلمهٔ کسوس را جغرافیا نگاران قدیم یونان وروم ازاین کلمه ساخته اند ،

گفتار چهارم

رسم الخط

رسم الخط، مبداء ظهور آن، رسم الخط آرامی، خروشتی، کتیبه های خروشتی افغانستان برهمی وشارادا، خط پهلوی خراسانی وپهلوی ساسانی. الفبای دین دبیری.

* * * * * * *

رسم الخط که درسیر تحول زندگانی بشری مبداء عصر تاریخی شناخته شده در حقیقت امر مبداء تاریخ ادبی اکثر ملل جهان نیز میباشد زیرا ادبیات شفاهی نزد همه اقوام عمومیت نداشته واگر تا اندازه ای هم داشته همه جا حفظ نشده است.

آغاز رسم الخط در مخیله انسان های مغاره نشین محض بصورت رسم اشیا شروع شده ونویسندگان اولی بشری با هر زبانی که حرف میزدند خیال خود را با «نقش اشیا» به نظر خود ودیگران مجسم میساختند ومی فهمانیدند این شیوه تحریر را خط «نقشی» یا «تصویری» گویند وهیرو غلیف قدیم مصری بهترین نمونهٔ آنست واز ۱۹۲۶ باینطرف در حواشی سرحدی افغانستان درحوزهٔ سند هم نظیر آن کشف شده است.

سپس خط وارد مرحلهٔ دیگری شد که آنرا خط «علامتی» یا «آید او گرام» Ideogramme گویند. درین شیوه هر اسم ذات واسم معنی علامتی داشت وعوض شکل شی علامتی مخصوص آن بکار می بردند در بعضی جاها صوت هم در ایجاد تحریر دخالتی داشته ودر مرحله صوتی هرحرف باشکل از صوت گویندهٔ آن نمایندگی میکرد. بعداز طی این مراحل خط شکل الفبائی بخود گرفت و در آن هر حرف دارای مخرجی میباشد خواه مصوته و خواه غیر مصوته. در این اصول از ترکیب حروف لغات و کلمات ساخته میشود. و بدون اینکه نویسنده به اسم اشیاء یا به وضع علامه برای اشیاء محتاج باشد و هزاران اشکال را بخاطر بسپارد محض با سی و چهل حرف تمام لغات زبان خود را نوشته میتوانند.

در باب اصل ایجاد خط در دنیا عقاید مختلف است. روی همرفته چنین می پندارند که خط از ایجادات سومری ها است و در بین النهرین سفلی اختراع شده و فنیقی ها آشوری ها در آن اصلاحاتی کردند. خط فنیقی قدیم ترین و آسان ترین خط کلدانی ها، الفبای دنیای قدیم است. و اکثر خطوط مهم: آرامی، عبری

سریانی ، یونانی ، لاتینی ، سانسکریت (دیواناگاری) پهلوی ، عربی از آن بمیان آمده است .

رو یهمرفته ملل آریائی نژاد در اصل ایجاد و رسم الخط مقلد سامی ها شناخته شده اند واین اصل بیشتر بر مراتب قدامت مدنیت آنها مربوط است. آریائی هائی که از (آریانا ویجه) به دوطرفهٔ هندوکش و از اینجا به مدیا و هند و فارس منتشر شده اند و نمایندهٔ ادب و تهذیب آریائی در آسیا هستند و با کتلهٔ آریائی یونانی که در اروپا تاثیر مدنی و ادبی زیاد بخشیده‌اند ، هردو پیش از پیدا کردن خطدورهٔ ممتدادبی‌شفاهی راپیموده اند که ملل سامی فاقد آن اند . سرود ویدی و اوستائی قدیم باختری هر دو در سینه‌ها حفظ میشد و باوجود تذکراتی که منابع مختلف از متون این اوستا داده‌اند احدی‌را عجالتاً قدرت تعین رسم الخط آن نیست .

داستانهای حماسی که همیشه افغانستان مرکز آن بوده ظهور و توریدخط را به (دیوان) نسبت داده است . زمانی که پیش دادیان در بلخ سلطنت داشتند بیگانگان ، دشمنان و منجمله سامی ها در ذیل این کلمه می آمدند . این اشاره افسانه‌ای با حقایق تحقیقات وانمود میکند که رسم الخط الفبائی از سامی ها به (مدیا) و (فارس) و هند رسیده واز اینجا ها به افغانستان سرایت کرده است .

اگرچه سومری ها که در جنوب بین النهرین یا جنوب عراق امروزی می‌زیستند خط را از مدت ها قبل می دانستند ولی معمولاً ظهور آنرا در میان ایشان به حوالی ۳۵۰۰ سال ق، م نسبت میدهند و با شباهتی که حروفش به «میخ» دارد آنرا الفبای «میخی» میخوانندواین الفبا هم مراحل نقشی و علامتی را پیموده و قراریکه اشاره شد به دست فنیقی ها ، کلدانی ها، آثوری ها اصلاح شده است واین خط اصلاح شده که معمولاً بنام (آرامی) شهرت دارد یکطرف در شرق قریب درایران و افغانستان و هند منتشر شد و مبداء ظهور خطوط جدید گردید جانب دیگر رسم الخط های یونانی ولاتینی از آن منشاء گرفت .

رسم الخط آرامی در هند ازراه بحر و باملاحان آرامی یا فنیقی یا هندی درحوالی ۷–۸ قرن ق،م انتشار یافت مقارن همین زمان در (مدیا) ومتعاقباً در فارس هم منتشر شد و عامل انتشار آن در آن جاها سلطهٔ سیاسی آثوری ها برمادها و فارسی ها میبا شد

مادهاوهیخامنشی های پارسی بعد از احراز آزادی وتشکیل سلطنت مستقل و بزرگ در تکمیل خط مذکور به مراتب کوشیدند و برای زبانهای آریائی خودعلاوه بر اشکال مخصوص آثوری سامی حروف جدیدی هم اختراع کردند.

انتشار رسم الخط آرامی درافغانستان یاازهند یاازایران یا ازهردوطرف صورت گرفته وبیشتر چنین احتمال میدهند که بمنشی های زمان هخامنشی که بیشتر آنها یهودی، آرامی یا آثوری بودند ودر دفاتر مالیاتی کار میکردند پراگنده شده باشد.

همان طوری که در خاك های هند وایران بعضی نمونه های خط آرامی کشف شده درافغانستان هم کتیبه‌هائی موجود است و مهمترین آن کتیبه‌است در موزهٔ کابل که‌روی پارچهٔ سنگ مثلث نما نقر شده و نظر به محل کشف آن در مجامع علمی ارو پا به نام «کتیبهٔ درون ته» شهرت دارد «موسیوبیر کلاند» در باب این کتیبه مقاله ای در (اکتااوریا نتالیا Acta orientalia) نشر کرده زبان کتیبهٔ مذکور غیر سامی است و تاحال چگونگی آن معلوم نشده‌است «موسیودیوپون سومر A. Dupont sommer» درمجلهٔ (سیریا Syria) الفبای کتیبهٔ آرامی درون ته را با کتیبه‌ای که از حوالی دریاچه (سوان Sevon) (ارمنستان) و (تاکزیلا) کشف شده در تبلوئی مقایسه نموده است شکل حروف کتبه های درون ته و تاکزیلا ازهم مغایرت زیاد ندارد. از رسم‌الخط میخی چه مادی و چه هخامنشی تاحال اثری درافغانستان دیده نشده. کتیبهٔ دیگری در (تنگی آزو) (۱) موجود است ولی هویت آن دربین آرامی یا یهودی هنوز تعین نگردیده است.

خروشتی

رسم‌الخط آرامی که نمونه آنراهم نشان‌دادیم محتملاً با منشی ها واهل دفتر هخامنشی که‌اصلاً آرامی بودند در افغانستان معمول شده ومدتی رواج داشت‌مدققین چنین تصور می کنند که روءسای‌قوم واهل دفتر بعد از آشنائی به‌رسم‌الخط آرامی کم کم در آن تغیراتی وارد کردند و در نتیجه این تغیرات رسم الخط خروشتی بمیان آمد. چون مبداء

---

(۱) تنگی‌ازو عبارت‌از تنگی‌عذاب‌است‌ودره‌ایست که‌به ۱۶ کیلومتری‌شمال غرب‌شهرك کنار راه عمومی افتاده که از نقطهٔ اخیر الذکر بطرف چشت و هرات میرود.

رسم‌الخط خروشتی افغانستان بوده وبار اول هم شواهد آن در اینجادیده شد در مجامع علمی به اسمای مختلف: آریانی ، آریانو پالی ، باختروپالی ، باختروهندی ، گندهاری ، شمال غربی شمالی ، خروشتی لی‌پی شهرت پیدا کرد ، وامروز همه آنرا بنام (خروشتی) وبه‌صفت (گندهاری) خوب تر می‌شناسند. رسم‌الخط خروشتی مانند خط آرامی از راست به‌چپ‌نوشته میشد واصول حروف علت آن نواقصی داشت . استعمال‌خروشتی درنگارش متون علمی معمول نبود بلکه بیشتر در دیوان‌ودفتروودرمیان اهل‌کسبه وتاجر وطبقات عامه‌رواج داشت‌معذالك درلوایح‌مزارات‌وسنگ نبشته‌های قبور واوقاف استعمال‌میشد . با تحقیقاتی که به‌عمل آمده خط خروشتی بیشتر درجنوب شرقی آریانا یا افغانستان معمول و مرکز نشونما وانبساط آن گندهارا بود . معذالك آثار وشواهد آن‌چه در جنوب وچه درشمال هندوکش از استوپه ها وقف گاهای معابد بودائی‌هده وبگرام‌وجلال آباد وبلخ‌وبامیان وردك پیداشده است خروشتی دراواسط قرن۳ ق ،م ظهور وتاقرن ٤ـ یا ٥ مسیحی مدت ۷ـ۸صدسال دوام کرده . (دمتریوس) پادشاه یونان وباختری‌است که‌دریکطرف مسکوکات خود رسم‌الخط وزبان یونانی ودرطرف دیگریکی ازلهجهای پراکریت معموله درجنوب هندوکش رارسم الخط خروشتی رسمیت‌داده است . چون‌دامنه‌نفوذدولت یونان وباختری بار اول بایدر او(ایوتیدم) در جنوب هندوکش درکل آریانا استحکام یافت استعمال خروشتی را به حیث رسم الخط و استعمال پراکریت را بیحث زبان محلی احساس کرد وبعد از وسائر شاهان یونان و باختری وسلاله‌های اسکائی وپهلوا و کوشانی‌های‌بزرگ این رویه راتعقیب کرده اند (۱) آثار کتیبه های خروشتی در پنجاب ودرختن هم کشف شده ولی عقیده دانشمند ان برین است که نوشته ختن اصلاً در گند ها را تحریر شده وبه آنجا انتقال یافته .

خروشتی روی همرفته در سنگ نبشته ها ، روی ظروف فلزی ، در مسکوکات ، روی کوزه‌ها وظروف نیکری ، روی پوست ، نی وغیره دیده شده است . اصول تحریر حروف

---

(۱) «اتو کلس » و « پانتا لؤن » رسم الخط خروشتی وبرهمی هردو رادر مسکوکات خوداستعمال کرده اند . اگاتو کلس در بعضی مسکوکات‌خود یونانی وبرهمی و در بعضی دیگر تنها رسم الخط خروشتی را استعمال کرده است .

الفبای آن روی ظروف فلزی عموماً بشکل نقطه های مسلسل بعمل می آمد و باقلم فلزی نقر میشد ، بالای ظروف دیگری معمولاً با قلم و رنگ سیاه می نوشتند .

در افغانستان کتیبه‌های خروشتی از نقاط مختلف مثل خوات (وردك) بیماران (درونته) هده ، جلال آباد ، بگرام پیدا شده . اینجا اول شرح مختصری درباره هر کدام داده وبعد بصورت عمومی در اطراف آنها تبصره می کنیم .

۱ : کتیبه بیماران

این کتیبه در دوراد دور صفحهٔ خارجی ودر امتداد لب سر پوش کاسهٔ سنگی نقر میباشد که از استوپهٔ نمره دوم دهکده بیماران کشف شده است . تاریخ ندارد ولی معاصر (ازس) پادشاه آسکائی می باشد که درحوالی ۵۸ ق.م سلطنت کرده است زبان آن پراکریت است ومفاد آن شرح مختصر وقفی است که (شیورا کشیته) پسر (موجاوات) به افتخار تمام بوداها بعمل آورده است (۱)

(دوم) کتیبه هده

این کتیبه روی کوزه سفالی وباقلم ورنگ سیاه نوشته شده ، تاریخ کتیبهٔ مذکور دهم ماه « اپه لایوس » وسال ۲۷ عهد کنیشکا است موضوع عبارت از شرح خاطره وقفی است که مهندسی موسوم به « سگمه میترا » در باغ شاه که محتملاً یکی از باغها ی کنیشکا در هده بود در استوپه به یاد گار گذاشته و بحق پادشاه وقت هم دعا کرده است (۲)

---

(۱) بیماران دهکده ایست به فاصله ۶—۷ میل شمال غرب جلال آباد درحوالی درونته مسکن انگلیس که در سال های بین ۱۸۳۴—۱۸۳۷ در اینجا کار میکرد و در یکی از اطاق های استوپه عزه دو ظرف مذکور را کشف کرد که حالا در بر تش موزیم می باشد دو ظرف مذکور علاوه برچند عدد مر وارید چهار عدد سکه مسی (ازس) هم وجود داشت متن و ترجمهٔ سکه مذکور در صفحهٔ پنجاه جلد ۳ حصة اول کتیبه های خروشتی مربوط سلسله Erpus Inscip t'o um Indicarum وعکس ظرف در لوحه ۱۰ اثر مذکور داده شده است .

(۲) این کتیبه را هم مسن درسال های بین ۱۸۳۴-۱۸۳۷ کشف کرده است ولی بعدها اصل کوزه مذکور محتملاً از میان رفته متن و ترجمهٔ آن در صفحهٔ ۱۵۷ جلد دوم حصهٔ اول کتیبه های خروشتی (کورپوس) وتصویر کوزه درلوحهٔ ۳۰ اثر مذکور داده شده است (اپه لایوس) اسم یکی از ماهای یونانی است که درمقدونیه معمول بود معلوم میشود که تسمای یونانی دربرا کریت های معمول افغانستان وادبیات ماوار دشده است ،

سوم) کتیبه خوات. این کتیبه در دورادور وروی سرپوش ظرف فلزی (مفرغ) تحریر واز خوات وردك بدست آمده است روش تحریر آن مربوط به نمونه های دورهٔ اخیر کنیشکا است .تاریخ کتیبه ۱۵ ماه «ارته می زیوس» سال ۵۱ عهد کنیشکا می باشد ودر زمان سلطنت هویشکای کوشانی تحریر شده است . متن کتیبه عبارت از یك وقف نامه است وبه صراحت معلوم میشود که یکی ازخاندان های محلی موسوم به «ماریکا» که در (خووادا) یعنی خوات در دورهٔ زمامداری هوویشکا (در حوالی ۱۸۳ م وفات نموده است) رهایش داشت . بعمل خیر وقف زمین و اعمار معبد واستوپه دران ناحیه پرداخته است . واقف مذکور «واگراماریگا» پسر «کمه گل گ» برادر «هشتومه ماریگا» بود ومعبدی بنام خود ساخته بود که درخوات به اسم معبد (واگراماریگا) شهرت داشت (۱)

(چهارم) کتیبه جلال آباد: این کتیبه روی لوحهٔ سنگی نقر ودرموزهٔ کابل موجود است . «استن کنو» در (اکتااوریا نلتالیا) در اطراف آن مقاله ای نشر کرده است .

(پنجم) کتیبه بگرام این کتیبه از بگرام کشف شده و (آستن کنو) تحت عنوان کتیبه «خروشتی گهرام» مقاله ای در «اپی گرافیا اندیکا» راجع به آن تحریرنموده است . علاوه برین «هسن» نوشته‌های خروشتی روی پوست از بگرام کشف نموده وازمیان رفته

تبصره رسم الخط خروشتی قراریکه دراوایل این مبحث ذکر نمودیم درقرن ۳ ق م درافغانستان شرقی ازرسم الخط آرامی بمیان آمده پیداشدن رسم الخط آرامی وخوروشتی ازدرونته وبیماران وهده وجلال آباد که جزء یك علاقه «ننگرهار» است ازنقطهٔ نظر پیدایش وشیوع خطوط مذکورا همیت زیاد دارد پیشتر دیدیم که «دمتریوس» پادشاه یونان وباختری بعدازبسط نفوذ خویش درجنوب وشرقی هندوکش لزوم استعمال رسم

(۱) درخوات وردك هنوز بقایای معابد قدیمه دیده میشود وظرف فلزی که از آنجا کشف شده در بریتیش موزیم میبا شد

الخط خروشتی وزبان پراکریت گندهاری را علاوه برخط وزبان یونانی درمسکوکات خود احساس نمود کتیبه های خروشتی علاقه‌های ننگرهار و کاپیسا و وردک ثابت میسازد که مرکز نشوونما خروشتی درجنوب کوه مذکور بود. قدیم ترین کتیبه های خروشتی افغانستان که عجالتاً ازوجود آنها آگاهی داریم کتیبهٔ « بیماران » است که معاصر (ازس) پادشاه اسکائی (حوالی ۵۸ ق، م) مقدم برشروع عهد مسیحی تحریر شده و کتیبه‌های جلال آباد ووردك از استعمال خروشتی در وقف‌نامه عهد کوشانیان کنیشکا و هووشیکا حکایت می کنند.

زبان این رسم الخط چه در مسکوکات وچه در کتیبه های اوقاف یکی از پراکریت هاست که محققین آنرا معمولاً [پراکریت شمال غربی] نامیده اند وشاید در گندهارا ودرهٔ کابل بیشتر معمول بوده باشد ولی با استنادی که نشان دادیم بلا شبه در تمام افغانستان یادریك حصهٔ زیاد آن معمول بود ویا اینکه بحیث زبان متعارفی ودفتری ورسمی علاوه به لهجه ها و پراکریت های دیگر همه جا فهمیده میشد وازهمین لحاظ در مسکوکات درمقابل یونانی استعمال میگردید. آخرین کتیبه خروشتی از گندهارا کشف شده وحروف الفبای آن وشباهت زیادی به کتیبه وردك دارد. چون خروشتی در تحریر متون مذهبی ومدارك علمی استعمال نمیشد زمینهٔ دوام بقا برای آن چندان مساعد نبود به این لحاظ بعد ازهفت صدسال حیات باهرج ومرجی که بعد ازسقوط کوشانی های بزرگ تولید شد بکلی ازمیان رفت وپیشرفت ساسانی ها تا تخارستان و کابل وتماس وتصادم ایشان بایفتلی ها رسم الخط و زبان پهلوی ساسانی را منتشر ساخت.

برهمی وشارادا:

همان طوریکه درافغانستان اهل دیوان ودفتر مطابق احتیاجات خود ازرسم الخط آرامی خط خروشتی را اختراع کردند درهند ازهمان مبداء آرامی خط برهمی بمیان آمد برهمی برخلاف خروشتی ازچپ براست نوشته میشد ورسم الخط بندت ها وروحانیون بود ومنشاء تمام رسم الخط های هند وتبت وسیلان وبرما گردید ورسم الخط دیواناگاری که در تحریر سانسکریت مورد استعمال است ازآن برآمده است. برهمی درافغانستان معمول نبود ولی بعضی پادشاهان — یونان وباختری مثل [اگاتو کلس] و [پانتالؤن] وچندصدسال بعدتر [کیداری ها] آنرا درمسکوکات خود استعمال کرده اند وسلالهٔ کوشانی درخاکهای متعرفهٔ هندی خود کتیبه هائی درآن رسم الخط دارند که برخی از [ماتورا] وبعضی از [راجپوتانه] پیدا شده

است و باختلافی که حروف الفبای آن با برهمی عادی دارد میتوان روش تحریر آنرا (برهمی کوشانی) خواند. علاوه برین یك نوع برهمی مخصوص از حصص شرقی افغانستان از درهٔ لغمان پیدا شده که آنرا رسم الخط (شارادا) خوانند و هشت کتیبهٔ آن از نظر موسیو فوشه گذشته. بعقیدهٔ نامبرده خواندن آنها مشکل است و پیشتر از نشر دین اسلام درین نواحی تحریر شده است. (۱)

خط پهلوی:-

مانند رسم الخط میخی، برهمی، خروشتی، دیوانا گاری منشاء خط پهلوی هم آرامی است همان طوریکه امروز زبان پهلوی را به دو عنوان پهلوی پارتی و پهلوی ساسانی تقسیم میکنند شیوهٔ رسم الخط آن دو عصر هم متمایز است. پارتها با یونانی مناسبتی که داشتند در اوایل امر رسم الخط و زبان یونانی را رسمیت داده بودند چنانچه این مسئله از مسکوکات آنها هویدا است ولی دیری نگذشت که رسم الخط پهلوی جای رسم الخط یونانی را گرفت. آثار رسم الخط پهلوی پارتی جز در بعضی سنگ نوشته‌ها کمتر باقی مانده در اوایل اشکال حروف الفبای آن با آرامی تفاوت زیاد نداشت و آهسته آهسته از آن منحرف گردید:

خط پهلوی ساسانی از رسم الخط پهلوی پارتی به مراتب ساده تر است و ۲۵ حرف دارد که حروف باصدا و بی صدا همه شامل است این خط هم حروف مقطع و هم حروف متصل داشت که اولی برای سنگ نوشته ها و دومی برای نوشته های عادی روزانه بکار میرفت پهلوی ساسانی یك عیب کلی داشت و آن شکل تحریر یك عده لغات آرامی (هزوارش) است که داخل سیاق تحریر شده و برای مردم اشتباهات زیاد پیش میکرد. رسم الخط پهلوی ساسانی بعد از سقوط کوشانی های بزرگ و بسط نفوذ ساسانی ها در افغانستان

---

(۱) موسیو فوشه در جلد دوم «راه قدیم هند از بلخ به تا کزیلا» صفحه ۳۸۶-۳۸۷ از هشت کتیبهٔ مذکور صحبت می کند و تصاویر آنها را در صفحات ۳۷ و ۳۱ اثر خود داده است.

از اواخر قرن سوم مسیحی آغاز یافت و در نیمهٔ اول قرن سوم با نائب السلطنه های ایشان که در خراسان به لقب (شاه کوشان) یاد میشدند نشرشد و کیداری ها ، یفتلی ها! کوشانو یفتلی ها ، برهمن شاهی های کابلی بعد از آغاز عهد اسلامی تا زمان معاصر صفاریان هم آنرا در سکه های خود استعمال میکردند (۱)

الفبای دین وپیری:

دین و پیروی دو کلمهٔ پهلوی است که در فارسی (دین) و (دبیر) شده و مقصد از آن نوشته های مذهبی است . الفبای پهلوی با هزوارش های که ذکر کردیم برای تحریر متون کتب مذهبی که مراعات صحت تلفظ درآن ضروری بود ناقص شمرده میشد و موبدان درصدد دفع آن بودند تا اینکه در اواخر عصر ساسانی خط دین وپیری را اختراع کردند که دارای ٤٤ حرف است و اوستا و ادب پهلوی ساسانی تا قرن ۷ هجری در آن تحریر شده است .

« کریستن سن » می گوید که مشکلات رسم الخط پهلوی موجب نگرانی (مانی) هم شده ومشارالیه برای کتب مذهبی خود رسم الخط (سریانی) رااتخاذ کرد و در آن اصلاحاتی نمود . رسم الخط اصلاح شده سریانی مانی در خراسان رواج پیدا کرد و پیروان مانی بیشتر آنرا در تحریر زبان سغدی بکار میبردند و این رسم الخط منشاء تحریر اقوام آسیای مرکزی گردید .

گفتار پنجم

نفوذ تهذیبی وادبی یونانی درافغانستان ، آمیزش افکار یونانی وآریائی — اسطوره ها زبان ورسم الخطیونانی .

* * *   * *   * * *

پیش ازهنگامهٔ ظهور اسکندر درشرق ، آریانا درلفافهٔ آئین ومعتقدات وادب اوستائی خود پیچیده ودر دائره نظام هخامنشی حیات محلی خویش رابسرمی برد . اگرچه حکام چه نظامی

(۱) در سکه‌های کیداری ها برهمی و در مسکوکات برهمن شاهی ها ویونا گاری هم بحیث رسم الخط معمول بود .

وچه ملکی از طرف مرکز هخامنشی تعین میشد ولی اکثر آنها ز عمای محلی بودند سیستم حکومت هخامنشی بیشتر براخذ مالیات برقرار بود وبرای انجام این مطلب حتی در [شوش] و [پرسه‌پولیس] وخودفارس ازخارجی هاازمنشی های آرامی وآثوری کار میگرفتند و کاردفاتر وضراب خانه‌ها بیشتر در دست آنها بود . بداین ترتیب خارج قلمرو فارس درخاکهای مفتوحه منجمله در آریانا خط و کتابت آرامی ازراه دفاتر مالیاتی پراگنده شده . آنچه‌درین دوره‌دوراقتادۀ مقارن زمانه‌های قبل ازظهوراسکندرخط وطمرز ادب‌افغانستان راتشکیل میدهد ، اختراع رسم الخط جدیدخروشتی‌است که روسا ودبیران واهل‌دیوان ودفتر با اصلاحاتی دررسم الخط آرامی آنرا بمیان آوردند و از آن در گفتار گذشته مفصلاً ذکرنمودیم .

دراین‌زمان واقعۀ بزرگی درشرق‌رخ داد . اسکندرمقدونی ظهور کرد . قوای‌یونانی وارد آسیاشد . نظام‌امپراطوری هخامنشی درهم‌پیچید . اسکندر وعساکریونانی تااقصای نقاط معلوم شرق تاحواشی هندوستان تاحوزۀسند پیشرفت درنتیجه‌شرق وغرب تماس‌واقعی ومسلسل پیدا کرد وبعضی از کشورهای شرقی بخصوص افغانستان بحیث [الیاواسیائی] پایه‌گاه‌مهم انکشاف روح وذوق وصنعت وادب‌یونانی گردید

دراثرمقاومت بسیارشدید وبی سابقه اهالی درمقابل اسکندر ۷—۸ شهر اسکندریه در آسیاتاسیس شد ویك‌قسمت سپاهیان یونانی طوری درین شهرها ماندند که مراجعت شان صورت نگرفت علاوه‌برین تشکیل‌سلطنت مستقل‌یونان وباختری برای‌دوقرن کامل سبب‌شد کدزبان‌ورسم‌الخط واساطیر وآثارذوقی‌وضائع نفیسه خلاصه‌تمام مظاهر علمی‌وادبی ازقبیل طبابت ونجوم درریاضیات‌وهندسه ،داستان‌های‌اساطیری‌ودرام‌وروش بهترین مدارس هیکل تراشی‌بصورت عمیق ریشه دواند وروح یونانی وباختری وآریائی باهم‌حل ومزج گردیده کلمه [یونان]و[یونانی] که‌با کلمات [گریس]و [گریك] و[هلن]والیاد]هیچ‌رابطه ندارد خاطرۀ نام‌قدیم [یوانا] و[یوانی]است که‌باراول درادب‌محلی مملکت مابه‌ایشان داده‌شده و درآثار سانسکریت هاقید گردیده‌وتاامروز مورد استعمال است . آثار هیکل تراشی مدرسه های [یونانو باختر]ویونانوبودائی] که‌به‌این کثرت‌ازنقاط‌مختلف‌افغانستان پیداشده‌ومیشود نشان‌می‌دهد که‌ذوق‌یونانی تا کدام اندازه درمعیار هیکل تراشی‌مامراعات

میشد وترقی آنهم بعدازسقوط نفوذ سیاسی دولت یونان وباختری بود ، همین قسم زبان ورسم الخط وموسیقی واساطیر و ادبیات به‌مفهوم عام آیا از ۲۵۰ ق ، م به‌بعد دردوره‌ٔ سلطنت خاندان یونانو باختری اقلاً برای دوصد سال زبان رسمی درباری یونانی نبود ؟ وبهمین پایه‌رسم الخط آن رسمیت نیافته‌بود ؟ وبازیبائی که درخودیونان نظیرنداشت- تصاویرارباب النواع ورسم الخط یونانی درمسکوکات این مملکت استعمال نمیشد ؟ آیا درین اوقات دراماها ، تیاتر ونمایشات درهوای آزاد ، رقص واتن وبازی‌های ورزشی معمول نشده‌بود؟ آیاطبابت یونانی تاحال درطبابت ما واساطیر وداستان وقصص واندرزوحکم آن در کتب فارسی واسکندر نامه های منثورومنظوم مادوام نکرده است ؟ خلاصه آنچه مظاهر مدنی وادبی وعلمی وصنعتی که یونانی‌ها از کنارهٔ [مدیترانه] باخودآوردند درپناه حصار کوه های افغانستان دراسکندریه های این مملکت تمرکز یافت وآهسته آهسته دومرور قرون همان‌طور که عرق یونانی درجمعیت کشور حل ومزج شد افکار وآثارادبی وذوقی آنها هم باافکار وپندار محلی‌محفوظ گردید . شبهه ای نیست که یونانیها تمدنی بافرضیات معین درصنایع مستظرفه وادبیات وعلوم ودیانت باخودآوردندولی خودبامقررات مدنیت کهن چه درصنعت‌وادبیات وچه‌درفلسفه وعلوم ودیانت مقابل‌شدند . آیاپادشهان یونانوباختری درمقابل زبان یونانی ، زبان پراکریت درمقابل‌رسم الخط یونانی ، رسم‌الخط خروشتی‌رادر مسکوکات استعمال‌نکردند ؟ البسه ودیانت های سیوائی وبودائی رابعضاً قبول نه‌نمودند؟ وبعضی ازارباب انواع اوستائی باختری مادرمسکوکات آنها ظاهر نشد وروایات مابراساطیر ایشان تاثیرنه‌افگند ؟ درنتیجه‌تاثیرات متقابله‌ادبیات وصنایع‌وعلوم افغانستان تحول‌نمود مجرای‌جدیدی یافت وانبساط پیدا کرد ، زیراتماس افکار درپرورش علوم وادبیات به‌مفهوم عام کمال اهمیت داردخصوص که‌این‌موثرات هرچه‌بود بالاخره رنگ محلی بخود گرفت ومفاد آن به‌انبساط افکار وادبیات‌وصنایع نفیسه ماتمام‌شد . حالااین عمومیات را بصورت خصوصی درذیل چندعنوان مطالعه می کنیم :

اسطوره‌ها:-

یونانیهای که‌دراسکندریه‌های آریانا متوطن شدند بعدازمرگ اسکندر وتجزیهٔ امپرطوری او به‌سلطنت های محلی رابطهٔ شان بایونان قطع شد ودرذیل ایجابات سلطنت مستقل سلطنت یونانوباختری بااهالی محلی مخلوط وآهسته آهسته‌منحل گردیدند . انها چه‌مردوچه

زن افکار ومعتقدات یونانی را درمیان مردمان محلی پراگنده ساختندوبه این طریق داستان و اسطوره‌های یونانی و نامهای ارباب انواع ایشان درمیان عوام منتشر گردید.

پادشاهان یونانوباختری بامسکوکات خود اسماو اشکال ارباب انواع حامی‌خاندان خودرا طوری معمول ساختند که‌هرکس بانام‌وتصویرآنها آشناشد. صنعت گران یونانی ویونانیهای باختری واستادان هیکل تراشی باختری، گندهاری، ازراه‌هیکل‌تراشی نقاشی درانتشار مفکوره‌های جدید سهم زیاد گرفتند. قراریکه مدال‌های گچی مکشوفه از بگرام نشان می دهد بهترین صحنه های‌اسطوره های میتولوژی از کناره‌های مدی ترانه به این مملکت وارد ودر تزئین اطاق های قصرها بکار میرفت وجاذ بۀقوی تراز آن برای کشش مردم بطرف این اسطوره ها نبود.

اولین خاندان سلطنتی یونان و باختری (دیو دوت ها) زوس پیروما کوس (Zeus promachos) را در مسکوکات خود بضرب رسانیدند. زوس در حالیکه روی تخت نشسته روی بعضی مسکوکات (ایوکراتید) مؤسس سومین خاندان سلطنتی یونان و باختری‌دیده میشود(هلیوکلس) آخرین‌پادشاه این سلسله که قصرش هنوزدرشمال هندو کش بوده زوس را در مسکوکات خود نمایش داده است. تصویر اپولون Apollon رب‌النوع‌طوفان‌وطابت‌وادبیات وصنعت روی اکثر مسکوکات‌ایوکراتید نقش است. اعضای خانوادۀ سلطنتی‌یونان‌وباختری (ایوتیدم) وپسرش (دمتریوس) تصویر (هرکول) را در مسکوکات خودترجیح داده‌اند (هرکول) و(دیونیزوس) با جنبۀرشادت وپهلوانی ومستی که داشتند ونظایر آنها درمعتقدات وقصه های رزمی ما وجود داشت بیشتر در کشور ماصاحب‌شخصیت شدند ویونانی هاصحنه های‌بعضی ازقصه‌های میتولوژی را ازیونان به اینجا انتقال دادند چنانچه مجلس (پرومته)را دریکی ازمغاره های هندو کش تصورمی‌نمودند و(دیونیز یوس) را که اصلاً اسمش (دیونیسه)بود حامی شهر (نیسه)می‌خواندند که‌محل آنرا (فوشه) در ملتقای رود خانۀ کابل والینگار در لغمان سفلی قرار می دهد.

ملتفت باید بود که پیش ازاین که یونانی ها واساطیر آنهاواردافغانستان شود رب‌النوعی بنام «مهشوارا» وبصفت حامی کوه ها در مملکت ما معروف بود که او را بشکل وقیافه شکاری توانا وسرمست باکمان خطرناکی در میان درختان کوهی‌در

گشت و گذار تصور می نمودند و معابدی در قلل کوها داشت وداستان های او بیشتر با قصص اساطیر ی «دیونیزوس» یونانی مخلوط وعامل مزید شهرت او در ینجا شده بود روی یکظرفی که از بدخشان بدست آمده و دربریتش موزیم می باشد - تصویر دو پهلوان نقش است که بعضی آنهارا (هر کول) و (دیونیزوس) وبرخی دیونیزوس آریائی ویونانی تشخیص کرده اند. «اگاتو کلس» پاد شاه یونانی باختری شکل جوانی راکه تاجی از شاخه سبز تاك گرد سر دارد روی سکه های خود نقش کرده .این تصویر هم امکان دارد از «دیو نیز وس» محلی یا یونانی نمایندگی کند. دو صد سال بعد از اگاتو کلس یکنفر سیاحی موسوم به (اپولو نیوس دوتیان Apol'oruis dotyane) در علاقه پارو یا میزادی روی کوهی از معبدی بنام «دیونیزوس» حرف می زند وشرح می‌دهد که اطراف معبد را درختانی گرفته که‌خود «دیونیزوس» غرس کرده وشاخه های نازك عشقه پیچان به آنها بالا شده است. در زیر شاخسار درختان مجسمه‌رب‌النوع را ازسنگ سفید به قیافهٔ جوان هندی ساخته بودند از روی شرح قیافه واضح میشود که مقصد ازین دیونیزوس رب النوع شراب یونانی نبوده، بلکه همان «مهشوارا» حامی کوهای افغانستان است که در قله های کوها معابدی داشت وحتی (هیوان-تسنگ) در قرن ۷ مسیحی از انتقال یك چنین معبد از کوه (ارونا) فراز کاپیسا به کو های زا بلستان نقل می کند.

روبهمرفته قرار یکه‌درمورد «دیونیزوس» شرح یافت نه تنهاارباب انواع واسطوره های یونانی در افغانستان تا ثیر بخشیده بود بلکه خاطره های میتولوژی‌ویدی وبقایای داستان های اوستائی‌افغانستان براذ هان یونانی هم سرایت نموده بود (اناهیتا) ربةالنوع فراوانی باختری و حامی رو دخانه آمودریا بشکل دختر جوانی که تیر کش به دوش افگنده و تاجی با هشت شعاع بسر داشت در مسکوکات دمتریوس استعما ل شده است همین قسم میترا یعنی مهر حیثیت هر کول را نزد یونانی های باختری پیدا کرده بود و اورا طوری درمسکوکات نمایش می‌دادند که روی دست چپش پوست شیر ،در دست راسش عصا و بر سرش تاجی بشکل اشعهٔ آفتاب گذاشته شده بود یعنی ممیزات پهلوانی هر کول یونانی وعلایم نور آفتاب میتری باختری در وجود او جمع شده بود وازترکیب

هردو یگنونوع «میتراهر کول» پهلوان شجاع وشیر افگن باتاجی مجلل ومنور بمیان آمده بود .

همین قسم در نمایش (زوس) اساطیر تغیراتی وارد کرد . درمسکوکات (تترادراکم) یعنی چهار در همی (انتیال کیداس) که مخصوص حوزهٔ کاپیسا ست پیش روی زوس که روی تخت نشسته سرونیم مقابل بدن فیل بحیث شعار مخصوص کاپیسا که عبارت از (سرفیل) بود نمایش یافته است

خلاصه از خلال این تشریحات معلوم میشود که در دورهٔ دوصد ساله سلطنت مستقل یونان وباختری اسطوره های یونانی در اذهان مردم افغانستان ریشه دوانیده ودرمقابل داستان های محلی ماچه درباختر وچه در کاپیساو گندهارا همه جاپیرایه های جدیدی در آن بست وانعکاس این تاثیرات متقابله ذهنی وفکری وادبی در دوره های بعدحتی اعصار اسلامی هم باقی ماند و بسیار اندنو یسندگان و شعرای ما که در دوره های مختلف اسکندرنامه های منظوم و منثور ساخته وفراوان است قصه های پرا گنده ای که در کتب قصص وحکایات دوام کرده است ومعلوم میشود که ورود وتوطن یونانی ها همانطور که در صنائع نفیسه مکاتب جدید باز کرد در طرز تخیل و افکار ودر کتب داستان هاوقصص که روح را مشغول میسازد تاثیر وارد کرد ودر نتیجه موضوعات جدید در ادبیات ماپیداشد.

رسم الخط وزبان یونانی :

۲۵۰ ق م یعنی سالی که سلطنت مستقل یونانو باختری درآن اعلام شد مبداء شیوع رسم الخط یونانی روی مسکوکات ماست در چند سال اول اعضای خاندانهای شاهی «دیودوت» و «اویتیدم» تنها زبان ورسم الخط یونانی را در مسکوکات خود استعمال می کردند تا اینکه سلطنت به «دمتریوس» رسید ومشار الیه اولین کسی است که درروی دیگر سکه های خود رسم الخطوزبان محلی آنوقت افغانستان یعنی (خروشتی) و «پراکریت» را استعمال کرده است رسم الخط یونانی از ۲۵۰ ق م تاحوالی آغاز عهد مسیح در مدت دو نیم قرن بصورت صاف ونهایت خوانا در مسکوکات شاهان وامرای یونانو باختری اعم از اینکه مرکز شان درشمال یادر جنوب هندوکش بود

استعمال شده است درین مدت وبعد ازآن پارت‌هاو اسکائی‌ها، پهلوا ها، همه این‌رویه راتعقیب کردند وبعد ازآغاز دوره کوشانی انحطاط زبان ورسم الخط یونانی شروع شدولی‌هنوز برای چندین قرن دیگر اقلاً رسم‌ا لخط آن دوام داشت‌به‌این معنی که حروف‌الفبای آن کم کم وبصورت غیر محسوس تغیر کرد وغالباً بعض حروف نوهم بمیان آمد که مجموع آن بنام رسم‌ا لخط (یونا و کوشانی) موسوم شده است وتا اخیر عصر کوشانی تا اواسط قرن سوم مسیحی‌دوام کرد (۱) چگونگی انتشار زبان یونانی چندان خوب معلوم نیست البته در طی دوقرن ق‌م رسمیت در باری داشت در ضراب خانه هاودرد فاتر معمول شده بود چون بشهادت(پلوتارك) مثملین ورقاصه های یونانی در هند به اجرای نمایشات می پرداختند بلاشبهه میتوان گفت که این قبیل مظاهرات در افغانستان که مرکز یونان وباختری بود بطرز اولی اجرا میشدوآن هم بزبان یونانی بعمل می آمد پس حتماً عدهٔ از مردمان محلی هم آنرا یاد گرفته ومی‌فهمیدندولی ساحهٔ انتشار آن‌محدود بودوعمومیت‌نداشت وظهورپرا کریت‌ورسم الخط خروشتی روی مسکوکات موید این نظریه است معذالك کلمات زیاد در باری اداری، القاب، وعناوین رسمی ، اصطلاحات علمی ،ادبی ،فلسفی وطبی‌واردپرا کریت ها شده‌بود وتامدت هابعد درعصر کوشانی هاهنوزهم متداول بود چنانچه درگفتار چهارم درطی‌مطالعهٔ کتیبه های‌خروشتی دیدیم که‌درعصر کنیشکاوهوویشکا نام‌های ماهای یونانی (اپه‌اماس) و(ارته‌می‌زیوس)درمتن پرا کریت ودر رسم الخط خروشتی استعمال‌شده‌است.

تاحال آثار رسم الخط یونانی درافغانستان غیر ازمسکوکات بسیار کم دیده‌شده وآن هم منحصر بیك پارچهٔ سفالی است که‌سه سال قبل درحوالی خرابه های (نملك) (۲) پیدا شده وازچند حرف بیش نیست واخیراً تصویرآن دریکی ازمجله های امریکائی به طبع رسیده است.

---

(۱) بعضی هاازروی تعداد حروف الفبائی که زائر چینی هیوان تسنگ‌درتخارستان تذکرداده‌دوام الفبای یونانی راتاقرن ۷ مسیحی درشمال افغانستان احتمال می‌دهند.

(۲) نملك‌تپه ایست دروسط راه بین بلخ وآقچه پارچهٔ تیکر مذکور راموسیوسلوم برژه حین گردش درحوالی تپه‌بصورت اتفاقی یافته‌است.

گفتار ششم

زبان وادب پرثوی یا پهلوی

پارتی خراسانی

تفکیک پهلوی پارتی از پهلوی خراسانی ، زبان وادب پرثوی آیا تعلق دارد از ایران

* * *

پرثوی یا پهلوی خراسانی :

پهلوی صفتی است که با(ی) نسبتی از اسم پهلو Palov ساخته شده و(پهلو)شکل متاخر کلمه (پرثو) Parthava است .

پرثوه یکی از قبایل آریائی باختری است که بعد ازمهاجرت وبیجاشدنها وتمرکز و تشکیل سلطنت درخراسان غربی خاك های بین حوزه هری رود وسواحل جنوبی بحیره خزر که یکی ازولایات شمال غربی آریانا بود به حیث مسکن نهائی ایشان (پرثیه) یا(پارتیا) معروف شد، ارساس بلخی موسس سلاله (پرسوه)می باشد وعلاوه برپارتهای بزرگ پادشاهان دیگری که مخلوطی ازعرق (پارت وساك)می باشند درسیستان افغانی وارا کوزی (حوزهٔ ارغنداب) سلطنت کردند که به(پهلوا) شهرت دارند . زبان قبیلهٔ (پرثوه) (پرثوی) خوانده میشود که باساس تبدل حروف وتبدل صوت کلمات (پهلوی) گردیده است ،چون آثار زبان پهلوی واقعی وادب آن تااین اواخر مجهول. بود معمولاً در کتب ادبی این اسم وصفت را درموردزبان ساسانی ها وادبیات آن که بیشتر حاوی ترجمهٔ کتب اوستائی بودو آنهم غالباً بعداز عصرساسانی درقرون اولیهٔ هجری تحریر شده بود نسبت می دادندولی بعداز کشف شواهدزبان پرثوی که درخرابه های تورفان بعمل آمدمدققین اروپائی صفت پهلوی رابرای زبان اصلی آن تخصص داده و زبان ساسانیها را محض(پارسیك)می خوانند بهر حال ملتفت بایدبود که صفت پهلوی که ازنقطهٔ نظرادب تااین اواخرفقط درمورد زبان ساسانی وبیشتر درموردترجمهٔ کتب اوستائی استعمال میشد انکشاف نموده وزبان وادب پهلوی دو شق ودومرحله پیدا کرده است یکی ادب وزبان پهلوی پارتی که آنرا پهلوی شمالی نیز گویند ودیگرزبان وادب پهلوی ساسانی که به پهلوی جنوب معروف است وقسمت زیاد آثارآن

که‌عجالتاً شواهدی ازآن در دست است نه‌درعصر ساسانی بلکه درقرون اولیهٔ هجری نوشته‌شده است بس قرار یکه‌متذکر شدیم اساساً میان پهلوی پارتی وپهلوی ساسانی از روی‌منشاء زبان ومبداء ظهورفرق است به‌این معنی که پهلوی پارتی یا(پرثوی) اصلاً زبان خراسان بوده وپهلوی‌ساسانی به‌فارس تعلق دارد بعبارت‌دیگراولی پهلوی افغانستان دومی پهلوی فارس است،علاوه برین آنچه که بیشتر ازنقطهٔ نظرتطور ادبی‌زبان‌ها اهمیت داردوبعدها مارابه پیدایش زبان وادب‌دری‌درخراسان(افغانستان) کمک‌می کند فهمیدن اختلاف ریشهٔ این دوپهلوی است . پرثوی یاپهلوی خراسانی پیوستگی بازندیا اوستائی باختری دارد حال آنکه پهلوی‌ساسانی لهجه ای‌ازفرس‌قدیم است که‌یکی‌ازدیگری‌در آن ناحیه‌زائیده شده است .

شبهه ای نیست که میان‌پرثوی وپهلوی ساسانی‌درطی چندین‌قرن‌ارتباط باهمی فعل‌وانفعال ادبی بعمل آمد وزبان پرثوی که با تشکیل دولت پارت حیثیت زبان رسمی بخود گرفت باتیجا شدن‌مرکزسلطنتی‌پارتی‌ازخراسان‌غربی به‌خاک‌های ایران درحصص‌شمالی‌ومرکزی این مملکت نشر شد و بر زبان ساسانیان تاثیر زیاد افکنده و بالاخره در دورهٔ تعالی ساسانیان در اثر تفسیر و تعبیری که به‌ادب پارتی بستند شکل و قیافهٔ آنرا طوری عوض کردند که برای یافتن آن تبحر دانشمندان جدید اروپا در کار شد .

پهلوی پارتی و پهلوی ساسانی اساساً در رسم‌الخط هم فرق داشتند اگر مبداء‌هردو رسم‌الخط آرامی بود چنانچه این موضوع در گفتار چهارم شرح یافت . بهرحال ما در تاریخ ادبیات افغانستان به هر دو پهلوی سرو کار داریم چون از نقطهٔ نظر زمان در تاریخ ظهور این دو زبان فرق‌زیاداست درین گفتار ازپرثوی وادب آن صحبت میکنیم و برای زبان و ادب پهلوی ساسانی بعد تر گفتار دیگری را وقف خواهیم کرد .

زبان‌وادب پرثوی :

از آغاز قرن بیستم به این طرف در اثر کشفیات پی درپی که در ترکستان چینی بخصوص در علاقه (توزبان) بعمل آمدزبان‌های خانوادهٔ‌ایرانی و انواع مختلف رسم‌الخط مخصوص آنها انکشاف زیاد نمود و منجمله‌در میان آثار ویافت (مانی) که‌به رسم الخط

سریانی موسوم به "سطرنجیلی" (١) نوشته شده است پروفیسر (آندرامس) بار اول وجود دو زبان پهلوی پارتی وساسانی را کشف و اثبات نمود(٢)پهلوی پارتی من حیث قدامت و تسلط سیاسی و مدنی بر پهلوی ساسانی تاثیر زیاد وارد کرده است .

استاد «کریستن سن» به این عقیده است که: «یك عدهٔ زیاد کلمات که بحیات مذهبی وسیاسی و اجتماعی ارتباط دارد اعم از اسمای اسلحه وو سایل نقلیه و اصلاحات طبی و محاوره های معمولی روز مره حتی بعضی افعال عادی که در پهلوی ساسانی و درزبان فارسی مروج است شکل پهلوی پارتی خود رامحافظه کرده است و بعضی بی انتظامی ها که در تلفظ بعضی کلمات فارسی دیده میشود نتیجهٔ نفوذ صوتی لهجه شمالی بر لهجهٔ جنوب غربی است .» (٣)

زبان پهلوی پارتی یا (پرثوی) اصلاً زبان حصه ای از مردم افغانستان است که اول در صفحات شمال غرب و بعددرحصص غربی هم حرف زده میشد و مرکز آن همان(پارتیا) یا قسمت غربی خراسان بود . این زبان اقلاً از قرن ٣ ق ، م تاقرن ٣مسیحی درحصص فوق الذکر افغانستان معمول و مروج بود . در بقیهٔ مملکت بخصوص در جنوب هندوکش پراکریت گندهاری بارسم الخط خروشتی رواج داشت و این دو زبان بار سم الخط های مربوطهٔ خود با زبان و رسم الخط یونانی که بعد ازهجوم اسکندر کم کم معمول میگردید مقابل شده بود زبان پرثوی باپادشاهان پارت و تغیر یافتن مرکز سلطنت آنهااز خراسان غربی به غرب ایران . در شمال و مرکز این مملکت منتشر شد ولی چون پارت ها در اوائل «یونانی مآب» بودند ولقب(فیل هلن) را رسماً اتخاذ نمودند زبان پهلوی اقلاً در اوائل در ایران عمومیت نیافت تا اینکه سیاست پارتها تغیر کرد و بحیث زبان رسمی بر زبان ولایت فارس که کانون زبان های آن مملکت است تاثیر زیاد وارد کرد . پرثوی در صفحات شمال غربی و غربی افغانستان کماکان ادامه داشت بخصوص که دودمان (پهلوا) از پارت های غربی جداشده و در حوزهٔ هیرمند

---

(١) استرانگلو

(٢) صفحه ٤٦ ایران در عصر ساسانیان تالیف کریستن سن طبع دوم ١٩٤٤

(٣)صفحه ٤٦ ایران درعصر ساسانیان تاءلیف کریستن سن طبع دوم ١٩٤٤ .

و ارغنداب سلطنت مستقلی تشکیل کردند و تا زابل و کابل و سند نفوذ یافتند
در طی یکی دو قرن اول ق ' م و قرن اول مسیحی دراثر ورود اسکائی ها و تخار
ها و کوشانیها لهجه های دیگر اسکائی و تخاری در تخارستان و باختر
منتشر شد و از تماس و اختلاط آنها با پرتوی زبان سغدی بمیان آمد که از آن
پایان تر ذکر خواهیم نمود . مقارن این زمانه ها با نسطوری ها رسم الخط
سریانی وارد خراسان شد و آئین مانی که ساسانی های مزد کی بدان در
خاك خود مجال نمیدادند خراسان را کانون فعالیت خود قرار داد و از این جا
به ماوراء النهر و تر کستان چین رسید زبان پهلوی و سغدی درین فضای جدید وارد
دورهٔ فعال ادبی و مذهبی خود گردید ، خط پهلوی با نواقص که در ادای تلفظ کلمات
داشت در مجاورت سریانی که بهترین رسم الخط بود به کوشش و ابتکار « مانی »
صاحب خط (سطرنجیلی) شد و پیشتر به کشف آثار پهلوی خراسانی درین رسم الخط
از خرابه های تورفان اشاره کردیم . موسیو شیدر Sehaeder زبان مجامع مانویان
خراسان را میان آنها مشاهده کرده واظهار میدارد که درین حوالی زبان پهلوی
پارتی نسبت به خاك های مغرب (ایران) بیشتر دوام کرد و بعد از قتل مانی این مناطق
پناهگاه پیروان اوشد، (۱)

ایاتکار زریران -

بهترین اثری که در زبان پهلوی پارتی باقیمانده و از فعالیت های ادبی
و افکار حماسی خراسان نمایندگی میکند منظومه ایست
بنام (ایاتکار زریران) . زبان پرتوی یا پهلوی خراسانی همانطوریکه در متون مانوی
تورفان از پهلوی ساسانی منفك گردید از خلال مطالعه و تدقیق این اثر هم آشکارا
شد اگرچه (یادگار زریر) بشکل موجودهٔ عادی خود مافوق درزواید پهلوی ساسانی
در حوالی قرن ٦ مسیحی نوشته شده و آنرا تا این اواخر رسالهٔ منثور تصور میکردند
معذالك بعضی از زبان شناسان مثل (بلیارو) ایطالوی و (گایگر) آلمانی از روی

(۱) پاورقی نمره (۱) صفحه ٤٧ ایران در عصر ساسانی تالیف کریستن طبع دوم ۱۹٤٤

کلمات و آهنگ قدامت لهجه آنرا حدس زده بودند تا اینکه « بن و نیست » فرانسوی ثابت نمود که [اياتكار] اول نثر نیست ونظم است و باز متن اصلی شعری آن در [پر ثوی] یا پهلوی پارتی پیش از قرن سوم مسیحی وجود داشت و در حوالی قرن ٦ م با تعبیرات جدید آنرا به پهلوی ساسانی در آوردند. در گفتار سوم دیدیم که چطور یشتها دراثر تفسیر های بعدی ترکیب شعری خود را از دست داد. همین قسم بنظر « بن و نیست » ایاتکار هم در اثر تعبیرات عصر ساسانی که رفته رفته جزء متن شد شکل شعری ومنظوم خودرا گم کردو بعد از اینکه از کلمات و عبارات زایده آن دوره پاك گردیدواضح شد که منظوم است و مصرع های ابیات آن هفت‌هجائی میباشدو اصلاً به پهلوی پارتی قبل از ظهور ساسانیها نوشته شده است .

موضوع این اثر منظوم حماسی ، جنگ های گشتاسپه پادشاه [کاوی] بلخی و برادرش [زریر] و برادر زاده اش [بسته‌واری] و پسر اخیر الذکر [سپندات] اسفند یار است با ارجاسپ خیونی تورانی که میخواستند دودمان سلطنت بلخی رااز قبول آئین اوستائی منصرف سازدودرنتیجه جنگ در گرفت و گشتاسپه وشهزادگان بلخی غالب شدند بدین ملاحظه « مستروسنت » یاتکار زریر را « شهنامهٔ گشتاسپه » و « شهنامه پهلوی » خوانده وچون پهلوان میدان رزم زریر است به(یاتکار زریران) یعنی ایادگار زریر شهرت یافته وآنرا (زریرنامه) هم میتوان خواند گشتاسپ نامهٔ دقیقی باهزار بیتی که شاعر بلخی راجع به جنگ های گشتاسپه باارجاسب بر شتهٔ نظم درآورده درحقیقت همان (یادگار زریر) است وباوجود مختصر مغایرت‌ها درروح داستان ودراساس چگونگی روایت میان گشتاسپ‌نامه دقیقی و منظومه پرثوی یادگار زریر اختلافی نیست واگر دقیقی راساً ازنسخه پهلوی [ایاتکار] استفاده نکرده باشد توسط مأخذ ثانوی بدان دست داشته « اياتكار زریران » تنها منظومه حماسی است که شکل زبان پرثوی ، پیرایهٔ پهلوی ساسانی وبالاخره با گشتاسپ نامه دقیقی قیافه ادبی زبان دری افغانستان معرفی میکند و از نقطه نظر حماسی معلوم میشود که چطور عنعنات رزمی از یشت های اوستا به شهنامه ها رسیده است

گفتار هفتم

ادبیات کوشانو بودائی

تعریف فضای ادبی معاصر کوشانی ها - سانسکریت وادب بودائی - کنیشکا وادباء وعلماء کتابخانهای معابد - اسکائی، تخاری - سغدی.

* * * * * *

تعریف:

در تاریخ ادبیات قدیم افغانستان عنوان [کوشانی] و [بودائی] هر کدام بصورت منفرد در تحول مجرای ادبی سهم بارزدارند ولی چون تعین مراتب یکی بدون دیگری سخت است اینجا تحت عنوان مشترك «کوشانو بودائی» ممیزات مرکبهٔ دورهٔ مربوطهٔ آنها را شرح میدهیم.

شبهه‌ای نیست که «کوشان» أصلاً لقب یکی ازقبایل یوچی سیتی وبازاسم خاص یك خانوادهٔ سلطنتی است که‌در تاریخ سیاسی‌ما بنام کوشانیها ی بزرگ وخورد تقسیم شده اند وبحیث مفهوم ادبی مقصد ازعصر وسهم دسته اولی‌است که دورهٔ آنها ازآغازعهد مسیح تاسه قرن دوام کرده‌است مطلب ماازصفت «بودائی» دراینجاآئین بودائی‌نیست که‌من حیث زمان ازیك‌قرن ق، م تاقرن ۹ مسیحی مدت هزارسال‌رادر برمی گیرد بلکه ادبیات آنست به‌مفهوم عام چه‌مذهبی وچه‌غیر مذهبی که‌دورهٔحقیقی تحول وانبساط‌آن‌یادگارزما مداری وعصر همان کوشانیهای بزرگ است . به‌این‌ترتیب عنوان مرکبهٔ «کوشانوبودائی» در فصول تاریخ‌ادبیات‌افغانستان‌دورهٔمشخصی‌رادربرمیگیرد که‌حدود‌آنرادرفرق‌معین کردیم .

فضای ادبی معاصر کوشانی ها:

پیش‌ازاین که کوشانیها مقارن آغازعهد مسیح روی‌صحنه بیایند نفوذ ادبی دورهٔهای مختلفی که‌درصفحات پیش دیدم هر کدام به‌رنگی ودر حصه‌ای ازخاك‌مملکت دوام‌داشت پراکریت که‌ریشه آن بلاشبهه به‌دورهٔویدی میرسد درتمام‌جنوب‌وشرقی‌هندوکش بحیث زبان محلی وملی حرف زده میشد زبان «پرثوی» یاپهلوی پارتی در تمام سلسله کوه

مذکور بخصوص درحصص غربی خراسان دوام داشت . زبان یونانی بعدازدونیم قرن سلطنت یونانیهای باختری که آنرا جنبهٔ رسمی داده بودند تااندازهٔ زیاد معمول شده بود . قبایل سیتی پیش قراول کوشانی یعنی اسکائیها باورود خود لهجه های خود رادرتخارستان «بدخشان، قطغن وباختر» ودرحصهٔ ازولایت هری وسیستان وارد کردندرسم الخط خروشتی ویونانی هردوجنبهٔ رسمی داشتند ودرمسکوکات موازی هم استعمال میشدندولی درامور اجتماعی و . معاملات قومی مردم ازپراکریت ورسم الخط خروشتی کارمیگرفتند . آئین بودائی بشکل ارتودوکس قدیم خود تازه به حواشی شرقی کشور انتشاریافته بود . فضابدین منوال بود که قبایل یوچی ازرودآمو گذشته واساس سلطنت کوشانی را گذشتند تنها چیزی که ازنقطه نظرادب باآنها وارد گردید لهجه مخصوص ایشان است که بعضی بنام [سیتی] وبرخی به اسم «تخاری» ازآن یاد کرده اند .

کوشانیها بحیث یك عنصر نو وارد به همه چیزهای محیط احترام گذاشتند وباپشتیبانی وتشویق خود آنچه را که طبق روحیات قوم وایجابات زمان قابل حیات بود انبساط دادند وآنچه که نبود بتدریج ازمیان بردند . باوجودیکه کوشانیها بمذاق یونانیهای باختری قوم «بربر» بودند ودرواقع هم بصفت یك کتلهٔ چادرنشین آسیای مرکزی یك حیات خشنی داشتندولی بعداز ورود به افغانستان وتماس به تهذیب ومعارف «یونانوباختری» و«یونانوبودائی و«یونانوهندی» به مفهوم عام محو آثارذوقی وصنایع نفیسه ، معماری ، حجاری ، هیکل تراشی ، ادبیات شدند وبه امور مذهبی آزادی قایل گردیدند وبعدازفتوحات کنیشکا درهند ، شمال این مملکت هم جزو امپراطوری اوشد ومانند «آشوکا» بزرگترین پشتیبان آئین بودائی گردید

ازنقطهٔ نظر فلسفهٔ دینی درنفس دیانت بودائی مقابل طریقه «هنایانا» طریقه (مهایانی) یاراه بزرگ نجات باافق نظر وسیع تر بمیان آمد . در عالم آرت وصنایع نفیسه ترقی مدرسه [گریکو بودیك] یادگار عصروقرن اوست ودرزمینه ادبیات سانسکریت که در دست برهمن ها در مقابل پراکریت هامشرف برفنا بود دفعتاً واردصحنه حیات شد ، نه تنها درنگارش آثار مذهبی بودائی راه یافت بلکه بطورعام علوم وادبیات وارد آن گردید وزبان شعر وقصاید ومکاتبه ودرام وافسانه وپندوحکمت وریاضی وهندسه وطبابت

وهجوم شد واین بزرگترین افتخار ادبی است که محرك آن کوشانیها مخصوصاً کنیشکا وصحنه عمل آن [کند هارا] می باشد واین انقلاب بزرگ نه درهند بلکه درا فغانستان بعمل آمد.

با کوشانیها زبان ورسم الخط یونانی رو به انحطاط گذاشت این زبان که دیگر دلیلی برای بقای آن نبود زودتر ازمیان رفت ولی کلمات پراگنده تاآخیر عصر کوشانی (اواسط قرن سوم مسیحی) در پراکریت افغانستان استعمال میشد. رسم الخط یونانی که بیشتر آنرا بحکم تقلید درمسکوکات خود دوام داده بودند تغیر شکل یافت وحتی بعض اشکال نو درحروف آن بمیان آمد وآن مخلوطی است که دانشمندان بنام رسم الخط [یونانو کوشانی] میخوانند معذالك هرچه بود تا اخیر عصر کوشانی ازمسکوکات زایل نشد. برعکس رسم الخط خروشتی چه در مسکوکات وچه درکتیبه‌ها استعمال میشد ودرخاك های مفتوحه هندی جزء امپراطوری کوشانی خط [برهمی] متداول بود. این بود خطوط مهم تحولات ادبی در افغانستان عصر کوشانی ورؤس مطالب را تحت عناوین ذیل شرح می‌دهیم:

سانسکریت وادب بودائی:

آئین بودائی که در هند درعصرشاهان موریا انبساط پیدا کرد تاوقتی که درهند محدود بود قوانین آن دردو زبان نوشته میشد. درشمال درزبان [مگدهی] ودر جنوب بزبان (پالی) که آنرا زبان سیلان هم گویند زبان سومی که ضمناً دردفاتر رسمی ودرباری معمول بود پراکریت است که کتیبه های آشوکا بوجود آن شهادت می دهد برین منوال سانسکریت در هند در دست برهمن ها محصور ومختنق شده بود. یکی از مدققین ژوزف منسین [۱] می گوید [زبان سانسکریت درسالهای قبل ازشروع عهد مسیح مشرف برزوال بود زیرا نه زبان مردم بود نه زبان درباریادشاهان ونه زبان جنبش های بزرگ مذهبی وقت بودائی وچینی به‌اساس بعضی روایات بودا خودش استعمال سانسکریت را درامورمذهبی منع کرده بود.

دانشمندان تجدید حیات سانسکریت را مربوط به واقعات وکسانی می دانند که از نقطهٔ نظر هند بیگانه هستند ومبداء آنها افغانستان است. مقصود اینجا از (کشاترایها)

[۱] Goseph Mannsian تاریخچهٔ ادبیات سنسکریت صفحه ۱۲۰

حکمرانان اسکائی ویا کوشانی و بهتر ازهمه شخص بزرگ امپراطور کنیشکا است که فتوحات او در شمال هند راه انقلاب بزرگ ادبی سانسکریت راباز کرد وصحنه این انقلاب نه هند برهمنی نه هند بودائی بلکه صفحات شرقی افغانستان یا (گندهارا) است. فراموش نشود که خاك های غربی (اندوس) یعنی ولایت گندهارا از زمانه‌های قدیم مرکز لسان سانسکریت بودواین زبان ساخته وپرداختهٔ این دیاراست و «پانینی» باشندهٔ (اتك) عالم بزرگ صرفی ونحوی تسمیهٔ سانسکریت را وضع کرد «بیلون لیوی» بزرگترین استاد سانسکریت ظهورسانسکریت را در کتیبه‌ها نه در شرق بلکه در غرب هند قرار می‌دهد وقدیم ترین کتیبه های این زبان درطی قرون مسیحی بدست — (کشاتراپها) حکمرانان اسکائی حوزهٔ سند بمیان آمده است مرکز ثقل زبان سانسکریت بعقیدهٔ زبان شناسان همین علاقهٔ گندهار است وبودائی های همین ناحیه درعصر کنیشکای اول به استعمال سانسکریت مخلوط باپراکریت وبعدبه استعمال زبان صاف سانسکریت در آثار مذهبی وغیرمذهبی شروع کردند(١) تصمیم استعمال زبان سانسکریت در آثار مذهبی در محفل بزرگی گرفته شد که به امر کنیشکا در کشمیر تحت ریاست علمای گندهاری یا وازو «وارد میترا» یا (پارسوا) مشاور ادبی امپراطور انعقاد یافت و «اسوه گوشاه» بزرگترین نویسنده وشاعر معاصر کنیشکا باب شقوق ادبی را بروی سانسکریت باز کرد شکوه ادبیات سانسکریت از عصر کنیشکاه به بعد آغاز میشودازین به بعد زبان مخصوص برهمن هانه تنها وارددفاتر شد بلکه بطور عام در تمام زمینه های فکری وارد گردیده، درنظم اشعار رزمی، وصفي عشق ظهور کرد ودر نثر، قصص وافسانه ودرام بمیان آمد.

شعب مختلف علوم: طبابت، فلکیات، ریاضی، صرف ونحو منطق دامنه ادب راخیلی فراخ ساخت وتفسیر های مربوطه بیشتر بر وسعت دامنهٔ سانسکریت وادبیات آن افزود مؤلفین ومترجمین اصلیت شان هر چه بود بهرطبقهٔ جامعه که منسوب بودند زبان همه سانسکریت شد خلاصه ادبی سانسکریت عامل تنزل پراکریت هاشد وباوجودیکه هنوزهم پراکریت افغانستان در تمام دورهٔ کوشانی روی مسکوکات ودر کتیبه ها معمول بوده

(١) صفحه ١٢٢ تاریخچهٔ ادبیات سانسکریت تالیف ژوزف مانسیون

روبه انحطاط گذاشت ودراواخر دورهٔ کوشانی وظهور یفتلی ها پرده های فراموشی روی آنرا گرفت .ولی بکلی از میان نرفت .

کنیشکا وادبا وعلماء :

کنیشکا نه تنها ازنقطهٔ نظر کشور کشائی فاتح بزرگ است بلکه حمایت از ادباء وعلما و نویسندگان وشعراء وارباب فن وذوق اورادر قطار بزرگ ترین مشوقین علم وادب جای می دهد شاه خودش مشاور ادبی داشت موسوم به (پارسوا) Parsav که اصلاً گندهاری بوده .(وازومیترا)عالم معروف گندهاری معاصر کنیشکا است که درمراتب تبحر علمی ودر قطار امپراطوری کوشانی نظر نداشت ودر محفلی پنجصدنفری که به امر کوشا نشاه بزرگ برای اصلاح امورمذهبی در کشمیر منعقد شده بود صدارت می کرد. در قطار علمای این وقت میتوان از(مان تنگه Mantanga)و(گوبهارفاه Gobharavala)دانشمندان گندهاری نام برد از شعرا ونویسندگان معروف دربار او که از اراضی مفتوحهٔ هندی گرد آمده بودند (اسوگوشا — Asvagosha) از همه معروف تراست . (ماتری ستهٔ matricete)راهب وشاعر سالخورده ایست که راجع به امپراطور فاتح قصایدی ساخته بود ونظرا ینها دسته ای از تحول شعرا ونویسندگان وعلما در گندهارا و کاپیسا وبلخ وبامیان در خاك های هندی امپراطوری او می زیستند ودیانت بودائی وادب سانسکریت افغانستان در همین زمان ودوره های بعد تربه ماورالنهر ودبار چین انتشار یافته و بزبان چینی ترجمه شد.

کتاب خانه ها معابد

درطی تقریباً هزار سال که آئین بودائی در افغانستان رواج داشت معابد بهترین مراکز علمی وادبی وذوقی افغانستان قدیم محسوب میشد وهرمعبد کانونی بود که در فضای خاموش وآرام آن صدها بلکه هزازها راهب نویسنده وشاعر وعالم مشغول تحریر وترجمهٔ آثار بودند فعالیت های این معابد ازنقطهٔ نظربسط صنائع نفسیه به همگان واضع است متاسفانه آثار ادبی که بیشتر روی یکنوع پوست نازك درخت نوشته میشد وبیشتر در معرض زوال بود باخرابی های معابدهمهٔازمیان رفت • در ۱۹۳۰ بار اول درمعبد(G) بامیان

آز مجاور ت قریت بت ۳۵ متری نوشته های سانسکریت روی پوست نازك درخت کشف شد که امروز درموزهٔ کابل موجود است وقسمت آنرا (سیلون‌لوی) فرانسوی مطالعه کرده است . این آثار بین قرن ۳ و ۸ مسیحی دررسم الخط های مختلف و (کوشانا)(گوپتا)وانواع رسم الخط آسیای مرکزی تحریر شده .آثارسانسکریت با میان درعالم ادب اهمیت زیاد دارد زیرا بار اول بعضی پارچه های کتاب (وینایا) یکی ازآثار معروف بودائی رادرمتن سانسکریت نامعروفی‌می کنند. این اثر اگر چه‌قرار تحقیقات دانشمند فرانسوی برسم الخط گوپتا در قرن ٦ مسیحی نوشته شده معذ الك به اساس روایات مصنف اصلی آن (آسوه گوسا) همان نویسنده وشاعر معروف عصر کنیشکا است که پیشتر از آن نام بردیم خوشبختانه درهمان سال بعض پارچه های دیگر همین کتاب ازخرابه‌های یك معبد قدیمه از(گلگت) کشف شد اصل این کتاب که در ترجمه های پالی وچینی‌موجود است ۴۰۰–۵۰۰ صفحه می باشد ومضمون آن‌بیشتر موعظه وپند وحکایات اخلاقی‌است از روی نوشته‌های سانسکرت کتابخانه معبد(G) بامیان واضح میشود که زبان سانسکریت که بعد ازعصر کنیشکا وارد صحنهٔ ادبی شده بود درنیمهٔ شرقی افغانستان تاقرن ۸ واوایل قرن ۹ مسیحی تا ایام منارن‌ظهور آ هین اسلامی درین نواحی دوام داشت .

اسکائی،تخاری،سغدی:

همان طورکه درجنوب هندو کش اززبان‌ویدی‌پراکریت‌ها برآمده ومنجمله وجودوعمومیت یکی آن درین مناطق دردوره‌یونانوباختری و کوشانی به شهادت مسکوکات و کتیبه هاثابت است از زبان زندیا اوستائی درشمال سلسله کوه مذکور شاخه هائی باقیماند که وجود آنها رادرتخارستان علیا درلهجه های پامیر میتوان یافت . از آنجمله مانند پراکریتی که‌درجنوب‌سلسله کوه‌مذکورعمومیت یافته ودوام کرد شاخه‌ای درشمال کسب ترقی نمود وآن همان [پرثوی] یاپهلوی‌پارتی است که‌ازآن درگفتار قبل بحث راندیم . شبهه‌ای نیست که‌مرکز سیاسی‌پارتی‌وباآنها زبان پرثوی ازخراسان به‌ایران منتقل‌شد ولی‌اصل‌موجودیت زبان ازمیان نرفت ونه

تنها دردورهٔ کوشانی بلکه‌معاصرزمان ساسانیهاهم درخراسان حرف زده میشد . چیز جدیدی که ازیکی دوقرن ق ، م باورود قبایل سیتی :ازی ئی ، پازیانی ، تخاری ، ساکارولی وارد افغانستان شد ودر عالم ادب اینها رابه‌اسمای «اسکائی» و «تخاری» میشناسندزبانهای آنهاست . زبان اسکائی رازبان شناسان جزء شاخهٔ مشرقی خانوادهٔ السنهٔ ایرانی میشمارندو بقایای آنهارادرمیان بعضی لهجه‌های پامیر سراغ می دهند . زبان تخاری که هستی آن دراثر مساعی پرونیسه میئیه ، سیك ، سپیگل روشن شده است زبان قسمتی از قبایل سیتی منجمله کوشانیهاست که‌دراوایل آنرا [آریائی شمالی] و [ایرانی] شرقی هم می‌خواندندو بالاخره به‌همان‌رسم [تخاری] نامزد شد . این‌زبان لهجه ای اززبان هندو اروپائی میباشد ولی جای تعجب‌این است که نه‌در خانوادهٔ (آریا) بلکه جزء دسته «سانتم» درخانواده [ایتالو سلتیك] قرارمی گیرد ، بهرحال مطالعات هنوز دراطراف این‌زبان انبساط‌نیافته‌وروزی در تاریخ‌ادبیات‌افغانستان دراطراف آن بیشتر بحث خواهدشد گمان غالب چنین میرود که دراثر اختلاط لهجه های زند ، بخصوص [پرثوی] یاپهلوی خراسان ولهجه‌های اسکائی وتخاری‌زبان‌سغدی درحوزهٔ اکسوس بمیان آمده . ودر دو طرفهٔ آمودریا درسغدیان وباختر منتشرشده باشدمقصود ما اینجااشاره به‌تشکل این‌زبان است که‌به‌عقیدهٔ استاد [کرستن‌سن] بعدازحوالی‌قرن دوم‌مسیحی برای‌چند بن‌قرن زبان بین‌المللی آسیای مرکزی میشود . بودائیان مانوییان ، نسطوریان‌باختروماوراءالنهر در آن آثار زیاد نوشته‌اندتا اینکه مانی درطی قرن سوم مسیحی از رسم الخط سریانی خط [سطر انجیلی] را اختراع کرد و از این به بعد آثار زیاد به زبان سغدی نوشته شد و رسم الخط جدید مبداء خط [ایغور] و دیگر قبایل مغلی آسیای مرکزی گردید .

تذکر زبان سغدی در تاریخ‌ادبیات‌افغانستان اهمیت بسزاء دارد زیرا دربنای‌زبان [دری] یا [فارسی خراسانی] دخالت‌آن مبرهن است و گمان غالب برین میرود که دراثر آمیزش پرثوی یاپهلوی خراسانی یازبان سغدی وتاثیر لهجه های زند [دری] درباختر وتخارستان‌وماوراءالنهر بمیان آمده باشد . وازآن درموقعش حین‌شرح پیدایش زبان دری مفصل تر بحث خواهیم نمود .

گفتار هشتم

پهلوی ساسانی

منشاء پهلوی ساسانی ، آثار پهلوی ساسانی ، پهلوی وافغانستان

* * * * * * *

دراثر انکشافی که مورد زبان ورسم الخط پهلوی بصورت عام چه ازنقطهٔ نظر ماهیت و منشاء زبان وچه ازنقطهٔ نظر معنی خاص این کلمه پیداشده است مطالعات خودرا به دو گفتار معین تقسیم کردیم زیرا پهلوی پارتی وپهلوی ساسانی یاپهلوی خراسان وپهلوی فارس دوزبانی است مربوط به دوعصر ودومحل ودومنشاء مختلف که در تاریخ ادبیات افغانستان اولی اصلی ومهم ودومی فرعی وضمنی است معذالك تطورات السنه وفعل وانفعال ادبی ونفوذ پهلوی خراسان برپهلوی پارس وانعکاس اخیرالذکر درافغانستان — چنین ایجاب می کند که به هردو علی‌قدر مراتبهم موقع داده شود . در گفتار ششم دیده شد که پهلوی پارتی یا « پرثوی » من‌حیث مکان مربوط به خراسان ومن‌حیث زمان حاوی سه قرن ق.م وسه قرن مسیحی ومن‌حیث منشاء ارتباط به زند یازبان اوستائی دارد . پهلوی ساسانی ازین سه نقطهٔ نظرهویت علحیدهٔ دارد . مکان آن پارس ، زمان آن بعدازقرن سه مسیحی تاقرن ۷ هجری ومنشاء آن فرس قدیم هخامنشی است همین قسم باوجودیکه مبداء رسم الخط هردو آرامی بود میان خود فرق زیاد داشت بعدازینکه درتفریق این دوزبان سه مسئله فوق تشخیص شد درقرابت آنها دومسئله دیگر قابل دقت است : یکی اینکه پهلوی خراسانی بعداز انتقال مرکز ثقل اداری دولت پارتی ازخراسان غربی به ایران بر زبان ساسانیان تاثیر زیاد افگند ودرشمال ومرکز آن مملکت پهن شدو کلمات زیادی ازآن در پهلوی پارس داخل شد . دوم اینکه پهلوی ساسانی درعصرجلال وعظمت ساسانیان که دراخیردورهٔ کوشانی برخراسان دست یافتند بنوبهٔ خود درصفحات شمال وغرب افغانستان تااندازهٔ زیاد منتشر گرد و درسیستان دوام آن طولانی تربود .

پهلوی ساسانی طوریکه ازمبداء جغرافیائی وریشهٔ ارتباط آن بافارس قدیم هخامنشی معلوم میشود اصلاً زبان ایران است ودرطی سلطنت چهار صدساله ساسانی در آن کشور

پرورش یافته و آثار زیادی چه در عصر ساسانی و چه بعد از آن در آن نوشته شده است معذا لك در اثر پارهٔ علل مختلف که مهمترین آن، نارسائی رسم الخط آنرا تشخیص داده اند طوریکه باید آثاری زیادی از آن باقی نماند و طوریکه در گفتار مابعد شرح خواهد یافت اول در نفس دربار ساسانی زبان (دری) خراسان بر آن ترجیح یافت وسپس درجریان سه قرن اول هجری باوجودیکه هنوز کتب در آن نوشته میشد وزبان ادبی آن دیار بود درمقابل عربی راه انحطاط پیش گرفت وبعد از آن اگرچه تازمان استیلاء مغل درحصص غربی ایران کم و بیش معمول بود زبان دری خراسان بار دوم در اثر فتوحات غزنوی و سلاجقه وارد آن کشور رشد و بعد از قرن چهارم هجری بحیث زبان علمی و ادبی جای آنرا گرفت .

آثار پهلوی ساسانی:

آثار پهلوی محصول خود عصر ساسانی بسیار کم است جز بعضی سنگ نوشته ها و در ادب مذهبی تدوین مجدد اوستا که آنهم دست خورده و خساره کشیده چیز دیگری از آن باقی نمانده. کتبی که به پهلوی ساسانی تحریر شده و امروز یا در متن اصلی یا بصورت ترجمه عربی و فارسی و یا محض بنام بمارسیده است بطورعموم بعد ازسقوط ساسانی ها و بیشتر در آغاز عهد اسلامی نوشته شده و دامنه آن تا قرن ششم هجری (١٥ مسیحی) دوام کرده است . موضوع این آثار روی همرفته یا مذهبی یا داستانی و تاریخی و بیشتر پند و اندرز است که بصورت کلی چه از نقطهٔ نظر آئین و چه از روی قصه و داستان مقررات و روایات اوستائی را بطور ایجاز و اختصار با شاخ و برگ نوین تکرار میکند . معذالك مجموع آن بطور عام حلقه ایست بسیار مهم وترجمهٔ آنها که در قرن سوم هجری با ابن مقفع و معاصرین و پیروان او بعربی شروع شده است تاثیر فراوان در افکار نویسندگان اسلامی چه ایرانی چه افغانستانی و چه عربی وغیره هم وارد کرده است .

پهلوی و افغانستان:

از نقطهٔ نظر خصوصی تاریخ ادبیات افغانستان اگر نگاه شود با وجودی که زبان محلی کشور ما نبود و نمیتوان آنرا زبان عامهٔ ساکنین این سر زمین خواند و در میان آثاری که بدین زبان باقی مانده هیچیك به کدام نویسندهٔ مشخص افغانستان تعلق ندارد معذالك بدون شبهه و تردید طبقهٔ دانشمند و دهقین دانشور این مملکت مقارن آغاز عهد اسلامی اقلاً درطی چهار قرن اول هجری «شاید تا قرن ٦» آنرا میفهمیدند و دلیل قطعی آن محاسبات است که شعرا و نویسندگان خراسانی مخصوص دانشمندان بلخی با نگارش گشتاسپ نامه‌ها و شاهنامه‌ها زریر نامه ها یك دفعهٔ با تمام جزئیات روایات حماسی باستانی را وارد زبان دری کردند و این کار هر چند به پیمانه زیاد از روی خاطره‌ها بعمل آمده باشد آثار تحریری پهلوی در آن دخیل است .

بیشتر اشاره نمودیم که زبان و رسم الخط پهلوی ساسانی در اخیر دورهٔ کوشانی با نفوذ ایشان در خراسان و سیستان بسط یافت شبهه ای نیست که جنگ های یفتلی و ساسانی به عقب زدن نفوذ سیاسی و اداری ساسانی ضربه مدهش بود ولی این جنگ ها زبان و رسم الخط پهلوی را بیشتر در قلب مملکت و حتی درجنوب هندو کش درحصص شرقی افغانستان انبساط داد .

در گفتار چهارم در ذیل رسم الخط‌ها گفتیم که رسم الخط یونانی در عصر کوشانی تغیر شکل یافته رفت و رسم الخط خروشتی تا قرن پنجم مسیحی دوام کرد . به این ترتیب عمومیت رسیم الخط پهلوی در افغانستان امری است منطقی و حسابی و درست از همین قرن پنج به بعد که خروشتی از میان میرود پهلوی ساسانی روی مسکوکات یفتلیها ظاهر میشود مسکوکات یفتلی عجالتاً بهترین وسیله ایست که بر اوضاع ادبی افغانستان در قرن پنج روشنی می اندازد وبشهادت آنها معلوم میشود که سانسکریت و رسم الخط برهمی و زبان و رسم الخط پهلوی هر دو موازی هم معمول و متداول بود حتی از روی بعضی عناوین و القاب مثل «خواتاء» که در پهلوی «خواتای» و در زبان دری «خدای» و «خدا» شده و «شاه» معنی دارد واضح میشود که زبان

سغدی که از تشکل آن در گفتار هفتم تذکر دادیم در دورهٔ یفتلی در حصص شمال هندوکش مروج بوده و فعل و انفعال ادبی میان آن و پهلوی جریان داشت مسکوکات یفتلی درحقیقت نمایندهٔ تصادم افکار افغانستان قرن پنجم باساسانیهای پارس و گوپتاهای هندی است ودر نتیجه از طرف شرق رسم الخط برهمی سانسکریت و ازجانب غرب زبان و رسم الخط پهلوی وارد کشور ما شده است و از جانب شمال هم از حوزهٔ آمو دریا زبان سغدی بر دامنهٔ خود افزوده است . او ضاع ادبی خطوط عمومی خود بهمین منوال بعد از یفتلیها در دورهٔ زمامداری کوشانو یفتلی ، رتبیل ها یا برهمن شاهی های کابلی دوام داشت ، در یکطرف مسکوکات پراکریت کنندهاری باتحولاتیکه نموده بود بارسم الخط برهمی یا سانسکریت بخط [دیوانا گاری] نقش است و جانب دیگر زبان ورسم الخط پهلوی یا محض رسم الخط آن دیده میشود و این رویه در قرن ۳ و ٤ هجری معاصر صفاری ها و آغاز دورهٔ غزنوی در کابلستان تعقیب شده است .

رسم الخط پهلوی بیشتر از مسکوکات ، روی مهرها و نگینه‌ها عمومیت داشت و در شهرهای حوزهٔ هیرمند و سیستان افغانی در طی ۳ ـ ٤ قرن اول هجری هم در حکاکی روی مهرهاو انگشتری ها استعمال میشد .

گفتار نهم

زبان دری

عمومیات – زبان دری-مبداء وپرورشگاه زبان دری انتشار آن از افغانستان به ایران.

* *   * *   * *

گفتار های سابق بطور مجموعی بحیث یك مقدمه نشان میدهد که خاك های بین اکسوس واندوس پرورشگاه السنهٔ خانوادهٔ هند وایرانی بوده وبه ترتیب زبان ویدی زبان زند یااوستائی، زبان پراکریت گندهاری، سانسکریت کلاسیك، زبان پرشوی یاپهلوی پارتی، خراسانی سغدی، اسکائی، تخاری، پهلوی ساسانی بدون ذکرشاخه‌ها و فروعاتی که هنوزهم بصورت دسته‌های غلچه ای پامیر ونورستانی ازبین نرفته است ودوره به دوره‌مارابه عهد اسلامی نزدیك میسازد.

باسقوط کوشانی های بزرگ در افغانستان وعروج ساسانی‌ها در ایران وتسلط سلالهٔ اخیرالذکر در خراسان زبان پهلوی ساسانی با همان تاثیر فراوانی که از پهلوی پارتی بر داشته بود درصفحات شمال و شمال غربی افغانستان درباختر وسیستان راه یافت و حتی درسایر نقاط مملکت هم پراگنده شده بود طوریکه دیدیم در دورهٔ یفتلی وبعد از آن تا آغاز عهد اسلامی حتی در سه چهار قرن اولیهٔ هجری پراکریت وبرهمی .سانسکریت ودیوانا گاری زبان ورسم الخط پهلوی در افغانستان متداول بود. آنچه ازنقطهٔ نظرمبحث بعضی یعنی پیدایش زبان (دری) مهم است انبساط زبان سغدی دردورهٔ یفتلی و تماس مزید آن با پهلوی ساسانی است که‌نتیجهٔ آن بر زبان دری بی تاثیر نمی باشد.

زبان دری:

معمولاً زبان دری رااز حیث لغت دونوع معنی‌می کنند یکی به اساس کلمهٔ [در] وآنرا زبان [درگاه] و [دربار] می‌خوانند ودیگر منسوب به [دره] که‌زبان کهستانی شود واین توجیهات بیشتربه‌اساس قاموس ها و کتب لغت معمول شده‌است. برهان قاطع کلمه دری را چهار گونه‌تعبیرمی کند:

[۱] گویندلغت ساکنین چندشهری بوده است.که آن بلخ وبخاراوبدخشان ومرواست

[٢] وطایفه ای بر آنند که مردمان درگاه کیان بر آن متکلم میشده اند.

[٣] و گروهی گویند که درزمان بهمن اسفند یار چون مردم از اطراف عالم بدرگاه اومی آمدند وزبان یکدیگر را نمی فهمیدند بهمن فرمود تادانشمدان زبان فارسی راوضع کردند وآنرا [دری] نام نهادند.

[٤] ومنسوب به دره را نیز گویند همچو کبک دری وازین اعتبار خوشخوانی هم میتوان بوده باشد زیرا که مهمترین لغات فارسی زبان دری است.

خلص این چهار تعبیر این است که اصل منشاء و کانون پرورش زبان دری خراسان و ماوراءالنهر بوده و در عصر ساسانی محتملاً زبان دربار هم اتخاذ شده بود (١) چون این خلاصه حاوی تمام نظریات دراطراف زبان دری می باشد در روشنی تحقیقات آنرا مفصل تر شرح می دهیم:

مبدأ و پرورشگاه زبان دری:

قدیم ترین نظم ونثر دری که تاحال سراغ می توان کرد یا در افغانستان ویا در ماوراءالنهر بمیان آمده . حنظلهٔ بادغیسی و محمد بن وصیف سگزی که قدیم ترین شعر دری را به آنها نسبت می‌دهند از ولایات هرات وسیستان می باشند- قدیم ترین آثار منثور این زبان یادرخراسان ویادرماوراءالنهر نوشته شده .مقدمهٔ شاهنامهٔ ادبی منصوری که از طرف ابو منصور العمری وبه نام ابومنصور محمد عبدالرزاق در ٣٤٦ هجری تحریر گردیده ترجمهٔ تاریخ طبری که ازطرف بلعمی وزیر منصور بن نوح سامانی در٣٥٦هجری تحریر شده در عصر سامانی ها درماوراءالنهر بمیان آمده است .

مقارن همین زمان حدود العالم که مؤلف آن معلوم نیست در ٣٧٢ هجری برای یکی از امرای آل فریغون گوزگانان ابوالحارث محمدبن احمد تحریرشد وا بوالموید بلخی گرشاسپ نامه وعجائب البلدان خود راتالیف کرد که متاسفانه اصل آنها از بین رفته ولی

---

(١)شبهه ای نیست که کیان به معنی واقعی همان پادشاهان معاصر زردشت بلخی می باشندوسرود گاتها از زبان ایشان نماینده گی می کنداگرطبق نظریات معموله مقصد ازآن هخامنشی ها ویا ساسانی ها باشد هر کدام زبانی داشتند مثل فرس قدیم وپهلوی وقصهٔ بهمن وامر ساختن زبان افسانه ای بیش نیست

تاریخ سیستان ومجمل التواریخ شاهدوجود آنهاست زیرا از آنها فصولی نقل کرده‌اند(۱) وواضح میشود که اولین پارچه منظوم و منثوردری که عجالتاً در دست است د ر طی قرن چهار هجری درافغانستان وماوراءالنهر بمیان آمده‌است و باختر وماوراءالنهرو نیم روز وزابلستان مبداء وپر ورشگا ه ا و لیه آ ن محسوب میشو د . ا لبته ا ین شو ا هد که عین حقیقت است محتاج تقویهٔ دلایل دیگرنیست معذالك شباهت مزید لغات د ر ی به‌سغدی و پرثوی یا پهلوی پارتی 'خراسانی که پا ر چه ها ی ا ز خرا به ها ی تو ر نا ن کشف‌شده ' ساحهٔ جغرافیائی سائر لهجه های دری مثل : هروی ' سکزی ' زا و لی د ر درافغانستان . وجود لغات صاف دری درافغانستان وماوراءالنهرو بخصوص در کشورخو دما وباز تاثیر زبانهای اسکائی و تخاری که‌در افغانستان معمول بود وتاثیرات متقابله ا د بی سغدی وپهلوی ساسانی که‌درافغانستان بعمل آمده وتاثیری درزبان دری بخشید و بالا خر انتشار زبان‌دری ازافغانستان به‌ایران چه‌درعصر ساسانی که محض ز بان دربار با قیما ند وچه بعدازقرن چهارم‌هجری که‌بجای پهلوی زبان‌علمی وادبی آ ن‌کشورهم‌شد هر کد ام بجای‌خود محکمترین دلیلی‌است که‌مهدزبان‌دری‌را درافغانستان‌وماوراءالنهر ثابت‌میسا زد'

حالا که‌مهد ظهور وپرورشگاه‌اولیه‌زبان‌دری‌شناخته‌شدمیخواهیم کمی د ر ا طراف منشاء آن‌صحبت کنیم : معمولاً فارسی دری‌رادرخانواده السنهٔ‌ایرانی‌درسلسله‌ای گرفته‌اند که صورت قدیم آن فرس هخا منشی ' صورت‌متوسط‌آن‌پهلوی‌ساسانی وصورت‌جدید آ ن فارسی دری کنونی میباشد . مبداء جغرافیائی وروشن شدن موجودیت ز بان پر ثو ی یا پهلوی خراسانی‌وزبان سغدی وظهور آثارادبی این‌دو زبان ازخرابه‌های تور فان و ثبو ت قطعی نفوذ ادبی پرثوی برپهلوی ساسانی وارتباط محکم ادبی‌زبان دری‌باپرثوی وسغد ی وتشخیص بغایت زیاددری‌درزبان اخیرالذکروموجود بودن‌زبان‌دری درافغا نستان‌معاصر زبان‌پهلوی‌درا یران و باز تاثیرزبان‌اسکائی‌بخصوص تخاری‌درزبان دری‌یك‌سلسله‌دلایلی است که به اساس آن منشاء زبان دری به دو زبان پرثوی یا پهلوی خراسانی و سغدی که آنهم در بلخ و بخارا و تخارستان و سمرقند معمول ارتباط پیدامیکند و تخاری یازبان کوشانی که بنوبهٔ خود زبان دیگر همین نواحی است با تا ثیری که در اصل سا ختمان سغدی وارد کرده و باتاثیر مستقیم خود در تشکل لسان دری بیمد خلیت نیست چنانچه مطابق بعضی نظریه ها (دری) را أصلاً مخفف تخاری‌میدانند .

---

(۱) جلد اول سبك‌شناسی تالیف آقای ملك الشعراء بهار صفحهٔ ۲ ۲

پس چه از نقطهٔ نظر مبداء جغرافیائی و پرور شگاه اولیه زبان دری در قرون اولیهٔ هجری و چه از روی کشفیات جدیده و پیدا شدن لغاتی در زبان سغدی که در (دری) وجود دارد و پهلوی ساسانی فاقد آنست منشاء زبان دری به هیچ وجه به پهلوی ساسانی و به فرس هخامنشی نمیرسد بلکه به پرثوی یا پهلوی پارتی خراسانی و سغدی تعلق میگیرد و تخاری هم در آن بیتاثیر نیست و این سه زبان در دوطرفهٔ آمودریا در باختر و تخارستان و ماوراءالنهر در ساختمان زبان دری به ترتیب مراتب در طی چندین قرن پیش از عهد اسلامی دخیل اند و چون زبان سغدی در نگارش آثار مذهبی مانویان، بودائیان و حتی ترسایان نسطوری مدت چندین قرن متداول بود و زبان علمی آسیای میانه محسوب میشد احتمال زیاد دارد که رکن اساسی منشاء زبان دری معجونی است مرکب از زبان پهلوی ساسانی و لغات عربی، حال آنکه یکی از صفات زبان دری حقیقی عدم دخالت زبان عربی است و قرن ها پیش از ظهور زبان عربی درین دیار تشکل نموده بود. از جانب دیگر دری زبانی نیست که بعداز نابود شدن پهلوی ساسانی بمیان آمده باشد بلکه پهلوی و دری دو زبانی است که موازی بهم یکی در فارس و دیگری در افغانستان بمیان آمده و نشوو نما کرده و بزمانه های معین از کشور های مبداء در خاك های دو مملکت پراگنده شده اند و عامل اساسی شباهت و ارتباط لغات این دوزبان علاوه بر قرابت خانواده گی معاصر بودن و انتشار آنها به خاکهای یك دیگر است.

شبهه‌ای نیست که پارچه های منظوم و منثوری که عجالتاً از زبان دری در دست است از نقطهٔ نظر قدامت از قرن سوم هجری تجاوز نمیکنند ولی اگر همین آثار را با کتب معاصر آن بزبان پهلوی مقایسه کنید آن گاه سلاست وپختگی و روانی (دری) بر (پهلوی) آشکارا میشود مسلم است که دری یك دفعه و بدون سابقه معاصر صفاری‌ها و سامانیها بمیان نیامده بلکه چندین قرن سابقه داشته که متاسفانه تعین آن عجالتاً مشکل است. اگر واقعاً همان طوریکه ابن مقفع وابن ندیم ادعا میکنند، دری زبان درباری ساسانیان شده باشد چنانچه‌درمتون عربی حتی فقره‌هائی هم به لسان دری به شاهان‌ساسانی نسبت داده شده است «۱» آنگاه مسلم میشود که مراحل ابتدائی زبان دری تا قرن پنج و چهار حتی ۳ مسیحی اقلاً دو یا دونیم‌قرن‌از عهد اسلامی پیش برده شده، ملتفت

---

(۱) سبك‌شناسی جلد اول صفحهٔ ۲۰ تالیف آقای ملك الشعراء بهار.

باید بود که دری در قرون پیش از اسلام و محتملاً در قرن اول و دوم هجری شکل اولیهٔ داشت که باید آنرا صورت متوسط سغدی و پهلوی پارتی خراسانی خواند. و بلاشبهه رواج پهلوی ساسانی که بعد از عصر کوشانی های خورد و یفتلیها در خراسان بعمل آمد در آن بنوبهٔ خود تاثیر بخشید، تاثیری که آنرا تقویت نمود. پیشتر گفتیم که پختگی وسلاست دری بر پهلوی ساسانی از روی آثار معاصر آن دو زبان معلوم میشود درصورتیکه قدامت پهلوی پیش از قرن چهارم هجری تاآغاز دورهٔ ساسانی واضح است، منطق حکم میکند که دری همچنین سابقه ای داشته تادر قرن چهار بدین پایه نضج و سلاست رسیده و آن گاه گوی سبقت را از پهلوی ربود. فراموش نباید کرد پختگی زبان دری بر پهلوی ساسانی ازین هم معلوم میشود که هردو معرض هجوم زبان عربی قرار گرفتند در نتیجه پهلوی در ایران بطور عام بعد از قرن سه وچهار هجری در تحریر آثار از میان رفت و بعد از قرن هفتم حتی درمغرب ایران هم بکلی نا پدید شد حال آنکه دری در خراسان همان خراسانی که آنجا هم بهلوی حرف زده میشد و نفوذ زبان عربی نیز در آن جا پهن شد، روبه انکشاف مزید گذاشت، تا قرن چهارم هجری زبان دری منحصر به افغانستان و ماوراءالنهربود و بحیث یك زبان علمی و ادبی بخته و روان و سلیس آثار منثور و منظوم در آن تحریر میشد و در ین وقتها در ایران معمول نبود وحتی یك شعرو یك رساله هم درین زبان مقارن این زمانه ها در آن مملکت دیده نشده است. ملتفت بایدبود که اگر ساسانی ها به راستی بعد از بسط نفوذ در خراسان دری را زبان درباری خویش اتخاذ کرده باشند در چهار دیواری بار گاه بحیث یك زبان تشریفاتی قبول شده بود و عمومیت نداشت و زبان علمی و ادبی آن مملکت قرار یکه گفتیم پهلوی بود و بزبان طبری هم مینوشتندو پهلوی تازمان استیلای مغل درحصص غربی ایران کم و بیش باقی ماند تا اینکه در اواخر عصر سامانی و اوائل دورهٔ غزنوی در اثرفتوحات سلاطین خراسانی دوری و جبال و گرگان و اصفهان راه نفوذ زبان دری افغانستان در خاك های همسایه غربی ما باز شد و آهسته آهسته زبان پهلوی را درنقاط غربی ایران عقب زد و بعد از قرن چهارم هجری بحیث زبان علمی و ادبی جای آنرا فرا گرفت و بهاصطلاح ملك الشعراء بهار «بعداز تسلط دولت سلجوقی بر عراقین این معنی قوت یافت» یعنی زبان دری بر سراسر کشور فارس انبساط یافت، (۱)

«خاتمه»

---

(۱) سبك شناسی جلد اول صفحه ۲۳.

قسمت دوم

مؤلف

بناغی علی محمد « زهما »

از ظهور دین اسلام تادورهٔ مغل

بنام خداوند بخشاینده و مهربان

از ظهور دین مقدس اسلام تا تهاجم مغل

نخستین شعر و شاعری در پارسی

امروزی

درین موضوع یعنی راجع به اولین شعر و شاعری در زبان پارسی امروزی نظریهٔ مؤرخین و اکثر تذکره نگاران را مختلف میبابیم مثلاً عقیدهٔ بزرگترین تذکره نویسان مانند عوفی اینست که او شاعر پارسی بعد از اسلام را ابوالعباس مروزی دانسته و ازین گفته چنین معلوم میشود وقتیکه هارون‌الرشید مامون را در سنه (۱۸۳) ه والی خراسان مقرر داشت وی تا (۱۹۳ه) خراسان نیامد آنکه که هارون درمیگذرد، مامون رهسپار خراسان میگردد آنوقت است که عباس مروی قصیده اش را نزد مامون تقدیم میدارد :

ای رسانیده بدولت فرق خود (۱) تافرقدین — گسترانیده به فضل و علم (۲) درعالم یدین
مرخلافت را تو شایسته چو مردم دیده را — دین یزدان را تو بایسته چورخ راهردوعین

و نیز در اثنای این قصیده گوید :

کس برین منوال پیش ازمن چنین شعری نگفت — مرزبان فارسی راهست تا این نوع بین
لیك زان گفتم من این مدحت تراتا این لغت — گیرد از مدح و ثنای حضرت توزیب وزین

از این برمی آید که قبل از عباسی شاعر بوده و شعر هم گفته لیکن نه بدین سبك و اسلوبی که او سروده است .و دلیل دیگر راجع باین شعر اولین شعر پارسی نیست اینست که خلیل ابن احمد متوفی (۱۷۵ه) عروض عربی را چندسال بیشتر ازاین شعر وضع نموده بود چطور میشود که درین مدت خیلیها کم که آن هم پانزده و یا بیست سال شود در سراسر خراسان شیوع یابد و بدان قریحه آزمائی گردد و نیز ترکیب این اشعار و لغاتی که درآن به کار برده شده با عربی و پارسی فصیح تر در همان عصر سروده آید .

---

(۱) برفرقدین — رضازاده شفق صفحه (۳٦)

(۲) گسترانیدهٔ بجود و فضل درعالم بدین —د اکتر رضا زاده شفق صفحه (۳٦)

عدهٔ از نویسنده گان تذکره نخستین شعر پارسی را از زبان پسر یعقوب بن لیث میخوانند واین دسته تذکره نگاران عقیده دارند که این مصرع را پسر یعقوب در اثناء چهار مغز بازی سروده .

غلطان ، غلطان همیرود تالب گور

و یعقوب را مورد پسند خاطر واقع گردیده و فضلاء و علما عصرش را وا داشته که مر این مصرع را اکمال کنند ایشان نیز به تطبیع آن پرداخته و بر آن مصرع افزودو در نتیجه رباعی بوجود آمد در ین جا نکته خاطر را بخود جلب میکند که این مصرع از زبان پسری اتفاقی است وچون بر آن سه مصرع دیگر از جانب فضلای آن عصر افزوده گردید معلوم میشود که اکمال شعرا مر این مصرع چنان مینمایاند که این شعر نخستین شعر پارسی نیست .

برخی از تذکره نویسان ابو حفص سغدی را که نحوی و لغوی نیز میباشد و در قرن اول هجرت زندگی داشته و بگفتهٔ صاحب کتاب معجم فی معایر اشعار العجم با موسیقی سروکار داشته و شهرود (۱) را نیك از عهده میبر آمده و حتی رضازادهٔ شفق را عقیده است که جز او کسی دیگر نمیتوانسته آنرا بزند .

این عبارت مرا رساند که حکیم ابو حفص درسال سیصد هجری در قیدحیات بوده پس اگر این قول صدق میکند اورا شاعر پیش از (۲۰۰) ساله گفته نمیتوانیم بیتی که ازحکیم باشکال نقل میشود قرار ذیل است :—

آهوی کوهی در دشت چگونه دو دا   او ندارد یار بی یار چگونه دو دا(۲)

گفتیم که حکیم تا اواخر قرن سوم حیات داشته و شعرش نیز از روی کلمات و ترکیبات شعر پارسی گفته میشود اما ناخن افکاری بر آن گرفته شده اینست که مؤرخین میگویند که عبد الله خجستانی حاکم خراسان که در سنه دوصدو شصت و هشت هجری مقتول گردید . اعتراف داشت که از اشعار حکیم استفاده کرده .

چطور امکان خواهد داشت که این مرد سرمشق زندگی خود را از جوانی چون حکیم نموده باشد زیرا در وقت قتل خجستانی ، حکیم قطعاً مدت سی سال زیاده

---

(۱) یکي از آلات موسیقی (۲) دوذا .... بود دا شفق صفحه ۳۵

مرنداشته خواهد بود وعلاوتاً پیش از حکیم قراریکه مؤرخین عقیده دارند شعرای آل طاهر و آل صفار نیز شعر میسرودند که تقریباً نیم قرن پیشتر از عبدالله خجستانی میشود پس نباید این شعر را نخستین شعر پارسی پنداشت. و برای اثبات این قول خود که ابوحفص نخستین سخن سرای زبان فارسی نیست شواهدی چند می آوریم :

محمد بن وصیف سگزی در مدح یعقوب بن لیث (۲۵۳ ه) شعری گفته و تا ۲۹۶ حیات داشته که حق اولیت حکیم را از بین میبرد و همچنین پیش از حکیم شاعری دیگری نیز سراغ است که حنظله باد غیسی نام دارد تا سالهای ۲۱۹ و ۲۰ حیات داشته و شعر زیر مر این نامدار است :

یارم سپند اگرچه بر آتش همی فگند   از بهر چشم تا نرسد مر ورا گزند
اورا سپند ومجمر ناید همی بکار   با روی همچو آتش و با خال چون سپند

نیز اورا است :

مهمتری گر به کام شیر درست   شو خطر کن ز کام شیر بجوی
یا بزرگی و عز و نعمت و جاه   یا چو مردانت مرگ رویاروی

از نبشتهٔ بالا معلوم شد که نه عباس مروزی و نه ابوحفص سغدی نخستین شعر پارسی سروده اند بلکه بنا بروایت میرزا محمد خان قزوینی که او شان به طبری و ابن قتیبه، جاحظ و ابوالفرج اصفهانی حوالت داده اند و آن دو منظومه ایست بصورت ترانه که یکی در بصره و دیگر در بلخ بوجود آمده است و نخستین آن دو منظومه سه مصرع میباشد ،

آبست و نبیذست   عصارات زبیب است
سمیه روسپیز است

این شعر یا منظومهٔ سه مصرعی از طرف ابن مفرغ شاعر عرب که چندین سال در خراسان و سیستان امرار حیات کرده بود در (۶۰ ه) سروده شده ویقیناً که این ترانه نخستین شعر پارسی گفته میشود شعر دوم چهار مصرع است و بصورت ترانهٔ اطفال یافته میشود :

از ختلان آمدید   برو تباه آمدید
آبار وباز آمدید   خشک ونزار آمدید (۱)

ختلان = ولایتی آنسوی آمو دریا و تقریباً بمقابل فیض آباد حالیه . آبار = آواره برو تباه = باروی تباه = شرمنده

شان نزول این شعر را طبری در دوجای یکی در واقعات سال ۱۰۸ و دیگر در ۱۱۹ ادر عهد هشام خلیفه اموی (۱۰۵ — ۱۲۵) گویند ابومنذر اسد بن عبدالله قیری به ختلان لشکر کشید ولی از طرف خاقان ترك منهزم گردید ودوباره به بلخ عقب نشست . آل خراسان این ابیات زیررا بصورت ترانه ساخته واطفال شان آنرا در کوچها باخود میخواندند .

ولی تااندازهٔ که معلوم میشود نخستین شعر پارسی که بدون کدام تردید باشدودرآسیای وسطی سروده شده باشد همانا درسیستان درعهد یعقوب بن لیث صفاری از طرف رئیس دار الانشاء ولی بنام محمد بن وصیف سکزی - مراین نامدار است : —

ای امیری که امیران جهان خاصه و عام — بنده وچاکر ومولا وسگبند و غلام
ازلی خطی درلوح که ملکی بدهی — بهابی یوسف یعقوب بن لیث همام
به بستام آمد زنبیل دلت خورد به سنگ — لتره شدلشکرزنبیل و هبا گشت کنام
لمن الملك بخواندی تو امیرا به یقین — با قلیل الفئة کت داد ازآن لشکر کام
عمر عمار ترا خواست وزو گشت بری — تیغ تو کرد میانجی بهمیان ددودام
عمر او نیزتو آمد که توچون نوح بزی — درآکار تن او سرا و باب طعام

شعر بالا نخستین شعریست که درافغانستان درسیستان بعدازطاهر پوشنگی سروده شده .

این شعر بعد از ۳۰—۳۳ سال از حنظلهٔ باد غیسی است که بسام کردخارجی نماینده عمار حاکم بست که برای صلح آمده بود ساخته شده و بالاخره ازجملهٔ مطیعان یعقوب گردیدة و به تعقیب وصیف سکزی ازامیر مداحی کرده است واین عهد وعصر بود که تمایل بطرف زبان پارسی درسیستان بهپسند یعقوب بیشتر گردیده چنانچه بعد از وصیف و کرد ، محمد بن مخلد سکزی است که شخصیت بنام درجهان شعروادب دارد ونظم زیررا درمدح یعقوب گفته است :

جزتو نزاد حوا وآدم نگشت — شیر نهاد بدل و بر منشت
معجز پیغمبر مکی توئی — به کنش وبه منش وبه گوش
فخر کند عمار روز بزرگ — گوید آنم که یعقوب کشت

ولی برخی از مؤرخین ادب همچون (Browen) انگلیسی قدامت شعر پارسی

درعهد ساسانیان دانند وما همان قصهٔ معروف « باربد » خسرو پرویز را عیناً ترجمه وبرای مزید معلومات خوانندگان عزیز تقدیم میداریم : —

باربد نوازندهٔ ساسان (٦٢٧ ـ ٥٩٠ م)

یك قصهٔ دیگری وجود شعرپارسی را درزمان ساسانیان نشان میدهداین قصه‌ازدو نقطهٔ نظر قابل‌دقت واعتناء میباشد یکی آنکه قصهٔمذکور درآثار نویسندگان معتبرقدیم پیدامیشود دیگر اینکه دربارهٔ شکل نام نوازنده قدری اختلاف میباشد .

غالباً علت این اختلاف اینست که : اصلاً از پهلوی نقل گردیده مطابق‌این‌قصه یکی ازتزئینات‌عمدهٔدربارخسروپرویزساسانی — (٥٩٠ ـ ٦١٦م)نوازنده بود . که نویسندگان ایرانی اورا (باربد) و نویسنده های عربی (بهله بد) Buhlabod (یا بلهبد) Balahbod — (یا فهلهبد) Fahlabod — خوانده اند .

ازین اشکال اولین و سومین به اصل پهلوی — (بهله پت) — Puhlapod دلالت مینماید هرگاه (بهله‌بد) و (باربد) بعربی تحریر شود به‌آسانی اشتباه میشود ، لیکن اگر در پهلوی تحریر یابند که برای A و h یك علامت و برای R و l نیز یك حرف دارد یکسان میباشند ، ازین معلوم میشود که روایات راجع باین خواننده بالاخره به کتبی ارجاع میشود که‌بزبان پهلوی تحریریافته بوداین (باربد) شباهت زیادی به رودکی شاعر در بار سامان داشته که درقسمت اول‌قرن سوم حیات بسر می برد .

یك نفر شاعر موسوم به شریف مجلای گرگانی درباب آنها میگوید : —

از تمام‌خرائن سلالهٔساسان‌وسامان‌امروز چیزی‌باقی نمانده‌جز نغمهٔ[باربد] واشعار شیرین رودکی زیرا درشرح حال رودکی بزرگترین شاهکار های او غزل است که نوشت و در حضور نصربن احمد سامانی سرود ، وی از هرات‌بوطن خود بخارا مراجعت‌نمود سادگی زیاد درین غزل وعاری‌بودن ازتزئینات اوقابل‌ملاحظه میباشدشخصی‌مانند عروضی سمرقندی‌ازآن‌قدرنموده‌وازتاثیرغزل‌رودکی‌برروح‌نصر تعجب کرده‌وعروضی‌نیزعقیده‌دارد که‌تاثیر زیاداز موسیقی‌بخصوص بنام بربط بوده است‌وآن آله رارودکی‌نیك‌مینواخته گویا رودکی شعر جزیل می سروده و آنرا باربربط‌جزیل‌تر و مؤثر مینواخته‌وازهمین جاست که به[باربد] نوازنده ساسان شباهت میرساند .

و[باربد] باندازه در دربار رول می‌باخت که گوبا قصه‌وباچیزی که کسی بسلطان رسانیده نمی توانست اوآنرا بشعر درآورده نزدسلطان می‌نواخت وبسلطان آنقدربدنمی آمد .
گویند پرویز اسپی داشت موسوم به شبدیز که ازسایر اسپ های دیگر قشنگتر بود و باندازهٔ آنرا شاه دوست داشت که‌قسم خورده بود که‌هرکه خبرمرگ اورا بیاورد زنده نخواهدماند .

پس وقتی که شبدیز مرد مهتر به[باربد] روی آورده که‌قصه به‌شاه برساند چون خبرمرگ شبدیز بغزل بشاه‌رسانید ، شاه گفت وای بر تو ! شبدیز مرده است ! «نوازنده‌جواب داد شاه است که این سخن را میزند ! » و بدینطریق قسم شاه را برطرف میکند این قصه ایست که شاعرعرب خالد بن فیاض نوشته این شخص بیشتر از یکقرن بعد ازپرویز زنده گی کرده است .

«خسرو پرویز شاه ساسانی که‌اورا نیز به عقاب مرگ هدف ساخت وقتیکه در آغوش نرم‌ترین زربفت وعطر خوابیده بود واز شبدیزمایهٔ افتخار خواب میدید . باآتش‌زردشت قسم یادنموده بود بالای زهر مرگ‌راخواهد نوشید تااینکه روزی شبدیز بمرد ونوا زنده بادست ساحر و آهنگ از مرد شبدیز در دوناله کشیدودر حالیکه تارها به اهتزاز بود یك مرثیهٔ حزن انگیز پارسی سرود تا اینکه شاه فریاد بر آورد« اسپ‌من‌شبدیز مرده است » « باربد گفت »شاه است که سخن را میگوید» ازین برمیاید که غزل در زبان ساسانی وجود داشته واشعار در زمان اسلام بدست شعرا افتاده ورباعی مثنوی تیپ های اصلی شعر پارسی است .

آغاز استقلال افغانستان و تشکیل

ادبیات فارسی

زمانیکه مامون پسر هارون الرشید بابرادرش امین بر سرمسئلهٔ حکومت بر خلاف شد این مخالفت به‌جنگ کشید . مامون طاهر ذوالیمین را بجنگ برادرش امین فرستاد ودرنتیجه طاهر غالب وامین منهزم گردید ،مامون عوض خدمت‌طاهر را در (٢٠٠هـ) و یا (٢٠٥) حکمران خراسان ساخت ودر آنجا طاهراز لیاقتش خوبتر استفاده کرده و کم

کمك استقلالی بهم رسانیده ومؤسس خاندان طاهر یان شناخته میشود وهمچنان بعد نبال همین سلسلهٔ آل صفار در (۲۵۳ھ) وآل سامان (۲۷۹ھ) که ذکر آن بعد بجای خود نگاشته خواهد شد تعصب خود را برعلیه زبان تازی شدیداً اعلان داشتند وبر خلاف زبان عرب زبان فارسی راترویج نمودند ودردو بارشان زبان پارسی زبان رسمی شناخته شد ازین جامیتوان به جرئت گفت که آنها تمدن تاریخی خودرادوباره سراز نوشرو ع نمودند واین متروك چندی را که از رونق افتاده روی گرفتند گویاقرن سوم را ابتدای ظهور زبان پارسی گفته میتوانیم .

وبر روی همین اساس بود که خراسان در اوائل مرکز همهمه وترقی زبان وادبیات پارسی گردیده وتاچند قرن بخارا —غزنه—نیشاپور مرکز علم وادب گردید وشعرای طاهریان بنام تقدیم قوم وجامعه اش نمود ازبنام ترین شعرای دور ٔ آل طاهر همانا حنظلهٔ بادغیسی میباشدو تاسال های (۲۱۹—۲۲۰ھ) زنده گانی کرده این نامدار فاضل درنیشاپور در دوران حکومت عبدالله بن طاهر می زیست قرار گفتهٔ تاریخ ادبیات دکتر شفق حنظله دیوانی داشته واحمد بن عبدالله خجستانی از امرای صفاریان آنرا دیدن نموده و خوانده گویند وی بخواندن یك قطعهٔ آن که ذیلاً نگاشته می آید از وصیفی به سریفی رسیده :

مهتری گربه کام شیر در است | شو خطر کن ز کام شیر بجوی
یا بزرگی و عزو نعمت و جاه | یاچومردانت مرگ روبا روی

ونیزمنظومهٔ بدیع زیر مراو شان را ست :

یارم سپند اگرچه برآتش همی فگند | ازبهر چشم تانرسد مرورا گزند
اوراسپند ومجمر ناید همی به کار | بار وی همچو آتش وباخال چون سپند

یك شاعر نامدار ویك تن حکیم مبرز هم زمان حنظلهٔ با دغیسی همانا ابوالحسین شهید بن حسن بلخی میباشد واین شاعر تقریباً در یك زمان باحنظله ترك حیات گفت وفاتش را اکثر مؤرخین درسال ۲۲۵ هجری میدانند .شهید اشعار نغزو دل پسندی سروده و چند قطعه اش تااین زمانه ها باقیمانده که ذیلاً نگاشته خواهد شد این بزرگ مرد بعداز یك قرنی از وفاتش درضمن مرثیهٔ رودکی مورد احترام واقع میشود .

رودکی گوید :-

کار وان شهید رفت از پیش — ورنما رفته گیر و می اندیش
از شمار دو چشم یك تن کم — وزشمار خرد هزاران بیش

منوچهری بعد ازیك قرن ازرودکی اشعار شهید را ستایش ومدح میکند آنجائیکه گوید :-

دردل آویزی ونغزی چوغزلهای شهید

قطعات زیر به ابوالحسن اعنی شهید تعلق میگردد :-

دانشا چون دریغم آئی زانك — بی بهائی ولیك ازتوبهاست
بیتو از خواسته مبادم گنج — همچنین زار وار باتورواست
باادب را ادب سپه بس است — بی‌ادب باهزار کس تنها است

برخی از تذکره نویسان مثل «صبح صادق» وفات شهید رادر (٢٦٠—٢٢٥ھ) دانسته
ـم شهید راست :

اگر غم را چو آتش دود بودی — جهان تاریك بودی جاو یدانه
درین گیتی سراسر گر بگردی — خرد مندی نیابی شادمانه

هم از شهید است -

دانش وخواسته است نرگس وگل — که به یك جای نشگفند به هم
هرکرا دانش است خواسته نیست — وانکه راخواسته است دانش کم

ابو معشر بلخی- جعفر بن محمد بن عمر منجم معروف به ابومعشر بوده واز دانشمندان وستاره شناسان قرن سوم بشمار است، در اول وهله در ردیف اهل حدیث بود. بایعقوب اسحاق کندی معارضه میداشت ومشغولیت فلسفی را بد می گفت وعوام بغدادرا برعلیه فیلسوف کندی میشورانید ابو معشر پسان به هندسه و حساب مشغول شد و این هردو را نیك فرا گرفت قرار گفتهٔ دا کتر رضازادهٔ شفق (صفحه٥٦) در علم نجوم قریب چهل کتاب تالیف کرده است وفاتش در سال (٢٧٢ھ) به قوع پیوسته است .

صفاریان

شعرای صفاریان (۲۴۵—۲۹۰)

وقتی که یعقوب بن لیث صفار در سال ۲۴۷ هجری از مردمان سیستان بیعت میگیرد و در سال ۲۵۹ بر محمدبن طاهرچیره میشود-تدریجاً بلخ ، هرات ، تخارستان را به تصرف آورده طاهریان را منقرض و بنیاد حکومت صفاری را میگذارد ، به همین فتوحاتش هم اکتفاء نه نموده سرانجام روی ببغداد میگذارد و نزدیك آن سر زمین را بکشاید . همانست که توجه بویژه اش بطرف ادب پارسی مینمایدو به احیای این زبان سخت میکوشد ، نیز معلوم میشود که باآداب ورسوم ملی خیلی‌ها ارزش‌میداد . ارتباط این دودمان باد بیات پارسی نسبت به طاهریان زیاد است زیرا بر علاوهٔ آنکه طاهریان بادب پارسی آشنائی‌ندارد، یعقوب در سیستان یعنی مرکز داستانهای ملی و نقطه دور دست از خلافت عرب تولد یافته بود و عربی نمیدانست میگویندروز جمعه شخص مد یحی بعربی نزد امیرخواند امیر اندر نیافت و گفت چیزی‌را که من‌اندر نیابم چرا بخوانید همان بود که دبیر و رئیس دارالانشاء وی آنرا به پارسی اندر آورد و به پیشگاه وی تقدیم داشت و این قضیه در سال ۲۵۳ بوقوع پیوست .

پس نخستین کسیکه در سیستان شعر پارسی گفته (چنانچه در قسمت نخستین شعر پارسی از آن ذکر رفت) همانا محمد بن وصیف سگزی رئیس دارالانشاء یعقوب بوده و تاریخ سیستان تاسال (۲۹۶ھ) اورا در قید حیات دانسته‌است .

شعر زیر به محمدو صیف تعلق دارد:—

ای امیری‌که‌امیران‌جهان خاصه‌و عام — بنده وچاکر و مولاو سگ‌بند غلام

ازلی‌خطی‌در لوح که ملکی بدهی — به ابی یوسف یعقوب بن لیث همام

بهستام‌آمدزن بیل ولت‌بخورد به‌سنگ ؟ — لتره‌شد لشکرزنبیل‌وتباه گشت کنام

لمن‌الملك بخو اندی توامیرابه‌یقین — باقلیل‌افئه کت داددر آن اشکر کام

عمر عمار تورا خواست‌وزو گشت بری — تیغ تو کرد میانجی بمیان ددودام

عمراونزدتو آمد که توچون‌نوح بزی — در آکارتن او سر اوباب طعام

شعر بالا اولین شعریست که در افغانستان در سیستان بعد از طاهریوشنگی .

بسام کرد خارجی

این مرد ادیبی بوده از نمایند گان عمار حاکم بستو بالاخره از مطیعان یعقوب لیث میگردد و در مدح امیر از وصیف پیروی میکند و به شعر گفتن پارسی آغاز مینماید شعر زیر مراوراست که تا حالا بدست ماميباشد :

هر که نبود اوی بدل متهم — بر اثر دعوت تو کرد نعم
عمر ز عمار بدان شه بری — کوی خلاف آوردت لاجرم
دید بلا بر تن بر جان خویش — گشت بعالم تن او در الم
هر که درآمد همه باقی شدند — بازفناشدهر که ندیدا ینحرم (۱)
مکه حرم آورعرب را خدای — عهد تورا کردحرم در عجم

محمد بن مخلد سکزی

بعد از وصیف و بسام ٬مخلد در شعر و ادب شخصیت بارز دارد این نامدار در مدح یعقوب شعر گفته ، شعر ذیل را از مخلد میبینید :

جزتو نزادحوا و آدم نگشت — شیر نهاد بدل و پر منشت
معجز پیغمبر مکی توئی — به کنش و به نش و به گوشی
فخر کند عمار روز بزرگ — گویدآنم که یعقوب کشت

شخصیت دیگر از شعرای دور صفاریان خاصتاً عصر عمرولیث ابو سلیك گرگانی میباشد و شعری بدو نسبت داده شده که دلالت بر مناعت نفس علوهمت و بزو گواریش میکند آنجا که گوید :

خون خود را گر بریزی بر زمین — به که آب روی ریزی در کنار
بت پرستیدن به از مردم پرست — پند گیرو کار بند و گوشدار

قطعهٔ نغز نیز بدو منسوب است :

به مژه دل زمن بدزدی — ای بلب قاضی و به مژگان دزد
مژه خواهی که دل زمن بردی — ای شگفتا! که دیده دزدی ومزد

یکی دیگر از شعرای بنام آل صفار فیروز مشرقی میباشد . این مرد فاضل اگرچه

---

(۱) چون نسخ قدیمی به سبب مرور زمان خراب می گردد ویا کاتب در نوشتن آن غفلت نموده اصلاح آن ممکن است (افندی صاحب هاشم شایق) .

نژاداً عرب است اما از بس زیاد در خراسان و مضافات حیات بسر کرده به کلی جزء حقیقی اجتماع خراسان گردیده و در ادب پارسی اقتدار و لیاقتی بهم رسانیده که بدربار عمر و لیث صفاری نیکو جای گرفته، از ین شخصیت جز چند بیتی تذکره نویسان ضبط نکرده ولی باز هم از خلال مشت نمونهٔ خروار نمودار میشود و میتوان اندازهٔ جزالت و سلاست زبان ورسائی فکر وی حکایت دلفریبی نماید، وفات این فاضل را اکثر مؤرخین (۲۸۱ه) مینویسند. (۱)

در وصف تیر:

شعر زیر مر فیروز مشرقی راست: —

مرغیست خدنگ ای عجب دیدی — مرغی که بود شکار او جانا
داده پر خویش کرگسش هدیه — تا نه بچه اش برد بهم مانا

ادب و آل سامان

(۲۶۱ — ۳۸۹ه)

جدا علای این خاندان از اشراف بلخ و مسامان نام دارد این خاندان مروج ومشوق فضل و ادب میباشد و از فضلاء و علماء سخت حمایت میکردند این دودمان باحمیت بعد از طاهریان بنای شعر دری را در آریانا دوباره گذاشتند صفاریان این بنای دلچسپ را باشاره و دلچسپی یعقوب بن لیث صفاری در سیستان پهن مینمایند خراسانیها وسیستانیان ادبیات رادرآریانا (هرات) پوشنگ وزرنج بس بسنده حمایت کردند ونیز آنرا به بلخ وبدخشی وسغدیانه (بخارا وسمرقند) رسانیدند وازین عطر دماغ جوز جانان وچغانیان بی نصیب نماند وحتی این ارمغان را به بیهق آذربایجان وعراق وقم فرستادند ولی باید اعتراف کرد که این افکار را فضلای سغدیان بیشتر از دیگران رونق ونظم ونسق بخشیدند.

حقیقت که درقرن دوم وسوم خراسان، ماوراءالنهر، اریانا سیستان بلخ اولادهای خیلی لایق پرورده چه در ادبیات وچه در امور سیاست وحکومت داری درین زمان فکر ملیت در دماغها پیدا میشود وبراساس این فکر مقابل حکام وامرای عرب پایداری ونفرت نشان

---

(۱) داکتر رضازادهٔ شفق صاحب تاریخ ادبیات ایران سال ۲۸۲ نوشتهٔ صفحه (۳۸)

میدهد واظهاراتی راجع به آزادی از دست بیگانگان میشود به امورداری آشنا میشوند لسان جدید بین اشراف بکمال میرسد ـ درداد وستدمهارت نشان میدهد دراجرای امور سیاست وانجام مراسم اعیاد وجشن ها به بیگانگان هیچ احتیاج پیدانه میکنند . ازتاثیر محیط خود بسیار ، بسیار انتباه گرفته بودند ، وخلاصی ازتاثیر محیط امکان هم ندارد چنانچه ابن خلدون درقرن هشتم (۱) با کمال جسارت میگوید «عمران صنایع واخلاق حتی دین یك ملت ازتاثیر محیط طبیعی وجغرافی نمیتواند گریبان خود را خلاص کند»

دراین جامی بینیم که زمان مهمترین عنصر مفاهمات وتخاطبات است یگانه آلاتی است برای ابر ازاحساسات وافکاراند بیشترمورد توجه قرار گرفت .

برای اینکه ازخدمات وتجدد فکر ونیز ازذوق این دودمان راجع به علم ، حکمت ، ادب وفضیلت دانسته شویم ، لازم است اززبان یگانه بزرگ مرد وفیلسوف معاصر این دودهٔ نجیب اعنی ابن سینا بلخی (۳۷۰ — ٤۲۸) بروایت شاگردش ابوعبید چیزی بنگاریم ابو عبید ازابن سینا گوید : (در کتابخانه نوح بن منصور (۳٦٦ — ۳۸۷) اذن یافته داخل شدم که غرفه های زیادی داشت درهرغرفه صندوقهای بالای هم گذارده بود درغرفهٔ کتابهای عربی ودواوین شعراء ودرغرفهٔ دیگر کتابهای دینی وحقوقی اسلامی بوده وجه هرغرفه دارای کتب دیگردرزمینه دیگربوده اسامی وفهرست کتب قدیم راطلب کردم که لازم داشتم کتابهای درآن یافتم که ازاسم آن بسااشخاص خبر نداشتند چنین مخزن کتب درجائی بعد ازآن هم ندیدم)

از گفته های این فیلسوف می توانید درجه علم ومعارف پروری این سلسلهٔ نجیب را دریابید . دورهٔ اول سامانیان چون دورهٔ عرب دانی وعرب شناسی بوده اند اکثر آثار وکتب را بزبان تازی می بینند وبعدازاین که ازعرب دانی ها سیر آمدند و به فکر جمعیت ونوع پرستی گرایند ، ترانه ها شعرها پرازسوز و گدازسرودند ، تاریخ ضبط کردندو جغرافیا تدوین نمودند ، فلسفه وحکمت ساختند به بدیعیات و آلهیات سخت رجوع وغلو کردند . ازینجاوازهمین رهگذربود که علما وفضلای خراسان وآنطرف آمو نهربه روایات دینی وحقوق مدنی بروزوپرداخته آمدند .

---

(۱) نو تهای فاضل و استاد محترم افندی صاحب بحوالهٔ کتاب ابن خلدون .

شعرا :-

ابو شکور بلخی

یکی ازشعرای معروف وبنام این دودمان ابوشکور بلخی میباشدعوفی صاحب لباب الالباب کتاب « آفرین نامه » را بوی نسبت میدهدو عقیده دارد که کتاب مذکور درسال ۳۳٦ هجری تألیف وانجام یافته این شاعرحکیم مشرب ومتفکردراواسط سلطنت سامانی ودردربارنوح بن نصر بوده است.

ابوشکوراز نخستین کسانی بحساب است که مثنوی ساخته وچهار مثنوی نظم کر ده بود متأسفانه جزچند بیتی از آن باقی نمانده ، دومصرع زیرازابوشکوراست که مضمون آنرا حکمای یونان به سقراط حکیم یونانی نیز نسبت داده اند.

تابد انجا رسید دانش من که بدانم همی که نادانم

این دومصرع بالا میرسانند که :-

هر کس که نداندو بداند که نداند آنهم خرك خویش بمنزل برساند

ازابوشکور است :-

درختی که تلخش بود گوهرا اگرچرب وشیرین دهی مرو را
همان میوهٔ تلخت آرد پدید ازوچرب وشیرین نخواهی مزید

قطعهٔ که از آفرین نامهٔ ابوشکور نماینده گی دارد :-

خردمند داند که پاکی و شرم درستی وراستی و گفتار نرم
بود خوی پاکان چوخوی ملك چه اندرزمینی چه اندر فلك

درقطعهٔ ذیل تسلط برخواهشات راتوصیه میکند :-

خردمند گوید خرد پادشاه است که برخاص وبرعام فرمان رواست
خردراتن آدمی لشکر است همه شهوت وآرزو چاکر است

همهٔ مشکلات را دانش مشکل کشااست :-

کسی کوبدانش برد روز گار نه او باز ماندنه آموز گار
جهان را بدانش توان یافتن بدانش توان رشتن و بافتن

این شاعراگرچه اکثر اشعار مثنوی دارد وچنین معلوم میشود که او بدین سبك دلچسپی داشته است .

ابوالمؤیدـ مؤیدی تخلص مینمود ، مؤیدی شخصی شخیصی است که بو شتن شاهنامه آغاز کرده ولی به نثر . اشعاری ازوی لباب عوفی ثبت نموده است. مؤیدی قصهٔ یوسف و زلیخا را بپارسی نظم کرده که متأسفانه از بین رفته ، کتابی دیگری درعجائب البلدان نبشته واین کتاب را بنام نوح بن منصور (٣٦٦ ـ ٣٨٧ هـ) ترتیب داده ، وازین اشعار جزچند بیتی باقی نمانده است .

نظم مؤیدی درلاحقهٔ یکی ازنسخه‌های خطی شاهنامه (١)

مراین قصه راپارسی کرده‌اند   بدو درمعانی بگستر ده اند

یکی بوالمؤید که از بلخ بود   بدانش همی خویشتن را ستود

دیگری ازشعرای این‌دوره همانا شهید بلخی است که ازسخنوران ذو لسانین میباشد این شاعر درهردوزبان تازی‌وپارسی شعر گفته ومهارت بسزا داشته باقی‌شرح حال ونمونهٔ قال وی‌را سابقاً ذکر کردیم که‌احتیاج بتکرارنمی‌افتد .

ابوشعیب: شاعری دیگر ازدور سامانیان ابو شعیب صالح بن محمد هروی میباشد ، درتذکره‌ها وفرهنگ‌ها ابیاتی از وی بطریق شواهدونمونه مذکور است . دیگر یکی ـ بوز جانی است که از شعرای عارف میباشد ودر مدرسهٔ بوز جان (٢) اقامت داشت واز شعرای‌پارسی زبان وعربی دان اواخر سامانیان معاصر به سبکتگین میباشد ‹مناجات زیادازوست:

تو به علم ازل مرا دیدی   دیدی وانگاه به عیب بخریدی

توبه‌علم آن‌ومن‌به عیب آن   رد مکن آنچه خود پسندیدی

ترکشی ، کش‌را مؤلف نامعلوم حدود العالم دردو جای نشان‌میدهد یکی درسیستان ودیگری‌در ماوراءالنهر ـ آنکه در سیستانش نشان دهد دروصفش گوید:شهریست که درنواحی آن آبادان وبانعمت باآبهای روان وهوای خوش بر کران هیر مند نهاده.

دیگر کش که‌در آنطرف آمو است چنین مینگارد:—

---

(١)دوکتور رضازاده شفق صفحه (٤٠)

(٢) بوزجان بقول معجم البلدان در میان هرات ونیشا پور بو ده یعنی شش مرحله هرمرحله چهارفرسخ) ازهرات‌دور و چهار مرحله به نیشاپورنزدیك است.

ذ کش شهر گرم سیر است و اندروی باران بسیار آید واو را شهرستان وقهندز (۱) است و او را د و رود است که بر در شهر بگذرد و اندر کشت ها به کار شود و اندر کوهای وی معدن داروها است و از او اشتران نیك خیزد و تلنگبین (۲) و نمك سرخ بهمه جهان برند.»

لوکری اسمش ابوالحسن علی محمد غزوانی میباشد ممد و حین او کری عبارتند از نوح بن منصور .ابوالحسن عبدالله بن احمد عتبی

ابوزرعه این شاعر آنقدر ها شهرت ندارد واز تذکره ها همین قدر معلوم میشود که از شعرای اواخر دور سامانیان میباشد مسمی به ابو زرعه معمری گرکانی .

کمال الدین کمال الدین ابو الفتح بندار بن ابو نصر خاطری رازی است و در آخر قرن چهارم وفات کرده . یکی از مداحان عضدالدوله دیلمی می باشد . این شاعر زبان پهلوی میدانسته و هم بدان مکنا تبت مینمود ه .

ابو محمد منصور بن علی منطقی رازی میباشد مداحی فخرالدوله مینمود . (۳۶۰—۳۸۱هـ)

این شاعر گاه منطقی وزمانی منصور تخلص مینمود و اندر پارسی یدطو لا و اندر عربی قلم رسا داشته است .

ولوالجی (۳) ابو عبیدالله محمد بن صالح ولوالجی میباشد و از شاعرهای نامدار دودمان سامانیان است تذکره نگاران از ابو عبدالله تعریفها دارند ولی متاسفانهٔ که شرح احوالش مغشوش است و آنقدر ها معلومات صحیحی بدست نه می دهد.

دیگر از شعرای دور سامانیان ابو عبدالله محمد بن حسن (٤) است این شاعر مداح امیر رشید عبدالملك بن نوح بن نصر سامانی (۳٤۳—۳۵۰هـ) میباشد و روز های اخیر استادرودکی را دریافته اند. وقطعهٔ از ابوالحسن علی بن محمد بدیهی رادر یك بیتش نظما جای داده است :

خون سپید بارم بر دو رخان زردم　　　آری سپهد باشد خون دل مسعد

بیت قشنگ که صنعت لف ونشر دارد ذیلاً نگاشته میشود از معروفی است :—

سیه چشم معشوق و آن ابروان　　　جا ببردند جان ودلم هر دو آن

---

(۱) قلعه کوچك (۲) ترنجبین

(۲) ولوالج : اسم تاریخی رستاق امروزی میباشد (٤) حسین هم ضبط کرده اند

معروفی در سیستان خدمت امیر خلف که حکمران سیستان از طرف سامانیان بوده و یك تن ازخاندان صفاریان است رسیده گمان میرود بعد از انحطاط سامان باشد چنانچه در امثال الحکم دانشمند معروف آقای وده‌خدا (ج دوم ص ۷۳۳) (شرحی در باب « خرك سیاه داشت » نوشته اند واین قصه بین او وامیر خلف بوقوع پیوسته از ین شاعر اشعاری چند در معجم و فرهنگ هامیتوانید مشاهده کنید.

بدیع بن محمد بن محمود بلخی که کنیتش ابومحمدمیباشد، بدیع مداح طاهری بن فضل (۳۷۷ه) ششمین نفر از خاندان محتاج است.

طاهر هم شاعروهم شاعر پرور بوده چنانچه رباعی زیر نیزبد ومنسوب میشود (۱)

دلدار منا تورا صدف خواهم کرد　　آخربمدارات بکف خواهم کرد

تاآنکه تورا به‌مهر خودرام کنم　　تاعمر بعشق تو تلف خواهم کرد

یکی دیگر ازنامداران وقهرمانان ادب وشعر « عماره » مرزوی میباشد که نزدیك به آنوقت حیات بسر میکرده ازابیات که ازوبیادگار مانده ازذوق سرشارش نماینده‌گی میکند « عماره » گذشت زمستان وآمد بهار را چنین وصف میکند:

جهان زبرف اگرچند گاه سیمین بود　　زمرد آمدوبگرفت جای تودهٔ برف

بهار خانهٔ کشمیریان بوقت بهار　　بباغ کردهمه نقش خویشتن تسلیم

ازنظارهٔ باغ چنین بیخود میشود:-

شاخ بید سبز گشته روز باد　　چون یکی مست نوان سر نگون

لاله برگ لعل منگر بامداد　　چون سرشمشیر آلوده بخون

نبایدفریفتهٔ ظواهرخواهدشد:-

غره مشو بدانکه جهانت‌عزیز کرد　　ای بس‌عزیزرا که جهان کردزودخورد

مارا ست این‌جهان‌وجهان‌جوی مار گیر　　وزمار گیر ماربر آردشبی دمار

عماره از کشته‌شدن ابوابراهیم اسمعیل منقر پسر نوح بن نفرشهزاده غیو رسخت متاثیر شده ودر مرثیه اش گوید:-

---

(۱) احوال و آثار رودکی تالیف سعید نفیسی ج ۳ ص ۱۳۰ تطورات

ازخون اوچوروی زمین لعل فام شد　روی و فاسیه شدو چشم امید زرد
تیغش بخواست خوردهمی خون مرگ را　مرگ از نهیب خویش مرآن شاه رابخورد

عماره اغلباً دراواخر قرن چهارم یا اوائل پنجم پدرود حیات گفته.

دقیقی بلخی

دقیقی از بزرگترین شعرای آل سامان میباشد و به قضاوت داکتر شفق بعدازرودکی مقام برجستهٔ دارد. این شاعر درزمان منصوربن نوح (۳۵۰-۳۶۶ه) ونوح بن منصور (۳۶۶-۳۸۷) شهرت فوق العاده حاصل کرد. دقیقی نخست بارازفخرالدوله ابوسعید منصورچغانی که ازامرای چغانیان ویاآل محتاج است ودر آنطرف آمودریا حکمرانی داشتند، ودر واقع دست نشانده سامانیان بودند مداحی میکرد دومصرع زیراز انتساب دقیقی به دربارچغانیان شاهداست، معزی گوید:

فرخنده بودبرمتنبی بساط سیف　چوناکه برحکیم دقیقی چغانیان

هم چنان درچهارمقالهٔ عروضی انتساب دقیقی بهخاندان چغانیان اندر می یابیم "ترا ای خداوندشاعری آورده ام که تادقیقی روی درنقاب خاك کشیده است کس مثل او ندیده ".

شهرت این شاعر ازآنجاست که بامر نوح بن منصور شاهنامه نوشته ودرین کار از فردوسی پیش قدم میباشد وناگهان اجل گریبان گیر اوشده یعنی بدست غلامی کشته شد از گفته های فردوسی معلوم میشود که هزار بیت ازدقیقی رابدون کدام شك وتردید درشاهنامهٔ خود جای دادهٔ ودربن هزار بیت داستان گشتاسپ وظهوردین زرتشت رابیان کرده است.

از قصاید معدودی 'ازوی بیادگار مانده' میرساند که این شاعر افکار بلند و قریحهٔ بس سرشاری داشته وحتی استادان نامدارمانندعنصری وفرخی از بعضی قطعات وی استقبال کرده ولی هیچ یك بدان شیوائی ازعهده برآمده نتوانسته و دقیقی دربعضی قصاید غزلهم دارد که درآنجا مستیها کرده وازبادهٔ تخیل سرشار گردیده 'دراشعار زیر میتوانید نیکو محظوظ گردید:-

برافگند ای صنم ابر بهشتی　زمین را خلعت اردی بهشتی
بهشت عدن را گلزار ماند　درخت آراسته حور بهشتی
زمین برسان خون آلوده دیبا　هوابر سان نیل اندوده وشتی
بطعم نوش گشته چشمهٔ آب　برنگ دیدهٔ آهوی دشتی

چنان آرد جهان هزیان که گوئی — پلنگ آهو نگیر د جز به کشتی
بتی باید کنون خورشید چهره — مهی کو دارد ازخورشید پشتی
بتی رخسار او همرنگ یاقوت — مهی بر گونهٔ جامه کنشتی
جهان طاؤس گونه گشت ویدار — بجائی نرمی و جائی درشتی
بدان ماند که گوئی ازمه ومشك — مثال دوست برصحرا نوشتی
ز گل بوی گلاب آید بدانسان — که پنداری گل اندر گل سرشتی
دقیقی چهار خصلت بر گزیداست — بگیتی از همه خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالهٔ چنگ — می‌خوش رنگ دین زر دهشتی

رودکی

ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی درناحیهٔ رودك سمرقند تولد یافته در غزل‌دنستی بالای دستها دارد تمام تذکره نویسان به‌بلندی خیال وفضل وی معترفند چنانچه معمری گرگانی که‌خودراصاحب‌قریحهٔسرشار میداند وازسخن وی استغنای آزادگی آشکار است خود را با اوستاد مقایسه کرده میگوید:

اگر بدولت با رودکی نه همسانم — عجب مکن سخن ازرودکی نه کم دانم

عنصری به‌بلند بودن قریحه غزلی رودکی اعتراف میکند،

غزل رودکی وار نیکو بود — غزلهای من روده کی وار نیست
اگرچه بکوشم بباریك وهم — بدین پرده اندر مرا بار نیست

جامی گوید:

رودکی آنکه در همی سفتی — مدح سامانیان همی گفتی

قصیدهٔ زیر قصیده ایست که رودکی در روزگار پیری و در شرح حال خود ساخته واز نشاط جوانی و ضعف پیری سخن میراند:

مرا بسودو فرو ریخت هرچه دندان بود — نبود دندان بل چراغ تابان بود
سپید سیم رده بود و درمرجان بود — ستارهٔ سحری بود و قطره باران بود
دلم خزانهٔ پر گنج بود و گنج سخن — نشان نامهٔ ما مهر و شعر عنوان بود
همیشه شاد ندانستمی که غم چه بود — دلم نشاط و طرب را همیشه میدان بود
بسا دلا که بسان حریر کرده بشعر — ازآن‌سپس که بکردار سنگ وسندان بود

عیال نه زن و فرزند نه معونت نه ... ازین ستم دلم آسوده بود و آسان بود

و در اثنای این قصیده گوید: —

کرا بزرگی و نعمت ز این و آن بودی ... ورا بزرگی و نعمت ز آل سامان بود

کنون زمانه دگر گشت و من دگر گشتم ... عصا بیار که وقت عصا و انبان بود

گویند رودکی شعرش راخیلیها دلپسند برچنگ نواختی واز همین جاست که نصر احمد که از بخارا فراموش کرده بود ودر بادیان هوای وطن بسر داشتند به رودکی متوسل شدند و اوصبحگاه نزد امیر آمد چنگ بر گرفت وغزلی که ساخته بود شروع کرد بمطلع زیر —

بوی جوی مولیان آید همی ... یاد یار مهربان آمد همی

گویند این شعر چنان مؤثر افتاد که امیر بی موزه بدان صوب رهسپار شد.

رودکی در لفظ ومعنی هردو بنام عصرش محسوب است وفات این شخصیت مبرز در سیصد و بیست و نه ضبط گردیده که غالباً دوسال پیش ازوفات ممدوح وحامی او نصر بن احمد میشود.

کسائی مروزی

ابوالحسن مجدالدین اسحاق کسائی مروی ازشعرای قرن چهارم هجری میباشد، این شاعرو حکیم درنزد گویندگان عصرش مقام شامخی دارد، چنانچه شاعر بزرگ ناصرخسرو اورا میستاید:

من چاکر و غلام کسائی که او بگفت ... جان و خرد رونده بر این چرخ اخضرند

عمارهٔ مروی نیز ازاو ستایش دارد:

زیبا بود ارمرو بنازد به کسائی ... چونانکه جهان جمله به استاد سمرقند

کسائی تقریباً درحدود (۳۴۱هـ) تولدشده وعمردراز کرده گویا تاصدسال عمرش میرسد.

کسائی اولین شاعریست که به قصاید دینی وفلسفی وپند های اخلاقی پرداخته گویا به ناصرخسرو علوی سر مشق داده است قصیده را که راجع بجان وخرد است باو نسبت داده اند به مطلع زیر:

جان وخرد رونده برین چرخ اخضرند ... یاهردو آن نهفته در ین گوی اغبرند

ناصرخسرو جوابی باو گفته مطلعش اینست.

بالای هفت چرخ مدور دو گوهرند ... کز نور هر دو عالم وآدم منورند

کسائی باوجود توجه خاص به مضامین اخلاقی حکیمی وپند جهان حسن وزیبائی را ازیاد نبرده گویا دلبرده قشنگی هاشده ویا اینکه دلربائی های طبیعت قهراً آوشان را بطرف خود جلب کرده آنجائیکه گوید:

نیلو فر کبود نگه کن میان آب
چون تیغ آب داده و یاقوت آب دار
هم رنگ آسمان و به کردار آسمان
زر د یش درمیانه چو ماه ده و چهار
چو راهبی که دررخ او سال و ماه زرد
وز مطرف کبو د ردا کرده وا زار

از اشعار نغز او قصیدهٔ زیر است : —

بسیصد و چهل و یك رسید نو بت سال
چهار شنبه و سه روز باقی از شوال
بیامدم به جهان تا چه گو یم و چه کنم
سرور گویم و شادی کنم به نعمت و مال
ستور وار بدین سان گذا شتم همه عمر
که برده گشتهٔ فرزندم و اسیر عیال
به کف چه دارم ازین پنجهٔ شمر ده تمام
شمار نامهٔ با صد هزار گونه و بال
من این شمار به آخر چگونه وصل کنم
که ابتداش درو غست وانتهاش خجال
درم خریدهٔ آزم ستم رسیده حرص
نشانهٔ حد ثانم شکار ذل سؤال
دریغ فر جوانی دریغ عمر لطیف
دریغ صورت نیکو دریغ حسن و جمال
کجاشد آن همه خوبی کجاشد آن همه عشق
کجاشد آن همه نیرو کجاشد آن همه حال
سرم بگونه شیر است و دل به گونهٔ قیر
رخم بگونهٔ نیل ست و تن بگونهٔ نال
نهیب مرگ بلرزاندم شب و روز
چو کود کان بد آموز را نهیب دوال
گذاشتیم و گذشتیم بود نی همه بود
شدیم و شد سخن ما فسانهٔ اطفال
ایا کسائی پنجاه بر تو پنجه گذارد
بکند بال ترا زخم پنجه و چنگال

تو گر بمال وامل بیش ازین نداری میل
جدا شو ازامل و گوش وقت خو یش بمال

از شعرای آل سامان شخصی دیگر بنام ابوطبیب سرخسی دیده میشود و همچنان امام ابوبکر محمد بن احمد واعظ سرخسی از مریدان خواجه ابوسعید ابوالخیر است در ٤٠٤ وفات کرده . این شاعر در شعر دست قوی دارد و در علم متبحر است . یکی دیگر از شعرای این دوره خجستهٔ سرخسی میباشد اسمش معلوم نیست مگر دورهٔ اخیر سامانیان را اندریافته درفرهنگ هامثل فرهنگ اسدی چند بیت آن بطور شهادت لغات بنظر میخورد .

خجسته گفت :

(۱) در آمد یکی خاد چنگال تیز
ربود از کفش گوشت وبرد و گریز

---

(۱) فرهنگ اسدی ص ۱۰٤ راجع به خاد که به معنی زغن باشد

و دیگر منجیك ترمذی است این شخص از فحول شعرای قرن چهارم میباشد و در فرهنگ اسدی بسیار اشعار وی بطور شاهد لغت آمده این شاعر معاصر با ابو المظفر طاهر بن فضل بن محمد بن مظفر چغانی میباشد و خودش نیز شاعر بوده، وفات منجیك در سال (۳۷۷-۳۸۰) هجری است و برعلاوهٔ شاعری موسیقی را هم نیك میدانسته چند شعر آن را از فرهنگ اسدی درین جا برای فهم به فهر وی نقل میکنم :

ندانند مشعبند و را بند چون ندانند مهندس وراورزچند (۱)

میان نرگسان اندر سرشك جان ربا دارد سرشك جان ربا دیدی میان نرگسان اندر (۲)

در آل سامان از شاعر دیگر یک ابوالمؤید نام ندارد نباید فراموش کرد، این شاعر را رونقی بخاری (۳) نیز ضبط کرده اند اوایل غزنویه و اواخر سامانیه را در یافته و محمد عوفی همین دو بیت را از وی آورده است :—

جانیست تیغ شاه که دیداین چنین شگفت جانی کزو بود تن و جان همه خراب

لرزان به جرم کو هر در جرم او پدید جانهای دشمنانش چون ذره ز آفتاب

ایضاح نظری بروش و ادب سامان

سلطنت آل سامان بلخی بعداز دو عصر از جهانگیری اسلام ممالك زیاد را به خراسان و آنطرف آمو ملحق ساخت و مرکز حکومت خود را دور از دربار خلیفهٔ بغداد بخارا مقرر داشت .

حدود این سلطنت از طرف شمال بدشت کبیر و از شرق تا به تیانشان واز جنوب به خلیج بصره وشمال هند واز غرب تا نزدیك عراق عرب یعنی بغداد میرسید .

مرو، نیشاپور، ری، آمل، قزوین، اصفحان، شیراز، هرات و بلخ را والی های اسمعیل اداره میکردند سیستم حکومت آل سامان به نسبت خلیفهٔ بغداد با ارزش تربود زیرا در دربار خلیفه حکومت و اداره تنها از عینك دینی وروحانی دیدار میشد یعنی یك طرفه حکومت می کردند .

آری ! دین مقدس اسلام را این مرز و بوم ها بچشم سر و بکمال رضائیت پذیرفتند ولی عنعنه و رسوم آبائی خود را نیز به کلی از دست ندادند و اداره و حکمرانی را طور

---

(۱) فرهنگ اسدی ص(۱۵) (۲) فرهنگ اسدی ص(۱۵)

(۳)(ریاض الشعراء نسخت قلمی کتابخانهٔ افندی بصاحب ص (۳۱۲)

یک مسئله مرکب دانسته ازجنبه های متعدد ولی با مراعات دین مبین محمدی (ص) بر اه انداختند و یگانه حامی این روش سیاسی اعنی اسمعیل نامدار و اخلاف او بودند ازین رو این عصر قهراً — چون مشوق داشتند —علماء بزرگ به جامعه شان تقدیم نمودند چون امام ابو حفص کبیر، صاحب صحیح بخاری متوفی (۲۵۶ھ) قاضی القضاة اسمعیل و مفسر بزرگ محمد بن فضل و امثال ایشان باید خوبتر خاطر نشان ساخت که علم و فضیلت نه تنها در دورهٔ اسمعیل بیشرفت نه چنین است بلکه در دورهٔ اخلاف او که نصر، نوح و منصور باشد هم بدان منوال بود نخستین شعرای زبان دری درین جا یعنی در آسیای وسطی و در همین سلطنت آل سامان بوجود آمد تصنیفات درین مرز شد و تالیفات اندر بوم رونق یافت.

ابومعشر منجم بلخی در رشتهٔ نجوم تالیفات کرد، ابوشکورشهید، ابوحفص وحنظله، مراوی، ابوالعباس و امثال ایشان به زبان خدمات کردند که در سایه و تشویق همین دودمان سامان بوده وبس.

زبان هم درین دوره خیلی آسان و بسیط است، تنافر لغات مغلق و ترکیبات خشن و نامانوس بی اندازه کم دیده میشود سخن گویان این عصر کمتر وقت داشتند به تصنع بپردازند، تشبیهات ساده و حتی طبیعی میباشد، افکار سیه و بدبینی کمتر در گفته‌های آنها یافت میشود هی نشاط است طرب‌هی عزم و متانت و کامرانی ها.

آنها اگر خوش بینند حق به جانب اند زیرا ساخته و بافته محیط خود میباشد و از انعکاسات محیط متاثر میشوند و آنرا بزبان شعر اندرمی آوردند.

غزنویان

در عهد خلفای راشدین خراسان کشوده شد و از طرف امویان وسعت دید، آل‌طاهر و صفار بویژهٔ سامانیان بلخی ما بر استحکام آن با تدابیری که‌داشتندافزودند یعنی سلطه و اقتدار شان را تا حدود غربی هند رسانیدند درین ایام الپتگین بامنصور اول شاه ششم آل سامان برخلاف شد، قلعه غزنه که در حصهٔ جنوبی افغانستان واقع بود به دست آورد و درصدد تاسیس حکومتی افتاد بعد از الپتگین دامادش سبکتگین به وجه

احسن خا که حکومت آل ناصر را ریختندو بویژه محمود کبیر آن رادمرد تاریخی مملکت عزیز ما که اسم مبار کش صفحات تاریخ را درخشان می سازد .

محمود آن مجاهد یست که دین مبین اسلام را آمیخته بعلم از شمال هند داخل هند نموده و در گجرات متمرکزش ساخت . شلمبر گر در مجلهٔ مصور لندن درین تاز گیها مقالتی نوشته و در آن اشاره کنان می گوید : «محمود موسس مدنیت اسلامی در هند میباشد» در عهد همین سلطان اعنی محمود کبیر بود که سلطنت غزنه به شکوه خود میرسد این شهریار با فضل و سیف چون از یك طرف مجاهد و از جانب دیگر فاضل و با علم بود لذا موفق آمد باینکه مدنیت باستانی این کشور را تهداب محکم بریزد و صنایع اسلا می را پایدار سازد .

مملکت این سلطان در شرق و شمال ' سمرقند و خوارزم و در جنوب غرب لاهور و اصفهان را به غزنه پیوست و این پایه تخت بگفتهٔ تار یخچهٔ ادبیات Joelwaizhal مر کز کولتور و مامن علماء و فضلاء و شعرای نامدار گر دید . یعنی درینوقت وعصر و درین غزنه ما صنعت ' فن 'انجمن فضل و ادب مدارس علم ودیانت گردید فضلاء و علماء پرورید شعراء و ادبا بوجود آورد ' مدارس و مساجد ' پلها ' قصرها ' و باغها پدید آورد ومدت دو قرن (۳۵۱ ـ ۵۵۳هـ) غزنه مرکزسیاست وادب بوده و چنان در ترویج علم و عرفان کوشید که چشم جهـا نیا ن را تـاریك و دیدهٔ هموطنا ن را روشن ساخت .

دیوان هـای سلطنتی نیز درین عهد به پـارسی در آور ده شده که درین زمینه همت بلند ابوالعباس فضل بن احمداسفرائنی وزیر با کفایت این دودمان رابجاست نیك ستایش کرد . ونیزدرزمان کشور کشائی حضرت محمود ' این زبان درهند خوب رایج گردید .

حضرت محمود درحمایت شعراء ونویسنده گان روش آل سامان نموده وحتی المقدور درتشویق وتحریص ایشان جدی میکوشید چنانچه از گفته های صاحب چهار مقاله شعرای دربارمحمودی به بیست میرسد درصورتیکه بیشتر مؤرخین چهار صد تن میدانندش .

بعدازین طنطنه وجلال این خاندان کمتر میشود غزنه بدست حکمران غور میا فتد و (تاج الدوله) آخرین حکمدار غزنوی اگرچه چار سال دیگر سلطنت خود را به لاهور نقل میکنند ولی بالاخره آنهم بدست غوریان اسیر ومقتول میگردد صفحهٔ این خاندان بهمین جا در نوردیده میشود .

ولایات غربی وشمال ری ، اصفهان ، بلخ ، خوارزم ، ماوراءالنهر بعدازسلطان به سلجوقیان میرسیده بود ولی خاندان غزنوی درسیستان وزا بلستان ، کشمیر وپنجاب سلطنت داشتند ودرهمان جاها بنابر غریزهٔ علم دوستی مشعل عرفان میافروختند وازهمین رهگذر بود که عهد غزنه فضلای پرورید که شهرت جهانی دارند .

حالا بیائیم به اسامی آن شعرائیکه سمرقندی ازآن نام می بردو تقریباً نخبه ازشعرای دربار آل ناصر است :—

عنصری نامش حسن بن احمد ، عنصری تخلص میکند کنیتش ابو القاسم میباشد مولدش بلخ است منو چهری شا گرد استاد میباشد واورا درقصیده تعریف میکند :—

اوستاد او ستادان ز ما نه عنصری عنصرش بی غش ودل بی مکر جانش بی فتن

این استاد سخنو ر ودانشمند پیش از آنکه درسفری به رهزنان دچار آمدو تمام سرما یهٔ اش رااز دست داد . عنصری را برادرسلطان محمود بنام امیر نصر ازبلخ آورده وبه حضرت برادر معرفی کره وسخت حامی عنصری شد .

استاد ، دردر بار سلطان هرچندمیگذر انیدهمان اندازهٔ مقرب میگردد وموردا حترام واقع میشد ، کاراوشان باندازهٔ بالا گرفت که لقب ملك الشعرائی یافت وتمام شعرای بارگاه محمودی احترام اوراوا جب دانستند .

اوستاد صاحب مال وثروت گردید چنانچه ازشعرخاقانی پیداست ، خاقان گو ید :—

شنیدم که از نقر ه زد دیگد ان ز ز ر سا خت آلات خوا ن عنصر ی —

عنصری درقصیدهٔ اوستاد بااقتدار ی میباشد اشعار قشنگ وشیو ا دارد ، جملات زاید در کلام راه ندارد ، دراد بعر ب نیز دست قوی داشته لیکن درغزل به قریحهٔ اوستادرودکی اعتراف دارد :—

غزل رودکی وارنیکو بو ده غزل های من رود کی وار نیست

عنصری ازقصاید خودخیلی کارهای باارزشی بدست آورده یعنی ممدوح خودرا به مردانگی

سخاوت وعرض از بیچارگان شیندن دلالت میکنند، ازین شاعر بدون ازفن خودش که مدیحه سرائی است دیگر انتظار نباید داشت حقیقتاً که درفن اوستاد یست ماهر و کامل. (۱)

عنصری درلف ونشر تقسیم وترديدصنعت کاربزرگ است مرا وستاد عنصری راست :-

تاجهان باشد بود مرشاه را این یادگار | یاببندد یا کشاید یا ستاند یا دهد
آنچه بند ددست دشمن آنچه بکشاید حصار | آنچه بستاندولایت آنچه بدهدخواسته

مجمع الفصحادیوان استادر اسی هزار بیت دانسته درمثنوی نیز مهارت داشته، قصهٔ وامق وعذرا رابرشته نظم کشیده.وهمچنین مثنوی های دیگران مانند[سرخ بت] (خنگ بت) شاد بهروعین الحیات مرعنصری رامنسوب است .عنصری بعدازوفات حضرت محمود تا ۴۳۱ حیات داشته (۲) استاد گاهی اوقات چقدر ازباده تخیل مست و سرمشار میشدو چه اند ازه ازصهبای قریحه خود واله میگشته گویا از گل عارض مردم چشم در آب وازتاب زلف بی تاب واز آتش چهره کباب میگردیده وازتابهٔ خواب بی خواب میشد آنجا که بی طاقتی میکند :-

گل برخ توست وچشم من غرقهٔ آب | من تافته وزلف توپیچیده متاب
زلف تو برآتش من گشته کباب | بی خواب من ونرگس تومایهٔ خواب

قصیدهٔ پرلطف استاد کهازقریحهٔ بلندوی نمونهٔ استودروصف سیف حضرت سلطان سروده آمد، ذیلاً تقدیم میشود :-

چیست آن آبی چوآتش وآهنی چون پرنیان | بی روان تن پیکری پاکیزه خون در تن روان
ار بجنبا نیش آبست ار بلرزانی درخش | ار ببیند ازیش تیراست ار بجمانی کمان
آئینه دیدی برو گسترده مروا ریدخورد | ریزهٔ الماس دیدی بافته بر پرنیان
بوستان دیدار آتش کار نشنا سد خرد | کآتش افروخته است آن یاشگفته بوستان
تا بدست شاه باشد مار باشد بی فسوس | کشتن بدخواه او را نیز باشد بی فسان
شاه گیتی خسرو لشکر کش لشکرشکن | سایهٔ یزدان شهٔ کشور ده کشور ستان
زیر کردارش بزرگی زیر گفتارش خرد | زیر پیمانش سپهر و زیر فرمانش جهان

(۱) داکتررضازاده (۲) سال ۴۳۱ ه در کتاب تاریخ ایران سال وفات اومیدانند .

بست گشته راستی از نام او گر دد بلند پیر گشته مرد می ازیاد او گردد جوان
ای خرد راجان و جانرا دانش و دل راامید پادشا هی را چراغ و نیك نامی را روان
بر سپهر مهروی بر نگین داد مهر در سر گفتار چشمی در تن کردار جان
کوه کان بادوزان گردد به‌جنبش اسپ تست کوه گردد زیر زین و باد گردد زیر ران

عسجدی مروزی

عسجدی از هم عصر های استاد عنصری و به‌قول دولت شاه‌سمرقندی هروی وشاگرد عنصری میباشد ، ابونظر عبدالعزیز بن منصور مروزی ، عسجدی تخلص می کنند . قصاید در مدح محمود میساخته که تذکرهٔ دولت شاه متین و ملایمش شمرده است . ولی دریغ در آنست که آنها را مرور زمان و حوادث روز گار ازبین‌برده‌وفسوس از ینست که ازسرمایه‌ادب پارسی .کاسته . ازبرخی گفتار اوپیدا است که آنقدر ها روز گار با جاه و رفاه‌نداشته ، او گوید :—

فغان ز دست ستمهای گنبد گردون فغان ز سفلی علوی و ثابت و سیار
چه اعتماد برین اختران نامسعود چه اعتبار براین روز گار ناهموار
جفای چرخ بسی دیده اند اهل هنر ازآن بهرزه شکایت نمی‌کنداحرار

رباعی زیر را به آهنگ موزون از زبان عسجدی می‌شنوید :—

از شرب مدام و لاف مشرب تو به و ز عشق بتان سیم غبغب تو به
دل در هوس گناه و بر لب تو به زین تو به نادرست یارب تو به

نیز از طنطنهٔ محمودی ـ فتح سومنات ـ به شعر شیوا و با طنطنه پرداخته است :—

تا شاه خسروان‌سفر سومنات‌کرد کردار خویش را علم معجزات کرد
آثار روشن ملکان گذشته را نزد یك بخردان همه از مشکلات کرد
بزدود زاهل کفرجهان راابراهل دین شکر و دعای خویشتن از واجبات کرد
محمود شهریار کریم آنکه ملك را بنیاد بر محامد بر مکرمات کرد
شطرنج ملك باخت ملك با هزار شاه هر شاه را بلعب دگر شاه مات کرد
شاها ! تو ازسکندر بیشی بدانجهت کاو هر سفر که کرد بدیگر جهات کرد
عین الرضاء ایزد جوئی تو در سفر با ز او سفر بجستن عین ا لحیات کرد

اشعاری چندی از اوشان در تذکره ها ، فرهنگها و بیاضها بیادگار مانده و باقی آن که تا سه هزار تخمین میشود از بین بدر رفته ، برخی از تذکره نگاران مینگارند که مسجدی تا سال (۴۱۶) حیات داشته و برخی ازمؤرخین وفاتش رادر چهار صدو سی‌ودو نوشته اند که در همان سال سلطان مسعود پسر ارشد محمود نیز پدرودجهان می گوید ، ازوست :

باران قطره قطره همی بارم ابروار — هرروز خیره خیره ازاین چشم سیل بار
زان قطره قطره قطره باران‌شده خجل — زآن‌خیره خیره خیره دل‌من ز هجر یار
یاری که ذره‌ذره نماید مرا نظر — هجرانش باره باره بمن برنهاد بار
زان ذره ذره ذره چوکوه آیدم‌بدل — زآن باره باره باره بچشم آیدم غبار
دندانش دانه‌دانه درست‌است جانفزای — لبهاهش پارهٔ پاره عقیق است آبدار
زان دانه دانه دانهٔ دریتیم زرد — زآن پاره پاره‌پارهٔ یاقوت سرخ‌خوار
حوری که‌تیره تیره بپوشد رخان روز — چو نانکه طره طره شود طرهٔ بر عذار
زآن حلقه حلقه حلقهٔ زنجیر شر مکین — زانچشمه چشمه چشمهٔ خورشید دردخوار
ز لفینش نافه نافه کشاید نثارمشک — عارضش لالهٔ لاله نماید فروغ نار
زآن نافه نافه نافهٔ خوشبوی بادریغ — زان لاله لاله‌لالهٔ خودروی با بهار
سیم است بیضه‌بیضه برآن سیم سنگدل — ریحان دسته‌دسته برآن‌طرف گل نگار
زآن بیضه بیضه‌بیضهٔ کافور جفت خاك — زآن‌دسته دسته دستهٔ سنبل ببوی خار
تیمار عقده عقده اندر دلم زده است — وز خواجه تحفه تحفه نشاط دل قرار
زعقده عقده عقده ا بروی‌تو مدام — ز تحفه تحفه تحفه چنین مدح بایدار
وی‌خواجه تازه تازه برالفاظ شعرمن — زآنگونه گونه نیز بمن کرد برنثار
زان‌تازه تازه تازه‌بهرشهر از و شکر — زآنگونه گونه گونهٔ من چو نگل بهار
ازچرخ برخه برخه سعادت بجانش باد — ازعرش جمله جمله زاحسان کرد کار
زان برخه‌برخه‌برخهٔ ابرجان اوز سعد — زآن جمله جمله جملهٔ مرا وراز بخت یار
همتش پایه پایه عزیز و شود بلند — گستر دسایه سایه از هر سوئی هزار
زان پایه پایه پایگه خدمت ملوك — زان سایه سایه سایه که سجدهٔ کبار
دینار کیسه کیسه دهد اهل فضل را — زان سله سله سله پر اززر مستعار

از عطر حبه حبه دهد هر کسی عطا — از جود ریزه ریزه کم‌وبیش بر عیار
دیدنش نوبه‌نوبه چونو ماه گاه گاه — رفتنش گوشه گوشه گران کرده زی‌دیار
زین‌نوبه نوبه نوبه خواهم شدن تباه — زآن گوشه گوشه گوشهٔ جان‌ودلم فگار
دل گشته رخنه‌رخنه بزاری به‌تیغ هجر — زآن‌مشک توده‌توده بر آن گرد لاله‌زار
زان رخنه‌رخنه‌رخنه‌شده عقل‌ودین مرا — زان توده توده توده بدل بر غم نـگار
آن یار حقه حقه دهد عطر خلق را — چونانکه تخته‌تخته دهد عود راکبار
زان حقه‌حقه‌حقه سیماب زار اوست — زان تخته تخته تخته‌از زیز زیز و زار
ازچرخ بهره بهره طرب بادخواجه‌را — ز خلق شهره‌شهره بناهاش یادگار
زان بهره‌بهره بهره رسیده به‌انعم — زان شهره شهره شهره دایام شهر یار
تاهست سوره سوره کتاب خدای را — وز علم نکته نکته بهر سوره آشکار

زان‌سوره سوره سوره مهترش باد خور
زان‌نکته‌نکته‌نکته بهترش غم‌گسار

یکی دیگر ازشعرای معاصر عنصری غضائری رازی میباشد که در مدح حضرت محمود قصیدهٔ لامیه ساخته واز عراق فرستاده واز دربار غزنه صله گرفته است ، ایشان در قصیده سرائی خیلها جادهٔ اغراق میپیماید ، قصیدهٔ لامیه اش به‌مطلع زیر :—

اگر کمال بجاه اندراست وجاه به‌کمال — مرا ببین که‌ببینی کمال را به‌کمال

فرخی

محمدعوفی‌در لب الالباب ودولتشاه سمرقندی درتذکرة‌الشعرای وامین احمد رازی درتذکره‌هفت‌اقلیم نام خود وپدر وکنیهٔ او را ابوالحسن علی بن جولوغ ، فرخی‌سیستانی ، می‌نویسد .نظامی عروضی درچهار مقاله نیز نام پدرش را جولوغ دانسته.آتشکدهٔ آذروهدایت در مجمع الفصحاء نام پدر فرخی را قلوع مینگارد ولی گفته عوفی وهم فکران او درباره نام پدر فرخی صدق میکنند زیرا قدامت‌تاریخ تألیف مقدم است واز اشعار خودش هم بر میاید که‌سیستانی است :—

من قیاس از سیستان‌دارم که‌آن‌شهری‌منست — وزپی خویشان‌زشهر خویشتن دارم خبر

پدر فرخی بنام جولوغ در خدمت امیرخلف بانو صاحب سیستان بسر می برد (۱) این نامدار دراول وهله درقرای سیستان دهقانی میکرد و دست‌مزدش کفافی نبوده.

چون شنید که آل محتاج خاصتاً ابوالمظفر محمدبن احمدبن محمد چغانی از امرای آل سامان از فضلاء وشعراء نیك وبسنده حمایت‌ووارسی میکنند هم بدان صوب شدو قصیده‌ای که چند بیت آن ذیلاً نگاشته می‌شوددروصف شعر خود ومدح امیر گوید :—

با کاروان حله برفتم زسیستان
باحلهٔ تنیده ز دل بافته ز جان

باحله بریشم تر کیب اوسخن
باحله نگار گرنقش او ز بیان

و تا جائیکه گوید :—

تانقش کرد برسرهر نقش برنوشت
مدح ابوالمظفر شاه چغانیان

چون به چغانیان رسید امیر بارگاه بداغگاه کشیده بود وفرخی توسط یکی از کدخدایان بنام خواجه عمید اسعد که پیش کار امیر بودمعرفی شد، فرخی قصید معروف داغگاه خود را در آنجا انشاءوانشادنمود که تقریباً ریکارد ادبی گفته میشود، اوستاد شاهکارش چنین آغاز میکند :—

چون پرند نیلگون برروی پوشدمرغزار
پرنیان هفت رنگ اندر سر آرد کوهسار

خاك راچون ناف آهو مشك زاید بیقیاس
بیدرا چون پر طوطی برگ روید بیشمار

دوش وقت نیمشب بوی بهار آورد باد
حبذا باد شمال و خرما بوی بهار

ارغوان لعل بدخشی دارد اندر مرسله
نسترن لؤلوی مکنون دارد اندر گوشوار

تا آنجای که گوید :—

راست پنداری که خلعت های رنگین یافتند
باغهای پرنگار از داغگاه شهریار

فرخی موردنوازش امیر واقع گردیده وهمانجاماند، بعدها در اوائل سلطنت سلطان غزنه به غزنین رسیده ودربن بارگاه مقام بس ارجمندی یافته وصاحب تمول گردیده است.

فرخی در مرثیهٔ سلطان دادسخن داده وبر اقران فائق آمد. بعداز سلطان نزدمحمد بن یمین الدوله چارده ماه وبعد ازو خدمت مسعود رسیده است

اشعار فرخی فصیح وروان است، غزل را ملیح و باشیرین زبانی ادا میکند طبعش ساده وسرشار است ونیز درسخن راه تعقید و تکلف و تخیلات غریب

---

(۱) امیر ابواحمدخلف بن‌احمد بن محمد بن لیث‌صفاری حکومت سیستان داشت امیر علم‌دوست بودچنانچه اولین دفعه‌مقام قاضی حمیدالدین باشارهٔ‌ او یابدربار اوازطرف قاضی مذکورنوشته وتقدیم میشود این خاندان در ۳۹۳ مغلوب محمود میگردد و در ۳۹۹ وفات یافته‌است

تا یسفند نمی‌سپارد (۱) شعرهای سهل الممتنع اش را با چنگ تر همراه میداشته و از ین جهت ارزش آنها را دو بالا میساخته ، استاد تازک خیال بسال (۴۲۹ ه) وفات کرد دیوان فرخی بحواله داکتر رضا زاده بیشتر از نه‌هزار بیت است(۲) . فرخی راهم‌عصریانش چون رشید وطواط وعنصری ستوده‌است فرخی نه تنها شاعر بوده بلکه شاعر یست عالم و درعروض و نقدالشعر رتبهٔ استادی داشته‌ و درین علم کتابی بنام ترجمان البلاغه تألیف‌نموده‌است (۳) رشیداین کتاب رامشاهده وازآن درحدایق السحر استفاده ها کرده . فرخی در ذکر سفر سومنات وفتح آن چنین آغاز میکند .

فسانه گشت و کهن‌شدحدیث اسکندر — سخن نو آر که نورا حلاوتیست دگر
فسانهٔ کهن و کار نامهٔ بد روغ — به کار ناید رو دردروغ رنج مبر
حدیث آنکه‌سکندر کجارسیدوچه کرد — زبس شنیدن گشته است خلق راز ربر
شنیده‌ام که‌حدیثی که‌آن دوباره‌شود — چوصبر گردد تلخ ارچه‌خوش بودشکر
اگرحدیث خوش ودلپذیرخواهی کرد — حدیث‌شاه جهان پیش گیرو زین‌مگذر

تا آنجائیکه گوید :—

یمین دولت محمود شهریار جهان — خدا یگان نیکو منظر و نکومنجر

وقتی که شهر غزنین را از حضرت محمود خالی می یابد ، ضجه می کشد ومی گوید:

شهر غزنین نه آنست که من دیدم پار — چه‌فتاده‌است کدامسال دگر گون‌شد کار
خانها بینم‌بر نوحه‌وپر بانگ‌وخروش — نوحه‌وبانگ‌وخروشی که کنندروح فیگار

و بالاخره از درد دل بسلطان خطاب میکند :—

ای امیر همه امیران و شهنشاه جهان — خیز و ازهجره بیرون آی که خفتی بسیار
خیزشاها که‌جهان پرشغب‌وشورشده‌است — شور بنشان و شب‌و روز بشادی بگذار
خیز شاها که رسولان شهان آمده اند — هدیه ها دارند آوردهٔ فراوان و نثار
خیز شاها که‌امیران بسلام آمده اند — بارشان ده که رسیده است همانا گهٔ بار
خیز شاها که‌بفیروزی گل باز شده‌است — بر گل نو قدحی چند می لعل گسار
خیز شاها که بدیدار تو فرزند عزیز — بشتاب آمد بنمای مرا ورا دیدار

---

(۱) دیوان فرخی «علی‌عبدالرسولی» ص (۲) ص٦٦ رضازادهٔ شفق(۳) ترجمان البلاغه فرخی‌درین تازه گی ها به اثر زحمت ویشتکاراحمدداتش استاداد بیات در دانشگاه استامبول از کتابخانه های‌ایطالیه‌پیداشده که راجع به‌اینها مقالات‌های‌از تورکیه وایران نوشته شده .

تابدان جای می رسد که از جوش می نشیند و اظهار نومیدی می نماید، آنجائیکه گوید :—

که تواند که برانگیزد از خواب ترا خفتی آن خفتن کز بانگ نگردی بیدار

در تغزل و رنگ آمیزی استاد طرحهای بدیع به کار بسته، چند بیت بانوا دل کش ازاو بشنوید :—

گل بخندید و باغ شد پدرام ای خوشا این جهان بدین هنگام
چون بنا گوش نیکوان شده باغ از گل سیب و از گل بادام
همچو لوح زمرد ین گشته است دشت همچون صحیفهٔ از خام
باغ پر خیمه های دیبا گشت زند وفان در و ن شده به خیام
که ترا بامن ارمناظره ایست من بباغ آمدم بباغ خرام

دیگر از شعرای این دور منوچهری دامغان میباشد که از شعرای قرن ششم است، نخستین نام خودرا از ممدوح خود فلك المعالی منوچهر بن قابوس شمیگر حکمران آل زیار (۴۰۳ — ۴۲۰) گرفته است. قراریکه از تذکره ها بر می آید قبل از سال ۴۲۶ زمانیکه سلطان مسعود به گرگان رفت منوچهری در غزنه بود و بخدمت سلطان خدمت می کرد از ین رو توان گفت که او شاعر دربار مسعود است.

از اشعار منوچهری پیدا است که وی زبان تازی نیك میدانسته و سخت بدان گرویده شده چنانچه از قول خودش :—

من بسی دیوان شعر تازیان دارم زبر

این شاعر در اسلوب خود نه تنها از اعراب اقتباس کرده بلکه لغت ها و ترکیبات را کاملاً نقل نموده است (۱) با وجود آن آنقدر اقتدارهم دارد که لغات عرب را چنان در پارسی در می آورد که گوئی لغت اصل پارسی است. برای اینکه از قدرت طبع او مطلع گردید. تمثیل طلوع منوچهری بنگریم :—

---

(۱) رضا زاده شفق ص ۷۲

سر از البرز بر زد قرص خورشید چو خون آلوده دزدی سر زمکمن
به کردار چراغ نیم مرده که هر ساعت فزون گردش روغن

در واز و نیاز با شمع حال کسی را که بدون کدام نفع خود را فدای دیگران میکنند چنین آغاز کند:—

تو مرا مانی بعینه من تورا مانم درست دشمن خویشیم هردو دوستدار انجمن
خویشتن سوزیم هردو بر مراد دوستان دوستان در راحتند از ما و ما اندر حزن
هر دو گریانیم و هر دو زرد و هر دو در گداز هر دو سوزانیم و هر دو فرد هر دو ممتحن
آنچه من بر دل نهادم برسرت بینم همی آنچه تو درسر نهادی در دلم دارد وطن
اشك تو چون زر که بگدازی و برریزی بزر اشك چون ریخته برزر برگ یاسمن
رازدار من توئی همواره یار من توئی غمگسار من توئی من آن تو، تو آن من

فاضل منوچهری دیوانی دارد مشتمل برسه هزار بیت و در حدود ۴۳۲ هـ پدرود جهان گفت این نامدار برعلاوه از هنرهای زیبا در حکمت و پزشکی نیز مهارت داشته و نجوم هم میدانسته.

مسعود سعد سلمان

مسعود اصلاً از همدان بود، چون نیای وی از شهرت آل ناصر شنیده اند بغزنین آمده اند و در رشتهٔ حلم داری سهیم گردیده اند ولی به خوبی معلوم نشد که کدام یك از خاندان ایشان برای وهلهٔ اول بدین کار دست زده است.

مسعود تقریباً در حدود سی سالگی به خاندان آل غزنه انتساب پیدا میکند در ابتداء سیف الدوله شهزاده غزنوی از پدر در سال (۴۶۹ هـ) حکمران هند مفتوحه برقرار میگردد، شهزاده موصوف مسعود را بسمت استیفاء در رکاب همراه میدارد از همین جا پیدااست مقام مسعود. ابوالفضل بیهقی درین مورد گوید: « روز شنبه سوم ذی قعده امیر مجدود خلعت نیکو پوشیده و به امیری هندوستان تا سوی لهوررود خلعت نیکو چنانکه امیران را دهند که فرزند چنین پادشاه باشد و وی بر سه حاجب باسپاه داده اند بونصر پسر بوالقاسم علی نوکی از دیوان با وی بدبیری رفت و سعد سلمان مستوفی وحل و عقد سرهنگ محمد بستند و با این ملك زاده طبل و علم و کوس و مهد بود » درین زمان بود که صیت شهرت مسعود سعد بالا گرفت و آوازهٔ فضل وی بافواه آمد. چون شهزاده سالی بعد مورد سوء ظن پدر واقع گردید به غزنه خواسته شد و محبوس گردید باتمام ندماء که یکی از آن مسعود سعد سلمان میباشد.

مسعود سعد ده سال محبوس ماند چنانچه سه‌سال اخیر این ده سال رادر قلعهٔ «نای» ماند مگر بعدازابراهیم درعهد مسعود ثالث رها گردیدوبه‌لاهوررفت(١) که بعدچندی بواسطهٔ‌دوست‌خود ابونصر پارسی در وقت‌حکومت شیرزادپسر مسعودثانی‌به حکومت‌جلند رسید . پس از مدتی ابونصر مورد سرزنش سلطان واقع گردیدهٔ محبوس گردید ، مسعود محبوس شد و تقریبا مدت ٩ سال درقلعه مرنج باقی‌ماند و در (٥٠٠ ه) به شفاعت ثقته‌الملك علی‌مشکان نجات یافت .

مسعودخواستی بکلی از کارهای دولتی کناره جویدولی کتابدار سلطان مقرر گردید دریکی ازابیاتش‌اشارة کنند :—

دارالکتب امروز به بنده است مفوض　　این عز وشرف گشت مرارتبت والا
پس‌زود چو آراسته‌گنجی کنمش من　　گر تازه مثالی شود از مجلس اعلی

مسعود ازطرف تمام شعرای معاصر خود ستوده شده از عربی فلسفهٔ ریاضیات هیئت وغیره نیز بهره داشته .

مسعود باسنائی دوستی داشته چنانچه حضرت سنائی دیوانش راجمع وتدوین کرده وعلی مشکان به تصحیح آن پرداخته است . مسعود پنج‌تن ازآل ناصر را ستوده که قرارذیل است :

ظهیر الدوله ابراهیم — علاو الدوله مسعود ثالث — کمال الدولهٔ شیرزاد — سلطان الدوله ارسلان شاویمین الدولهٔ بهرام شاه‌تمام این شهزاده ها ارحه درراحت بوده‌وچه دررنج ، ستوده است ، سال‌تولدوی هیچ معلوم نگردیدولی‌چیزی که آقای رشید یاسمی در مقدمهٔ دیوان مسعود سعد به‌حوالت رسالهٔ مسعود وتحقیق قریب استادمحمد قزوینی اقتباس کرده مانیز ذیلاً آنرا مینگاریم :—

مسعود درسال‌شصتم عمر خود محبوس بوده ودرسال (٦٢) آزاد گردیده و چون بنابقول نظامی عروضی پس‌ازجلوس سلطان علاء الدوله مسعود بن ابراهیم شاعرما مدت هشت سال دیگر حبس شده است وجلوس آن سلطان ٤٩٢ بوده‌پس‌خلاصی مسعوددرسال پنجصدهجری گردیدواگراین شصت‌ودوم عمراوباشد پس‌تولدش درسال ٤٣٨ بوده‌است

---

(١) عوفی رج ٢لباب ص ٢٤٦ وتقی الدین اوحدی و امین احمدرازی وعلی‌قلی‌واله مولد مسعود سعدسلمان را درهمدان میداند .

ورشید یاسمی دراخیر علاوه میکند که تعین سال ٤٣٨ برای ولادت مسعود سعد سلمان خیلی هادور ازحقیقت نمی‌نماید :

برای اینکه ازقدرت طبع استاد چیزی فهمیده‌شود قصیده زیررا مینگاریم وخاصه تشبیب آن‌که ذوق رابحرکت می‌آورد :—

زدردر آمد دوش آن نگار من ناگاه — چوپشت من سرزلفین خویش کرده دوتا
چگونه شاد شود عاشقی زهجر غمی — که یار زیبا از در در آیدش ناگاه
ز شادمانی گفتم چو روی او دیدم — که ای نگار توئی لا اله الا الله
سپید کردشب من بدان رخان سپید — سیاه کرددل من بدان دو زلف سیاه
بشرم گفتم کزدوست حاجتی خواهم — بناز گفت‌زمن‌هرچه خواهی‌اکنون‌خواه
دلیر گشتم‌و گفتم که‌با تو دارم جنگ — که می‌بکاهم‌چون ماه‌ازان رخان چوماه
اگر توداری حسن و ملاحت یوسف — چرا چو یوسف من مانده ام زعشق بچاه
در از گشته ا عشق کوته تواز آنك — دراز کردی جانا دوز لفك کوتاه
جواب داد که امشب عتاب یکسو نه — که دوستی یارا کند عتاب تبا
بساز مجلس خرم بیار بادهٔ لعل — من‌وتوباده‌خوریم‌ای‌نگارهم زین گاه

بیاد کی ؟

بیاد خسرو محمود سیف دولت ودین — بیاد شاهی اقرار کرد بی اکراه

بعد ازین از کار نامهای حضرت محمود وفتح «مکران» یاد میکند تاآنجائیکه سخن‌را به‌مقطع زیر تمام میکند :—

همیشه بادی شاها چوبخت‌خود پیروز — ولی بلهو و نشاط و عد و بویل و بواه

ابوحنیفه اسکافی غزنوی:

اسکافی غزنوی عالم متبحر بودة و بنابه‌خواهش دبیر فاضل بیهقی قصیدهٔ ساخته که از زبان شیرین و متین وقریحهٔ پر لطف آن حکایت میکند بیهقی در تاریخ مسعودی خویش ازین قصیده تعریفها دارد وهفتاد دو بیت آنرا درتاریخ خود ثبت کرده است .بمطلع زیر آغاز کند :—

شاه چودل بر کند زبزم گلستان — آسان آرد بچنگ مملکت آسان

مقطع آن :—

روبت باید که سرخ باشد وسرسبز　　کاخر گردد عدو به تیغ تو قربان

بیهقی درین موضوع باز گوید :این سخنان دراز میشود اما ازچنین سخنان تا چندین صنعت ومعنی کاغذ تاج مرصع بر سر نهاده ودریغ که مردم فاضل بمیرد اسکافی را فضل و کمال بوده وفقه حنفی را خوب میدانسته واز شعرای ابراهیم بن مسعود میباشد سال وفات این نامدار معلوم نگردید .

بهرامی بهرامی اصلاً از سرخس میباشد اسم شان علی به تخلص « بهرامی » کینت ابوالحسن ازهم‌عصران‌ناصرالدین سبکتگین وسلطان بزرگ اعنی محمود کبیرمیباشد ، بهرامی درچارمقاله ازشعرای‌آل غزنه نبشته شده است :بهرامی درفن شعر،قافیه ،عروض کتاب ها نگاشته غایته العروضین کنز القافیه ورساله خجسته وی دریغا که ازبین رفته است .بدیع الزمان در سخنوران قطعه‌زیرراازوی نوشته است:—

ماهر دو بتا گل دور نگیم　　بنگر بچه خواهمت صفت کرد

یك نیمهٔ آن توئی بسرخی　　وآن نیم دگر منم چنین زرد

بوزرجمهر قائینی بنام قسیم بن ابراهیم اقبش امیر بزر جمهر و کنیت او ابومنصو رمعاصر سلطان محمود و ازشعرای بویژهٔ سلطان مسعو دغزنوی‌میباشد باقی احوالش‌معلوم نشدفقط ثعالبی‌چند شعر در تتمه‌الیتیمه از اوشان‌ضبط کرده آن هم بعربی ،

زینتی علوی راجع به زینتی نظر تذکره نگار ازرامختلف می یابیم چنانچه‌عدهٔ زینتی راکه‌ماعنوان‌داده ایم میگوید وبعضی دیگرزینبی میدانند (۱)مولد و کنیت او معلوم نیست وتاریخ وفتش نیز معلوم نگردید .عصر سلطان محمود وپسرش مسعودرا دریافته است واز نزدآنها صلات وعطا بای زیاد گرفته چنانچه مسعود در جشن عیدمسعود خود (۴۳۲ ه) پنجاه‌هزاردرم را

---

(۱) این شخص درتمام‌تذکره ها زینتی‌ازماده« زینت » تخلص‌دارد واورا « علوی زینتی محمودی » نام میبرند چنانچه فحول تذکره نویسان همین املاءرا درست میداند

مر بیلی حمل و به خانهٔ این شاعر فرستاده و باقی شعراء نیز کمتر از بیست هزار نگرفته‌اند (١) .

نمونه شعر زینتی:

هوای ترا از آن گزیدم بعالم — که پاکیزه تر از سر شکی هوائی
چراگاه من بود شیرین ابیانت — چرائی تو از من رمیده چرائی
ایا شهریاری که گرد سپاهت — کند چشم دل را همی توتیائی
بود داد تو مر جهان را همیشه — چه اندام آرزده را مومیائی
مگر شرط داری که هر سواری — شهٔ را به بندی و کشور کشائی
مگر عهدداری که همچون سکندر — ملوك زمان را تو قدرت نمائی

منشوری نام نامی این شاعر احمد بن محمد تخلص منشوری و کنیت ابوسعید وطنش سمرقند و از مداحان سلطان محمود بوده و طوطاط در حدائق لسحر از صنعت تلون (٢) او در شعر صحبت می کند سال وفاتش معلوم نیست .

یکی دریا پدید آمد زمینش سنگ و آبش زر — معلق موج زر ینش به ابر اندر کشیده سر
نشیب و قعر آن دریا همه پرشتهٔ مرجان — فراز و اوج او هر سو همه زهره همه اظهر
تو گوئی همت خسرو برای نعمت زاید — یکی از بن فلك خواهد بر آورده همی دیگر
یمین دولت عالی امین ملت و ایمان — ابوالقاسم ملك محمود کشوردار و کشوردر
سر و سالار سالاران هفت اقلیم این عالم — ولایت بخش و گیتی گیر و ملك آرای و دین پرور
بدست و تیغ و جام و جان میاساد از چهار آئین — چنان کز نامهٔ فتحت نیاساید همی رهبر
بدست از مال بخشیدن به تیغ از کینه آویختن — به جام از باده نوشیدن بجان از منتی بی مر

شاه ابورجا یکی از شعرای مقتدر آل ناصر میباشد مگر عوفی بر خلاف عروضی آنرا از جملهٔ شعرای آل سلجوقی خوانده در مدح بهرام شاه (٥١١—٥٥٢هـ) قصیدهٔ دارد که بعضی قسمت آن اقتباس میشود عوفی نام این دانشمند را شاه‌ابی رجا غزنوی و لقبش را حکیم شهاب الدین خوانده و از جملهٔ شعرای آل سلجوق از غزنه و لاهور قیام نموده‌اند .

---

(١) تتبع استاد محترم افندی صاحب هاشم شایق به حوالت نسخت قلمی کتابخانهٔ خو دشان .

(٢) صنعت تلون آن باشد که یك شعر بدو وزن و یا زیاده ازان خوانده شود .

شاه گوید :-

تا ز نین سروی بار ور نگرش — که بست سجده سرو غا تفرش ؟
زیر آن بگذر و شگفتن بین — کا فتابی شگفته بر زبرش

در انتقاد بمدح و آغاز ستایش گوید :

خواهی کز رقم کمر زندی — تا کنم دیده گوهر کمرش
نی نی آن از که از رخم خیزد — بکمر کی کند بی خطرش
شاه داند بهاش کرد که هست — رخ مخابر عیار تخت زرش
شاه بهرام شاه بن مسعود — آنکه ننماید آسمان دیگرش
پادشاه که آفتاب و مه است — گل آدم زصحن خاك درش

این قصیده اغلباً دارای سی وهفت بیت میباشد که عوفی آنرا ضبط کرده و نیزدر قصیدهٔ دیگر که این هم بنام بهرام شاه گفته ۳۱ بیت آنرا انتخاب کرده :-

سپیده دم که خط نور برظلام کشند — براق خسروی سیاره در لجام کشند
همی بر آید خورشید از ممالك شرق — چوخنجری که بتدریجش از نیام کشند

در اثنائیکه مدح می کند :-

زعدل سلطان ما نا خبر نداشتم — که صبح و شام ز یکدیگر انتقام کشند
خدایگان سلاطین که مرکب ظفرش — به گاه زینت بر مسند ا نام کشند
ا بو ا لمظفر شاه بن مسعود — که بار نعمتش از شکر خاص وعام کشند

ازنمونهٔ کلام آن معلوم شد که از خود اسلوب بویژه دارد و در افادهٔ معانی تعبیر ات و تشبیهات غریب دارد .

سید حسن غزنوی

اسمش حسن بن ناصر علوی غزنوی لقبش اشرف الدین از جملهٔ فضلاء و علمای نامدار است

وقتی که سلطان مسعودی را بهرامشاه مغلوب کرد سیددربین اسرا بود ، از طرف بهرامشاه امر شد که تمام آنها را بقتل رسانند چون سید ازین وا قعه خبر یافت بدیهتهً گفت : -

ای آنکه فلك به پیش تیغت آید — بخشش بجز از کف چو تیغت ناید
ضرب تو به پیل کوه پیکر نکشد — بر ریشه همی زنی دریغت ناید

چون این سلطان بشنید امر به خلاصی وی داد ، سید حلقه‌های موعظت بر یاد میداشت

و تا اندازهٔ شهرت داشت که هفتاد هزار نفر دور وی گرد می آمدند سید در مدح بهرام شاه گوید : —

جان را ز عارض و لب توشیرو شکراست دل را ز طره و خط تو مشك و عنبر است
هم دل در آن چنان چوعنبر است ومشك هم جان در آن ورق چویاشیرو شکراست
آن آشناو شی که خیالست نام او در موج آب دیدهٔ من آن شناور است

تا آن جائیکه از تشبیب خلاص و بمدح گریز می کند : —

بهرام شاه را که او را به نار گاه از آسمان سریر ز خورشید افسر است
دست از جفا بر آر که در آب غرقه شد چشمم حسن که خاك رهٔ شاه صفدر است

از سخن این سخنور میتوانیدقریحه و فکر و استعداد ش را بدانید رباعی زیر نیز مرسیه راست : —

آرام گهٔ دل خم مویت دیدم بینائی دیده خاك کویت دیدم
سبحان الله هیچ ندیدم امروز ماروی که دیدم رویت دیدم

مسعودی شاعر یست فاضل وبدان سبب مسعودی گوید که سلطان مسعود نسبت داشته اصل این شاعر از ری میباشد ونزدیك سلطان مسعود مقرب بوده، مسعودی قصیدهٔ ساخته که در آنجا ناصح سلطان گردیدهٔ وسلطان را گوارانیامده وآن اینکه : —

مخالفان تو موران بودند ومار شدند بر آرزودزموران گشته د مار
مده زمانشان زین بیش وروز گار مبر که اژدها شودازروز گار یا بدمار

راشدی ازشعرای آل سبکتگین میباشد این نامدار غزنوی است و مسعود سعدسلمان اوراستوده ولی بعدها در بین دودوست رنجش پیداشده بر راشدی تعرض کرده است راشدی ازشعرای دربار ابراهیم بن مسعود اول (۴۵۱_۴۹۹) است .قصیدهٔ درمدح ابراهیم بن مسعود به این مطلع آغاز کرده :

رونده شخش قلعه گشادوصفدر پناه عسکر وآرایش معسکر

مسعود سعد سلمان از یکطرف تضمین وازطرف دیگرجواب گفته وراشدی را کنند وخودرا درانشاء اشعار تند خوانده است.

آنجائیکه گوید :

تمام کردیکی مدحت چو بستان | زوزن و معنی لا له ز لفظ عبهر
چنانچه‌راشدی استاد این صناعت | کند فضائل آن پیش شه مقرر
بدیهــه گفت اندر کتابخانه | به‌فکر دولت شاهنشهٔ مظفر
بدان طریق ثنا کرد آنکه گوید | حکیم راشدی آن فاضل سنخور

و دیگر جای گوید :

برآن قصیده که گفتیش راشدی د رماه   جواب گفتم بدیهه هم به زبان

این قصیده راسعد سلمان در مدح فرخ زاد که پیش ازابراهیم هفت سال سلطنت کرده بود سروده است سال وفات اسم و کنیت راشدی واضح نشد.

ابوالفرج لهوری «رونی»

(۱)ابوالفرج لاهوری مشهور به‌رونی میباشد اسم پدرش مسعود است.وغالباً اسم و کنیتش ابوالفرج میباشد شاید این اسم راپدرش برای شگون وفال نیك مانده باشد ابوالفرج رامؤرخین و تذکره نویسان خاصةً شعرأ وفضلای هم‌عصرش بسیار ستوده.یکی ازاستادان گمابوالفرج راستایش واستاد مخاطب میسازد همانااانوری میباشد ،اشعارش خیلی نغز وجزیل‌افتاده دیوانش درتهران به تصحیح پروفیسر چایکن روسی در۱۳۰٤ ش ضمیمهٔ مجلهٔ ارمغان به‌طبع رسیده است ،وقصایدش بیشتر در مدح ابراهیم بن مسعود (٤٥۱-٤۹۲)ومسعود ثانی(٤۹۲-٥۰۸) می بیند برای اینکه ازسبك این استاد بیخبر نباشیم رباعی زیر را می نویسم -

شاه که ملوك راز عدلش بیم‌است | هفت اندرش صلاح هفت اقلیم است
ازده یك‌ملك اوفلك دو نیم‌است | سلطان مظفر ملك ابراهیم است

درمدح سلطان ابراهیم گوید :-

شاها نظام ملك قوام جها نیا | بادولت مساعد و بخت جوا نیا
چشم است بختیاری درچشم نوریا | جسم‌است کامگاری درجسم وجانا
چون‌ملت ازرسول‌بپا کی‌ستودهٔ | چون رحمت ازخدا به‌نیکی نشانیا

وتا اخیر به همین تاسیس الف دوام میدهد وفات درحدود (٤۹۰ویا٤۹٦) بوقوع پیوسته.

سنائی اسم شان به قول عامهٔ تذکره نگاران مجدود میباشد چنانچه خودشان در قصیدهٔ گوید :

کی نام کهن گردد مجدود سنائی را
نو نو چو بیاراید در وصف تو دیوانها

لقب و کنیتش ابوالمجد حسن است ، تخلص یعنی نام شعری شان سنائی به معنی نور و روشنائی گرفته شده ، میباشد .

حضرت سنائی یکی از بزرگترین علمای عصر خود بود . در حکمت و فلسفه استادی دارد وتا کنون سر مشق سلسلهٔ عرفا گردیده وغزنه را بوجود پرفیض خود افتخار خرا سانیان وعرا قیها گردانیده است .

تموجاتی که در اشعار اعنی علامهٔ سنائی می بینید همانا از رهگذر تغییر حال او میباشد زیرا در اول وهله زند گی شخصی در باری بوده وپسان به مبدء فیض قدسی سخت روبرو شد لذا طرز تفکر وروش شعری وی دیگر گون می یابید .

سنائی باندازه از جاه ومال دنیادوری ورزید که بهرام شاه بن مسعود بن ابراهیم خواهر خود را خواست به نکاح به او بدهد ولی حضرتش نپذیرفت چنانچه خودش بدین موضوع اشاره کند :—

من نه مرد زن وزر وجاهم | بخدا اگر کنم گر خواهم
ور تو تاجی دهی به احسانم | بسر تو که تاج نستانم

حضرت سنائی بعد ازین تنها بامشایخ طرح صحبت میریخت ومرید ابو یوسف یعقوب همدانی بود . دربین تمام آثار حضرت شان حدیقه الحقیقت که درسال های ۵۲۴ و ۵۲۵ انشاء گردیده برجستگی نمایانی دارد .

به حدیقه بزرگان واد باتا اندازهٔ زیاد توجه کردند چنانچه خاقانی درموقع نگارش تحفة العراقین ونظامی در مخزن الاسرار خود از فکر شیخ غزنهٔ ما استفاده ها کردند واستفاضه ها بردند . در پارسی دیگر کتابی سراغ نیست — که باحدیقه پهلو زند مگر مثنوی مقتدر ترین اولاد بلخ اعنی مولانا جلال الدین بلخی وبگفته مولانای بلخ بازهم سنائی دوچشم اوست .

حدیقه ده باب دارد که بنا بقول حکیم بزر گوار برده هزار بیت بالغ میشود

(۱) در تقدیس حضرت باری

(۲) در نعت نبی وآل واصحاب

(۳) در صفت عقل

(٤) در فضیلت علم

(٥) در غفلت

(٦) در صفت افلاك وبروج

(۷) در حکمت وامثال

(۸) درعشق ومحبت

(۹) در احوال خویش ور تبت کتاب

(۱۰) مدح بهرام شاه غزنوی

درین جابرای اینکه قول خودرادر تاریخ انشاء حدیقه تائید کرده باشیم از زبان حضرتش چار مصراع زیر را می نگاریم :—

شد تمام این کتاب درمهٔ دی		که در آ ذر فکندم این را پی

پانصد وسی و چار ر فته ز عام		پا نصد وسی و پنج گشت تمام

به هرصورت نخست خطی وچاپی حدیقه زیاد است ونیز حدیقه ئی باهتمام «ماژور استفانسون» انگلیسی ترجمه وبا حواشی وتعلیقات در سال (۱۹۱۰ع) در کلکته به طبع رسیده بهر صورت اشعار حکیم را بد و قسمت تقسیم می نمائیم . اول مثنویات ،دوم قصاید ، غزلیات رباعیات مثنویات حکیم عبارتند از :—

حدیقت الحقیقت

سیر العباد

طریق التحقیق

عقل نامه

عشق نامه

کار نامهٔ بلخ

بهرام و بهروز

تاریخ تولد حکیم قرن اواخر پنجم ودر تاریخ وفات بین تذکره نگاران اختلاف نظر وجود دارد ولی با آنهم اتفاق اکثر مؤرخین راجع به فوت حکیم (۵۲۵)است (۱) حالا که تاریخ فوت حکیم معلوم شد به نمونه‌از کلام ایشان می‌پردازیم

مکن در جسم وجان منزل که این دونست آن والا
قدم زین‌هر دو بیرون نه، نه این جاباش ونه آن جا
عروس حضرت قرآن نقاب آنگـــاه برا ندا زد
که دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا
توعلم آموختی از حرص اینک ترس کاندر شب
چه دزدی با چراغ آید گزیده تر برد کـالا

فقط از همین‌چند مصرع نمیتوانید درجه علمیت وتفکر حضرت شیخ رادریابید .

عثمان مختاری

اسم عثمان بن محمد غزنوی معروف به « مختاری » است که با ابو الملوك ارسلان بن مسعود بن ابراهیم بن مسعودبن‌محمود (۵۰۹-۵۷۱)ونیز با برادرش سلطان غازی یمین الدوله بهرام شاه غزنوی (۵۱۱-- ۵۵۲)معاصر بوده وهردوایشان رامدح گفته است .

راجع به بزرگواری مختاری همین کافیست که شیخ غزنه حضرت سنائی قصیدهٔ چند در وصف وی انشاء نمودهٔ چنانچه در مطلع گوید :-

نبود پیش دو خورشیددرمهٔتاری وتیر
که‌بودلمعهٔ از خاطر مختاری تیر

مختاری قصیدهٔرا که‌در مدح بهرامشاه غزنوی سروده‌است که بعد هامورد پسند بسا اساتیذ واقع گردیده بمطلع زیر می‌بینید :

---

(۱) آنهائیکه فوت حکیم‌را ۵۲۵ هـ ق میداند قرار زیر است :

جامی در نفحات، دارا شکوه در سفینه الا ولیا ،حاجی‌خلیفه در کشف الظنون-امین احمد رازی‌در هفت‌اقلیم،مولوی غلام سرور درخزینته الاصفیا ،والهٔ‌داغستانی دریاض‌اشعراء خوندمیر در حبیب‌السیر ، قاضی نورالله شوستری در مجالس المؤمنین،مخبرالواصلین درنگارشات خود ونیز محمد بن علی رفاء شاگرد دردیباچهٔ که بر حدیقه نوشته مرگ حکیم‌را بعد از نمازشام یکشنبه ۱۱ شعبان ۵۲۵میداند .

مسلمانان دلی دارم که ضایع میشود جانش در افتادم در آن وادی که پیدا نیست دامانش
خیلی طمطراقی و باطنطنه سروده شده سال وفات مختاری در سال ۵۴۴ یا ۵۵٤ میباشد .

فردوسی تخلص یا لقب شاعرانهٔ این نامدار فردوسی ، کنیهٔ او ابوالقاسم میباشد ولی در نام خود و پدرش روایات متعدد وجود دارد .

بقول عروضی سمرقندی صاحب چهار مقاله ، مولد فردوسی در قریهٔ باژ از ناحیهٔ طابران در بلوک طوس میباشد تاریخ قطعی تولد شاعر معلوم نیست لی در نتیجهٔ مقایسه‌های که دکتر شفق مینماید (۱) فردوسی در حدود سال ۳۳۰ هجری در طوس تولد یافته و در حدود سال ۳۶۵ (۲) بسن سی و پنج سالگی بتاریخ ٤۰۰ هجری بپایانش رسانیده .

فردوسی در اول زندگی ، زندگی سادهٔ داشته یعنی دارای زمینی و باغی بوده و در آن کار میکرده و حیات خوش بسر می برده ، شعر میگفته بافراغ خاطر ولی تااندازهٔ از سوانحش برمیاید در آخر عمر ناراحت شده و تمثیل این گفته هارا در اشعار زیر بنگرید .

الا ای برآورده چرخ بلند	چه داری به پیری مرا مستمند
چو بودم جوان برترم داشتی	به پیری مرا خوار بگذاشتی
مرا کاش هرگز نه پرور دیا	چو پرورده بودی نیازرد یا
بجای عنانم عصا داد سال	پراگنده شد مال و برگشت حال

دو گوش و دو پای من آهو گرفت
تهی دستی و سال نیرو گرفت

قطعه شیوای زیر از فردوسی است (گرچه به عنصری هم نسبت میدهند)

حکیم گفت کسی را که بخت والا نیست	به هیچ روی مرا ورا زمانه جو یا نیست
برو مجاور دریا نشین مگر روزی	بد ستت افتد دری کجاش همت نیست
خجسته درگه محمود زاولی دریاست	چگونه دریا کانرا کرانه پیدا نیست
شدم بدریا غوطه زدم ندیدم در	گناه بخت منست این گناه دریا نیست

تاریخ وفات استاد درسال ۴۱۱ و یا ۴۱٦ واقع گردیده و بنا بگفته عروضی سمرقندی از آن بزرگمرد فقط دختری باقی مانده .

---

(۱) تاریخ ادبیات ایران دکتر رضازاده شفق ص ۷۸ (۲) (چو بگذشت سال از برم شصت و پنج) مقصد از سعید و شصت و پنج هجری تاریخ شروع شاهنامه فردوسی میباشد .

فضلای دورۀ آل ناصر :-

محمد بن ابوریحان البیرونی احمد خوارزمی :

ازمشاهیرحکمای اسلام است . این رادمرد از آن شخصیت های علمی وادبی است که برای جهان بشریت وبویژۀ اسلامیان خدامات زیادی نموده است

البیرونی به آل ناصر منسوب است وازاین جهت ازفتوحات ایشان استفاده نموده وهند راسیاحت وزبان سنسکرت راا ندر یافته وهند شناس زبردستی گردیده .

البیرونی ازیکطرف هندیان راازمعارف اسلامی بهره مندوازجانب دیگرما حصل افکار هند را به فرهنگ اسلام علاوه نموده است :

البیرونی به ففون وافکار علمای یونانی وهند ونیز به علومیکه دراسلام متداول بوده آشنائی داشت .

البیرونی درعلوم ریاضی ، طبیعی ، هیئت ، جغرافیه وطب فرید روزگارش بوده درفن جغرافیه خدماتی زیادی کرده وراجع به اقطار هندوممالك شرقی نکات مجهول تاآن زمان را کشف نموده و معلومات بس ارزنده میدهد .

درتاریخ طبیعی خدمتش ازجغرافیه کمترنبوده وعلاوه برآن راجع به حیوانات ونباتات معدنیات وبویژۀ سنگهای قیمتی تحقیقات مفصل نموده اند .

البیرونی معاصر حکیم نامدار ابن سینا میباشد وبااین دوستاره درخشان علم بایکدیگر مراسلات زیادی داشته وبعضی ازآنهامی تواند بصورت کتابی درآید .

آثار عمدۀ البیرونی به بیست وسه جلد میرسد که سه آن راجع به ادب میباشد (۱) وازین چنین بر میاید که ایشان درادبیات دستی به درازداشته وآثار ابوریحان نه تنهادرشرق بلکه درجهان غرب نیزمقبول ومعتبراست واکثرنسخت های آن درکتابخانهای اوروپاموجوداست .

برای اینکه ازنزدیکی اوباسلطان محمود ولیاقت وی دراسطرلاب دانسته شویم قصۀاز زبان نظامی عروضی ذیلاً تقدیم میداریم وآن اینکه« آورده اند که یمین الدوله سلطان

(۱) شرح ابو تمام : مختار الاشعاروالاثار . التعلیل باحالة الوهم فی معانی النظم .

بن سبکتکین (۴۴۰ - ۴۴۴هـ = ۱۰۴۹ - ۱۰۵۳) (۱) ظاهراً در غزنه تألیف نموده است . ازین کتاب فعلاً دو نسخت بیش موجود نیست وقرار نبشتهٔ دانشمند مرحوم قزوینی هیچ کس نسخت ثالث آنرا نشان نداده او گوید که هر دو نسخه در انگلستان است یکی در کیمبرج و دیگری در اکسفورد و نسخت دوم را شعراء نسخه اول میداند و عکس نسخت حاضر عکس نسخت کیمبرج است که اصح و اقدم نخستین است و نسخت حاضره در سال (۹۰۳ یا ۹۳۰) . استنساخ شده است (۲) و نسخه اکسفورد در سال ۱۱۹۶ نسخت کتابخانه کنگز کالج (۳) در کیمبرج نمره ۲۱۳ مشتمل بر ۴۱۸ صفحه یا ۲۰۹ ورق به خط نستعلیق خوش حسب الامر وزارت فرهنگ ایران به اهتمام دانشمند قزوینی عکس برداری شده .

برخی فصول متفرقه توسط بار تولد مستشرق روسی بطبع رسیده است (۴) و در سه چهار سال قبل نیز ربع کتاب در مطبعهٔ ایرانشهر توسط محمد ناظم هندی چاپ شده است تاریخ تولد و وفاتش معلوم نشد .

بیهقی اسمش محمد حسین کاتب و کنیت او ابوالفضل بوده ، ادیب دانشمند زبان پارسی میباشد و در نویسندگی او همین قدر بس که شاهکار مانند تاریخی بزرگی که در حالات سلاطین سلسلهٔ آل ناصر نبشته است آنهم در سی جلد ولی دریغ در آنست که مرور زمان جز چند جلد ناقص آنرا که در شرح حالات و وقایع روز گار سلطان مسعود نوشته و بتاریخ مسعودی یا بیهقی مشهور است از بین برده است « بیهقی » در انشاء و ادب شاگرد ابو نصر مشکان و زیر دیوان رسالت سلطان محمود غزنوی است . بدین سبك و روشی که بیهقی نوشته و داد سخن وری و بلاغت گمان میرود دیگری نه نوشته باشد اگر نبشته باشد بازهم نتواندبه استاد پهلوزند . این تاریخ و یا شاهکار نثری در همه جزئیات آل سبکتگین وارد گردیده و کردار و گفتار دور غزنویان را با زبان ادب و محاورهٔ نزدیك فهم در آورده است .

---

(۱) صاحب مقدمهٔ تاریخ زین الاخبار عبدالوهاب قزوینی ص ۱ مقدمه از (۴۴۱-۴۴) میداند در حالیکه دایرة المعارف اسلامی (۴۴۰ و ۴۴۴) نوشته .

(۲) دراخبار نسخت فقط ۹۳ مرقوم است بدون اینکه صفری داشته باشد .

(۳) Kings colleg (۴) رجوع به انسایکلو پیدیای اسلام ج ۲ ص ۱۳۰ عنوان گردیزی

بیهقی نویسنده و مؤرخ حق بین بوده دارای عفت قلمی میباشد قلم این حق پرست هیچ گاهی از مؤثرات زمان متأثر نگردیده و نهصدسال قبل به‌مؤرخین و چیز نویسان درس علمی و عملی تاریخ نویسی و نویسنده گی داده ، حقا ! که محقق بوده و دریغا که آثارش از بین رفته و سرمایهٔ علمی و تاریخی ما را بی برگ و نوا ساخته ، بیهقی در سال (۴۵۱ﻫ) شروع به تألیف تاریخش نموده و تولد ایشان در ۳۸۵ و وفاتش سال ۴۷۰ اتفاق افتاده است .

ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله بن حسن بن علی بن سینا ملقب به شرف الملک بوده ، پدرش ابن سینا در زمان سلطنت نوح بن منصور سامانی از بلخ به بخارا رفت و در آنجا مورد اعزاز امیر سامانی واقع شد . و حکومت خرمیتا (۱) را باو دادند . پدرش ابن‌سینا درقریهٔ افشنه زنی را بزنی گرفت که ستاره نام داشت و ازین ستاره آفتابی درخشان که خاور و باختر را بنور خود روشن نموده بود بنام ابن‌سینا بوجود آمد . سال تولد (۳۷۰ﻫ = ۹۸۰ م) .

وقتی که ابن سینا طفل بود پدرش از حکومت خرمیتا برطرف گردید و در همین‌جا به آموزش و پرورش پسر پرداخته و پرستار معنوی اوشد .

ابن سینا بسن ده سالگی قرآن کریم و یک علم ادبی و فنون عصرش بویژه احکام شرعیه ، صرف و نحو را کاملاً فرا گرفت و در عین زمان در همان رشته ها صاحب نظر گردید . (۲)

درهمین اوقات بود که عبیدالله ناتلی به آموزش وپرورش این عجیب الخلقت طفلی میپردازد . و در مدت کمی معلومات استاد را تماماً فرا میگیرد و به خودی خود به مطالعات آغاز می‌نماید در ریاضی . حکمت ، طبیعی و منطق و مابعد الطبیعی تبحر حاصل نموده‌استادعصرخودمی گرددطبابت‌را ازعیسی بن یحیی فرا گرفت‌ودرین‌فن‌نیزاستاد ماثری‌شدوتوانست که نوح بن‌منصور را ازمرض وخیمی‌نجات بخشد(۳)و برشهرت بیافزاید.

---

(1) EncyclopaediaofIslam تحت عنوان ابن سینا ج ۲ ص۴۱۹

(2) Up to his tenth year Ibnsina had a tutor in kutan Abad .
(Encyclopaedia of Islam v2 p419.)

(3) At the same time the marvellous boy had the good fortune to cure the sultan of Bukhara , Nuh b , Mansur(Encyclopeadia of Islam v2.p:416)

وقتی که پدر ابن سینا وفات یافت او ۲۲ سال داشت در ۲۲ سالگی بخارا را ترك کرد و بسوی جوزجان، خوارزم، خراسان و داغستان شد. وقتی که شیخ در جوز جان بود با ابو محمد معرفت پیدا کرد و در جای اوشان شروع به تدریس نمودو کتاب قانون را که از مشهورترین کتب طبی آنزمان بود در جای ابومحمد نوشت. بعدازآن بهمدان رفت و در آنجا شمس الدوله از اوشان احترام و قدر زیادی بجای آورده رتبت وزارت مرا ورا مسلم داشت اما بعد چندی بواسطه شورش عساکر از رتبت خویش افتاد و در منزل شخصی شروع به تدریس کرد. او گهی سیاستمدار و زمانی زمام علم بکف داشت ولی در سیاست موفقیت آنقدرها چون علم نصیبش نشد (۱) وقتا که شمس الدوله مریض شد بر علاجش پرداخت و کامیاب شد. و شهرتش زیادهاز اول پخش گردید وهم اندران ایام قسمت از کتاب مشهور خود (شفاء) را که از مهم ترین کتب فلسفی میباشد تالیف کرد،

شیخ ماچنان یك گهر گران بها بوده که در بازار علم و عرفان همتا و مانندهٔ ندارد چنانچه فیلسوف معروف عصرش شیخ ابوعبدالله ناتلی از سوالات شاگرد باهوش وزرنگش در مانده و به قصور استعداد خود اقرار نموده است (۲) شیخ ابو جعفر بن طفیل فیلسوف اندلسی در کتاب اسرار حکمت مشرقیه در حق شیخ گوید: «گرچه شیخ طریقه حکمت مشاء را در کتاب شفا پیش گرفته و پیرو کلمات ارسطو شده است ولیکن خود شیخ می گوید هر کس بخواهد مذهب حق را بداندو از اعتقاد من در خصوص مسایل فلسفه آگاه شود رجوع نماید به کتاب حکمت مشرقیه. بعد ابوجعفر میگوید: هرچند بیشتر از مطالب و مسایل کتاب شفاء همانطور که گفتیم متخذ از کتب ارسطو است ولیکن درهمین کتاب مطالبی را ذکر کرده که من در کتب ارسطو ندیده‌ام، معلوم میشود این مسایل از تراوش فکر دقیق وذهن سرشار خود شیخ است، فارابی باآنکه عمر طولانی کرده و در زندگانی آسوده خاطر بوده چندان آثار علمی از خود باقی نمانده.

گرچه غالب مصنفات او از بین رفته ویاترجمه به لاتین شده ولیکن اجمالاً از آن مقدار

(1) Som: tim: his activities were scientific some time political, the latter with slight success. (Encyclopaedia of Islam V2 p:419)

(۲) رسائل ابن سینا ترجمه ضیاءالدین دری

که فعلاً موجود است فهمیده میشود که غالباً مختصرات بوده شاید تمام آنها باندازهٔ «شفاء» شیخ نشود .

اما شیخ با آن همه گرفتاریها و حبس و تبعید متجاوز از صد کتاب و رساله تصنیف نموده شیخ زمانی درخانهٔ ابوغالب پنهان همدان بودخواست شفاءرا به پایان رساندولی درمحبس فردیجان شفاوچندرسالهٔ دیگربه اتمام رسانید (۱) نا گفته نماند که شیخ امراض جگر را به مهارت تمام تشخیص می کردوامراض مختلفهٔ یرقان را که امروز اطباء شرح میدهدف کر کرده ، او شان راجع به امراض معده ـ اضرار اعتیادا لکلی به جگر علل فزیولوژی انسداداً معا یك سلسله مباحث قیمت داری دارد .

حضرت شیخ در زبان پارسی نیز تألیف نموده که آن عبارت از کتاب فلسفی او میباشد موسوم به «دانشنامهٔ علائی» که آنرا بنام علاءالدوله ابن کاکویه اهداء کرده و از متن این کتاب معلوم میشود که زبان مادری خودرا چقدر نیکو میدانست و حتی اصطلاحات علمی را به پارسی سره استعمال نموده است .

حضرت فیلسوف ما شاعر هم بوده ، رباعی را بدو منسوب است : —

کفر چو منی گزاف و آسان نبود   محکم تر از ایمان من ایمان نبود

دردهرچو من یکی و آن هم کافر   پس در همه دهر یك مسلمان نبود

وفات حضرتش درسال (۴۲۸ ﻫ = ۱۰۳۷ م) درهمدان واقع شده که قبرمبار کش هنوز معلوم است .

شمگیر و قابوس

شمس المعالی قابوس و شمگیر بر علاوهٔ اینکه بعربی و پارسی دانشمند و فاضل بوده در نامه نویسی نیز مهارت بسزائی داشته و رسائل ایشانرا که بعربی است یکی از ادبای طبرستان عبدالرحمن یزدادی بنام کمال البلاغه تدوین کرده قابوس به سال ۴۰۳ ﻫ بقتل رسید .

نظری بادبیات عصر غزنویان

درعهدشهریاران غزنه که دورهٔ حکمرانی آنها درقرن پنجم هجری میباشد . ادبیات چه در نظم وچه در نثر به اوج کمال خودمیرسد ، این پیش رفت ادب نه بود مگر دراثر تشویق ونوازش آل ناصر بویژه دوراد مرد آن دودمان اعنی محمود کبیر ومسعودش چنانچه

(۱) ضیاء الدین دری ص ۸

قبلاً گفته بودیم که‌مسعود در جشن مسعود خویش پنجاه هزار درم‌خانهٔ زینتی علوی محمودی فرستاد وباقی‌شعراءهم‌ازبیست‌هزار کمتر نیافتند .همین نوازش هابود که‌عنصری‌ها به‌جهان ادب تقدیم کرد وهمین تشـویق‌هابود که‌فرخی‌هاـ زینتی هاعسجدی‌ها وسنائیها ، مسعود سعدها وفردوسیها پدیدآورد و گلزار ادب را چهچه هنر وران پرشور ونواساخت وبر گهای رنگین تر براوراق وماخذ ادب پارسی افزود .

این‌دورهٔ نه‌تنها ازحیث کمیت بلکه ازجنبهٔ کیفیت هم‌اوج گرفت دراین آوان بود که‌سبك تر کستانی که‌اساسش راسامانیان گذاشته بودند تکامل‌میکند ودلیل‌برین مدعی همانا دیوان مدون استاد فرخی ، شاهنامهٔ فردوسی ومنوچهری میباشد .

درعهداین خاندان - غزنویان - بازارقصیده‌سرائی گرم میشود چنانچه‌شعرائیکه‌درین زمان‌بوجود آمدند اکثراً قصیده سرا میباشند ، درین جا باید اشارتی کرد که‌قصیده در عهد آل سامان نیز بوده ولی دور غزنه آنرابه‌دراز اکشانید یعنی در اول قصیده تغزلی میکنند ویاتشبیبی بکارمی‌بندد سپس ازآن رشتهٔ کلام بر گردانیده سخن‌رابه‌مدح ممدوح میرسانند وبعد به کار ناسهای‌ممدوح می‌پردازندو بقصائدخاتمه میدهند یعنی مطلعی دارند ومخلص ومقطعی ودرین موارد چنان محسنات لفظی ومعنوی به کارمی بندند که‌ذوق به هیجان وطبع را چون آهوی شوخ میرماند .

درین دوره بود که پارسی بخود تکانی دادو گریبانش‌تااندازهٔاز دست زبان تازی رهانید ونثر نویسان زبردست ظهور کرد ، سبکهای مختلفی بوجودآمدو بیهقی شاهکار خودرا که‌ازحیث روانی بیان، استحکام تر کیب وایجازجملات بی‌مانند است به‌جهان ادب پارسي تقدیم داشت .

درین عهد ادبیات پارسی تمایل‌زیادی به‌رومانتیك‌نشان‌میدهدزیرا درین‌دوره تمام‌توجه بطرف‌ادب‌وفن‌وادبیات‌معطوف‌است دردیگرساحه‌هاآنقدرها که‌درزمینه‌ادب کارشده‌نشده‌است.

این تجدد درادبیات پارسی خیلی بسنده‌ومؤثر افتاد زیرا همین رنسانس ادب پارسی بود که‌ازبعد مدت کمی بااستفاده از ادب تازی بدور انداخته وماشین اولی خودر ابه خودی خودبامهارت بس بایسته به کار انداخت .

تمام‌توانائی گذشته رابااتر دستی عجیبی فراهم آورده با فکر ملی و احساس ملی عجینش نمود که‌از آن حیرت بیعاید :این دوره توانست دری از

از جهان محاسن ونقشنگی ها بر روی تخیل بگشاید و جادهٔ وسیعی برای ادب عصبی و احساساتی سلجوقیان باز و هموار کنند.

از تازیان لغات جدید . بگیرند.

جملات و عبارات متین و نوین فراهم آورند و از آن زبان ملی و ادبیات خود رانیك تقویت بخشند.

سلجوقیان

مؤسس این خاندان سلجوق پسر دقاق رئیس قبایل ترکمن میباشد که در اواخر آل سامان به «خید» یعنی حوالی جنوبی سیحون جای گرفت.

این خاندان به پنج شاخه تقسیم میشود و این پنج دسته عبارت از سلجوقیان خراسان عراق، کرمان، شام و آسیای صغیر میباشد.

هرچار سلجوقیان دیگر از سلجوقیان خراسان برآمده اند. ورود ایشان به آنطرف آمو نهر ازصحرای «کرغز» بویژه در خراسان تحولاتی بس شگفتی بوجود آورد، این تحولات در تلقیات علمی،ادبی و اجتماعی خراسان بوده است - این خاندان با سامانیان ساختند ووقتی که سامانیها با ایلخانیان مخالفت کرد سلجوقیان بطرفداری سامانیها بر خلاف ایلخانی ها جنگیدند.

وقتی که سلطان محمود غزنوی وفات کرد. این خاندان قوت گرفت چنانچه سلطان مسعود در سال (۱۰۳۸)م ازدست طغرل شکست خورد.

در وقت سلطان محمود غزنوی این خاندان فرصت پیدا کرده از آمو گذشتندو در مرغه های خراسان باجماعت بزرگ ومواشی زیاد در حوالی نساو ابیورد(حوالی جوزجان که در اطراف نهرمرغاب واقع بوده یعنی بین هرات و میمنه)جا گرفتند. دربن آوان امرای سلطان آنانیکه والی طوس بودند با سلطان مساعدة و هم فکری نداشتندو سلطان هم بدان بی اعتنائی ها اعتنا نکردی و بیم نداشتی که روزی از آن فتنه خیزد ویا انگیزد.

سلجوق سه پسر داشت میکائیل، اسرائیل وموسی. اسرائیل پسر بزرگ بودو ملقب به بیغوا رسلان.

بیغواورسلان به غزنه هم آمد . وقتی که سلجوقیان به خراسان آمد ـ نساو ایبور د ـ تمام چراگاه ها را تا مرور نیشا پور با گله ها و مواشی چر انیده ومورد تاخت و تازقرار دا دو هی بر جمعیت خود و مواشی افزوده رفت .

میکائیل دو پسر داشت : یکی طغرل و دیگری چغر ی این خاندان به حال خود قانع نه بودند هی در نهضت جنبش و سلحشوری ها از آنها به مشاهده میرسید واعتباری بهم رسانیده صاحب اده بودند وطبعاً نفوذ و اقتدار پیدا کر ده مورد حل و عقد امور گردو نواح خود گر دیدند مداخله ها می کردند و بهر طرف دست می اندا ختند ، تا که سلطا ن محمود حیات داشتی طغرل ها و چغریها خود داری کردی .

آن گاه که سلطان در (٤٤١ھ) وفات کر د آنها بیشتر و خوبتر دست به کار زدند و بنای فتنه گذ اشتند .

طغرل نوادهٔ سلجوق پسر میکائیل در نیشاپور و دوراز مرکز سلطنت محمودی بنای عصیان گذاشتی و حا کمیت مستقل خویش در (٤٣٢-٤٢٩)اعلان نمودندی سلطان مسعود برای فرو نشانیدن فتنهٔ آنها لشکرها فرستاد ولی نا کام شد تااینکه خودش مجبور شد باو مصاف دهد . در حوالی مرو جنگ بین آل محمود و آل سلجوق در گرفت ولی درنتیجه مسعود منهزم گردید و ازراه بلخ بهغزنه بر گشت و ذخایر بس گران به انها وا گذاشته ولایت غرب و شمال خراسان از سلجو قیان شد.

طغرل به خلیفهٔ بغداد نامه نوشت و در آن ازدیانت و کارنامهای خویش خلیفه را مطلع ساخت و نیز اظهار کرد به خلیفه که او آرزوی زیارت حر مین راد ارد خلیفه نیز منشو ر و خلعت بدست قاضی ابوالحسن که ازعلمای بزرگ بو دبو ی فر ستاد .

خراسان غربی به چغری بیگ وعراق عجم بهحصهٔ حکومت طغرل می رسد طغرل همدان رامقرساخت ولی عمر به آنهاوفا نکرد چغری در ٤٥٣ و طغرل سال بعد پدرود جهان گفت .

بعد از طغرل بیگ و چغری ، عوض چغری آلپ ار سلان درخرا سان شمالی و غربی به حکومت نشست ، صاحب لب التواریخ طغرل را مرد نیک سیرت خوانده و بادیانت میداند زیرا پنج وقت نماز به جماعت می خواند و مساجد بنا می نموده است بگفتهٔ تاریخچهٔ ادبیات پارسی . (۱)

---

(۱) تار یخچه ادبیا ت لال ص ۹۸

طغرل بیگ و سه چای نشین که آلپ ارسلان ملکشاه و سنجر باشد حا میان علم و ادب بوده اند و نیز علاوه کنند که وسعت سلطنت آنها از عربستان تا اکسوس میرسد و طرز حکومت آنها برای ملت خوب بوده زیرا چنان روش سیاسی به کار بسته بودند که رعایا را گاه و بیگاه بزحمت نمی انداختند و عدالت و مساوات سرتاسر حکمرانی آنها حکمران بود . مساجد و مکاتب در هر شهر بنا نهاد ندی و بی برگ ها از ظلم اغنیاء مصئون بودندی . در عهد سلجوقیان و به حمایت آنها بوده که زبان دری عمومیت پیدا کرده اینها به همان اندازهٔ که به عدالت در روش سیاسی پای بند بودند بهمان درجه از علما و شعرا حمایت می کردند ، فلسفه ، سائنس ، تاریخ ، دینیات ورمان و سایر علوم در همین عصر پیشرفت و علمای این دور و زمان پرورید تاریخ با خط درخشان عنوان و زیب صفحات قرار میدهد .

چه ارسلان نبود که نیاورد چه دبیرانی نه، که با مراعات معنی لفظ پیرایه نه بستندی در ابتداء طغرل سلجوق چون به جهانگیری مشغول بودی لذا طوریکه شایداست به اهل شعر و نظم پرداخت نتوانستی .

آلپ ارسلان موقع یافت که بپرورد شعراء فضلاء و علما را و به پیوند د باد بیران لایق و وزرای مستعد مانند عمید الملك کندری که خود اهل دانش و فرهنگ بودی و نظام الملك که ادیب و نویسنده است و علماء را احترام کردندی. عمیدالملك پارسی گویان را تشویق می کرد و نظام الملك عربی دانان را

نظام الملك به عربی دلبستگی تمام نشان میداد و همان بود که در بلخ ، نیشاپور هرات ، اصفهان ، بغداد وسایر نقاط بنام نظامیه مدارسی بپا نمود و دانشمندان تشویق به مدرسی دان مدارس مینمود .

خاندان سلجوقی بود که علمای همچه خیام نیشاپوری وابوالعباس لوکری را دعوت نمودند تادر رنج در رصدخانها کار کنند همان بود که در ریاضیات فلکیات ، حکمت و نیز بعلوم وفنون عصر تالیفات نمودند . عروضی سمرقندی حکایهٔ راجع به سلجوقیان درمقالت دوم ازچهار مقاله نبشته که ما عیناً آنرا مینگاریم : (۱)

« آل سلجوقی همه شعر دوست بودند اماهیچ کس بشعر دوستی تراز طغا نشاه بن الپ

(۱) مقالت دوم ازچهار مقاله صفحه ٤۹ — طبع برلین به تصحیح علامه قزوینی.

ارسلان نبود ومجاورت ومعاشرت اوهمه باشعرا بود وندیمان اوهمه شعرا بودند چون أمیر ابوعبدالله قرشی وابوبکرازرقی وابومنصور بایوسف وشجاعی نسوی واحمد بدیهی و حقیقی ونسیمی واین هامرتب خدمت بودند وآینده ورونده بسیار بودند همه ازو مر زوق ومحفوظ مگرروزی امیر بااحمد بدیهی نردمی باخت ونرد ده هزاری بپائین کشیده بود وا میر دومهره درشش گاه داشت واحمد بدیهی دومهره دریك گاه وضرب امیررابوداحتیاطها کرد وبینداخت تادوشش زند دویك برامد عظیم طیره شد و از طبع برفت وجای آن بود غضب بدرجه کشید که هرساعت دست به تیغ میکرد وندیمان چون برگ بر درخت همی لرزیدند که پادشاه بودو کودك بود ومقمور بچنان زخمی ابو بکر ارزقی برخاست و به نزدیك مطربان شدواین دوبیتی باز خواند :

ارزقی گوید :

گرشاه دوشش خواست دویك زخم افتاد | تا ظن نبری که کعبتین داد نداد
آن زخم که کرد رای شاهنشه یاد | در خدمت شاه روی برخاك نهاد

ابومنصور بایوسف در۵۰۹ که من بهرات افتادم مراحکایات کرد که امیر طغا نشاه بدین دوبیتی چنان بانشاط آمد وخوش طبع گشت که برچشمان ارزقی بوسه داد وزر خواست وپانصد دینار وردهان اومیکرد تایك درست مانده بود وبه نشاط اندرآمد و بخشش کرد سبب آن همه یك دوبیتی بود دایزد تبارك وتعالی برهر دو رحمت کناد . »

بهر صورت میگوئیم که ادب تنها وفقط مرهون این خاندان باشد نه چنین است بلکه سلسله های دیگر مانند . غوریان که بجای خردش ذکرشود - خوارزمشاهیان وغزنویان بوئیان واتابکان هم زحمت ها کشیده اند صله ها داده اند وتشویق ها وتحریص ها وحمایت ها نموده اند چنانچه غزنویان در سالهای اخیر باوجود یکه مغلوب شده بودند ولی منقرض نگردیده بودند ومدت مدیدی معاصر سلجوقیان درغزنه ودرهند سلطنت میکردند واز فضلا و علما وشعراحمایت مینمودند درهمین جا که کلام به درازی نکشد وازموضوع بیرون نرویم مقدمهٔ آل سلجوقی راخاتمه داده وبذکر شعرا ونویسنده گان آن می پردازیم .

انوری اسمش محمد بن محمد بن اسحق لقب اوحدالدین تخلص خاوری. اوحدالدین درقریه بدنه ازولایت ابیورد تقریباً (۱۱۲۵م) تولدیافته درابتداء گفتم خاوری تخلص داشت ولی بعدها چون بدربار سنجر رسید «انوری» برا و تخلص نهاده

انوری به‌مناسبت موضوع گوید :

دادند مهتران لقب انوری و لیك　　　چرخم همی چه‌خواندخاقان روزگار

انوری درعهد سلطنت سنجر بسیار اعتبار داشت واین اعتبار به‌قول بعضی مرهون مدیحهٔ زیر میباشد

گردل دوست بحر و کان　　　دل و دست خدایگان باشد
شاه‌سنجر که کمترین خدمش　　　درجهان پادشاه‌نشان باشد
قبضه خنجرش جهان گیراست　　　گرچه‌یك‌مشت استخوان باشد
عدلش ار بر زمین بخشم شود　　　امن بیرون زآسمان آید
هرکجا سکه شد بنام سخاش　　　بخل بینام وبی نشان باشد (۱)

تعلیمات ابتدائی خودرا درطوس فرا گرفته زیرا در آن‌زمان مجمع علما آنجا بوده واز دیوان ومطالعات درزندگی انوری معلوم‌می‌شود که شخص عالمی بوده ودرمتافزیك نیز دستی به‌درازا داشته است ، این‌نامدار ازعلوم طبیعی ومنطق هم بیخبر نبوده . این شاعر درطول آنقدرها روزگار خوش نداشته . درمدیحه وهجو کسی بدان طمطراق نه‌توانسته بگوید (۲) ایام زندگی او ایام‌پرجنگ وجنجالی بوده‌زیرادرآنوقت تهاجم مداوم‌مغلها دوام داشت ، اوهمیشه ابن السبیل بوده وفراری وهمیشه درایذاء .

انوری نه‌تنها سنجری است (۵۵۲ – ۵۱۱ه) بلکه اتسزی (۵۵۱ – ۵۲۱)و ملك جبالی [غوری] که‌تا (۵۵۶ ه) حکومت کرده میباشد .

درهجو کار رابجائی وسانیده که‌ملك الجبال راهم نگذاشته . وقتی که ملك الجبال ازین‌واقعه خبرمیشود به‌حاکم هرات می‌نویسد که انوری‌را به‌فیر وزکوه بفرستید ولی فخرالدین حامد بن ربیع انوری را باشارتی میداناند وبدین ترتیب رهائی می‌یابد .

---

(۱) انتخاب ازدیوان خطی نویسنده صفحه‌ندارد.

(۲) تاریخچهٔ لال ص ۱۱۲

انوری ، برمعزی ، عمعق رشید وطواط تعریضی کرده ولی سطحی است اهل‌بلخ‌را نیز زخم زبان زده ولی به‌شفاعت وحمایت قاضی حمیدالدین بلخی نجات یافت سوای سعدی ونظامی هیچکس مانند انوری نتوانسته ازدردهای همنوعش باعبارات موزون وپر لطف افادهٔ مرام کند چنانچه درقصیده‌سر شك سوزان‌خراسان‌این‌معنی‌راخوب‌می‌یابیم‌وبرای مزید معلومات ، چندی ازآن قصیده‌غرا انتخاب میشود .

انوری گوید :—

برسمرقند اگربگذری ای باد سحر — نامهٔ ز اهل خراسان ببر خاقان بر

نامهٔ مطلع او رنج تن وآفت جان — نامهٔ مقطع او درد دل‌وسوز جگر

نامه‌بر رقمش آه غریبان پیدا — نامه‌در شکنش خون شهیدان مضمر

نقش تحریرش چون سینه‌مظلومان خشك — سطر عنوانش ازدیدهٔ محزونان تر

استاد تا اخیر قصیدهٔ جزیل خویش با آه و ناله‌دوام میدهد معنی لطیف در الفاظ ظریف ادا میکند و سخن را بجائی‌میرساند که :—

بیکمان خلق جگرسوخته را دریابند — چون‌زدردل شان یابد از آنگونه خبر

در مقطع گوید :—

تا جهان را بفروزد خور گیتی پیمای — از جهانداری ای خسرو ایران بر خور (۱)

از قصیدهٔ بالای انوری رنگینی‌قریحه او سوز وگدازاو ، احساسات که تمام رقت‌انگیز است اندر می یابید چه لئالی معانی نه بود که در صدف الفاظ نه پرورید من ازین شاعر دور نمی دانم زیرا یگانه امتیاز او همین ودر همین این جاست .

انوری آئین‌مردهنری‌را چهار داند .

چهار چیز شد آئین مردم هنری — که‌مردم هنری زین چهارنیست بری

یکی سخاوت طبعی‌چو دستگاه بود — به نیك نامی آنرا به بخشی وبخوری

دو دیگر آنکه دل‌دوستان‌نیازاری — که‌دوست آئینه باشدچو اندرو نگری

سه‌دیگرآنکه‌زبانرا به گاه گفتن‌زشت — نگاه داری تاوقت عذر غم نخوری

چهارم آنکه کسی کوبجای تو بد کر — چو عذر خواهدنام گناه ازو نبری

انوری به گفت هفت اقلیم در ۵۸۳ وتاریخ ادبیات ایران ۵۸۷ پدرود جهان گفته

---

(۱)انتخاب ازانوری ،نسخت خطی نویسنده

ولی تاریخچهٔ ادبیات لال فوت انوری ۱۱۹۰ ویا ۱۲۰۰ م میدانند

ارزقی: ابوبکرزین الدین ارزقی هروی (۱) پسر اسماعیل وراق میباشد ارزقی بسلطان طغانشاه بن آلپ ارسلان منسوب است طغانشاه شهزادهٔ شعر دوست بوده، چنانچه دولتشاه ازاو تعریف ها دارد وبرای اثبات این مدعی بـد نیست عیناً عبارات دولتشاه رابنوسیم «درخاندان سلجوق از و یاد شاهی مستعد تر نشان نداده اند (۲) ارزقی در مدح طغانشاه قصایدی زیاد سروده ودر سایهٔ همین مدح سرائی بعزت رسیده، ارزقی دیوان اشعار دارد وحکایت سندبادنامه راکه در پند بات نبشته ونیز الفیه و شلفیه را تالیف کرده تا هروقتیکه طغانشاه آنرا خوانندی شهوانی شدندی، شعر زیر از قریحهٔ اونمایندگی کند: —

بفال همایون و فرخنده اختر | به بخت موفق وسعد و موقر
بوقتی که هست اندر وفال خوبی | بروزی که هست اندر وسعد اکبر
بـه بزم تو اندر سرای نو آمد | خداوند فرزانه شـاه مظفر
سخی شمس دولت گزین کهف ملت | ملک بوالفوارس طغانشاه صفدر
بباغی خرامید خسرو که او را | بهار و بهشت است مولی و چاکر
چمن های اورا ز نزهت ریـاحین | روشهای او راز خوبـی صنوبر

و صف عمارت وباغ طغانشاه رابه همین روش ادامه تا که به مقطع بیش خاتمه میدهد:

تو گوئی مگر جام کیخسروستی | منقش در و شکل هرهفت کشور

عروضی سمرقندی در چهار مقالهٔ خود گوید (۳) روزی طغانشاه نردمی باخت دوشش مرو را خواهش شد مگر دویك افتاداز آن شاه طیره شدو بر آشفت ارزقی فوراً رباعی گفت

گر شاه دوشش خواست دویك زخم افتاد | تا ظن نبری که کعبتین داد نداد
آن زخم که کرد رأی شاه هنشه یـاد | درحضرت شاه روی بر خاك نهاد

سال وفات ارزقی درست معلوم نیست وبهر صورت پیش از سال ۴۶۵ — اتفاق افتاده

(۱) دولتشاه چاپ لندن می گوید: «از مروست ظهور» ص ۷۲

(۲) دولت شاه ص ۷۲

(۳) تاریخچهٔ لال ص ۳۱۱

امیر مغری

یکی دیگر از شعرای نا مدا ر دور سلجو قیا ن محمد بن عبدالملك برهانی، مخلص به مغری میباشد وظاهراً چنین پدید است که اوشان در نیشاپور متولد شده پدرش عبد الملك بر هانی بنام است، مغری در دورهٔ ملکشاه همان طوریکه عنصری مقرب در بار محمودی بود همان طورپا یه‌دا شتی وسنجرجانشین ملکشاه (۵۱۱ـ ۵۵۲هـ) مغری راملك‌الشعرای‌در بار خویش بر قرا ر داشت بایو گرافی پارسی راجع به امیر مغری وحسودی او گفته‌هادارندوازان‌صفحات که نگاشته‌اوست چنین برمی آید که‌مغری ابداً رقیبی ندا شته است.

تذکره‌نگاران ومؤرخین‌تاریخ ادب در بارهٔ این دو (برهانی ومغری) می گو یند:.وقتی برهانی دانست عنقریب جهان را وداع می کند پیش‌از مرگ خود وصیتی دربارهٔ پسرش مغری به‌ملك‌شاه می‌نماید آنجائیکه برهانی گوید و ملك‌شاه از پسرش حما یت کند :ـ

یك چند به اقبال تو ای شاه جهانگیر　　گرد ستم از چهرهٔ ا یام ستر دم
طغرای نیکو کاری و منشور سعادت　　نزد ملك‌العرش به توقیع تو بر دم
آمد چهل و شش ز قضا مدت عمر م　　درخدمت‌درگاه‌توصدسال‌شمر دم
بگذاشتم این خدمت دیرینه به‌فرزند　　وندرسفر از علت ده‌روز بمر دم
رفتم من و فرزند‌من‌آمدخلف الصدق　　او را بخدا و بخد اوند سپر دم

محمد گرچه به بار گهٔ ملکشاه بود ولی آنقدر ها رتبت والا ند اشتی تا اینکه ملکشاه جهة استهلال برآمده و مغری بد یهته گفت :ـ

ای‌ماه‌چو ابروان یاری گوئی　　یانی چو کمان شهر یاری گو ئی
نعلی زده از زر عیا ری گوئی　　در گوش‌سپهر کو شواری گو ئی

ملك را خوش آمد انعام به او داد اسپی او با ز گفت ؟ :ـ

چون‌آتش خاطر مر ا شاه بد ید　　ازخاك مرا بر ز بر ما ه کشید
چون آب یکی ترانه از من‌بشنید　　چون بادیکی‌مر کب خاصم بخشید

کارمغری گفتم‌روزبروز بالا گرفت ومانند رود کی وعنصری‌روز گاران‌خوش دا شتند ی مغری هم قبو ل ها یا فتند ی هم بدان منو ال در عهد سنجر نوارد وا قعهٔ را می بینیم

وآن اینکه :—

سنجر به چوگان بازی رفته بود و معزی اندر رکاب وی بود اسپ سنجر به خطا رفت ، معزی رباعی زیر سروده آمد :—

شاها ادبی کن فلك بدخو را | کو چشم رسانید رخ نیکو را
گر گوی خطا کرد به چوگانش زن | ور اسپ خطا کرد بمن بخش اورا

سنجر اسپ را باو بخشید ، وی سوار شد و سرود :—

رفتم بر اسپ تا به جرمش بکشم | گفتا که نخست بشنواین عذرخوشم
نه گاو زمنیم که جهان بر گیرم | نه چرخ چهارمم که خورشید کشم

از نبشتهٔ بالا دانسته شدند که این شاعر چقدر موقع شناس بوده و توانسته که در اثر وقت شناسی استفاده ها کنند .

قصیده زیر طمطراق عجیبی دارد ذوق را به حرکت و طبع را خوش آیند است . آرزو دارد که ساربان در دیار عزیزش منزل گیرد تا او آنجا زاری کند دمن را گلگون وا طلال را جیحون سازد هم او آغاز کند :—

ای ساربان منزل مکن جزدر دیار یار من | تا یك زمان زاری کنم بر ربع و اطلال دمن
ربع از دلم پرخون کنم خاك دمن گلگون کنم | اطلال را جیحون کنم از آب چشم خویشتن
از روی یار خرگهی الوان همی بینم تهی | وز قد آن سرو سهی خالی همی بینم چمن
برجای رطل وجام می ، گوران نهادستند پی | باجای چنگ ونای ونی آواز زاغست وزغن
آنجا که بوده دستان با دوستان در بوستان | شد گرگ روبه را مکان شد کوف و کرکس را وطن .
ابراست بر جای قمر زهرست برجای شکر | سنگست بر جای گهر خارست بر جای سمن
آری چو پیش آید قضا مروا شود چومر غوا | جای شجر گیرد گیاه جای طرب گیرد شجن
کاخی که دیدم چون ارم خرم تر از روی صنم | دیو ار او بینم بخم مانندهٔ پشت شمن
تمثال های بلعجب چاك آورید ه بی سبب | گوئی دریدندای عجب بر تن زحسرت پیرهن
زین سان که چرخ نیلگون کرد این سراها را بیرون
دیار کی گردد کنون گرد دیار یار من

امیر اصغری در سال (۵۲۰ هـ) تقریباً از تاثر همان زخمی که به خطا از نشست سنجر را به فاصلهٔ مدتی چندی در گذشت تاریخچهٔ لال در گذشت ایشان در سال میلادی ۱۱۴۸ (۱) .

---

(۱) ص (۱۱٤)

ادیب صابر ترمذی

یکی دیگر از شعرای نامدار سلجوقیان خراسان همانا شهاب الدین ادیب صابر بن ادیب اسماعیل ترمذی می باشد ،

ادیب صابر در تازی ودری بشمار اساتید میرفته ' شعر پارسی خیلی لطیف میسرائیده چنانچه خودش گوید : —

بشعر روان گفت مدحت توانم　　　روانی فزونست شعر روان را

نیز گوید :

شعر صابر ز بحر خاطر و طبع　　　غصهٔ در و رشك مرجان ست

اکثر اشعار ادیب شاهد و شراب و بزم عیش و نشاط میباشد .

در غزل آرتست ماهر میباشد لذا درین فن در بین برخی از معاصرین خود امتیازی بخصوصی دارد ، وقتیکه از عشق سخن بمیان می آرد واله و شیدا میشود . ادیب باوجود این همه شعر و مستانه گی ها شخصیت متدین است و نیکو کاری را یار می باشد ادیب مداح سنجر بود و بعد نزد اتسز خوارزم شاه رفت .وظیفه واقعه نگاری مرورا مسام بود ادیب فکر آتسز را به سنجر نوشت آتسز خبر شد او را دست وپای بسته به آمو انداخت و این ۵٤۹ یا ٥٤٦ بعد از هجرت .

ادیب روش فرخی را دنبال میکرد معزی و سعد سلمان می ستود . رباعی زیرورا ست :

زلفی است تورا که عاشقی زاید از او　　　حسنی است تو را که طبع بکشاید از او
روئیست تورا که روح بفزاید از او　　　دانی که مرا چه آرزو آید از او

گاهی ادیب با خویشتن در حساب می آمد و از آن در پی نیکی و کردار نیك میشود

حق ببین وبگو به چشم و زبان　　　تا به صحرای دین رسی ز نهفت
کور نادان که حق نخواهی دید　　　گنگ نادان که حق نیارد گفت

ادیب جوانی میخواهد وپیری را نفرت می کند

همه از عشق و زندگانی عشق　　　دوست می داشتم جوانی را
پیری آمد از وبتر به جهان　　　دشمنی نیست زندگانی را

ادیب بزلف پیچد:

وپناهنده وهمجوار گلشن خواند. زلف قصددل او کرد. واو از بیدلی خجل شد، بازلف شرط کرده که اگر قصد جانش نکند او را ببخشایاد

خطاب بزلف:

ای زلف دلبر من هلبند و دلگسلی — گه در پناه مهی گاه در جوار گلی
گر درپناه مهی چون چرخ بدچه کنی — ور درجوار گلی چون خار دل چه خلی
برگل همی گذری بر مه همی سپری — دل را همی گسلی وز دل نمی گسلی
از اصل لاله نئی بر لاله معتکفی — وز جنس زهره نئی با زهره متصلی
دودی برآتش رخ نوران در آن شبی — داغی ز مشک سیه بر حلقه زان قنلی
آسایش نظری آرایش قمری — پیرایهٔ شکری همسایهٔ عسلی
گرچه بریده سری بی نقص و بیگنهی — ور چه شکسته تری بی عیب و بی خللی
بنام تست غزل به کام تست طرب — هم حجت طربی هم حاجت غزلی
همراه جان دلی وزجان ودل عوضی — همرنگ مشک وشبی وزمشک وشب بدلی
کردی توقصد دلم وز بیدلی خجلم — گرقصد جان نکنی ازمن بدلی بحلی

دیوان صابر مشتمل برقصائد وغزلیات وقطعات ورباعیات است سید محمدالدین ابوالقاسم علی بن جعفر رئیس خراسان وسنجر وآتسز را مدح گفته اند

عمر خیام :- ابوالفتح عمر بن ابراهیم از بزرگان ونوابغ دورهٔ سلجوقیان بشمار میرود زادگاه این متفکر و شاعر مانشاپور است ودر سالهای که بجهان آمده که بامرد محمود غزنوی نزدیکی دارد.

ازشرح احوال خیام معلوم میشود که اوطوس وبلخ و بخار ومرو را دیدار نموده، وحتی به بغداد رفته و گویند بیت‌الله را نیز زیارت کرده باعلمای متبحر مانند غزالی وباشاهان ومردان دربار سلجوق همچو ملکشاه ونظام‌الملک مراوده داشته ودربین آنها مقام برجسته داشته، خیام برعلاوه فلسفهٔ یونانیان آشنائی دارد، درعلوم دینی هم تبحر کم ندارد، نجوم وپزشکی وحکمت هم مسلم بوداو را ازجملهٔ منجمین که ملکشاه آنها را به اصلاح تقویم گماشته بودند همانا خیام ازاعیان آنها بشمار میرفت. مرض آبلهٔ سنجر را تداوی کرد. باغزالی مباحثاتی داشت.

شهرت خیام در رباعیات در تمام جهان پخش کرد، این رباعیات وقتی میسروده که از تحقیقات درغو امض حکمت خسته میشده، خیام خستگی خود را بعداز نوشت رباعی تخفیف میداده وخود رابه تخیل می‌سپرده این آمد وشدها راحکیم ازخودپرسیده وازین کاروان حیات که‌جادهٔ ناهموار رامی پیمایندوخودرازحمت میدهندحیران میماند ونمیداند که‌چرا آمده وپس بکجا میرود. آنجائیکه گوید: —

دوری که‌درو آمدن ورفتن ماست — او را نه بدایت ونه نهایت پیداست

کس می‌نزند ودمی‌درین معنی راست — کین آمدن ورفتن از کجاورفتن بکجاست

حکیم تالیفاتی دارد مانندرساله های درجبرومقابله وهندسه ورسایلی درطبیعیات ودرفلسفه که بعضی ازرسایل آن‌مانند جبروهندسه بعربی میباشد دررسالهٔ وجود به‌پارسی وباقیمانده دررباعیات اواختلاف نظراست ولی به‌عقیدهٔ علما هفتا دوشش رباعی از وی مسلم باشد.

وفات حکیم به‌قول عروضی سبه وخمسانه یعنی ۵۳۰ واقع شده ولال فوت آنرا ۱۱۲۳ م دانسته حکیم خیام رامیگویند به‌ولتر شباهت میرساند زیرا اوهم به اعتیاد های متدا ول دینی اعتنا نمیکند وازذات لایزا لی استغاثه وپرسش ها دارد،

آنجا ئیکه حکیم طلب فهم کند:

دانندە چو ترکیب طبا یع آراست — از بهر چه‌افگندش اندر کم وکاست

گر نیك آمدشکستن ازبهرچه‌بود؟ — ور نیك نیامد این صور عیب کراست

رقبای حکیم، حکیم راملحد خوانند درصورتیکه اهل تصرف عارفش شناسند زیرا حکیم راجع به کرم حضرت باری تفلسفی کرده و خودرا با بار گران گناه از کلمه‌ کریم مستحق بهشت مید اند.

یارب‌تو کریمی و کریمی کرم است — عاصی زچه روبیرون‌زباغ ارم است

باطاعتم اربه‌بخشی آن‌نیست کرم — با معصیتم اگر به بخشی کرم است

بازحکیم میگوید:

با نفس همیشه در نبرد م چکنم — وز کردهٔ خویشتن بدرد م چکنم

گیرم که‌ازمن در گذرانی بکرم — باآنکه‌تودیدی که چه کردم چکنم

بهرصورت ازمشت نمونهٔخروارراً می‌توانیم حدس بز نیم . روش حکیم باحافظ نزدیك است ولی قدری موجز وباحرارت یعنی شدت دارد .

مدفن شریفش درصحن امام زاده نیم فرسنگی نیشاپور واقع است واماقصهٔ را که عروضی سمرقندی درچهار مقالهٔ خود راجع به خیام نگاشته برای مزید معلومات ذیلاً می‌نگاریم :
«در سنه ست وخمسه مئته بشهر بلخ در کوی برده فروشان درسرای امیر ابو سعدجره خواجه امام عمر خیام وخواجه امام مظفر اسفزاری نزول کرده بودند ومن بدان خدمت پیوسته بودم درمیان مجلس عشرت ازحجة الحق عمر شنیدم که او گفت گور من درموضعی باشد که هر بهاری شمال بر من گل افشان میکند مرااین سخن مستحیل نمودی دانستم که چنوی گزاف نگوید ، چون درسته ثلثین به نیشاپور رسیدم چهار (چند ـ ن) سال بود تا آن بزرگ روی درنقاب خاك کشیده بود وعالم سفلی ازویتیم مانده واورا برمن حق استادی بود ، آدینهٔ بزیارت اورفتم ویکی راباخود ببردم که خاك او بمن نماید مرابه گورستان حیره بیرون آورد وبدست چپ گشتم درپائین دیوار باغی خاك اودیدم نهاده و درختان امرد وآلو سرازآن باغ بیرون کرده وچندان برگ شگوفه برخاك اوریخته بود که خاك اودرزیر گل پنهان شده بود ومرایاد آمدآن حکایت که بشهر بلخ ازاوشنیده بودم گریه برمن افتاد که دربسیط عالم واقطار ربع مسکون اوراهیچ جای نظیری نه‌میدیدم ایزد تبارك وتعالی جای او درجنان کناد .»

ظهیر فاریابی

ابوالفضل طاهر بن محمدظهیرالدین فاریابی درقصبهٔ فاریاب به دنیا آمده وازعنفوان جوانی به تحصیل کمال وعلم پرداخت ظهیرشاگرد رشیدی سمرقندی میباشد ، سیاحت او در نیشاپور ، ـ مازندران وآذربایجان شد. طغانشاه (۶۸۱ ـ ۵۶۹) حسام الدوله.

اردشیرملك باوندی (۶۰۲ — ۵۶۷ ه) ومحمدبن ایلدیگز وقزل ارسلان رامداحی کرده وبگفتهٔ دولتشاه (۱) داد سخنوری داده است . گاهی اوقات استاد ظهیر به صنعت حسن تعلیل خواب برد گان غفلت را ـ مستان غفلت ـ به تیغ شفق تهدید میکند و مفد رآ می‌فهماند که آفتاب شبخون زده برخیزید ورنه زخمدارتان خواهد کرد .

---

(۱) تذکرهٔ شعرا ص ۱۱۰

میکشد هر صبحدم تیغ شفق گون آفتاب   تازندمستان غفلت را شبیخون آفتاب (۱)

بعضی اوقات از بس دلربائی معشوق استاد بیخود میشود که نه تنها سرشك میریزد بلکه لولوءشهوار رانثار قدمش میشکنند تابلکه سخت دل‌ناز بشکنند : ـ

نبود دمی که‌درقدمت ازپی‌نثار   چشم هزار لولوی‌شهوار نشکند (۲)

استاد قصاید متین می‌سراید وغزل‌را جزیل می‌پیراید مجدالدین‌همگر ایشان رابا انوری همسنگ میداند . ظهیر درآخرعمر ازمداحی قلم برداشت ودرسال ۵۹۸ درتبریزپدرود جهان گفت

قصیدهٔ که‌ردیف گوهرداردوازقریحهٔ استادنماینده گی‌میکند ، ذیلاً ازدیوان ایشان بامقایسهٔ تذکرهٔ دولتشاه نگاشته میشود : —

سحر چوتافت زدریای خاوران گوهر   زمانه کرد بدرج فلك نهان گوهر
نگاه بخت چولعل درافشان گوهر   شکسته درج‌درو شدسبك گران گوهر
تراست لعل شکر بار ودرمیان گوهر   میان لعل چرا کردهٔ نهان گوهر
بخنده‌چون لب یاقوت رنگ بکشائی   زشرم زرد شود وهم‌چو زعفران گوهر
رخم چوزرد شد از جزع دیده هر ساعت   فشانم ازغم آن لعل درفشان گوهر
مرا ببادمده گرچه خاکسارم از آنك   به‌خاك تیره کند بیشتر مکان گوهر
اگرچه سیم وزرم نیست‌هست گوهر اشك   که‌نزد عقل به‌ازصد هزار کان گوهر
سزد که ننگ نیاید تر از صحبت من   ازآنکه ننگ‌ندارد ز ریسمان گوهر
همین‌بس است که الماس‌طبع من دارد   جو خنجر ملك شرق درمیان گوهر
چنان بچشم توبی قیمتم زبی درمی   که روزبزم بچشم خدایگان گوهر
خدایگان ملوك جهان طغان شد آنك   نثار میکند ازجود برجهان گوهر
زبسکه خوف مخالف بریخت روزمصاف   گرفت‌دردل کان زنگ‌ارغوان گوهر
به یمن بخت چو گیردقلم بدست کند ـ   بصورت شبه ازنوك اوروان گوهر
سپهر هر قدر تو دست خرد نمی یابد —   بقدر جود تو در گنج شایگان گوهر
اگرتو دست سخاوت کشیده ترنکنی ـ   به‌هیچ کان ندهدهیچکس نشان گوهر

(۱) دیوان ظهیرص ۲۲۳ (۲) دیوان ظهیر ص ۵۹

خروس عدل تو تا پر زدست درعالم بجای بیضه نهاداست ماکیان گوهر
زهی زمانه که بعد ازهزار غصه و رنج مرا نهاد ز مدح تو در دهان گوهر
زمانه گرچه بیاز ارد م نیاز ارم کسی نیفگند از دست رایگان گوهر
اگرچه موج برآورد سالها دریا بهیچ وقت نیفگند بر کران گوهر
قصیدهٔ که بمدح تو گفت بنده چو در ردیف ساختش ازبهر امتحان گوهر
درین دیار بسی شاعران با هنر ند که نورفکرت ایشان دهد یکان گوهر
سزد بنظم چنین گوهری کنند قیام ازآنکه خوب نماید به توامان گوهر
همیشه تا که به هنگام نوبهار سحاب کند نثار باطراف بوستان گوهر

نثار مجلست ازچرخ گوهری بادا
که در حساب نیاید بهاء آن گوهر

کمالی ازشعرای نامدار ومداح سنجر میباشد ، خطاط بوده دف را بسیار دلچسپ مینواخت ، شبی دروقت سرخوشی سنجر بدو گفت بربطزن اورد کردولی فردا عذر خواست .

از فضلهٔ نبیذ بـه عـالی بساط شاه آگاه نبود بنده زسود وزیان خویش
اکنون همی بترسم از انگفته خطا زین جرم جزدو چیز نبینم امان خویش
اول علاج آنکه ببرم دل از شراب یکچیز دیگر آنکه ببرم زبان خویش
هم اوست که به انتظام باد وخاك قصیدهٔ به مطلع زیر بمدح سنجر گوید .
گر زند آسیب زلف ترك من برباد وخاك ازخوشی بامشك وباعنبر زند سرباد وخاك

مقطع :

برهوا وبرزمین گر مدح تو خواند کسی گرددازقوت سخن گوی وهنر وربادوخاك
قصیدهٔ که تشبیب آن روان را به هیجان می آرد از کمالی است : —

زلف نگار گفت که از قیر چنبرم شب صورت شبه صفت مشك پیکرم
ترکیبم ازشبست وزروزاست مرکبم بالینم از گل است وزلاله است بسترم
یا درمیان ماه بود سال و مه تنم یابر کران روزبود روزوشب سرم -

باز گوید:-

رخ تیره سر بریده نگو نسار ومشکبار گوئی که نوك خامهٔ دستور کشورم

و طواط در حدا یق السحر خود گو ید مثال حسن تخلص «در عجم وعرب کس بدین خوبی نگفته‌است.»

ناصر خسرو

ابومعین الدین ناصر خسرو بن حارث از قبادیان میبا شد. قبادیان از حوالی بلخ است و حکیم هم در سال (۳۹٤هـ) یا(۱۰۰٤م) در قبادیان تولد شده حکیم با عمر خیام معاصر میباشد. ناصر خسرو در ابتداء شوق داشت باینکه از همه چیز آگاه باشد ولی پسانها توجه خود را بطرف علوم طبعی وفلسفه زیاد تر کرده است حکیم بر علاوه اینکه در ریاضیات، نجوم وفلسفه یونان آگاهی داشت در علوم اسلامی هم یدطولائی داشته و در تفسیر نیز ماهر بود حکیم در عنفوان جوانی به دنیا وخوش گذرانی تمایل نشان میداد ودر سن ٤۱ سالگی به سیاحت پرداخت واکثر شهر های قریب رادیدن کرد. در قاهره با خلفای فاطمی نیك در تماس آمد ومذهب اسمعیلیه پزیرفت.

حکیم بعد از هفت سال از باز گشت خود، خواست مسلك اسمعیلی را در مسقط الرأسش رائج کند از ین دشمن دارشدومجبور گردیدبه یمگان فراری گردد - در بین کوه های بدخشان حکیم اکثر اشعار عشقی خود را درایام که منزوی بوده سروده است، اخیر عمر زندگانی بس معتنای داشته ولی تاریخ فوتش خیلی واضح نمیباشد وآنرا ٤۸۱ نوشته اند مدفنش دردرهٔ یمگان ولایت بدخشان واقع است.

حکیم هم شعر می سراید وهم نثر می‌نویسد: حکیم هم شاعر بزرگ وهم نثر نویس بلند رتبت بشمار است اکثر اشعارش را در وصف حضرت علی کرم‌الله وجهه واهلش سروده آمده اشعار همه بر محور اخلاق ومسایل روحی گردش دارد ودرس های اخلاقی ازو میتوان گرفت.

حکیم در اشعارخود با کمال فراغ خاطر وآزادگی زندگی در باری راخوب نمیگوید واز تزویر ومداهنه‌سخت نکوهش هادارد. دو مثنوی حکیم که روشنائی نامه وسادات نامه است عیناً همان‌فکر را میدهد که دیوان اوشان.

حکیم آرتست خیلی ماهراست ، تبلیغات خود را بهشیرین زبانی های شعری والفاظ بس قشنگ و گوش نواز ادا میکند : سفر نامهٔ حکیم را میتوان ازمهم‌ترین کتب منثور قرن یاز ده خواند .

این کتاب بزبان عوام و توده نگاشته آمده ومعلومات کافی در بارهٔ وضعیت مسلما نان آنوقت میدهد . مخصوص راجع بپارس ، عربستان ،شام وفلسطین و مصر ، همه آن معلومات زبان ساده و با حرارت دادهٔ میشود.

آثار دیگری که حکیم نوشته عبارت اززادالمسافرین در اثبات عقاید اسمعیلیه و جه دین و خوان اخوان ودلیل المتحیرین میباشد .

دیوان حکیم امروز یازده هزاز بیت دارد که در آن اشعار فلسفی اخلاقی ومذهبی و قطعه‌های عبرت آمیز دیده میشود که بعضی ازآنها برای مزید معلومات نگاشته میشود حکیم علم بیعمل را نمی پسندند وآنرا درخت پی بر دانند :

بی‌علم عمل چون درم قلب بود زود — رسوا شود شوره برون آرد وزنگار
وا نکو نکند طاعت علمش نبود علم — ز رگر نبود مرد چون برزر نکند کار
جامه است مثل طاعت و آهار بر و علم — چون جامه نباشد بچه کار آید آهار

هم وراست : —

تن بجان زنده است و جان زنده بعلم — دانش اندر کان جانت گوهر است
علم جان جان تست ای هوشیار — گر بجوئی جان جان را در خوراست

باز هم برای اینکه از طرز تفکر حکیم چیزی دانسته باشیم چند شعر زیر را که تذکرهٔ درلتشاه ضبط کرده و نیك انتخابی است می نگاریم (۱) حکیم گوید : —

پرورد گان دایهٔ قدسند در قدم — گوهر نیند گر چه باو صاف گوهراند
بی بال در مشیت سفلی کشاده بال — بی پر بر آشیانهٔ علوی همی پرند
از نور تا به ظلمت وازاوج تاحضیض — از باختر بخاور و از بحر تا برند
هستند ونیستند ونهانند و آشکار — هم بیتو اند و با تو بیك خانه اندرند
بی‌دانشان اگرچه نکوهش کنندشان — آخر مدوران سپهر مدور اند

(۱) تذ کرهٔ دولت شاه سمرقندی چاپ لیدن صفحه ۶۳

و بعد به نکوهش اهل زمان عنان کلام بر گردانند :—

گوئی مرا که گوهر دیوان زآتش است دیوان این زمانه هم از گل مخمر ند
جز آدمی نژاد ز آدم درین جهان اینها ز آدم اند چرا جملگی خرند
دعوی کنند آنکه براهیم زاده ایم چون نیك بنگری همه شاگرد آذرند
در بزمگاه مالك و طوف زبانی اند این ابلهان که در طلب حوض کوثرند
خویشی کجا بود که در آنجابرادران از بهر لقمهٔ همه خصم برادرند

کلام بدین منوال ادامه دهد و بالاخره مر تجعین را رسوا و بی پرده سازند ، حکیم راست :

نی کافری به قاعده نی مؤمنی بشرط همسایه گان من نه مسلمان نه کافر ند

عبدالواسع جبلی غرجستانی

عبدالواسع پسر عبدالجامع بن عمران بن ربیع میباشد گویند نسب او به حضرت خاتم انبیاء میرسد این شاعر در ترصیع و ترکیب الفاظ شخصیت مقتدر ولی در جستجوی معانی کمزور میباشد ، مردیست عالی فطرت و بلند نگه و نمی خواهد دست تگدی بهر کس و نا کس دراز کند .

عبدالواسع قرار گفته دولتشاه سمرقندی روزگاران سنجر را دریافت و با بهرامشاه غزنوی آنوقتیکه از غرجستان به هرات و از هرات بغزنین آمده نیز دیدن نموده ومدت چهار سال مداحی بهرام شاه نموده (۱) چون سلطان سنجر بیاری بهرام شاه خواهرزادهٔ پدرش لشکر به غزنین کشید عبد الواسع در مدح سنجر گوید :—

ز عدل کامل خسرو و زامن شامل سلطان تذورو کبك و گوروموردر گشتند در گیهان
یکی همخانهٔ شاهین دوم همخوابهٔ طغرل سه دیگر مؤنس ضیغم چهارم محرم شعبان
خداوند جهان سنجر که همواره چهار آیت بود در رایت ورای وجبین و روی او پنهان
یکی بهروزی دولت دوم فیروزئی ملت سه دیگر زینت دنیا چهارم نصرت ایمان

(۱) تذکرهٔ دولتشاه سمرقندی ص ۷۳

بنا ن اوست در بخشش سنان اوست در کوشش　　لقا ی اوست در مجلس لوای اوست در میدان
یـکی ارزاق را باسط دوم ارواح راقابض　　سه دیـگر سعد را مایه چهارم فتح را برهان
شد اندرقرن او باطل شداندرعهداو ناقص　　شداندرعصر او حاصل شداندروقت اونقصان

یـکی ناموس کیخسر و دوم مقدار اسکندر
سه دیـگر نام آفریدون چهارم ذکر نوشیروان

از شرح حالش معلوم میشود که غرجستانی دو سلجوقی و یك غزنوی رامداحی کرده بهرامشاه ، سلطان معزالدین سنجر ، ارسلان شاه بن کرمانشاه نگاشته اند که در اول روز کساران خویش بذر گربود و شعرش نخستین «اشتر صراحی گردنا * دانم چه خواهی کردنا» ومقبول سنجر افتاد و در صدد تربیت وی شده تا اینکه فاضل و شاعر بار آمده است ولی بدین واقعه نه صاحب سخنوران اعنی بدیع الزمان ونه صاحب تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی وقعی مـگذارد چنانچه دولتشاه گوید : «وآنچه مشهور است که عبدالواسع جبلی در اول حال جلف و عامی بوده و آنها که بروی می بندند که دراول چگونه شعر میگفت سخن عوام است و در هیچ تاریخ ندیده ام از آن جهت درین تذکره بقلم نیاهد . »
برای تائید گفتهٔ بالا که جبلی مرصع میگوید و مسجع می نویسد قطعهٔ زیر شاهدیست قوی : —

گاه آن آمد که گردد باغ چون خلد برین　　آبدان چون حوض کوثر گلبنان چون حوروعین
سنبل مشکین شود سوزندهٔ عود و قمار　　بلبل مسکین شود سازنده شور حزین
هم چو اشك مهر جویان ژاله بارد از هوا　　همچو خد ماه رویان لاله روید از زمین
چونشود آنهر دوصنم بایکدیگر باشد بشکل　　لاله چون درج عقیق و ژاله چون در ثمین

جبلی درغزنی باسعد سلمان ، عثمان مختاری و سید حسن غزنوی ندیم ویار بوده و در خراسان انوری ، مغزی و ادیب صابررادیدن نموده استم . عبدالواسع را سلطان سنجر به اندازهٔ دوست داشت که خواهان نه بود از در بارش دور باشد وفاتش در ۵۵۵ واقع گردیده است

عبدالعزیز عبدالعزیز که والد ما جد برهان‌الدین می باشد واوشان را از لیاقت زیادابوحنیفهٔ ثانی خوانند—شیخ‌الاسلامی نیشاپور بدو تعلق داشت و شاعر خوش قریحهٔ هم بوده

زمانیکه طغانشاه پای درد شد، رباعی زیر را نوشته و فرستادش :—

گر پای فلك سای ملك رنجو رست نزد یك خرانه از حقیقت دور است
او دست جهان زوجهان‌ست بپای پائی که جهانی بکشد معذو راست

سلیمان شاه یکی از حکمداران شاعرو با فضل دورهٔ سلجوقیان سلیمانشاه برادر زادهٔ سلطان سنجرمی باشداین‌شاعرحکمران جوهری زرگررا (۱)مدح گفته اشعار نغزو شیرین می سرایدبگفتهٔ تذکرةالشعراءاین حکمران بعد از طغرل بن محمد بن ملکشاه برتخت نشسته سلیمانشاه در مجلس مسعود بن ملکشاه نالهمی کند و معلوم میشود که چقدر روحاً به تنگ آمده سلیمانشاه راست :—

از دست تبه کاری این مشت نژند در کام حیات ماست چون حنظل قند
ای ایزد بی نیاز آخر مپسند دیوان همه آزاد و سلیمان در بند

در« آخر مپسند » «وسلیمان ودیو» کیف شاعرانه سراغ است که ذوق میداندو بس

خواجه عبدالله انصاری خواجه عبدالله بن محمدانصاری از هرات است، این عارف متصوف معاصر به‌الپ ارسلان سلجوقی، خواجه‌نظام‌الملك وشیخ ابوسعیدابوالخیرمیباشد نسب خود رابه ابوایوب انصاری میرساند.

این بزرگوار بزبان پارسی لحنی وشیوهٔ بهم رسانیده و گاهی چقدر نثرفصیح ونظم مليح بدین زبان سروده وبنشته است.

حضرت شیخ بزرگوار از زبردستترین عرفاو محدثین بوده‌است وتصانیفی بعربی مانند ذی‌الکلام، منازل السائرین وبپارسی زادالعارفین و کتاب اسراری به‌جهان‌ادب‌تحویل داده

حضرت‌انصاری درمناجات نثری می‌نویسد که درشرق شهرت بسزائی پیدا کرده، وآن تاثیرات نمونهٔ ازتاثیرات قلبی یك سخنورعرفانی ماست، شیخ کتاب طبقات الصوفیه

(۱) دولتشاه درتذکرةالشعراءخود گوید: شاگردادیب صابرواز اقران اثیرالدین آخسیکتی بود ... مرد با مال وجهات بسیار بوده و همواره شعراء را خدمت کردی ص ۱۱۸

تالیف عبدالرحمن سلیمی را در مجالس وعظ خود باضافاتی املاء نموده است و یکی از مریدان وی آنرا تدوین نموده .

تولد حضرت انصاری درسال ۳۹۹ ه (۱۰۰۶ م) ووفات شان درسال ٤۸۱ ه (۱۰۸۸م) واقع شده است

نمونه های کلام این عارف ذیلاً نگاشته میشود :—

(بیزارم از آن طاعت که مرا بعجب آرد ، بندۀ آن معصیتم که مرا بعذر آرد ازوخواه که دارد ومیخواهد که ازوخواهی وازومخواه که ندارد ومیکاهد اگر بخواهی. بنده آنی که در بند آنی . آن روزیکه میورزی .هرچیز که بزبان آمد بزیان آمد . ودست را ازدر بیرون کنند امااز دل بیرون نکنند . خدای تعالی می بیند ومی پوشد ، همسایه نمی بیند ومی خروشد . چنان زی که به ثناء ارزی وچنان میر که بدعا ارزی ، لقمه خوری هرجائی طاعت کنی ریائی صحبت رانی هوائی زهی مردسودائی . اگردر آئی باز است واگرنیائی خدا بی نیاز است اگر برهوا پری مکسی باشی اگر برروی آب روی خسی باشی . دل بدست آرتا کسی باشی ،)

هم عارف راست:—

درراه خداد و کعبه آمد حاصل   یك کعبۀ صورتست یك کعبۀ دل
تاتوانی زیارت دلها کن   کافزون زهزار کعبه آمد یکدل

باز مارا به نکوکاری وشناخت فرصت دعوت میکند ،ظواهر را آنقدر ها اهمیت نه میدهد زیرا اهل دل است وصفای باطن میخواهد زیرا راست باز ست :ـ

(عذر در شریعت بزبان است ودر حقیقت بدل وجانست آن نکوتر که زشت بگذاریم ومغز گیریم وپوست بگذاریم و مغز گریم . در کودکی بازی ودرجوانی مستی ودر پیری سستی پس خدا راکی پرستی ،)

چه دستور های جامعی که نه میدهد:—

(چون پیش بزرگی درائی همه گوش باش چون او سخن گوید توخاموش باش .)

سختی از نقطه نظر انصاری :-

(بی شکری دروقت نعمت ' بی صبری دروقت محنت ' بیرضائی در وقت قسمت ' کاهلی دروقت خدمت ' بی‌حرمتی دروقت صحبت .)

(حیات ماهی از آبست وحیات بچه ازشیر شریعت رااستاد باید طریقت راپیر . زاهد مزدور به بهشت می‌نازد وعارف بدوست ازصوفی چگویم که صوفی خوداوست .)

مناجات شیخ انصاری :-

«الهی عبدالله رااز سه آفت نگاهدار ازوساوس شیطانی و ازهواجس جسمانی وازغرور نادانی»

«الهی بساز کار من ومنگر بکردار من دلی ده که طاعت افزون کند طاعتی ده که ببهشت رهنمون کند . »

«الهی اگر بهشت چون چشم وچراغ است بی دیدار تو درد وداغ است »

«الهی اگر مرادردوزخ کنی دعوی دار نیستم واگردر بهشت کنی بی جمال توخریدار نیستم»

«الهی من به حور وقصور ننازم اگر نفسی باتو پردازم ازآن هزار بهشت می‌سازم »

«الهی میدانی که ناتوانم پس ازبلا برهانم .

الهی می‌پنداشتم که تورا شناختم اکنون آن پنداشت وشناخت رادرآب انداختم .

الهی همه شادیهابی یادتو غروراست وهمه‌غمها بایادتو سرور .

رباعیات نیز مرشیخ انصاری را مسلم است

ازهجرهمی سوزم واز شرم خیال — دروصل همی سوزم ازبیم زوال
پروانه شمع راچنین باشد حال — درهجر بسوزد وبسوزد زوصال

دی آمد وهیچ نامداز من کاری — وامروز زمن گرم نشد بازاری
فردا بروم بیخبر ازاسراری — ناآمده به بدی ازین بسیاری

درعشق تو گه پست وگهی مست شوم — وزیادتو گه نیست گهی هست شوم
درپستی ومستی ار نگیری دستم — یکبار کی ای نگار ازدست شوم

آن چه دربالا دربارهٔ شعرای آل سلجوق نگاشته شد ازمشاهیر بودند ولی مابطور کلی شعرای دیگر هم داریم که ازین مرزو بوم آبائی ما یعنی افغانستان عزیز برخاسته وبدربار امرای

اطراف و ممالك همجوار رفته و همان جاپها مشعل معرفت علم و ادب را برافروخته اند وبد ا ن دربار منسوب شده اند . اسامی این علم برداران ادب ذیلاً نگاشته میشود .

ابوالفرج سگزی که عنصری شاگردش میباشد و معاصر باسنجر سلجوق ، جمال الدین محمد ازهرات ، بدیهی سجاوندی معاصر باسنجر سلجوق ، اسماعیل بن ابراهیم غزنوی و بدیع الزمان سگزی ، تاج الدین اسماعیل باخرزی چاوشی غوری . ابوالفضل عثمان بن احمد هروی ، معین الدین بلخی ، صفی الدین بستی ، صندلی غزنوی ، ضیاء الدین بلخی ، شمس الدین محمد کاتبی بلخی — کمال الدین کوتاه پای ترمذی ، فریدالدین محمود بشار هروی ، فریدالدین علی منجم سگزی ، محی الدین خطاط هروی علاو الدین مسعود بن محمد اندخوئی و پسرش شمس الدین محمد . ضیاء الدین محمود کابلی سراج الدین علاء بلخی ، بدرالدین بن نورالدین هراتی ابو بکر بن محمد واعظی بلخی ، شمس الدین باقلائی شمس الدین محمد بن علی بن محمد دقائقی مرو رودی وغیره درهمین آوان یعنی درهمین قرن پنج وشش کتب عرفانی چون کشف المحجوب تالیف ابوالحسن غزنوی واسرارالتوحید تالیف محمد ابن منور از احفاد شیخ ابوسعید و تذکره الاولیاء شیخ فریدالدین عطار به جها ن علم تقدیم شد ، هکذا کتب تاریخی مانند زین الاخبار گردیزی (۱) وتاریخ بیهقی نویسنده ابوالفضل بیهقی مجمل التواریخ والقصص (۲) و راحت الصدور (۳) تالیف ابو بکر راوندی ازاهل راوند این هارا همه برخزینه علم وعرفان فزوده اند . وبدین منوال کتب اخلاقی ، ادبی وطبی هم درآوان ملاحظه میکنید که از آن جمله سیاست نامه اولین کتاب معروف پارسی دراخلاق ومعاشرت مولف آن نظام الملك است .

قابوس نامه . این کتاب در ٤٤ فصل نوشته شده ، مؤلف آن امیر کیکاوس بن اسکندر ابن قابوس وشمگیر حکمران آن دیاراست و برای پندپسرش گیلانشاه نوشته است . دیگری کیمیای سعادت ، کتابیست اخلاقی مولف امام غزالی و موضوع آن امور اخلاقی اسلامی می باشد .

---

(۱) تالیف این کتاب درزمان عبدالرشید پسر محمود از (٤٤٠-٤٤٤) به عمل آمده به مناسبت قرب زمان از لحاظ تاریخ سامانیان وغزنویان مهم است دکتر رضازاده شفق ص ۲٤۸

(۲) این کتاب به تصحیح وحواشی ملك شعرا بهار رسیده از مبدهٔ خلقت تاسال ۵۲۰ هـ را نگاشته

(۳) از تاریخ سلجوقیان تاانقراض مدنیت خوارزم شاهیان

کلیله و دمنه بعد از اینکه از زبان هندی به پهلوی در عهد ساسانیان ترجمه شده بود ابن مقفع آنرا بعربی در آورد ولی از میان رفت بالاخره نصرالله در دورهٔ سلطنت بهرام شاه آنرا (۵۱۲ ـ ۵٤۷) به پارسی در آورده و بنام بهرام شاه کرد .

نوت :

مدح و هجو از خصوصیات بارز دورهٔ سلجوقیان .

در عهد سلجوقیان دو چیز فوق العاده مهم انسان را به خود جلب میکند یعنی درین دوره مدح و هجو قوس صعود یش را می پیماید ، مثلا در همین دوره هجو گوی معروف را مشاهده میکنیم که انوری است . از هجو زیاد به اصطلاح هیچ روز نداشته و هم ظهیر فاریابی را می یابیم که به ممدوح میگوید .

« نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای

تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان زند

دست و گریبان شدن انوری وخاقانی هم ادعای مارا ثبوت میکند .

خوارزمشاهیان

تهاجم مغل

چون اکثر مؤرخین خوارزمی ها را از سلجوقیان میدانند — ماهم تا اندازهٔ — مسلماً از شخصیت های آنها در پاورقی سلجوقیان سخن میرانیم .

من به‌سلیقهٔ خود بهتر دانستم تا ورق این موضوع را طور دیگر مطالعه کرده وعنوان علیحده بنام خوارزمشاهیان سوا از سلجوقیان بنگارم یعنی عنوان حاشیه خوارزم شاه راعنوان وسطی ورق تاریخ ادب قراردادم واین فکر نیست مرامگر وضاحت موضوع .

سلسلهٔ سلطنت این دودمان باقطب الدین محمد — ساقی محبوب ملکشاه — (۱۰۷۷) شروع میشود ودر روزگار آتسز — اساسش استوار تر وقوی تر میگردد . آتسز ملکشاه را دشمن زبردستی بودی وهی درصدد برانداختنش کوشیدی (۱) جانشین های آتسز نیز فکر اسلاف شانرا دنبال نمودند ودر اثر همین جنبش ها ونهضت هابود که سلجوقیان را برانداختند . امپراطوری وسیع وپر زور مراو شان را مسلم گردید .

این اقتدار وسلطه را برای مدت مدیدی ادامه داده نتوانستند . ستاره اقبال این دودمان پیش ازاینکه چنگیز خان (۱۲۲۱م) برآنها بتازد و آخرین شاه این خاندان را مغلوب نماید از درخشیدن باز مانده بود .

چنگیز پیش از اینکه مرگ بسراغش آید حدود حکمرانی خود از اندس تابه بحر سیاه واز والگا تا به میدانهای چین واز خلیج فارس تاسائبریا به پهنا دید .

نواده اش هلاکو (۱۲۵۸م) بغداد را ویران ومعتصم آخرین خلیفهٔ عباسی را کشت و به همین وتیره چون اکثر خاندانهای سلطنتی — چنانچه در بالا ازان ذکر رفت — شرق خوارزمیان هم بدست آنها از میانه بدر رفت پس موضوع راآن شاید که به درازا نکشد و به همین این جا بر اصل باز آید وبه ذکر شخصیت های اولی خاندان خوارزم پرداخته شود .

---

(۱) در دورهٔ سلجوقیان وشرح حال ادیب صابر نوشته بودیم که ادیب سوءقصد اتسزرا بملکشاه نوشته و آتسز خبرشد ادیب رابه آمو انداخت لهذا گفته بالا صدق میکند .

از جمله شعرای بنام این دوره همانا خود اتسز (۵۲۲-۵۵۱) میباشد که شخصی فضل پرور علم دوست بوده چنانچه در شرح حال رشید وطواط خواهید دید که اتسز چه اندازه بعلم وعرفان وشعرا عطف توجه مینموده.

عوفی ازدبیر سلطان علاءالدین محمد خوارزمشاه که خواجه عمادالدین است شنید ومیگوید: یک شب سرد پر برفی سلطان بزمی آراسته بودامام رشید را در آن بزم خواست در مجلس انواع والوان نعم ومیوه از قبیل آبی، امرد، مرغ مسمن موجود بود. عوفی این مجلس راباتضمین آیت قرآنی چنین تصویرمی کند، عوفی راست:

«فاکهته ممایتخیرون و لحم طیر ممایشتهون و حور عین که مثال اللؤلؤ المکنون» چون مجلس گرم شد و سرمستی آغاز گردید رشید برخواست برود، سلطان گفت کجا میروی؟ رشید گفت: تا گل بیارم و ساغر، سلطان فرمود: توبرای من هم گلی وهم ساغر به تصحیف یعنی هم گلی و هم شاعر به اصطلاح رشید سرمانده به طاس داشته.

چندی بعد رباعی زیر برای استمالت و دلداری رشید اتسز گفت:

از فضل سرت به آسمان می ساید ز آن بر سر تو مو همی برناید
مارا سر تو چو دیده در می باید بر دیده اگر موی نباشد شاید

آتسز فرمان عتاب آمیزسنجر را جواب می‌نویسد: —

اگر باد پایست یك ران شاه کمیت مراپای هم لنگ نیست
جو او آیدا ینجامن آنجاروم خدای جهان راجهان تنگ نیست
ملك شهریار است و شاه جهان گریز ازچنین پادشاه ننگ نیست

نیکی را اتسز دوست دارد واز بذل محظوظ می‌شود:

ز آن بد نکنم که خیر محضم ز ان بذل کنم که بحرو کانم
شکر ایزد را که خصم امروز پیر است و ضعیف ومن جوانم

گاهی اوقات طبعش چنین سرشار میشود و پیرایهٔ عشقی می بندد: —

زان معشوق زهره رخ همی داشت امید کان خوبی واین عشق بماند جاوید
از گردش چرخ وسیرماه وخورشید او سبلت سبز کرد ومن موی سفید

آتسز باهمه اقتدار و حکمرانی رضای دوست را ایمان خود داند . ـ

بر ران جهان نشان فرمان است　　در گوش فلك حلقه پیمان است
با اینهمه سلطنت که امروز مراست　　تحصیل رضای دوست ایمان منست

رشیدالدین وطواط

عروج و ترقی خوارزمشاهیان از انوشتگین (۴۷۰) آغاز میشود و در عهد آتسز (۵۲۲ ـ ۵۵۱ هـ) ایل ارسلان و تکش ۵۶۸ ـ ۵۸۹ هـ (بعد از دوره مامونیان خوارزم به اعلی درجهٔ بلندی خود می رسد. این ترقی نه تنها از جنبهٔ سیاست و فتوحات است بلکه از نقطهٔ نظر علم وفضل نیز و بهترین دلیل علم پروری و معرفت آشنائی هما نا آتسز و شخص وطواط میباشد چون از آتسز مطلع شدید بذکر رشید الدین پرداخته می آیم .

اسم وطواط محمد بن محمد بن عبدالجلیل عمری است که به پانزده واسطه به خلیفت دوم میرسد (۱) لقب اوشان وطواط رشیدالدین و گاهی اوقات سعدالملك نیز گفته اند ،

درادبیات چه نظم وچه نثر مقام بر جستهٔ دارد . تحصیلات خود را درمدرسهٔ نظامیه بلخ فرار گرفته ویکی ازاستادانش امام ابوسعید هروی میباشد . تولد این نامدار بین سالهای (۴۸۰ ـ ۴۸۷)در بلخ وطن اصلی او شان واقع گردیده وسال وفات او شان را آقای عباس اقبال بعد از یك سلسله استقرا آت تاریخی و به تائید شهاب الدین یاقوت حموی ۵۷۳ میداند ،

و طواط لقبی است که از طرف فضلا ی عصرش بنابر کوچکی بنیه بدو داده شده و رشید هم آنرا پذیرفته است .

و طواط بلخی ما از ۹۵ ویا صدسال عمرش را ۴۰ ویا ۵۰ آنرا بخدمت خوارزم شاهیان بسر برده چنانچه عباس اقبال در مقدمهٔ حدائق السحر مینویسد : «عمده ترقی رشید وطواط در پیش اتسز بوده و او در تمام مدت سی سال خوارزم شاهی این پادشاه (۵۲۲ ـ ۵۵۱)

---

(۱) محمد بن محمد بن عبد الجلیل بن عبد الملك بن محمد بن عبدالله بن عبدالرحمن بن محمد بن یحیی بن مردویه بن سالم بن عبدالله عمر بن الخطاب مقدم حدایق السحر آقای عباس اقبال به حوالت معجم الادبا .

سمت دارالانشای و یا وزارت رسایل او را داشته و کاتب مخصوص و منشی بزرگ او محسوب میشده(۱) ».

و طواط برعلاوهٔ وزیری خوارزمها در نزد فضلا ، علما و شعراهم استاد بوده وبدیده احترام نگریسته میشد اتسز نمیخواست رشید درسفر و حضر ازو دور باشد و برخی از تذکره نگاران را عقیده است که اتسز پهلوی قصر خود برای وطواط هم قصری ساخته بود تابه صحبت هم زود زود پرداخته آیند.

امام رشیدالدین در پارسی و عربی ید طولای دارد نثر را سخت موجزو پرلطف و نظم را با مراعات صنایع لفظی نغز می سرایند دیوان اشعارشان پنجهزار بیت شمرده اند که قسمت زیاد آن در امور اداری ، سیاسی فتوحات و مدح اتسز و مردمان عصر او میباشد کتاب حدایق السحر (۲) رشید بنام ممدوح اتسز تالیف گردیده و متضمن قواعد بدیع است رشید در نثر نویسی اسلوب ویژه دارد و شعر را آن قدر هاسلیس می سراید که میتوان سهل ممتنع خواند نثر را مسجع می نویسد در منطق و فلسفه نیز مقتدر است باعلمای عصر خود مباحثه ها کرده و برز مخشری وبعضی شعرا و منشیان انتقاد ها دارد.

وقتی که سنجر (۵٤۲هـ) به خوارزم حمله برد و هزار اسپ را محاصره کرد اتسز طبعاً با رشید بود وسنجر انوری را همرکاب داشت. انوری بهاشارهٔ سنجر رباعی گفت به تیر بست و به هزار اسپ پرش داد که ذیلاً نگاشته میشود : —

ای شاه همه ملك جهان حسب تور است — از دولت و اقبال جهان کسب تور است

امروز بیك حمله هزار اسپ بگیر — فردا خوارزم صد هزار اسپ تور است

---

(۱) مقدمه بحال اقبال برحدایق السحر وشرح حال وطواط. (۲) گفتم حدایق السحر رشید کتابیست در صنایع شعری واین کتاب پارسی را تقریباً بعداز ترجمان البلاغه فرخی سیستانی که درتازه گی ها احمد آتش استاد ادبیات دراستانبول پیدا آورده قدیم تر کتاب است، به نثر بلیغ نگاشته شده و شواهد نظمی ونثری ارزش آن را دو بالا ساخته گویندوطواط کتاب ترجمان البلاغه فرخی را نزد آتسز آورده (۵۲۱ — ۵۵۱ هـ) و بحکم شاه به تالیف حدایق پرداخت و این کتاب را چند سال بعد تصنیف نمود.

وطواط جواب نوشت : —

گرخصم تو ای شاه شود رستم گرد
یك خر ز هزار اسپ نتواند برد

وقتی فتح کرد وطواط رابنابر سو گند خواست عذاب کندو هفت پاره ولی قصب الدین رئیس دیوان انشای سنجر به لطائف الحیل از حضور سنجر امر عفو گرفت .

وقتی تکس در پنجصد و شصت و هشت پادشاه شد (۵۶۸ — ۵۸۹ ه) شعراء و فضلا او را تبریك گفتند رشید چون پیر شده بود او را با محفه آوردند رباعی زیر گفت :

جدت ورق زمانه از ظلم بشست
عدل پدرت شکست ها کرد درست

ای بر تو قبای سلطنت آمده چست
هان تاچه کنی که نوبت دولت تست

قصیدهٔ به ردیف «آتش» سرودهٔ که چند بیتی از آن برای دید قریحه اش ذیلاً نگاشته میشود :

زهی فروخته حسن تو در جهان آتش
زده مرا غم تو در میان جان آتش

اگر بر آرم از اندوهٔ عشق تو نفسی
بگیرد از نفس من همه جهان آتش

نماند ز آتش دل آب چشم ترسم ز آنك
بجای آب ز چشمم شود روان آتش

چنین گریز زند : —

منم همیشه در آتش ز انده تو و لیك
مرا ندارد با مدح شاه زیان آتش

ابو المظفر خورشید خسرو ان اتسز
که از صواعق چشمش کند کران آتش

خطاب سلیس وی بد لبر :

ای خجل گشته آفتاب از تو
خانهٔ صبر من خراب از تو

از سر مهر چون سوال کنم
نشنوم جز بکین جواب از تو

تو همه راحتی چه معنی راست
بهرهٔ من همه عذاب از تو

علوهمت دارد وحمیت علمی زیرا هزارجلد کتاب را که تصحیح ومقابله نموده بود در آخر عمر به کتابخانه های عمومی وقف کرد .

وطواط درفراق بلخ ناله ها دارد وبه هجرانش میسوزد : —

فدای بلخ دل من که روضه ارمست
حریم او بامان همچو بیضهٔ حرمست

همه معادت بلخ و همه عیادت او
که بیضهٔ حرم است وچوروضه ارمست

چنین مفاخر آن خطه رابشست ولیک
همه به جنب وجود ضیاء دین عدمست

پناه دورهٔ حیدر که از سیاست او مفاخر عربست و تظاهر عجمست
بزرگواری فرزانه وخداوندی که پیش درگه او پشت آسمان بخم است
بلند همت او همچو چرخ مرفوعست بزرگ مجلس او همچو کعبه محترم است
بهرکسی که نهد درطریق دین قدمی همه ذخایر عقبی طفیل آن قدمست
بعلم وحلم و سخا و وفا و عدل و حیا بعالم اندر چون جد خویشتن علمست
ضیاء دین پیمبر تو آن سرافرازی که بر صحیفهٔ اقبال نام تو رقمست
معلقست بفرخندهٔ کلك میمونت همه مصالح دنیا مگر ندین جمست -
هرآنکه پیش تو هم چون قلم بسرنرود سرش بریده وسینه دریده چون قلمست
بنظم و نثر در الفاظ تو همه نکته بامر و نهی در احکام تو همه حکمست
ضمیرناصح صدرت خزانهٔ طربست روان حاسد جاهت نشانهٔ المست
منم که تا ز جناب تو دور ماندستم هر آن دمی که برآرم ندیم او ندمست
زشوق مجلس وهجر رخ توام دل و چشم یکی عدیل تفست و یکی ندیم نمست
عنای طبع من و روح روح من بیتو چو دولت تو فزون وچوحاسدتو کمست
همیشه تا که حدوث است وصف هرموجود مگرخدای تعالی که وصف او قدمست

بهاءالدین محمدبن مؤید:-

بهاءالدین محمد بن مؤید منشی علاء الدین تکش

خوارزم شاه (٥٦٨ ـ ٥٨٩ ه)(١) میباشد که درخوارزم وخراسان نموده ودولت سلجوقیه منقرض ساخته است ، سال وفات بهاءالدین محمد معلوم نیست ولی آنچه محقق میباشد اینست که او شان در سال ٥٨٨ حیات داشته زیراری دربن‌سال « درجوین باسمی خود بهاءالدین محمد بن علی جد پدر عطا ملك جوینی صاحب تاریخ جهانگشای در حضور خوارزمشاه تکش مناظره نموده است (٢) »

این نامدار کتابی دارد بنام «التوسل الی ترسل.» سبب تالیف کتاب راچنانچه‌در مقدمه

(١) دانشمند قزوینی درمقدمه نسخهٔ پاریس کتاب التوسل الی ترسل (٥٦٨ ـ ٥٩٦ه) می نویسد .

(٢) نبشته علامهٔ قزوینی درمقدمه توسل الی ترسل ص ا کا

تصریح کند بنابرا صرار والحاح جمعی نگاشته زیرا آن جماعت انشاء وی را می پسندیده واوهم مکاتیب ورسالات خودرا فراهم آورده وازمجموع آنها کتاب بنام بهاءالدین وزیر مرتب ومدون نموده است ،

این کتاب دارای دیباچه ودو فصل مقدمه وسه قسم دیده میشود دیباچه درحمد خداوند وستایش اصحاب پیغمبر (ص) ونیز سبب تالیف کتاب فصل اول راجع به ثنای بهاءالدین وفصل دوم راجع به انشاه وسبکهای مختلف نویسندگان قسم اول مشتمل برفرامین وعهد نامه ها وفتح نامهٔ قسم دوم دارای نامه‌هائیست که سلطان به امرای اطراف میفرستاده . قسم سوم نامه های دوستانهٔ سلطان بوده .

برای اینکه ازروش وسبك نویسنده این کتاب چیزی فهمیده باشیم چندسطر آن راکه بملك غور نگاشته شده مینگاریم :

« زندگانی مجلس رفیع باقبال نامحدود ونعمت نامعدود به‌مسما رابدمسدود باد ، نطاق ادراك از احاطت آن کمال قاصر وجوامع همت بر کسب نیکونامی مقصور وایزد عزاسمه در کل احوال ناصر واعلام کامرانی وشاد کامی منصور ، آرزومندی به مشاهدهٔ کریم فلان نه بدان حداست که افهام را رتبت تقریر آن تواند بود واوهام را منزلت تصویر آن صورت تواند کرد ویااز اطناب درآن باب جز تطویل مقالت وتدبیر ملالت حاصلی توان یافت منتظم بان اسباب ملاقات جز صنع یزدانی نیست ، لعل الله یحدث بعد ذالك امرا . »

یکی دیگر ازشعرای این دوره شمس الدین محمد بن مؤید معروف بخاله میباشد و در اواخرسنجروفات کرده. گویندروزی برای خاطرنظام الملك که دردپای داشت رباعی نوشت:

گر درد کند پای فلك پیمایت — سریست درآن عرضه کنم برایت
چون ازسر دشمنت بجان آمده بود — آمد به تظلم که فتد در پایت

غوریان

دراواسط قرن ششم واوائل قرن هفتم در غور سلطنتی تاسیس میگردد که مؤرخین آن‌ها را ملوك غور، ملوك الجبال وملوك شنسبانیه وآل شنسب گویند (۱)

غوریان دوطائفه بوده اند اول غوریهای که فیروز کوه پای تخت شان

---

(۱) به‌جد اعلای خود بنام شنسب معروفند ومورخین آنهارامعاصر حضرت علی(رض) میدانند ومیگویند که در آن آوان ایمان آورده اند،

ولقب « سلطان » (۱) داشتند واین شاهان غوریهٔ فیروز کوه ازسال (٥٤٣_٦١٢ ه) حکمرانی کردند ازمشاهیر این شاخه هما نا علاءالدین حسین غوری معروف به جها نسوز میباشد که ذکرآن به موقعش خواهد آمد وصاحب مجمع النوادر از آن مکرر نام می برد.

دوم شاخهٔ غور ها ملوك بامیان میباشد که از طرف غور های فیروز کوه به حکومت ارثی بامیان وطخارستان در شمال غور که مرکز شان بامیان بود، برقرار شده بودند واین دسته را چنانچه در پاورقی همین صفحهٔ نوشتیم « ملك » گفتندی نه سلطان اولین پادشاه این سلسله ملك فخرالدین بن مسعود بن عزالدین حسین برادر سلطان علاءالدین جهانسوز میباشد که او تاسال ٥٥٨ حیات داشته ودومین ایشان ملك شمس الدین محمد پسرملك فخرالدین مسعود است که او شان هم تاسنه ٥٨٦ زنده بوده ودر واقعهٔ جنگ سنجر وعلاءالدین، شمس الدین هم همرکاب علاءالدین بوده و بدست سنجر چون علاءالدین اسیر گردیده وبفدیهٔ پنجاه هزار دینار رهائی یافته است .

این سلسله دوم را مؤرخین بنام غوریهٔ بامیان و یاملوك طخارستان شناسند سلاطین غوریهٔ به پرورش شعرا و فضلا نیز پرداخته اند وتوانسته اند باندك زمانی در بار شانرا مرجع فضلاءعلماءوشعراسازند سرسلسلهٔ این خاندان علاءالدین بن عزالدین بن حسین جهانسوز میباشد که ازحدود ٥٤٥ تا٥٥٦ حکومت کرده ازمشاهیرسلاطین غورفیروز کوه شناخته میشود باسلطان بهرام شاه غزنوی مصاف واو را مغلوب ساخت غزنین را آتش زد بدان جهت جهانسوزش گفته اند ولقب داده اند، باوجوداین هم بایداعتراف کرد که سلطان فضل پرور، فاضل وشعر پسند بوده چنانچه خودش هم شعر می سروده نه تنها غورهای فیروز کوه بلکه غوریهٔ بامیان هم به علم رغبت داشته ودر پرورش علما اهتمام میورزیده چنانچه کتاب نفیس مجمع النوادر که در انشاء پارسی با ارزش اثریست هراثرتشویق همین خاندان (غوریه بامیانی) بنام یکی از شهزادگان آن موسوم به ابو الحسین حسام الدین علی از طرف عروضی سمرقندی تالیف شده است این خاندان همیشه بافضلا

---

(۱) لقب سلطان در آنوقت ها از طرف دار الخلافت بغداد بکسی داده میشد که مستقل میبودند ولی کسانیکه امرای محلی ویامستقل نه بودندی آن هارا « ملك » میگفتند ،

محشور بوده واز آنها نوازش واستمالت کرده اند واز همین رهگذر بود که عدهٔ از سخن سرایان را پرورده اند که مدائح آنها قصائدی سروده اند که ذیلاً از آنها تذکار خواهد شد:- بالا گفته شده بود که علاء الدین جهانسوز هم فضل پرور بوده وشعرا را نوازش ها مینموده وخودهم شعر میگفته دربن جابهتر آنکه بذکر احوال آن پرداخته وبه بینیم که چطور قریحه داشته است :

ملك الجبال سلطان حسين غورى

(۵۴۵-۵۵٦) :

علاء الدین حسین بن حسین بن حسن بن محمد بن عباس از پا شاهان پردل با فضیلت وصاحب استقلال رأی میباشد . لطایف ملکانهٔ بسیار مرورا مسلم است باد یوان مدون . ولی حیف ازان آید که آنرا یکمرتبه عوفی با دیوان آتسز در کتابخانهٔ سمرقند مطالعه کرد و باز ندید .

این پادشای شاعر وقتیکه غزنین رافتح کرد مردم را باندازه شکنجه نمود که به گفتهٔ عوفی صاحب « لباب الالباب » مرگ را به آرزو می جستند و گور را درخا کها می طلبیدند .

وراب‌عد چندی رحم بر دل افتاد و امری داد تاخلق رازیاده درشکنج وشکنجه نگیرند . گویند پیش از حمله بغزنی یعنی بعداز کشتن برادرش سوری بدست سلطان ابراهیم به قاضی القضاة غزنی شعری فرستاد . -

اعضای ممالك جهان را بدنم — جویند هخصم خویش ولشکرشکنم
گر غزنین راز بیخ وبن برنکنم — پس من نه حسین بن حسین حسنم

وقتیکه غزنین را فتح میکند(۵۴۳هـ) چنین می سر آید :

جهان داند که من شاه جهانم — چراغ دودهٔ عباسیانم
علاء الدین حسین بن حسینم — اجل بازیگر نوك سنانم
که با دا موج زن گردسپاهم — که باقی باد ملکت خاندانم
چوبر گلگون دولت برنشینم — یکی باشد زمین وآسمانم

همه عالم بگردم چون سکندر
بهر کشور شهٔ دیگر نشانم

در آخر گوید :-

بدل بودم که هم از اوج غزنین — به تیغ تیز جوی خون برانم
ولیکن گنده پیرانند و طفلان — شفاعت می کنند بخت جوانم
به بخشیدم به ایشان جان ایشان
که بادا جان شان پیوند جانم

علاءالدین مرد قلم و سیاست میباشد چنانچه در منازعه تکین آباد به خسرو غزنه نویسد :-

اول پدرت نهاد کین را بنیاد — تا خلق جهان . جهان به بیداد افتاد
هان تا ندهی ز بهر یك تکنا باد — سر تا سر ملك آل محمود به باد

در سال ۵۴۷ ه سنجر بر سلطان غور لشکر کشید و منهزمش ساخت و او را اسیر گرفت نسبت بظرافتی که از سلطان غور سرزد سنجر براو آسان گرفت و طبق مراوریدش بخشید ، علاوالدین بدیهتاً گفت :-

بگرفت و نکشت شاه مرا درصف کین — با آنکه بودم کشتنی از روی یقین
اکنون به طبق می دهدم در ثمین — بخشایش و بخششی چنانست و چنین

عروضی سمرقندی: اسمش احمد بن محمد بن علی النظامی العروضی السمرقندی میباشد این مرد از شعراء و نویسندگان قرن ششم هجری است .

از شعرش چند قطعه در دست که چندان پایهٔ شعری ندارد یعنی نظم است نه شعر ولی در نثر مقام برجسته دارد و دلیل این که دبیر لایق بوده و قلم روان و ساده داشته همانا مجمع النوادر یا چهار مقالهٔ او شاهد است .

عروضی بر علاوه شاعری و دبیری در فن طب و نجوم نیز ماهر بوده زیرا از مطالعهٔ دو حکایتی که در آخر مقالهٔ سوم و چهارم نگاشته واضح میشود .

تاریخ تولد و سال وفات وی معلوم نشد ولی ویزلال تولدش را بین سالهای (۱۰۸-۲۸۵) و قزوینی قبل از سال ۵۰۰ تا ۵۵۰ ه میداند (۱) نظامی بدربار ملوك غور به

(۱) تولدش قبل از سال (۵۰۰ - ۵۵۰ ه) نزد علامه قزوینی مسلم است مقدمه برچار مقاله طبع برلین .

بامیان بوده و نیز رساله چهار مقاله خود چنانچه درمقدمه غوریان اشارت رفت بنام یکی از شاهزادگان همان سلسلهٔ که به ابوالحسن حسام الدین علی پسر فخرالدین مسعود و برادرشمس الدین محمد تالیف کرد و از مطالعهٔ متن چهار مقالهٔ او معلوم می گردد که وی در نصف اول قرن ششم هجری شهرت پیدا کرد و به این شهرتش چهار مقاله زیاد افزود .

طوریکه از نام این کتاب معلوم میشود چار قسمت دارد :

قست اول در ماهیت علم دبیری و کیفیت دبیر کامل .

قسمت دوم در ماهیت علم شعر و صلاحیت شاعر .

قسمت سوم در ماهیت علم نجوم و غزارت منجم در آن علم

قسمت چهارم در ماهیت علم طب و هدایت طبیب و کیفیت او .

بعد از بیان قسمت چار گانه عروضی گوید :

« پس در سر هر مقالتی از حکمت آنچه بدین کتاب لایق بود آورده شد و بعد از ان ده حکایت طرفه از نوا در آن باب و از بدایع آن مقالت که آن طبقه را افتاده باشد تا پادشاه را روشن شود و معلوم گردد که دبیری نه خورد کاریست و شاعری نه اندك شغلی و نجوم علم ضروری است و طب صنعت نا گزیر و پادشاه خردمند را چارهٔ نیست از این چار شخص دبیر ، شاعر ، منجم ، طبیب »

عروضی اگر چه شعر نمی سراید و نظم میگوید ولی با آنهم خود را نسبت به نظامیان منیری و نیشاپوری برتر میداند . درطب و نجوم هم ید طولا دارد چنانچه از محتویات دو حکایت که در آخر مقالهٔ سوم وچهارم است ، شاهد این مقال شده می تواند (۱) در نجوم استخراج مینموده و در طب شاگرد شیخ الامام ابو جعفر بن محمد بوده است .

عروضی در جنگیکه سنجر با علاوالدین مینماید (٥٤٧) و علاوالدین را منهزم و مغلوب می کند همرکاب علاوالدین بود و در هرات متواری شده دختر میزبانش رامعالجه کرده است ، معلوم میشود که به طب عملاً پرداخته است .

---

(۱) ص ٧٤ - ٧٥ - ٩٧ - ٩٩

مقدمه قزوینی بر مجع النوا در عروضی .

عروضی روزی در مجلس ملك الجبال قطب الدین بن حسین در حالیکه امیر عمید صفی‌الدین بلخی که از دبیران نامدار وقتش بود درهمان مجلس حضور داشته ملك جبال از وی پرسیده که جز تونظامی دیگرهم است عروضی در جواب می گوید، بلی ای خداوند دو نظامی دیگر اند یکی سمرقندی است که او را نظامی منیری گویند و یکی نیشاپوری و او را نظامی اثیری گویند و من بنده رانظامی عروضی خوانند گفت تو بهی یا ایشان امیر عمید دانست که بد گفته است و پادشاه را متغیر دید گفت ای خداوند آن هردو نظامی معربند و مجلسها را بعربده برهم شورند و بزبان آرند ملك برسبیل طیبت گفت باش تااین رابه بینی که پنج قدح سیکی بخورد و مجلس رابرهم زند اما ازین هرسه نظامی شاعر تر کیست امیر عمید گفت من آن دورا ندیده‌ام وبحق المعرفه شناسم امااین راندیده‌ام وشعراونشنیده‌ام اگر درین معنی که برفت دو بیت بگوید ومن طبع اوبه بینم وشعراو بشنوم بگویم که کدام بهتراست . ازین هرسه ملك روی سوی من کردو گفت هان ای نظامی تامارا خجل نکنی وچون گوئی چنان گوی که امیرعمید خواهد اندر آن وقت مرادرخدمت پادشاه طبعی بود فیاض وخاطری وهاج واکرام وانعام آن پادشاه مرابدآنجا رسانیده بود که بدیههٔ من رویت گشته بودقلم بر گرفتم وتا دوبار دو ر گذشت این پنج بیت بگفتم .

درجهان سه‌نظامی ایم ای‌شاه	که جهانی زما در افغانند
من بور ساد پیش تخت شهیم	وآن دودر مرو پیش سلطانند
بحقیقت که درسخن امروز	هر یکی مفخر خراسانند
گرچه‌همچون روان‌سخن گویند	ورچه همچون خردسخن دانند
من شرابم که شان چو در یابم	هردو ازکارخود فروما نند

چون این بیت ها عرض کردم امیر عمید صفی‌الدین خدمت کردو گفت ای پادشاه نظامیان رابگذار من‌ازجمله شعراء ماوراءالنهروخراسان وعراق—هیچ کس راطبع آن نشناسم که بر ارتجال چنین پنج بیت تواند گفت (١) . . «خلاصه عروضی ناظم و نویسنده بس بسنده

(١) چهارمقاله، طبع برلین ص ٥٩

ماهری بوده وچارمقاله اوشان ازاسامی بیشتر منشیان ، شاعران منجمین واطبای تا مدار سه ونیم قرن سخن میگوید عروضی شعرای دوره سامانیان ، غزنویان ، سلجوقیان وبخصوص غوریان راکه از هر حیث وطنی هستند فهرست وار می برد ولی در ضبط تاریخ ضعف حافظه مرورا مسلم است . چنانچه دانشمند معاصر مرحوم قزوینی تحت پانزده ماده سهو تاریخی ویرانشان داده است (۱) ولی باوجود این همه ازحیث نگارش دارای سبکی است جزیل ومیتوان بهترین سرمایهٔ ادب دانستش .

ابو نصر بدرالدین محمود

بن ابی بکر بن حسین بن جعفر فراهی ازعلمای اواخر قرن ششم میباشد ومعروف به ابونصر فراهی . این مرد مؤلف کتاب نصاب الصبیان است وردربار بهرامشاه بن تاج الدین حرب امیر سیستان حیات بسرمی برده که باسلاطین غور سخت رابطه داشته وازآنها صله های گرفته ونوازش های دیده است ، نصاب الصبیان خویش رابدربار بهرامشاه وبه خواهش نظام الملک حسن وزیربادشاه نظم ساخته ، جامع الصغیر امام محمد شیبانی رانیز نظم ساخته ازاشعار این نامدار جزنصاب الصبیان چیزدیگرا ندر دست نیست وفات او غلباً درابتدای قرن هفتم هجری بوقوع پیوسته .

دیگر از نامدارن این دوره و این سلاله همانا

ضیاء الدین عبدالرفع

بن ابوالفتح هروی میباشد این فاضل برای دیر زمانی خدمت ملک خسروشاه آخرین سلطان غزنوی بود وایشان رامداحی میکرد وقتی که غزنویان به همین جا منقرض شد وی به غور رفت درجمله مداحان ملک الجبال درآمد سال وفاتش دردست نیست .

دیگرفاضل این دوره امیر ظهیرالدین نصیر سیستانی که ازشعرای ممتاز سیستان است برسم رسالت نزد ملک الجبال غیاث الدین برقرارشد وازآن دربار انعامات وصله ها مرورا مسلم گردید .

---

(۱) مجمع النوادر ص یج مقدمه مصحح .

وهمچنان یکدسته دیگر فضلاء ازقبیل فریدالزمان شرف‌الدین احمدبن محمد ایز د یارصاحب دیوان انشای غیاث‌الدین محمدبن سام وفخرالدین مبارکشاه بن‌حسین وز یر علاءالدین جهانسوز مؤلف تاریخ سلاطین غوروشرف الدین احمدفراهی و شمس الد ین جرجانی وسید ظهورالدین یحیی‌سرخسی صاحب دیوان انشای غیاث‌الدین غوری‌همه‌بدربار غورها جمع وهمه ازعطایای‌این‌شهریاران به کمال‌آسودهٔ حالی و فراغت زندگی میکردند و به تتبع و نویسندگی سر گرم بودندی .

مؤلف : علی محمد «زهما»

فهرست ماخذ دورهٔ دوم

١- تاریخ ادبیات براون جلد اول

٢- تاریخ ادبیات براون جلد دوم

٣- تاریخ ادبیات ایران تالیف رضازاده شفق

٤- یاداشت های استاد محترم افندی هاشم شایق

٥- تذکرهٔ صبح صادق

٦- ریاض الشعرا نسخهٔ قلمی کتابخانه هاشم شایق افندی

٧- احوال و آثار رودکی تالیف سعید نفیسی

٨- مجمع الفصحا

٩- فرهنگ اسدی طوسی

١٠- تاریخ ادبیات تالیف جلال همائی

١١- دیوان فرخی

١٢- دیوان مسعود سعد سلمان

١٣- رسایل ابن سینا نگاشتهٔ دری مدرس علم معقول در تهران

١٤- انسایکلوپیدیای اسلام جلد اول

١٥- انسایکلوپیدیای اسلام جلد دوم

١٦- مجله آریانا نمره مسلسل (١٤)

١٧- مجله دانش سال اول شماره دوازده

١٨- سخن وسخنوران تالیف بدیع الزمان خراسانی

١٩- چار مقاله عروضی سمرقندی

٢٠- تاریخ سیستان تالیف ملک الشعرا بهار

٢١- خزینة الاصفیا دوجلد تالیف مولوی غلام سرور لاهوری.

٢٢- نفحات الانس جامی،

٢٣- مجمع الفصحا تالیف رضا قلی هدایت طبع تهران

٢٤- طبقات ناصری طبع کلکته.

۲۵— فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپه سالار تالیف ابن یوسف شیرازی .

۲۶— ذیل جامع التوایخ رشیدی تالیف حافظ ابرو طبع تهران .

۲۷— لب الباب مثنوی تالیف ملا حسین واعظ کاشفی .

۲۸— روضته الصفا تالیف خاوند شاه طبع هند

۲۹— تذکره ریاض العارفین تالیف رضاقلی هدایت .

۳۰— فصلی از خلاصته الاخبار مولفه خواندمیر با تصحیح مقدمه و حواشی گویای اعتمادی

۳۱— بهارستان جامی .

۳۲— مرأت الخیال . طبع هند

۳۳— مثنوی مولنا جلال الدین بلخی چاپ تهران

۳٤— جلد سوم تاریخ ادبیات فارسی تالیف مستر برون

۳۵— جلد اول تاریخ طبقات .

۳٦— لطایف نامه فخری طبع هند .

۳۷— تاریخ مطلع السعدین تالیف عبدالرزاق سمرقندی طبع هند .

۳۸— تاریخ کشیره طبع بخارا

۳۹— صورتگران وخوشنویسان هرات کتاب قلمی تالیف نگارنده

٤۰— جلد اول فهرست کتب خطی کتابخانه معارف تالیف عبد العزیز جواهر کلام طبع تهران

قسمت سوم

مؤلف

ښاغلی علی احمد «نعیمی»

از دورهٔ مغل‌ها ــ تا دورهٔ تیموریهای هرات

دورهٔ سوم

فصل اول

ادبیات درعصر چغتائیان

فتنهٔ چنگیز خان و اولاد او و اوضاع سیاسی و ادبی افغانستان درین وقت:-

مقارن سالها ئی که « تمو جین » پسر یسو کای بهادر، اکثر قبائل مغول را منکوب و بخود لقب چنگیز خان را حاصل نمود، حکو مت افغانستان بدست دو برادر سلطان غیاث الدین وملك شهاب الدین غوری بود شهاب الدین پس از فوت برا در درسنه ۵۹۸ بنا به تحریکات ومقتضیات زمان برسلطان محمد خوارزمشاه حمله بردهٔ شکست یافت وبسوی هند رهسپار شد، با لاخره بدست محمود برادر زادهٔ خود اسیر و کشته شد ومحمودرا هم پس از مدتی به تحریك برخی از امرا وصاحبان ادعا به قتل رسانیدند درین وقت اهالی تاج الدین علیشاه برادرزادهٔ سلطان محمدخوارزمشاه را که مدتی در غور پنا هنده بود، به پادشاهی برداشتند اما خوار زمشاه به زودی او را از بین برد اشت و بدین صورت ممالك وامپراطوری غوریهای افغان دستخوش بلایا ومصائب بزرگ گردید.

در همین فرصت بود که چنگیز خان قوم « نایمان » مغول را مغلوب و کوچلك خان شهزادهٔ آنها را بدربار قراختائیان فراری ساخت. کوچلك پس از مدتی با محمدخوارزمشاه مراوده قائم نموده بدستیاری وی سلسلهٔ قراختائیان را منقرض کرد وسلطان محمد خوارزمشاه باین سیاست خام در وازهٔ طوفان مغل رابروی کشور خراسان وخراسانیان باز کرد زیرا قراختائیان تاآن تاریخ سدمحکمی بین متصرفات مغول وممالك محروسه خوارزمشاهی بحساب میرفت بهتر است از مقدمه چنین گذشته سرراست وارد مطلب شویم:

چنگیز بسال ۶۱۸ هجری از رود آمو گذشته و در همین سال سلطان محمد خوارزمشاه در جزیرهٔ آبسکون پدرود زندگانی گفت وپسرش جلال الدین جای مقاومت و نبرد در برابر حمله آوران احراز کرد مقاومت های جلال الدین

وخوارزمشاه برشدت بی رحمی های مغل وبربادی کشورها افزود ودر نتیجه سر تا سر افغانستان یا خراسان آنوقت بخاك یکسان شد نظیرخونخواری ها ویغما گری های چنگیز درین کشور کمتر بیاد تاریخ است.

بلخ ، تالقان ، بامیان وهرات طعمهٔ آتش گردید وغزنین و گردیز وقندهار بخود شکل ویرانه را گرفتند . خراب کاریها وتاراج گری های سپاه مغول و چنگیز تا۶۲۴ ه که تاریخ وفات اوست دوام کرد . پس از آن متصرفاتش در بین پسران وی توزیع گردید وریاست کل آنها مطابق توصیهٔ خودش به فرزند سومش «اکتای تا آن» سپرده شد وحکومت بلاد خراسان وماوراء النهر وقسمتی ازفارس به چغتای فرزند دیگر چنگیز که از «اکتای تا آن» بزرگتر بود رسید وتسلط چغتای و اولاداو که در تاریخ مابنام چغتائیان یاالوس چغتای یاد میشوند تقریباً چیزی کمتر از یك ونیم قرن دوام کرد . در تمام این مدت اوضاع اداری کشور مفرق وپراگنده وبخود شکل ملوك الطوائفی را گرفته بود . میگویند درین فتنهٔ چنگیز واولاد اوتنها در هرات هزاران کس به قتل رسید .استیلای چنگیز واولاد او که ما باید آنرا فتنهٔ مغل بخوانیم یکی از آن مصائب بزرگتار یخی است که نه تنها افغانستان وآسیا بلکه یك قسمت مهم اروپارا نیز بخاك فترت وپریشانی نشانید .چنانچه گفته شد در افغانستان تقریباً تمام شهر های شمال و جنوب هندوکش و حتی قصبات شرقی وغربی این مملکت تخریب وساکنین آنها قتل عام شدند . تأثیر این ویرانی وقتال در ادبیات وعلوم باستانی وارثی ما بیشتر متوجه گشت . نه تنها عدهٔ بزرگی ازعلما وفضلا ونویسندگان آن دور با فجیع ترین وضعی کشته شدند بلکه مساجد ومدارس و کتب خانه ها همه دستخوش یغمای غارتگران گردید .وعدهٔ از دانشمندان هم که باقیمانده بودند متواری وفراری بودند ودر اکثر نقاط نام ونشانی از علم و فضیلت باقی نماند جهل و وحشت بردانش ومعرفت غلبه جست .

مگر با آنکه چنین فتنهٔ تخریب کنندهٔ در کشور مارونما گردیده . آثار دانش وادب یکلی از بین نرفت بلکه پس از چنگیز در عصر اولاد او باوجود شورش های متوالی علم ودانش باز بنای زنده شدن را گذاشت .بعضی از قسمت‌های علوم وادبیات وبخصوصا فن تاریخ نویسی به خود عمر نوینی اختیار کرد و مؤرخین چیرهٔ دست نامدار مانند

علاءالدین عطاملک جوینی معروف به صاحب دیوان خراسانی صاحب تاریخ جهان کشا و قاضی منهاج السراج جوزجانی مؤلف طبقات ناصری بوجود آمدند که شرح مفصل آنهارا درجای خود مطالعه خواهید نمود. چون علم وادبیات درخراسان (افغانستان آنوقت) به اعصار قدیمه و بیشتر ازمغول بحد اعلی نهضت وتکامل رسیده وصدهامرد دانشمند درهر گوشه و کنار این سرزمین به تدریس وتنویر مردم کوشیده وآثار و موثراتی ازخود باقیمانده بودند حمله وفتنهٔ مغول هرقدرشدید وجانی هم بود نتوانست پایه هاواراکین محکم علم وادبیات وثقافت ملی مارا بکلی ازبین بردارد مقداری ازهمین کتب وآثار تصادفاً ازنظر غارتگران پوشیده ماند. وهم چنین عده ازبزرگان علم وفرهنگ توانستند ازدست جلادان مفصل آنهارہائی یابند ودر اماکن ومقامات نسبتاً مصون تر پناهنده شوند. برخی ازین بزرگان درآن گیرودارها بهند وبعضی هم به فارس وحتی آسیای صغیر مهاجرت کردند. ودرآن نقاط متدرجاً به نشر علوم وادبیات خراسانی همت گماشتند باوجود اینهمه تشتت وپراگندگی فترت از لحاظ اینکه علما وشعرا ونویسندگان بزرگ مانند خواجه نصیرالدین طوسی، مولانا جلال الدین بلخی، و علاوالدین عطا ملک جوینی با اولاد مغل معاصر بودند. باید این دورهٔ ایشان رادرتاریخ ادبیات ومعارف خود بنظر کم ننگریم.

بکلی از بین نرفتن علم و ادبیات در افغانستان درین دوره و احیای مجدد آن علت دیگری هم دارد و آن اینست که سلاطین مغولی با آنکه در ابتدا درنده و خون آشام بودند، اما اکثراً پس از اقامت در خراسان و مالوف شدن با افکار واحساسات و تهذیب این سامان کمی تغییر ماهیت داده اخلاق بدوی خود را دور کردندو به تدریج به تمدن ملی و ثقافت باستانی ما گرویدند. با فضلاء و دانشمندان مصاحبت نمودند و دست علماء را با صمیمیت فشردند. چنانچه در بالا اشارةً گفتیم، از حوادث مهم این عصر انتشار و تهذیب خراسانی و ترویج زبان دری است در خارج افغانستان آنوقت توسط دانشمندان مهاجر و مسافر ما و بهترین نمایندگان ما درین امر یکی مولانا جلال الدین بلخی صاحب مثنوی معروف و دیگری خسرو بلخی معروف به دهلوی میباشند.

گرچه شعراء و نویسندگان ما عموماً بهمان طرز قبل از مغل با کمی تحریف

ادامه دادند باز هم در مورد نظم دورهٔ مغول امتیازی که دیده میشود به قسمت شعر عرفانی است، یعنی شعر تصوفی درین دوره تکامل مینماید و بهترین و لطیف‌ترین معانی تصوف درین عصر بصورت شعر میدر اید و در دورهٔ ما بعد یعنی در عهد ملوك کرت و مخصوصاً در عصر تیموریان شعر تصوفی در سراسر افغانستان و ماوراء النهر وفارس وحتی هند منتشر می گردد علت تکامل این نوع شعر درین دوره همان ظلم و بیداد گری ها وتجاوزات ناجایز مغول ها است که مردان صاحبدل و نویسنده گان شوریدهٔ مارا ازعالم ماده به جهان روح و باطن متوجه ساخت و این دانشمندان توانستند بروی آتش آشوب ظاهر خود آب سکون و صفای باطن را پاشیده آنرا فرو نشانند .

در نثر نیز تا اندازهٔ کمی تحول بنظر میرسد به این معنی که شیوهٔ ساده وشیرین قدما متروك می گردد و جای آنرا لفاظی و استعمال کلمات عربی و حشوو زواید وعبارات غامض و بیجا و تشبیهات عجیب و مبالغه های بی موقع احراز می‌نماید ، این تغیر حتی در نثر ساده و بسیط تاریخ نویسی نیز طور بارز بنظر میرسد.

از نقطهٔ نظر زبان و لغات نیز تاثیر این دوره خوب محسوس است زیرا در همین دوره است که کلمات و لغات مغولی و تورکی در زبان دری مادخیل میگردد تا هنوز عدهٔ از آنها باقی و متداول است .

پس ازین مختصر به مطالعهٔ احوال شعراء ، علماء و نویسنده گان مهم این دورهٔ می پردازیم .

شعرای این دوره

ضیاءالدین بلخی

هم از شعرای سال های اول قرن هفتم هجر بست محمد عوفی صاحب تذکره لباب الالباب (تاریخ تالیف ۶۱۸) او را در بلخ ملاقات نموده و میگوید درین شهر وعظ میکند و در خطابت بیان خوش و زبان شیرینی دارد. میگویند ضیاءالدین بلخی هنگام وعظ دستار را چنان به پیشانی پایان می‌آورد که جبهٔ او معلوم نمیشد مردی به او نوشت که عمامهٔ خود را قدری بلند تر بگذارد . ضیاءالدین در جواب او این رباعی را نوشت : —

رباعی

یکشهر حدیث من و اشعار منست | در هر گنجی سخن ز گفتار منست
گر پیش نهم پاپسش ای مرد سره | پالان خر تو نیست دستار منست

اشعار ضیاالدین بلخی کمتر در تذکره ها ثبت است واین چند بیت از وست: —

زهی در شان تو منزل همه آیات سلطانی | بدیده عقل در دست تو رایات جهانبانی
توخورشید جهانگیری ازان باتیغ صبح آسا | گرفتی هفت کشور را بیک ساعت به آسانی
چنان آسوده شدجمع خلایق در دیار تو | که جزدر طرهٔ دلبر نه بیند کس پریشانی
چوذوالقرنین ازمشرق یکی بخرام در مغرب | که تادانند در عالم توئی اسکندر ثانی

محمد کاتب بلخی

اینهم ازشعرای سالهای اول قرن هفتم هجری افغانستان است که ۶۱۸ یعنی تا تاریخ تالیف تذکرهٔ لباب الالباب عوفی در قید حیات بوده محمدعوفی اورا به لقب شمس الدولة والدین سید الندما، تاج الفضلاء فخرالقدما و بنام محمدالکاتب البلخی میخوانند. از فحوای کلام تذکره نویسان معلوم است که در ۶۱۸ جوانی بوده و علاوه برعلم و فضیلت وسخن گوئی در حسن خط و خوشنویسی نیز شهرت کامل داشته است چند بیتی از یك قصیدهٔ او در لباب الالباب درج است واین قصیده را درمدح عین الملك حسین وزیر سلطان ناصرالدین قباچه سروده.

خال زنگی چهره را بر لعل جان بخشت خرد | نقطهٔ از کفر بر رخسار ایمان یافته
در دریای ملاحت صورت زیبای تو | اشکم اندرعشق خودهمرنگ مرجان یافته
دل بسی سودای زلفت درسر آورده ولیك | همچو حال خویش زلفت را پریشان یافته
هرمدد کز لعل تو یابد به گاه بوسه جان | کی شود زآب حیات ای دوست چندان یافته
آبحیوان لعل تست و معجز عیسی خرد | دایم ازخاکدرت دستور کیهان یافته
صاحب جمشید رتبت فخر دنیا عین ملك | آنکه ملك ازرأی اوتمکین وامکان یافته

حکیم ابوبکر محمد بلخی معروف به واعظی

اسمش ابوبکر و نام پدرش محمد است. درشعر واعظی تخلص میکرده وازشعرای اوایل قرن هفتم است در بلخ واعظ بود. درزهد و عرفان شهرت داشت، عوفی در تذکرهٔ معروف خود او را ازاوساط شعرا میخواند. دیوان مرتب او بدست نیست. این چند بیت ازو در تذکره ها ثبت است: —

نه از زحل بدی و نه نیکی ز مشتری　　هست اینهمه زداور و نیک است داوری
هر نیک و بد که هست زتقدیر و حکم اوست　　نز دور دایر و نه از چرخ چنبری
اندوه و رنج و راحت و شادی و غز و ذل　　رنج و عنا و فاقه و مال توانگری
بخت جوان و دولت مسعود و روز سعد　　بد بختی و بلا و عنا و بد اختری
ازفضل وعدل حق شمر ازخود ندان تو تا(١)　　نامهوا ز نامهٔ اعمال بستری

ابن الرشید غزنوی

ازفضلای خوش طبع وشعرای شیرین کلام افغانستان قرن هفتم هجری است. میگویند ملك الوزراء علاءالملك وی را تربیت کرده وصاحب مراتب عالی به نزد او بوده است. مدتی مدید دراسفزار هرات بسر برده. دیوان مرتب او نایاب است. این چند بیت ازو ثبت شده:—

زبان من از شکر تو دهانی پر شکر دارد　　دوچشم من، بروی توجهانی پر قمر دارد
توخورشیدی بدان نسبت قبای نیلگون پوشی　　توجوزای بدین صحبت که جوزاهم کمر دارد
من مسکین زسود ایتوشبها بیخور و خوابم　　گرم باور بمن داری خیالت هم خبر دارد
ازین پیشم دلی بودی کنون باخود نمی بینم　　مگر منزل بدرگاه وزیر داد گر دارد

ازهری هروی

اسمش جمال الدین محمد وتخلصش ازهری است از شعرای نامی اواخر قرن هفتم افغانستان میباشد این چند بیت ازوست:—

ای درغم تو گشته مرا چشمه سار چشم　　ناخورده می چرا است ترا پر خمار چشم
خونم هدر مکن که به سیلابهای خون　　خودمی نهد سزای منا ندر کنار چشم
جائی رسیده کار که بی وصل رو یتو　　با هجر تو بکشتن من گشته یار چشم
دادی بوصل وعده و گفتی زروی طنز　　چزیکه کس نیافت تو از ما مدار چشم
گروعدهٔ وصال تو جانا روان نشد　　باری مرا سفید شد از انتظار چشم

---

(١) این مصرع ها در بعضی تذکره ها چنین آمده: ازفضل وعدل حق شمر وگر شدت یقین.

شمس طبسی :- اسمش شمس الدین وازصنادید علماء وفضلای خراسان دراوائل قرن هفتم هجری است .هر چند ازقاضی‌زاده گان طبس بوده امادر دارالسلطنهٔ هرات مسکن داشته ونشوونما وتربیت یافته است علاوه برفضل و کمال در شاعری مرتبهٔ عالی داشته وشهزاده بای سنغربن شاهرخ بعد ها دیوان اشعاراوراجمع کرده وبارها گفته‌است که‌شعری بدین‌پایه بلندومتین کمتردیده‌میشود.

شمس طپسی باسلطان الفضلا صدر الشریعه بخاری معاصربوده وچون فضل‌و کمال آن عارف زمان راشنیده عزم بخارا کرده است وروز یکه شمس طبسی به بخارا رسید صدر الشریعه این‌قصیده را انشاء ودر حوضهٔ درس در حضور طلاب قرائت نمود : —

برخیز که‌صبح‌است‌وشراب‌است ومن‌وتو ... آواز خروس سحری خواست ز هر سو
برخیز که برخواست پیاله بیکی پای ... بنشین که نهفته است صراحی بدو زانو
مینوش ازین پیش که معشوقهٔ شب را ... باصبح بگیرند و ببرند دو گیسو

مولانا شمس الدین طبسی از مجلس بر خواسته فی‌البدیهه آن‌قصیدهٔ راچنین‌جواب گفت:-

ازروی توچون کرد صباطره بیکسو ... فریاد بر آورد شب غالیه گیسو
از زلف سیاه تو مگر شد گرهی باز ... کز مشك برآ ورد فلك تعبیه هر سو
ازشرم غالیه تا ثیر توماند‌است ... در وادی غم با جگر سوخته آهو
این زلف شب انگیزورخ روزنمایت ... چون عنبر وکافور بهم ساخته هر دو
آخر دل رنجور مرا چند برآری ... ز نجیر کشان تابه سر طاق دو ابرو
گفتی که بزرگان‌تو روزی‌سره گردد ... آری همه امید من انیست ولی کو
بستم‌دراندیشه که چیزی نگشاید ... زین خانهٔ شش گوشه واین پرده نه تو

مولانا طبسی مدتی درحلقهٔ درس صدرالشریعه بخاری داخل بطلب علوم‌مشغول‌بود تاآنکه درعلم وادب کامل روزگار گشت .آن گاه مجدداً به‌خراسان باز گشت و به ندیمی خواجه نظام‌الملك وزیر سابق سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه رسید . ودرمدح آن‌وزیر فاضل‌قصاید بسیار سروده.

مرگ او درسنه ٦٢٤ درهرات اتفاق افتاده است . این رباعی ازوست :—

بربرگ گل بنفشه رهٔ خواهد کرد ... از لاله بنفشه تکیه که خواهد کرد
ازآتش رخسار توخواهد برخواست ... دو دیکه هزار دل سیه خواهد کرد

سعید هروی: اسمش سعدالدین وتخلصش درشعرسعید است از اقران و خویشان مولاناشمس الدین طبسی میباشد درهرات نشوو نما و تربیت یافته وهروی شده است .

مداح خواجه عزالدین طاهر بود واین خواجه درزمان اولادچنگیزوزیر خراسان بود و در طوس سکونت داشت . چون مرد فاضل و دانشمندوشاعر بر گزیدهٔزمان بود ، دانشمندان زیاد به نزد او تحصیل کمال کردند از شاگردان او یکی پوربهای نیشاپوری است تاریخ وفات سعید هروی را که افاضل واجلهٔ سخن گویان قرن هفتم افغانستان است در سنه۶۴۹ نگاشته اند درین قصیده که به مدح خواجه عزالدین طاهرفریومدی وزیر سروده خویشتن رادر شاعری و سخن گوئی چنین می ستاید :—

قصیده

ببرد روی نگارم زماه تابان گوی　　دلم ربود خم زلف او چوچوگان گوی
بتی که گوی زنخدان او بیماری لب　　ز لعل نرد ببرد وز آب حیوان گوی
اگر سراسر میدان سمن بران باشند　　بدلبری برباید ز پیش ایشان گوی
بیا نسیم صبا پیش آن نگار رین شو　　حدیث درد دلم را به نزد درمان گوی
گرت هوا ست که گل پیش تو فروریزد　　به پیش اوسخن ازحسن روی جانان گوی
و گر رضاست که سرو سهی زجا برود　　حکایت قدرعنای آن گلستان گوی
همان زمان که من این با صباهمی گفتم　　در آمد از درم آن غیب جوی بهتان گوی
چو دیدم آنسرچوگان زلف خم بخمش　　فتاد در قدم اوسرم چو غلطان گوی
بگفتمش که سر زلف تو ربوده ام　　بخنده گفت زهی مردك پریشان گوی
جواب دادم و گفتم که ای نگارظریف　　اگرچه جان جهانی سخن بسامان گوی
من آن کسم که کسی بامن این سخن گوید　　که برده ام بسخن ازهمه خراسان گوی
زشاعران منم امروز در بسیط زمین　　که برده ام به فصاحت زجمله اقران گوی
خیال پرورایهام گوی و دوراندیش　　لطیفه ساز و قناعت نمای وآسان گوی
چنین که بر گل رویت غزل سرایانم　　مرا مگوی که شاعرهزار دستان گوی

پور بهای جامی

از فضلا و شعرای نیمهٔ اخیر قرن هفتم افغانستان است آباواجداداو در ولایت جام به‌منصب قضا گذرانده‌اند اما خودش در هرات نشو و نما نموده و تربیت یافته است. تحصیلات خود را به نزد مولانا رکن الدین معروف به قبائی بپایان رسانیده و در روزگار سلطنت ارغون خان بن آباقا خان بن هلاکوی بن چنگیز (۶۸۳ – ۶۹۰) در خدمت خواجه وجیه‌الدین زنگی بن طاهر فریومدی بسرمی برد مدتی به تبریز رفت و پیوسته باخواجه همام‌الدین شاعر مصاحبت مینمود در بحور مشکله قصاید بسیار سروده وغزلهای وی شهرت تام یافته است : —

در سنه ۶۶۶ هجری شهر نیشا پور مرکز آنوقت خراسان توسط زلزله از بین رفت در سنه ۶۶۹ به امر آباقا خان بن هلاکو (۶۶۳ – ۶۸۰) مجدداً آباد گردید پور بها این هردو واقعه را چنین نظم نموده :

ز زخم زلزله زیر و زبر شده است چنانک — سماک زیر سمک شد سمک فراز سما
بجورو قهر بر انداختش زبن بنیاد — بکل و جز و فروریختش ز هم‌اجزا
نهاده سر به زمین پی سجود مقصوره — مناره‌قامت خود پی رکوع کرده دوتا
کتابخانه نگون رسم‌مدرسه مدروس — خراب مسجد آدینه منبر اندر وا
گمان مبر که ز نقصان او بد این نکبت — ز من بپرس اگر نیست باورت که چرا
چو حق عنایت بسیار داشت در حق او — نظر فگند بر احوال او به چشم رضا
چو هیبت نظر و پرتو تجلی او — بر او فتاد ز هیبت در اوفتاد ز پا
نه از تجلی او کوه طور پاره شد ست — کلیم چون بدعا خواست از خدای لقا
چو کهنه بود و قدیمی بنای نیشاپور — نهادی روی سوی او خرابی ازهرجا
خدای خواست که بازش زنو بناسازد — به عهد دولت نوشیروان عهد ابقا
به سال ششصدوشصت‌ونه اتفاق افتاد — بنا نهادن این شهر شهرهٔ زیبا
اواخر رمضان آفتاب و زهره به ثور — قمر به حوت وعطارد نشسته در جوزا
بنا نهادن شهر نوت مبارك باد — به عهد دولت تو شهر باد هر صحرا
به دولت تو نیشاپور کهنه نو شد باز — بسان پیر خرف گشته کوشود برنا

سه چیز باد و بماند هرسه تا به ابد
بقاء خواجه دگر شهر و شعر پور بها

گفتیم پور بها در غزل نیز از استادان درجهٔ اول زمان بوده‌چون استاد او کمتر بد ست است . این شعر را نمونهٔ او می‌آوریم :-

غزل

بر بیاض آفتاب از شب رقم خواهد کشید ماه را بر صفحهٔ خوبی قلم خواهد کشید

یارب این یك قطره خونی را که مینامند دل تا بکی از دست مه رویان ستم خواهد کشید

امشب ای شمع از سر بالین بیماران مرو بیدلی سر در گریبان عدم خواهد کشید

پر حذر باش امشب ای همسایهٔ بیت الحزن کز سرشك چشم من دیوارنم خواهد کشید

می کشد بار غم محبوب و میداند بها

هر که عاشق شد ضرورت بارغم خواهد کشید

مولوی جلال الدین بلخی معروف

به رومی

مولانا جلال الدین محمد فرزند سلطان العلماء بهاء الدین محمد بن حسین الخطیبی، بزرگ ترین شاعر متصوف افغانستان است که به سال (٦٠٤) هجری در بلخ مرکز ثقافت و فرهنگ وعلم النفائس تولد یافت، پدرش محمد بن حسین ملقب به بهاء الدین ولد نواسهٔ دختری علاو الدین خوارزمشاه بود. واز فضلاو مشایخ عرفا محسوب میشد ظاهراً از جملهٔ خلفاء شیخ نجم الدین کبری بود . نزد خوارزمشاه تقرب داشت، و در نتیجهٔ پند گوئی و بنا بواسطهٔ نفوذ و شهرتی که پیدا کرده بود جلب خصومت آن پادشاه را کرد و مُخا لفین تصوف ازو شکایت نمودند . پس مجبور شد مهاجرت کند و با پسرش جلال الدین از راه بغداد قصد سفر حج نمود . به حکم اشعاری که در مثنوی موجود است. این مسافرت درظهور فتنهٔ مغول اتفاق افتاد . و شاید این فتنه از تمام علل دیگر که در بالا ذکر شد درین مهاجرت مؤثر تر بوده بنا بران میتوان گفت که تاریخ این مسافرت باید در حدود (٦١٧) باشد ودرین صورت سن جلال الدین تقریبا ١٤ بوده است .

می گویند بهاء الدین ولد پدر مولینا درنیشاپور بدیدار شیخ فرید الدین عطار رفت واوجلال الدین را در آغوش کشید و دعا خواند، و مثنوی اسرارنامه را به او هدیه

کرد، بعد ازعبور از بغداد و زیارت حج به ملاطیه رسید و در آنجا مدت ٤ سال اقامت نمود بعد به لارنده یکی از شهرهای آسیای صغیر رفت و در آنشهر نیز هفت‌سال متوطن گشت . سپس به‌موجب دعوت‌سلطان علاء‌الدین کیقباد(٦١٧ —٦٣٤)دوازدهمین پادشاه ساجوقی روم به قونیه مقر حکومت او رفتند . بهاءالدین ولد که درعلوم‌ظاهری وباطنی مقام بزرگ داشت ، در آنجا به نشرفضائل وعلوم‌وارشاد‌مردم پرداخت علاء الدین کیقباد نسبت به‌اوارادات بسزا پیدا کرد .

اولین تعلیم‌وتربیت وارشاد وهدایت مولینا جلال‌الدین درنزد پدرش بودویکسال بعد ازوفات پدر که بسال ٦٢٨ اتفاق افتاده ، سیدبرهان‌الدین محقق‌ترمزی که ازشاگردان سابق بهاوالدین ولدبود . ودرآنوقت درسلك خواص واولیاء واهل طریقت مقامی داشت به‌قونیه آمد وجلال‌الدین ازمجالس درس او کسب فیض نمود ونه سال‌تمام تحت ارشاد آن مرد عارف‌وفاضل بود بعد بعزم سیاحت واخذ معرفت ودرك مجالس اصحاب طریقت مسافرتی بشام کرد ومدتی درحلب ودمشق‌اقامت گزیدودر آنجامانند پدر به‌امر سلطان بنای تعلیم وتدریس علوم شرعی را گذاشت . تاروزی گردش روزگار اورا با یکی از اوتادزمان یکجا کرد واین ملاقات درحیات مولای روم تاثیرعظیم نمود . این شخص عبارت از شمس الدین‌علی‌بن‌ملک دادتبریزی که ازژولیده گان وپیران صوفیه بود و جاذبه‌بزرگ‌وبیانی‌مؤثرداشت‌واز شهری بشهری راه می پیمود وبااهل‌ریاضت و درویشان وعارفان‌انس والفت میمنمودتااینکه درین موقع که سال ٦٤٢هجری‌بود بسراغ جلال‌الدین بقونیه آمد ودر اول نظر بارقهٔ عشق وحقیقت را در چهرهٔ اودید و اورا شیفتهٔ معنوی خود کرد ودر بقیهٔ عمر مرشدوقائدروحانی او گردید.از تعظیم واحترامیکه جلال‌الدین در اشعار خود نسبت به شمس ابراز نموده خوب معلوم میشود که‌تاثیر نفس او دردل جهانگیر جلال‌الدین بسیار عمیق بوده چنانکه از ابیات ذیل مثنوی هوید است —

شمس تبریزی که نور مطلقست — آفتابست و ز انوار حق است
این نفس جان دامنم برتافت است — بوی پیراهان یوسف یافت است
من چگویم یکرگم هوشیار نیست — شرح آن یاری که آنرا یار نیست
خود ثنا گفتن زمن ترك ثناست — کاین‌دلیل هستی‌وهستی‌خطاست
شرح این هجران واین خون‌جگر — این زمان بگذار تاوقت دگر
خوشتر آن باشد که سرد لبران — گفته آید درحدیث دیگران

مولینا مدتی در خلوت و فیض صحبت این عارف سوخته وسوزنده گذرانیده بعد شمس مسافرتی به دمشق کرده وباز به قونیه برگشت و باز بارشاد و تحریك شوق و عشق مولانا پرداخت .

مولانا جلال الدین بعد از یك سلسله‌سر گذشت وریاضت وتجربه در عالم علم و عرفان به مقام بلندی رسید وقطب شاملین آن مسلك گردید . وچنانکه رسم مشایخ صوفیان است خلیفه برایخود معین نمود واولین خلیفه او صلاح الدین فریدون زرکوب نام داشت . پس از ۵ سال یعنی بسال ۶۵۷ حسام الدین حسن بن محمد بن حسن را به خلافت خود بر گزید واو یازده سال در حال حیات مولاناخلیفه و۱۲ سال بعد از وفات جانشین اش بود وفات حسام الدین بسال ۶۸۳ اتفاق افتاد وبعد از و خلافت بفرزند مولانای روم یعنی سلطان ولد رسید واو مدت سی سال پیشوای یاران طریقت بود .

مثنوی معنوی نه تنها بزرگترین حاصل افکار وبهترین آئینه اشعار جلال الدین بلخی است بلکه کاملترین دیوان تصوف زبان دری میباشد که‌شامل شش کتاب و ۲۶ هزار بیت است ودر بحر رمل سروده شده .

تاریخ شروع نظم کتاب اول بدرستی معلوم نیست ولی دوسال بعد ازاختتام آن کتاب دوم شروع شده آغاز آن ۶۶۲ میباشد . علت وقفهٔ دو ساله قریحهٔ مولانا اندوهی بود که به‌نسبت‌وفات زوجه حسام الدین دست داده بود . چون حسام الدین ملهم ومشوق مولانابود وبه نسبت مرگ زوجه اندوهگین بود ازاندوه‌او قریحه‌مولانا گرفت‌چنانچه درآغاز کتاب دوم این معنی راهیر ساند : —

مدتی این مثنوی تاخیر شد   مهلتی بایست تاخون شیر شد
چون ضیاءالحق حسام الدین عنان   باز گردانید ز اوج آسمان
چون به‌معراج حقایق رفته بود   بربهارش غنچه هانشکفته بود
چون زدریاسوی‌ساحل‌باز گشت   چنگ شعرمثنوی باساز گشت
مطلع تاریخ این سودا وسود   سال هجری ششصدوشصت‌ودو بود

دفترسوم مثنوی نیز بدینگونه بنام حسام الدین شروع میشود : —

این ضیاءالحق حسام الدین بیار   این سیوم دفتر که سنت شدسه بار

آغاز دفتر چهارم جلال الدین باردیگر تاثیرمعنوی حسام الدین را اینگونه بیان مینماید

این ضیاء الحق حسام الدین تو ئی | که گذشت از مه بنور ت مثنوی
همت عالی توای | میکشد این را خدادانند کجا
گردن این مثنوی را بسته ئی | میکشی آنجا که تو دانسته ئی
مثنوی را چون تو مبداء بوده ئی | گرفزون گردد تواش افزوده ئی

درمقدمه کتاب پنجم باز همین معانی را به الفاظ وسخنان دیگر تکرار میکند، درابتدای دفتر ششم که آخرین دفتر مثنوی است نیز بنام حسام الدین است .

محتویات مثنوی حکایات مسلسل منظومی است که مولانا باذکر آنها نتایج دینی و عرفانی و حقایق معنوی رابزبان ساده و از راه تمثیل بیان مینماید و به این ترتیب بسیاری از آیات قرآن کریم و اخبار و احادیث نبوی را نیز به سبك عرفان شرح و بیان میکند

بعد از مثنوی تالیف بزرگ دیگر مولینا مجموعهٔ غزلیات اوست که بنام دیوان شمس تبریزی جمع آوری شده یعنی آن را به اسم مرشد روحانی خود کرده است ، عدهٔ ابیات این غزلیات را سی هزار شمرده اند . و دیوان چاپی آن تا پنجاه هزار بیت دارد که ممکن است که مقداری بران بعدها افزوده اند .

از آثار منثور مولوی بلخی یکی کتاب « فیه مافیه » است که محتوی گفته های جلال الدین بلخی خطاب به معین الدین پروانه است . وسرا سر مطالب آن عرفانی و تصوفی میباشد مقداری از مراسلات و مقالات مولانا نیز باقی است.

تاثیر معنوی مولانا جلال الدین بلخی در افکار و اذهان پیروان و مقلدان او بیشمار است و نفوذ معنوی و ادبی مولینا نه تنها در خود افغانستان و فارس وهند و آسیای صغیر و ماوراء النهر به حداعلی است بلکه شهرتش به اروپا نیز رسیده و اشعارش به زبان های آن بر اعظم نقل و ترجمه شده است ، تفاسیر زیاد درشرح مثنوی تالیف یافته که از آنجمله میتوان جواهرالاسرار کمال الدین حسین خوارزمی را بفارسی و تفسیر اسمعیل بن احمد را بترکی نام برد . ملاهادی سبزواری نیز شرحی مختصر مرقوم داشته شرح و معرفی مطالب و افکار مولانا که در مثنوی گنجانیده شده اگر نوشته شود مثنوی هفتاد من کاغذ میشود ، بنا برآن به معرفی روح مطالب آن میپردازیم مولینا می گوید : —

هستی جهان یکیست و آن ذات خدایتعالی است که جزاو نیست هر چه هست در حقیقت او و عالم همه جلوه گاه اوست . روح بشر نیز از اشعهٔ هستی اوست که از مبدأ جدا افتاده به این جهان ظاهری و کثرت و نزول یافته و همواره در حسرت دیدار و شوق و عشق دلدار بسر می برد . و میخواهد پرده های ظلمانی جسمی را دریده به اصل خود به پیوندد و مولانا در حقیقت خودش نالهٔ هجرانست که مانند نی که از نیستان بریده شده باشد و ناله کند درافغان است ، چنانچه خودش می گوید : —

بشنو از نی چون حکایت میکند | وز جدائیها شکایت میکند
کز نیستان تا مرا ببریده اند | از نفیرم مرد و زن نالیده اند
سینه خواهم شرحه شرحه ازفراق | تا نمایم شرح درد اشتیاق
هر کسی کو دور ماند از اصل خویش | بازجوید روزگار وصل خویش
من بهر جمعیتی نالان شدم | جفت خوشحالان و بدحالان شدم
آتش است این بانگ نای و نیست باد | هر که این آتش ندارد نیست باد
آتش عشق است کاندر نی فتاد | جوشش عشقست کاندر می فتاد

مولانا می گوید برای دریافتن وحدت و پی بردن به حقیقت باید عشق سوزان داشت و کسی عاشق ذات خداوند باشد باید از ظاهر پرستی و نقش دوستی برون آید برای آنکه عاشق صادق باشد باید از خود یعنی از شهوت و اغراض بگذرد . در نزد مولانا خود پسندی و غرور جاه پستی است و حتی فریب علم که در بعضی غلو میشود در نظر او گناه بزرگ است . مولانا می گوید باید برای رهنمائی و نجات بشر از چنگ اوهام و فریب در پی حقیقت افتاد و از ظواهر در گذشت . مولانا برای بیداری و رسیدن به مدارج بلند معنوی رنج خدمت ، و عبادت و معنی پرستی و تربیت نفس و دردمندی را یگانه راه میداند مولانا درویشی را به استغنا و بی اعتنائی تعبیر میکند نه در فقر احتیاج در نظر مولینا یگانه راه وحدت میان افراد راه دل وصمیمیت است .

هدف مولانا در غزلهای شور انگیزش نیز وصال حق و درك وجود مطلق است . و هجران یار وعشق دلدار که مرادش شمس تبریزی است ، درهر بیت پیدا است : بصورت نمونه این چند بیت را مطالعه میکنیم : —

مرده بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم | دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم

نه شبم نه شب پرستم که حدیث خواب گویم	چو غلام آفتابم همه ز آفتاب گویم

در تمام گیرو دار و سوزو گداز عشق پناه گاه مولای بلخی و عارف کامل ما کعبهٔ دل است زیرا دل در نظر او جایگاه خداست چنانچه می گوید : —

طواف کعبهٔ دل کن اگر دلی داری	دلست کعبهٔ معنی تو گل چه پنداری
طواف کعبهٔ صورت حقت از آن فرمود	که تا بواسطهٔ آن دلی بدست آری
هزار بار پیاده طواف کعبه کنی	قبول حق نشود گر دلی بیازاری
هزار بدرهٔ زر گر بری بحضرت حق	حقت بگوید دل آر گر بما آری

ز عرش و کرسی ولوح و قلم فزون باشد
دلی خراب که او را به هیچ نشماری

خلاصه هدف کلمات این عارف بزرگ بلخی ترغیب مردم بسوی وحدت ، رجوع به باطن و گذشتن از اغراض و فرار از ظواهر و یار گردیدن به اخلاص و صفا، کشور چشم دل و چون ظاهر از ظواهر است و خودش درین ابیات خویشتن را بهتر از ما معرفی میکند :

ما دل اندر راه مردان باختیم	غلغلی اندر جهان انداختیم
آتشی اندر دل خلقان زدیم	شورشی در عاشقان انداختیم
داشتیم در پشت خود بار گران	شکر کان بار گران انداختیم
جبه و دستار و علم و قیل وقال	جمله در آب روان انداختیم
از کمال شوق تیر معرفت	راستی سوی نشان انداختیم
تخم اعمال سعادت تا ابد	در زمین امتحان انداختیم
دست شستیم از همه اسباب خود	آتش اندر خانمان انداختیم
دنیهٔ دون نزد دانا جیفه است	جیفه را پیش سگان انداختیم
ما ز قرآن بر گزیده مغز را	پوست را پیش خسان انداختیم

ما بساط عشرت و ذوق و صفا
در سرای لامکان انداختیم

مولانا در اشعار خود از شعرای متصوف و هموطن خود یاد کرده آنها را می ستاید واز ایشان قدر دانی می کند . چنانچه در بارهٔ سنائی عارف بزرگ عصر غزنوی می گوید :

گفت کسی خواجه سنائی بمرد — مردن آن خواجه نه کاریست خرد
کاه نبود او که به بادی رود — آب نبود او که ز سرما فسرد
شانه نبود او که ز موئی شکست — دانه نبود او که ز نیشی فسرد
گنج زری بود درین خاکدان — کو دو جهان را بجوی می‌شمرد

خلاصه مولانا پس از شصت سال سوز و گداز هجر بوصل حقیقی خود که رسیدن به ابدیت است نائل وبسال ٦٧٦ در شهر قونیه وفات یافت .

مولانا سلطان ولد : پسرمولانا جلال‌الدین که‌ذر بحث مولانا ازآن ذکری کردیم اسمش بهاءالدین احمد اما معروف‌به سلطان ولد است .در سنه٦٢٣ تولد یافته ومانند پدر عارف کامل وپیرطریقت‌بود چنانکه مدت سی سال‌از مشایخ بزرگ اهل‌طریقت بشمار میرفت بدو زبان ترکی ودری شعر میگفت ذوق عارفانه وقریحهٔ شاعرانهٔ او شهرت کامل دارد .سه مثنوی ازو باقیست . که معروف ترین آنهامثنوی ولدی یاولد نامه میباشد وآن سراسر در شرح حالات پدر واولیاء وتفسیر مطالب ومقالات عرفانیست به نثر نیز پرداخته ومطالبی مانند کتاب‌فیه مافیه پدر ازخود گذاشته است همین مثنوی ولد نام در موزهٔ کابل موجود است .

مولانا سلطان‌ولد در ادبیات‌ترکی مقام وتأثیر بزرگ دارد ویکی از عوامل‌بزرگ انتشار ادبیات افغانستان و زبان دری در ترکیه بعد از پدرش او بود. در سال (٧١٢) در قونیهٔ در گذشته و در تربت مولانای بلخی یعنی در کنار پدر خویش مدفون گشته‌است.

امیر خسرو بلخی معروف دهلوی

درست در همان موقعیکه بیداد چنگیز خانیان در افغانستان بحداعلی خود رسیده بود مردی حساس و وطن خواه از رجال بزرگ وشریف این کشور زنجیر اطاعت را بگردن نیفگنده ، یگانه راه مقاومت را در برابر او لاد مغول به خارج مملکت صلاح دید این مرد سیف الدین محمود و از امرای محلی بلخ بود که

به ناحیه کش آنولا سکونت داشت ومیر سیف الدین محمود پس از مهاجرت از بلخ مطابق گفته مؤرخین به‌اختلاف نظر ،مدتی در سنگ چارک بلخ ،سپس درغوربند از توابع کابل توطن اختیار نموده آخر الامر به هند رهسپار شد وتااخیرعمر به‌پتیالی بود بعضی از تذکره نویسان ولادت امیر خسرو را درغوربند کابل‌می نویسند، اما کثرت اقوال ولادت او را در شهر پتیاله نشان میدهد . ما در امیر دختر عماد الملك از بدهٔ امرای عصر بود .امیر سیف‌الدین محمود ازین زن سه پسر بنام اعزالدین وحسام الدین احمد وابوالحسن بوجود آورد فرزندسومش یعنی ابوالحسن همین امیر خسرو معروف است که از جملهٔ شعرا و گوینده گان قرن هفتم افغانستان می‌باشد

امیر خسرو مطابق گفتهٔ خودش بمقام مؤمن آباد پتیالی در ۶۵۳ ه تولد یافته ویکی از عرفای زمان هنگام تولد در بارهٔاو به‌پدرش گفته :-

«آوردی کسی را که دو قدم از خاقانی پیش خواهد رفت » - پدر امیر خسرو بعهد سلطان شمس‌الدین التمش بدیار هند رفته‌پس از تولد خسرو در دهلی بخدمت سلطان محمدتغلق شاه رسیده ودر عهد هر دو پادشاه‌رتبهٔ امارت یافته است و بالاخره در یکی از غزوات بعمر ۸۵ بشهادت رسیده وخسرورا بسن ۷ یتیم گذاشته است . میگویند امیر خسرو به همین سن طبع شعر داشته و مرثیهٔ در مرگ پدرخویش ساخته است ، از جوانی مردی عارف و زاهد بود و بخواجه نظام الدین اولیا چشتی غزنوی ارادت داشت .

امیر خسرو که فطرت بزرگ و لیاقت کامل داشت ابتدا به مصحف برداری شهزاده محمد سلطان حاکم ملتان اشتغال‌ورزیده و چون شاهزاده در جنگی با پدرش سلطان غیاث‌الدین بلبن به قتل رسید ، امیر خسرو مرثیهٔ در مرگ او سروده مدت دو سال منزوی شد . تا آنکه‌سلطان غیاث‌الدین بلبن او را نظر به‌اهلیت‌وکیاستش از مقربان درگاه خودساخت.

خسرو عصر یازده پادشاد را دریافته ازینقرار :-

الف - شاهانیکه به ندیمی ومصاحبت ایشان بسر برده :-

١ـ سلطان غیاث الدین بلبن (٢) معزالدین کیقباد (٣) جلال الدین فیروزشاه (٤) علاءالدین جنجر (٥) قطب الدین مبارکشاه ـ (٦) غیاث الدین تغلق شاه (٧) محمد تغلق :ـ

ب ـ شاهانیکه تنها عصر ایشان را در یافته .

(١) کیو مرث پسر کیقباد معزی ملقب بشمس الدین.

(٢) رکن الدین ابراهیم شاه.

(٣) شهاب الدین عمر.

(٤) ناصرالدین خسرو خان

ابوالحسن معروف به امیر خسروابتداء در شعرسلطانی تخلص مینمود اما بعداً خسرو تخلص کرد بعضی از مؤرخین لقب او را یمین الدوله هم نگاشته اند .مولانا جامی در بهارستان لیاقت اورا در شعر چنین تصدیق میکند : «درشعر متفنن است قصیده ومثنوی وغزل را بکمال رسانیده تتبع خاقانی میکند .هر چند درقصیده ،بوی نرسیده اما غزل را از وی گذرانیده » .

خسرو بلخی در الفاظ ومعانی اقتفاء از سنائی وخاقانی ونظامی نموده ودر غزل مخصوصاً از سبک خواجهٔ شیراز پیروی نموده‌است چنانچه خودش میگوید : «جلد سخنم دارد شیرازهٔ شیرازی » با اینهمه میتوان گفت که امیر خسرو لحن و سبك خاص دارد که‌در دیگرشعرای زبان دری هند بتفاوت مراتب دیده میشود . و این سبك خسرو بتدریج صورتی مخصوص بخود کسب میکنند که‌ازآن سبك معروف هندی بوجود میاید . متتبعین وشعر شناسان برخلاف حضرت‌جامی به‌این عقیده هستند که قصاید خسرو ازغزلیاتش متین تراست وچنانکه گفتیم درین‌موضوع ازسخن گویان بزرگ پیروی میکند . گاهی قصاید ش را باتغزل دلنشین ـ آغاز میکند مثلاً درین قصیده :ـ

صبا راگاه آن آمد که‌راه‌بوستان گیرد زمین راسبزه دردیباو گل درپرنیان گیرد

بمهداز چشمهٔ موج آب‌ولرزان‌درزمین‌افتند زند برلاله بایدتند وآتش درزبان گیرد

زبان از گفتن آتش نسوزدلیکن ازسوسن حدیث‌لاله گویدترسم آتش درجهان گیرد

تماشا کن که‌چون‌بگرفت‌لاله کوه رادامن کسی کو تیغ بیموجب کشدخونش چنانگیرد

زیاد غنچه مرغان را نوا بسته شود تا گل بسازد پرده نوروز و بلبل خود همان گیرد

غزلهای امیر خسرو از حد معمول نگذشته وموضوع آنها بیشتر مضامین عاشقانه است و سخن از آرزوی دیدار وهجران یار ونرگس بیدار وسوزش شمع وار بمیان آمده است خسرو درشاعری به‌حکیم نظامی گنجوی اعتقادی خاص داشت و به‌تقلید او خمسه ساخت . بروجه‌ذیل : —

(۱) مطلع الانوار مقابل مخزن الاسرار نظامی که‌بیشترا شعارش دینی واخلاقی میباشد ودر ششصد ونودو هشت خاتمه پذیرفته بنام علاءالدین محمدشاه اهداشده‌است.

(۲) شیرین و خسرو مقابل خسرو شیرین نظامی که در همان سال ۶۹۸ سروده شده ودرخاتمه آن بندی خطاب به‌پسرش مسعود گفته. این مثنوی نیز بنام علاءالدین محمدشاه‌ست.

[۳] مجنون و لیلی : لیلی ومجنون نظامی که‌نیز درفوق بنام همان علاءالدین محمد برشتهٔ نظم کشیده واز اقسام مؤثر وشیرین این منظومه‌ابیاتی است که شاعر بیاد مرگ مادر وبرادر خود سروده ومطلع آن اینست : —

امسال دونورز اخترم رفت هم مادرم وهم برادرم رفت .

(٤) آئینهٔ سکندری : مقابل اسکندرنامهٔ نظامی که درسال ۶۹۹ به‌نظم درآمده وبنام همان علاءالدین شاه است .

(۵) هشت بهشت : درحکایت بهرام‌است ومقابل به هفت‌پیکر نظامی می باشداین مثنوی درسال ۷۰۱ هجری به‌رشتهٔ نظم درآمده وشاعر درخاتمهٔ آن گفته که تمام‌خمسه‌درظرف سه‌سال سروده‌شده‌وقاضی‌شهاب‌الدین ازفضلای آن‌سامان تمام‌آنرا مطالعه‌وتصحیح نموده‌است .

امیرخسرو علاوه بر خمسه تصانیف ومنظوم های دیگر مانندقران‌السعدین ونه‌سپهر و مفتاح الفتوح نیزدارد که‌در اوصاف وشرح حال سلاطین هندبوده‌و گذشته از زینت‌ادبی قیمت تاریخی نیز دارند .

خسرو نه تنها درقصه گوئی به‌حکایات گذشته پرداخته بلکه ازقصه های معاصرخود نیز بنظم آورده است چنانکه منظومهٔ ظفر خان ودولرانی را بطرز قصه موثری در سر گذشت‌ظفرخان پسرعلاءالدین‌محمد که‌معاصر و ممدوح شاعربود ساخته . درموسیقی نیز استاد بوده وخوددرپاسخ پرسشی راجع به‌شعرو موسیقی گفته که‌من درهر دومعنی کاملم .

این شاعرشهیرافغانستان درفن انشاء نیز دست کامل داشت و کتابی بنام رسائل الاعجاز معروف به اعجاز خسروی در آن باب تالیف نموده است .

خلاصه امیر خسرو رامی توان ازبزرگترین شعرا ونو بسندگان افغانستان درعصر مغول نامید ، قریحه اش روان وگویا درنظم سخن ، سرعت خیال و جودت طبع ممتاز عصر خود بوده است . چنانچه اشاره شد . تنها خمسه خودرا که قریب به ۱۸۰۰۰ هزار بیت است درمدت سه سال سروده . شعراولطافت خاصی دارد ودراستعمال بعضی لغات وتراکیب تاحدی از اصطلاح معمول شعرای آن زمان افغانستان دور میشود .

خسرو بنابر روایتی بسال ۷۲۵ هجری دردهلی فوت ودفن گردیده ومزاراو باخواجه نظام الدین اولیا است . یکی ازامرای جهانگیرشاه مغلی موسوم به طاهر بیگ سبزواری در سنه ۱۰۱٤ هجری به قبرا وعمارتی ازسنگ مرمر تعمیر کرد .

خواجه حسن ازشعرای معاصر اوتاریخ وفاتش رادر قطعهٔ چنین سروده است :

میر خسرو خسرو ملك سخن   آن محیط فضل ودریای کمال
نثراو دلکشتر ازماء معین   نظم اوصافی تراز آب زلال
بلبل دستا نسرای بیقرین   طوطی شکر مقال بیمثال
ازپی تاریخ سال فوت او   چون نهادم سر بزانوی خیال
شد (عدیم المثل) یك تاریخ او   دیگری شد «طوطی شکر مقال»
۷۲۵   ۷۲۵

تعدادآثارو تالیفات امیر خسرو به اختلاف نظرتذکره نویسان تاحدود ۹۹ میرسد .

دیوان خسرو بر پنج قسمت است :-

۱ — تحفة الصغر که اشعار جوانی شاعراست . و عمده قصاید وغزلیات وترجیع بنداو درین قسمت میباشد و در آن سلطان غیاث الدین بلبن (٦٦٤ — ٦٨٦) و پسرش شیخ نظام الدین اولیاء را مدح کرده است .

۲ـ وسط الحیوة که گویا اشعار آن را میان سن بیست و سی سروده وقصایدی در مدح شیخ نظام الدین اولیاء غزنوی و نصرة الدین سلطان محمد پسر بزرگ بلبن (مقتول در ٦٨٣) که حامی شاعر بود نیز در مدح سلطان معزالدین کیقباد(٦٨٦ ـ ٦٨٩) دارد

٣ - عزة الکمال که آنرا میان سن سی و چهل سروده و درمقدمهٔ آن از محسنات و ترجیح شعر فارسی بعربی سخن رانده و از شعرای بزرگ زبان دری مانند سنائی و خاقانی و نظامی نامبرده و بر علاوه شیخ نظام الدین اولیاء و سلطان معزالدین کیقباد و جلال فیروز شاه (٦٨٩ - ٦٩٥) و جانشین های او رکن الدین و علاء الدین و دیگران رامدح کرده است .

این دیوان بزرگتراز اقسام سابق و مرکب از قصاید و ترجیع بند و قطعات است ،

٤ - بقیهٔ وقیه که اشعار دورهٔ پیری شاعر است . و قسمتی ازان در مدح سلطان غیاث الدین محمد شاه (٦٩٥ - ٧١٥) و پسرش و دیگرامراءاست .

٥ - نهایة الکمال که محتوی آخرین اشعار شاعر است . و قصایدی در مدح سلطان غیاث الدین تغلق (٧٢٠ - ٧٢٥) و در مرثیهٔ سلطان قطب الدین مبارك شاه (متوفی را ٧٤٠) دارد . آثار دیگری چاپی و قلمی از خسرودر دست است که تذکار آنهارا درین مختصر لازم نمی دانیم و تعداد کلیهٔ آنها از سی تجاوز می کنند ،

امیر حسن که نامش نجم الدین تخلصش حسن و نام پدرش علاءالدین سیستانی است از سادات عظام و معاصر با امیر خسرو بلخی معروف بدهلوی بوده است . امیر حسن از حیث علم و فضیلت و شعر و ادب و تصوف و عرفان باامیر خسرو همسری می کرد در بین این دو شاعر مهاجر علاقهٔ روحی و دوستی بی اندازه بوده و زمانیکه خسرومصحف بردارمحمد سلطان بود حسن سمت دوات بردار آنشهزاده را داشت . در عصر خودبه علو مقام و تبحر در علم وزهد و پرهیز گاری بپایهٔ خسرو شهرت داشت . اما با وجود اینهمه نامداری در تجرید و عزلت بسر می برد .در سنه ٢٩ صفر ٧٣٦ وفات یافته و در دولت آباد دکن دفن است اشعار او کمتر در دست رس است .

علی لالا- اسمش رضی الدین و معروف به علی لالا است پدرش شیخ سعید می باشد و مطابق به حکم تذکره هاشیخ سعیداز عموزادگان حکیم سنائی علیه الرحمه بوده است .

رضی الدین علی لالا از مشایخ کبار قرن هفتم هجری است که معاصر بافتنهٔ چنگیزیان -

بوده و شهرتش در شعر به آن زمان عمومیت داشت در راه عرفان و تصوف پیشرفت کامل کرد و درین طریقت از مریدان شیخ نجم الدین کبری بود علاوه بر آن درین طریق خدمت بسا بزرگان دیگر کرده و می گویند از یکصد و بیست و چهار شیخ کامل خرقه داشته است. وهنگامیکه وفات میکرده است یکصدوسیزده خرقه از او باقیمانده بود و در سفری به هندوستان به صحبت ابوالرضاء رتن مشرف شده شیخ سعید پدر رضی الدین علی لالا درسفر کعبه باحکیم سنائی همراه بوده وبعد از باز گشت در شهر خسرو شهر از اعمال جوین متأهل گشته وعلی لالادران ناحیت تولد یافته است طبع موزون وقریحه توانای علی لالا درشعر ازسبك خواجه عبدالله انصاری پیرهرات پیروی رده واین رباعی ازاوست :—

هم جان به هزاردل گرفتار تواست هم دل به هزار جان خریدار تو است
اندر طلبت نه خواب دارد نه قرار آنکس که در آرزوی دیدار توا ست

ازآنچه گفتیم البته بخوبی مستفادمیشود که اشعارشیخ رضی الدین علی لالا چاشنی تصوف وعرفان داشته ازجملهٔ شعرای متصوف زمان خود بشمارمیرود . وفاتش بسال ۶۴۲ یا ۶۴۳ درغزنین اتفاق افتاده وقبرش امروز درطرف شمال شرقی شهر غزنین تقریباً بهفاصلهٔ یك کروه بقرب بقعهٔ سلطان ابراهیم غزنوی واقع است.

برخی ازعلماء ونویسندگان ومؤرخان این دوره

زین الدین محمود هروی پدرش محمد نام داشته واز علمای معروف افغانستان دراواسط قرن هشتم هجری بشمار میرود درعلم وفضلیت حتی درماوراءالنهر نیز نظیر اوعالم کمتر وجود داشت دربین سنوات ۷۶۰ و ۷۹۰ هجری درقندهار بهسر می برد ودرهمین آوان شرحی برمنطق سیدشریف گرگانی تالیف کرده است .

محمد خواری پدرش علی الناموس نام داشت . ازمنشیان ونویسنده گان معروف قرن هشتم افغانستان بشمارمیرود . نخست در خراسان درخدمت جلال الدین ابویزید زنگی بن طاهر فریومدی می زیست سپس جزو منشیان دربار الجایتو(۷۰۳ — ۷۱۶) گردید محمدخواری بن علی الناموس مولف کتابیست در صنعت انشاء بهاسم جلالیه که برای جلال الدین بویزید فریومدی نوشته است .

حسین دهستانی حسین بن اسعد دهستانی الویری ازنویسنده گان زبردست خراسان بوده دراواخر قرن هفتم هجری کتاب فرج بعدالشدت تالیف ابوالحسن علی بن محمدمداینی رابنام عزالدین بن طاهر بن زنگی فریو مدی که ازجانب ارغون خان بن آباقان بن هلاکوی بن چنگیز (۶۸۳–۶۹۰ هجری) در خراسان و مازندران نیابت داشته‌است بفارسی بسیار روان وشیواترجمه کرده است .

رکن صاین هروی خواجه‌عمیدالملك رکن‌الدین‌صاین هروی که درعرف ادبیات‌معروف به‌رکن جهان یارکن صاین است اصلاً ازقاضی زاده گان بوده ودر ثمنان میز بسته است ، درهرات نیز مدتها بسر برده وبدواً منصب پیش نمازی طغا تیمور خان (۷۳۶ – ۷۵۳)راداشت و به نزد این‌شاه مغولی مقرب‌بود طغا تیمور به‌نزداودرس میخواند ، ولی بعد آ بسبب‌بد گوئی وشکایت حاسدین ازنظر افتاده زندانی شد ، امابس ازمدتی رکن الدین صاین هروی ازبندنجات یافته بدربار آل مظفر از امرای محلی فارس شتافت .درآنجا از مختصان امیر مبارزالدین شد ودرسلك وزرا درآمد . سپس درزمانیکه شاه‌شجاع و شاه‌محمود بـکشتن پدرشان امیر مبارزالدین قیام کردند صاین هروی درآن واقعه زخم بر داشت . امابزودی شفا یافته وبدربار شاه شجاع ممد وح خواجه حافظ مقرب گشت وباوی به‌یزد رفت . ودرهمانجا رحلت کرد . فوت اورا درسنه ۷۶۵ هجری نوشته اند ، رکن‌الدین صاین هروی ازمشاهیر شعرای‌دورهٔ خانان مغل است . غزل را نیکومی‌سرود . ودیوان وی که‌شامل نزدیك به‌سه هزار بیت بدست است کمتر بدست میاید . در نثر وانشاء نیز دست کامل داشت ومنشات به‌او معروف‌بوده. این رباعی‌موقعی که‌درزندان بوده‌منظوم وبرای طغا تیمورخان فرستاده است : —

رباعی

درحضرت شاه چون قوی شد رایم　　گفتم که‌رکاب را زر فرمایم

آهن چو شنید این حکایت ازمن　　درتاب شد و حلقه بزد بر پایم

قاضی منهاج السراج جوزجانی

که از نویسنده گان و مؤرخین نامدار افغانستان در اواسط قرن هفتم هجری میباشد ، تاریخی دارد بنام طبقات ناصری . از تواریخ و تذکره ها کمتر ترجمهٔ حال این نویسنده معروف بدست میاید کامل ترین و مفصل ترین شرح زنده گانی او در نگارشات خودش ثبت است بنابر آن ماهم ذیلاً بدان اکتفا میکنیم : —

برحسب روایت خود منهاج السراج اولین کسیکه خانوادهٔ آنها را شهرت میدهد امام عبدالخالق جوزجانی است که به غزنین میرود وازچهار دخترسلطان ابراهیم غزنوی یکی را به زنی صاحب میشود امام عبدالخالق جوزجانی ازین شاه دخت پسری بد نیامیاورد که نامش ابراهیم بوده وازابراهیم پسری بدنیامیاید معروف به مولانا منهاج الدین عثمان است. فرزند منهاج الدین عثمان، مولانا سراج الدین محمد یاسراج الدین ابراهیم بوده که به اعجوبت الزمان شهرت داشته است . همین اعجوبت الزمان والد مولانا منهاج الدین ابوعمرعثمان ملقب به منهاج السراج جوزجانی مؤلف معروف طبقات ناصری میباشد.

طوریکه فوقاً ملاحظه میشود منهاج السراج جوزجانی ازدوجانب یعنی ازطرف مادر و پدر منسوب بدو خانوادهٔ بسیار معروف، بزرگ وعالم است گوزگان یاجوزجان مولد صاحب طبقات ناصری ناحیتی است کوهستانی واقع در بین سرحدات شمال شرق ولایت غور و جنوب هرات .

پس از آنکه غوریها در سنه ۵۸۲ لاهور را تصاحب نمودهٔ و آخرین سلطان غزنوی یعنی خسرو ملك را از سلطنت انداختند ، پدر مؤلف طبقات ناصری سمت قضای اردوی غوریها را در لاهور دریافت نمود . درین وقت دواز ده اشتر سامان و برگ وبار قاضی سراج الدین محمد اعجوبت الزمان را نقل میداد . منهاج السراج جوزجانی مؤلف طبقات ناصری بعد ازین تاریخ در سنه ۵۸۹ هجری تولد یافت . اینکه داغستانی در تذکرهٔ خود محل تولد منهاج السراج رالاهور میداند غلط است زیرا مؤلف طبقات ناصری در نگارشات خویش ورود خود را برای اولین مرتبه درهند بسال ۶۲٤ می نگارد. مولاناسراج الدین محمد پدر مؤلف طبقات ناصری در سنه ۵۹۱ یعنی هنگامی که منهاج السراج ۳ سال داشت درعصرزمام داری سلطان غیاث الدین سام غوری به منصب قضای تمام سلطنت بامیان و تخارستان ارتقاء جست .

مادر منهاج السراج جوزجانی خواهر رضاعی شاهدخت ماه ملك دختر سلطان غیاث الدین محمد سام بود و با آن شاهدخت در یك دبستان پرورش یافته است پدر منهاج السراج جوزجانی درحالیکه با اهمیتی از جانب سلطان غیاث الدین سام جهت اجرای وظیفه بسوی بغداد از راه مکران بد ربار خلیفة الناصر الدین بالله روان بود در بین راه مورد حمله دزدان قرار گرفته به قتل رسید . هنگامیکه ضیاء الدین محمد بن عبدالسلام قاضی تولك پسر مامای منهاج السراج جوزانی در سنه ۶۰۷ از طرف سلطان غیاث الدین محمود بن غیاث الدین محمد سام به قتل رسید مؤلف طبقات ناصری در فیروز کوه غور بود درین وقت هجده سال داشت اما در سنه ۶۱۱ از آنجا برون رفت و دو سال بعد از آن تاریخ درزرنج مرکز سیستان مسکون گشت درسنه ۶۱۷ هنگامیکه تازه حملهٔ مغول بر غور وخراسان شروع شده بود منهاج السراج در یکی از شهرهای غور موسوم به تولك متوطن بود واین جا را در مدت هشت ماه برای مقابله با مهاجمین مغول مستحکم ساخت . درهمین آوان یعنی در سال ۶۱۸ در حالیکه سی سال داشت بادختر یکی از خویشاوندان خویش ازدواج نمود ، وپس از عبور چنگیز از آمو تا سال ۶۲۰ درین ناحیت با سپاه مغول وحمله آوران جنگید . در سال ۶۲۲ بنا بر خواهش ملك ركن الدین محمد پسر عثمان مرغنی ' تولك را ترك گفته بهخیسار رفت وپس از مدتی بفراه رفته و مجدداً ازراه سیستان به خیسار باز گشت . اما بالاخره در سال ۶۲۵ از غزنین و به نزد ناصر الدین قباچه حاکم ملتان رسید . سلطان مذکور منهاج السراج را پذیرائی گرمی نموده وظیفهٔ قضاوت اردوی پسرش علاء الدین بهرامشاه رابه او سپرد . اما هنگامیکه سلطان شمس الدین التمش ملتان راتصرف و ناصرالدین قباچه را مغلوب نمود منهاج السراج شخصاً بحضوراو باریافت و مورد نوازش قرار گرفت و با آن سلطان دررمضان ۹۲۵ بدهلی رسید در ۶۲۹ باسلطان التمش در گوالیار مسافرت کرد .و در همان سال از جانب سلطان موصوف به حیث قاضی خطیب و امام بالاستقلال گوالیار مقرر گردید ' در زمان سلطنت ملکهٔ رضیه دختر سلطان شمس الدین التمش دوباره بدهلی باز گشت و در ۶۳۳ ریاست و نگرانی مدرسه ناصریهٔ دهلی نیز به او سپرده شد . در زمان سلطنت سلطان معزالدین بهرامشاه مؤلف طبقات ناصری قاضی القضات شهر دهلی مقرر گردید گرچه بعد از آن به چندین مناصب دیگر نیز رسید اما باز چند مرتبه قضای دهلی را بدست گرفت .

تاریخ طبقات ناصری منهاج السراج بنام سلطان ناصرالدین محمودشاه در سنه ٦٤٤ نوشته شده و پس از ذکر واقعات سنه ٦٥٨ تاریخ او خاتمه می‌یابد از ین‌سنه به بعدشرح زندگانی مؤلف تاریك است طبقات ناصری دارای ۲۲ باب است گرچه چند باب طبقات ناصری تاریخ عمومی را دربردارد اما اطلاعات آن راجع بسلسله غزنویه‌غوریه و حوادث مغل بسیار مفید و گرانبها است مؤلف نثر سخت روان و بی تکلف دارد طبقات ناصری باز اول در کلکته توسط انجمن آسیائی شاهی بنگال طبع شده‌وراورتی‌مستشرق بزرگ انگلیس آنرا به انگلیسی ترجمه وتسمیه کرده است ونیز بچاپ رسیده است .

عطاملك جوینی خراسانی :

خانوادهٔ علاءالدین عطا ملك جوینی بن بهاء الدین محمدجوینی ازقدیمترین ومشهورترین‌خانواده های خراسانی ودر دوره های خوارزمشاهی ومغولی همواره مصدر وظائف عمده بوده اند . وغالباً ادارهٔ امور مالیه به ایشان محول و به اصطلاح ما مستوفی الممالك بوده اند عطا ملك در سنه ٦۲۳ هجری متولد گردیده و در اوائل جوانی قبل از آنکه به سن بیست برسد به کار تحریر ودیوان اشتغال نموده است .

پدرش بهاء الدین محمد در سنه ٦۳۰ از طرف حاکم مغولی خراسان مامور ادارهٔ مالی وجمع عایدات گردیده‌واز سال(٦۳۳الی ٦٥۱) که‌سال فوت اوست مستوفی‌الممالك کل‌متصرفهٔ‌مغول بود علاءالدین عطاملك جوینی مؤلف تاریخ‌معروف جهانگشا نخست‌در مسلك خواص دبیران امیر ارغون بن آباقا خان که از ٦٤۱تا ٦٥٤از جانب پادشاه‌هان مغول حاکم جمیع ولایات خراسان ومازندران وقسمی ازهند وستان وعراق وفارس وغیره بود داخل گردید در تمام این مدت در مسافرتها باار غونخان همراه بود در سنه ٦٥٤ که‌هلاکوداخل‌خراسان‌وفارس شدبه‌خدمت‌این‌پادشاه مغول مستقیماً داخل گردید وتااخیر عمر بدان باقیماند عطا ملك در تمام جنگها وواقعات قلع وقمع فرقه اسمعیلیه با هلاکو بوده ودر حملهٔ که‌هلاکودر سنه ٦٥٥به بغدادنمود نیزمشارکت کرده است درسنه ٦٥۷ یعنی‌یکسال بعد از فتح بغداد حکومت آن ولایت را هلاکو به عطاملك سپرد ودرتمام مدت‌سلطنت آباقاخان پسرهلاکو(٦٦۳-٦۸۰) هجری عطاملك ازجانب امیر« سونجاق »

حاکم مستقل بغداد و کلیه عراق عرب بود ودر مدت حکومت خود تمام مساعی خویش را صرف آبادی بلاد وآسایش خلق نمود یکسال هم در زمان سلطنت سلطان احمد تکو دار برادر آباقا خان حکومت بغداد را داشت که رو بهمرفته ایام حکومت وی درعراق قریب ۲۴ سال میشود .ودرظرف این مدت چندین بار دشمنان وی در صدد بر انداختن او بر آمدند ولی بواسطهٔ علورتبت که این خانواده داشت ، مساعی معاندین بی‌اثرماند اما حینیکه دشمنی بین ارغون خان بن آباقاخان و سلطان احمد تکو دار برسر سلطنت جدی وشدید شد مجدالملك یزدی دشمن ورقیب خانوادهٔ جوینی صاحب دیوان که از طرفدران ارغون خان بود در سنه ٦٨١ مقتول گردید .یاران مغولی ارغون خان ازین معامله سخت در خشم شده ودر صدد انتقام خون مجدالملك یزدی بر آمدند .ارغون درین وقت بخراسان بود . پس از آنکه بعراق آمد در صدد آزار کسان و مأمورین علاءالدین‌عطا ملك جوینی حاکم عراق برآمد از جملهٔ جسد نایب اورا که تازه مرده بود از قبر بر آورده ودر راه انداخت چون این خبر به عطا ملك که در آن وقت به اران بود رسید در ٤ ذی الحجه همان سال (٦٨١) از غصه پدرود زنده گانی گفت .

تاریخ جهانکشای علاء الدین عطاملك جوینی مشتمل برسه جلد است :-

جلد اول : با داشتن یك مقدمه منصل شامل عبادات ورسوم مغل قدیم‌وقوانین‌موضوعه چنگیز خان ،وتاریخ اقوام ایغور ، وتاریخ سلطنت او کتای قاآن‌بن چنگیز وسلطنت کیوك خان بن او کتای قاآن ومختصر تاریخ توش و چغتای فرزندان چنگیز . خلاصه اینکه جلداول به ذکر وقایع سال ٦٤٣ هجری خاتمه می یابد .

جلد دوم : شامل است بر تاریخ خوار زمشاهیه ، وملوك قراختامی و گور خانی ودر آخر این جلد تاریخ سر گذشت حکام مغول رااز عهداو کتای قاآن الی ورود هلاکو به خراسان وفارس (٦٢٦ - ٦٥٣) نیز ذکر میکنند

جلد سوم : که باوقایع تاجگذاری منکوقاآن بن تولی بن چنگیزخان(٦٤٩) شروع میشود ، شامل حرکت هلاکو به‌فارس (٦٥٣) و جنگهای او با فرقهٔ‌اسمعیلیه وتاریخ ملوك این فرقه میباشدوباذکر انقراض ملوك اسمعلیه بدست هلاکو خان (٦٥٥) این جلد هم خاتمه می یابد

عطا ملك جوینی رویهمرفته نگارش تاریخ جهانگشا را حدود سنه ۶۵۰ شروع ودر سنه ۶۵۸ ختم کرده است :

چون خاندان صاحب دیوان جوینی مانند آل برمك خراسانی در عصر خلفای بنی عباسی در دورهٔ مغول همه عالم‌وفاضل وادیب وهنر پرور وعلم دوست و کریم بودند عطا ملك جوینی وبرادرش شمس الدین صاحب دیوان نیز مجالس خود را وقف پذیرائی وتشویق وحمایت دانشمندان وشعرا کرده بودند ازین جهته است که علماء ودانشمندان وشعرای بزرگ آن دوره تألیفات خود را بنام آنها نمودند وقصایدی از آن شعرا درمدح ایشان مضبوط است .از جملهٔ علمائیکه تألیفات خود را بنام این دو برادر اهدا کردند یکی خواجه نصیر الدین محمد بن محمد طوسی متوفی در سنه ۶۷۲ است که رسالهٔ معروف اوصاف الاشراف خود را بنام شمس‌الدین محمد جوینی ساخته .

دیگر علامه کمال‌الدین میثم بن علی میثم البحرانی متوفی در ۶۷۹ است که کتاب‌شرح نهج البلاغه خود را بنام علاءالدین عطا ملك جوینی ترجمه وتالیف نموده است.

ازمشاهیر شعرائیکه معاصراین دوبرادر ومداح ایشان بوده اند یکی خواجه همام الدین تبریزی است که دیوان وی مملو از مدایح ومراثی این خانواده میباشد و دیگر شیخ سعدی شیرازی است که‌هردو برادر رابارها مدح کردهٔ ودرصفت‌ایشان قصاید غرادارد ازجملهٔ قصاید مشهور اودرمدح علاء الدین عطا ملك جوینی این دوقصیده است : —

قصیدهٔ اول

اگر مطالعه خواهد کسی بهشت برین‌را
بیا مطالعه کن نوبهار روی زمین‌را

شگفت‌نیست که‌ازطین‌پدر کند گل‌نسرین
همان که‌صورت آدم کند سلالهٔ‌طین‌را

حکیم بارخدائی که‌صورت گل خندان
درون غنچه‌به بندد‌چو‌در‌مشیمه‌جنین‌را

گرفته‌راه تماشا بدیع چهره بتانی
که‌در‌مشاهده عاجز کنند‌پیکر چین‌را

مگر شکوفه بخندید ونو بهار آمد
که ناله درچمن افتاد بلبلان حزین را

بیار‌ساقی مجلس بگوی مطرب‌مونس
که‌دیر‌شد که‌قرینان ندیده اندقرین را

هزار دستان بر گل‌سخن‌سرای‌چوسعدی
دعای صاحب عادل علای دولت‌ودین را

امیر‌مشرق ومغرب خدیو مکه و ثیرب
که‌هیچ ملك ندارد‌چنین حفیظ‌وامین‌را

جهان فضل ومروت مهد رست و زارت
که‌زیردست نشاند مقربان‌چو نگین را

قصیدهٔ دوم

کدام باغ بدیدار دوستان ماند . کسی بهشت نگوید به بوستان ماند
درخت قامت سیمین برت مگر طوبی است که هیچ سرو ندیدم که این به آن ماند
گل دوروی بیک روی باتو دعوی کرد دگر رخش زخجالت بز عفران ماند
هر آنکه رویتو بیند برآ بر خورشید میان رویتو خورشید در گمان ماند
کجاست آنکه بهانگشت مینمود هلال کز ابروان توانگشت در دهان ماند
عجب مدار که تن زنده ام محب توام که تا بزیر زمین نیز استخوان ماند
شگفت نیست دلم چون انار اگر شکفد که قطرهٔ قطرهٔ خونش به ناروان ماند
غریق بحر مودت ملامتش مکنید که دست وپای زند هر که درمیان ماند
جفا مکن که نماند جهان وهرچه دروست وفای صحبت یاران مهربان ماند
اگر تور وی بهم می کشی چو نافه مشك طمع مدار که بوی خوشت نهان ماند
خطی مسلسل شیرین کزو نیارم گفت بخط ساحت دیوان اینمان ماند
امیر مشرق ومغرب علای دولت ودین که بارگاه رفیعش به آسمان ماند
خدای خواست که اسلام درحمایت او زتیر حادثه در بارهٔ ؟ امان ماند
وگر نه فتنه چنان کرده بود دندان تیز که زین دیار نه مرغ ونه آشیان ماند

. . . .

ترا بحاتم طائی مثل زنند خطا است گل شگفته که گوید بهارغوان ماند
توآن جواد زمانی که ازخوادم عام درت به مشرب شیرین کاروان ماند
علی الخصوص که سعدی مجال پیش تویافت تحقق است که ذکرش بهرزبان ماند
تونیز غایت امکان از و دریغ مدار که او نماند وآن ذکر جاودان ماند
برغم الف اعادی در از عمر بمان که دزد دوست ندارد که پاسپان ماند

علاءالدین عطا ملك جوینی صاحب تاریخ جهان کشا علاوه بر تاریخ معروف خود اثر دیگری بنام تسلیته الاخوان به نشر وارد که سراپا حاوی ذکر مصائب وآلام مؤلف در حدود سنه ٦٨٠ می باشد عطا ملك درین رساله تمام مصائبی راکه از مخالفت و دشمنی مجدالملك یزدی متوجه او شده بود تازمان رهائی خویش ازحبس آقاخان (٦٨٠) شرح داده است . مگویند رساله دیگری نیز بحیث تتمهٔ این رساله خود داشته که نام آن معلوم نیست .

فصل دوم

ادبیات در عهد ملوك

کرت

مقدمه - طوریکه در فصل پیش اشاره کردم مرحله مغول وچنگیز برای مدت متجاوز از اوضاع سیاسی و مملکت و کشور ما به اندازهٔ منقلب و واژ گون گردانید که تا مدت متجاوز از یك قرن سلطهٔ ملوك الطوایفی در افغانستان حکمروائی داشت در هر گوشه و کنار حکومات محلی بروی کار آمد که رتبه از نقطهٔ تاریخ سیاسی هر کدام آنها بذات خود ارزش و قیمت جدا گانهٔ دارند . از جملهٔ این امرای محلی که درحین سلطه چنگیز خانیان دود مانیکه چراغ علم و فضیلت با ستانی این سر زمین را از باد حوادث نسبتاً محفوظ نگهداشته و نگذاشت به کلی خاموش گردد . یکی ملوك کرت است که در تاریخ ادبیات، دورهٔ زمامداری این امیران علم دوست ادب پروراز ادوار فراموش نشدنی است زیرا همین ها بودند که نگذاشتند زنجیر فضایل و علوم ملی ما از هم بگسلد در چنان وقتی که مغول برای از بین بردن روح ملی ما میکوشیدند اینها مردانه و عالمانه در برابر آنها مقاومت نموده علی الرغم ایشان بنیان و پیکر ملیت را تقویه و علم و فرهنگ را بدربار خویش حمایه می کردند .

ملوك آل کرات از نیمهٔ اول قرن هفتم هجری تا اواخر قرن هشتم یعنی از (۶۴۳ ـ ۷۸۳) سلطنت داشتندو پایتخت ایشان همواره هرات بود ،

اول کسیکهٔ ازین خاندان در تاریخ اسم و رسمی معتبر پیدا کرد ، ملك رکن الدین بن تاج الدین است که دختر سلطان غیاث الدین محمود غوری را بزنی داشت واز طرف خسربه حکومت خیسارقلعه بین هرات وغور حاکم بود . رکن الدین در آخر عمر دختر زادهٔ خویش شمس الدین محمد را که خودبا پدرش به کرت شهرت داشت جانشین خویش ساخت . و مؤسس آل کرت همین شمس الدین محمد کرت است .

کوتوال ملك رکن الدین خیسار مصادف باشروع حملهٔ مغول بود . مصلحت در آن

دید که با چنگیز خانیان از در مصالحت پیش آید جغتای میخواست ملک شمس الدین محمد کرت را که با سرداران ملی کشور خود برای بر انداختن سلطه مغول همدست بود بقتل رساند . اما اجل خودش را امان نداد ، منگوقا آن پس از مرگ جغتای از قدرت و مردانه گی شمس الدین در هراس افتاده برای آنکه او را دلخوش و خود را مطمئن دارد حکومت هرات و جام و باخرز و پوشنگ و غور و خیسار و غرجستان و مرغاب و مرو و فارلیاب را تا کنار آمو و اسفزار و کابل و فراه و سیستان را تا کنار سند به وی گذاشت .

بنا بران ملك الشمس الدین در حدود ۶٤۸ مجدداً حکومت مستقل ملی خود را قائم کرد تا آنکه در ۶۷۶ از جانب آباقا خان مسموم گشت .

جانشین ملك شمس الدین ملك رکن الدین پسر اوست . آباقا خان اورا به لقب پدرش شمس الدین خواند و ازین جهت در عرف تاریخ ما بنام شمس الدین کهین یاد میشود . رکن الدین پس ازمرگ آباخان با مغول زدو خورد بسیار کرد . جانشین او ملك فخرالدین پسرش غازان خان برای اینکه از جانب فخر الدین مطمئن باشد دختر امیر غور را به او داد با آن غازان نتوانست غرور و حس ملی این ملك را تسخیر نماید . چنانچه فخرالدین بزودی سر از حکم او بر تافت و باوی داخل مجادله شد باری ۱۰۰۰۰ سپاه اولجاتیو را تباه و مرتبه دیگر ۳۰۰۰۰ عساکر او را متواری نمود تا آنکه در ۷۰۶ هجری پدرود زندگی گفت . پس ازو پسرش ملك غیاث الدین بر تخت هرات جلوس کرد . و بعد از یك سلسله مجادله با مغول در ۷۰۹ مرد . پس از ملك غیاث الدین امارت دودمان کرت به ترتیب به سه پسرش شمس الدین محمد (۷۲۹ و ۷۲۰) و ملك حافظ (۷۳۰و ۷۳۱) و ملك معزالدین حسین (۷۳۲ - ۷۷۱) رسید و از ایشان از همه مشهورتر معزالدین حسین است که از بزرگترین مربیان اول علم و ادب افغانستان بشمار میرود. معزالدین حسین پس از ۳۹ سال حکومت با نام وفات کرده جایخود را به پسرش ملك غیاث الدین ثانی گذاشت . غیاث الدین ثانی با تهاجم امیر تیمور کورگان به خراسان مواجه گردیده پس از جنگهای پی در پی بالاخره دستگیر و در ۷۸۷ با پسرو برادرش در ماورا لنهر بدست تیمور غارتگر کشته شد و بدین رنگ سلسه آل کرت از بین رفت .

اگرچه ملوك کرت تقریباً همه کم و بیش مشوق و حامی علم بودند و آنا نکه در تاریخ ادبیات ما بیشتر سهم می گیرند یکی معزالدین حسین و دیگری ملك فخرالدین است . ملك فخرالدین خود شاعر بود . و قریب چهل مشاهرماهر بدربار خود پرورانید .

اختصاصیات این دوره‌احیای مجدد قصیده‌و بمیان آمدن غزل‌است‌به‌پایهٔ‌متین ومحکم

ربیعی پوشنگی

صدرالدین خطیب‌پوشنگی که معروف به‌ابن خطیب و متخلص به ربیعی‌است ازشعرای نامدار قرن هشت هجری افغانستان است که به دربارملوك کرت تقرب کامل داشته پدرش در شهر پوشنگ خطیبی میکرد .

ربیعی در سال ۶۷۱ بدنیا آمده . چون دانشمند و شاعر بزرگ بارآمد بدر بار ملك فخرالدین محمد بن ملك‌شمش‌الدین کرت تقرب کامل جست . کرت نامهٔ معروف ربیعی به اثر تشویق سخن سنجی وشاعر نوازی این ملك بوجود آمده .

ذکر این شاعر نامی افغانستان در تذکره نیامده تنها مورخین در بار هرات از او بصورت ضمنی ومختصر نامی برده اند . حیف‌که چرا حیات وزنده گانی شاعری مقتدر مانند او که باسعدی شیرازی همزمان است تاریك مانده و حیف تر آنکه کرت نامهٔ‌او بکلی از بین رفته است.

اینقدر معلوم است که ربیعی کرت نامه را بفرمان ملك فخرالدین بوزن تقارب به استقبال شاهنامهٔ فردوسی سروده کرت نامهٔ او مثنوی بوده تاریخی محتوی تعریف آل کرت که در آن کلیه وقایع زمامداری وعملیات درخشان آن دودمان یعنی‌ازآغاز زمامداری ملوك کرت تاسال ۷۰۲ هجری که‌درین سنه‌شاعر محبوس میگردد درآن گنجانیده شده بود . ربیعی مدت‌شش سال به‌نظم کرت‌نامه‌پرداخت اگرچه کرت‌نامه خود از بین رفته اما سیفی هروی مؤرخ ونویسندهٔ دربار ملوك کرت مقدار زیادی از اشعار آنرا در تاریخ خود ضبط کرده است ربیعی غیر از کرت نامه‌اشعار دیگری نیز از قبیل قصه‌وقصاید غرا در ستایش ملوك کرت داشته است . میگویند هنگامیکه این شاعر بزرگ کار نظم کرت نامه رابپایان رسانید ، آنرا بحضور ملك فخرالدین‌تقدیم داشت چون ربیعی‌صله وعطایای بزرگ آن را کافی ندانست ، به سر نوشت فردوسی دچار شد شاعر از در بار ملك روی بر گردانید . در صدد آن افتاد که محیط مساعدتری‌را

برای زندگانی خودجستجو نماید اما حکیم سوزنی که یکی از شاگردان او در حضرت ملك فخرالدین وازو شکایت ونمامی نمود .عاقبت ربیعی به سر نوشت ناگواری مصادف گشت وبه امر ملك زندان رفت .

در تاریخ وفات ربیعی اختلاف است برخی سال ۷۰۲ ه وبرخی دیگرسنه ۷۰٤هجری را میدانند اما احتمال قوی آنست که در همان ۷۰۲ه در قلعهٔ خیار در حبس ملك فخرالدین جان سپرده باشد .از وی تقریباً دوصد وچند بیت مثنوی کرت نامه که در تاریخ سیفی هروی محفوظ مانده می توان گفت که ربیعی شاعر گرانمایه ومقتدری بوده است برای تائید قول این چند منظومهٔ اورا از تاریخ نقل میکنیم -

پیمان

هرآنکو زپیمان خود بگذرد | خرد مند اورا بکس نشمرد
نتابد سرا زگفت خود هوشمند | گرایدون که پیش آیدش صدگزند
سزاوارپیمان‌شکستن کسی است | که‌ازنا کسی‌نزد گردان‌خسی است
بویژه بزرگان بادین و داد | که فیروز روزند و فرخ نژاد
نگردندازگفت وسوگند خویش | نگردند بد باخداوند خویش

بهار

به برج حمل مهر بنمود چهر | زمین گشت آراسته چون سپهر
هوا بوی‌مشك تتاری گرفت | زمین یکسرا بر بهاری گرفت
همه‌باغ و گلزارو بوستان و کشت | شد از خرمی جانفزا چون بهشت
گل ولاله ونرگس وارغوان | بر آورد بار دگر بوستان
سر سرو آزاد بالا گرفت | میان چمن بلبل آوا گرفت
درخشید لاله بسان چراغ | همه بوی مشك آمد از باغ وراغ

یك وعده

گرم داد گر زنده گانی دهد
بر دشمنان کامرانی دهد

به فرخنده اختر به نیروی شاه
بخاك‌اندر آرم سر کینه خواه

بدام جگر گاه بد کیش را
بسوزم روان بد اندیش را

ترا تخت و دیهیم و لشکر دهم
بسی گنج و بسیار لشکر دهم

بر افروزمت چهره چون آفتاب
شوی کامران وشوی کامیاب

خراسان شود سر بسر زان تو
که‌فرخنده بادا تن وجان تو

مظفرهروی

از شعرای معروف‌قرن نهم افغان است، تذکره‌ها کمتر دربارهٔ‌اوسخن میگویند بدین جهت‌اسم خودوخانواده اش بدست نیست . اوائل زندگانی وی مجهول است درعصر ملك معزالدین حسین کرت شهرت یافته از شعراو مداحان این دبیر بشمار میرود چنانچه قصاید او در مدح این سلطان بدست‌است.

دولت شاه این دو فرد را از قصاید او درمدح این ملك ثبت نموده است . —

سلطان معزدین که ز دریای جوداو
در بست آفتاب‌و حبا بیست‌آسمان

دیگر :

زیرقدر قدر تو این نه سپهر سرمه رنگ
تودهٔ چندی زما داست و درخشان اخگری

در حرف ادبیات با مظفر به خاقانی دوم معروف است . میگویند اصلاً ازتو لد یافته گان‌قریه‌بنام‌خضروان‌ازولایت‌خاف‌است . مردی سخن گوی ودانشمند بوده . به‌اشعار خودمی نازیده واز شعرای‌معاصر کسی‌رابه‌پایهٔ خودنمی‌دانسته است تنها سلمان‌وخواجوی کرمانی را در ملك سخن قدر میکرد معروفست که دیوان خودرا هنگام مردن به آب انداخت و گفت چون درین عصر فضیلیت وادب مرده است کسی قدر اشعار مرا نمیداند .

اشعار وقصاید مظفر همه از اغراق وتشبیهات‌وخیال پر است ، درین قسمت معاصرین او کمتر به او همسری می توانستند، به معنویات قیمت زیاد میداد،وچون مرد بی تکلف وشاعر حقیقی بود کمتر به جهان ماده می پرداخت،ازین‌جهت درویشانه زندگی میکرد

مردمان ظاهر بین ازین وضع او ناراضی بوده او را به زندگانی در بار وباشکوه تشویق میکردند اما او میگفت به ظاهر من نگاه نکنید مرا ازروی معنی وحقیقت من بشناسید ، حکایت میکنند که روزی ملک معزالدین حسین در مدرسه به حجرهٔ مولانا مظفر درآمد، دید شاعر بروی خاك نشسته و کهنه کتابی در پیش دارد . ملك برآشفت وبراو عتاب کرد گفت این هفته از من هزار دینار صله یافتی باز چرا به این زنده گانی فقیرانه می پردازی . مظفر گفت . خداوند گارا درهمین نزدیکیها قالی به صد دینار خریدیم که اکنون درزیر پای من است وبادست خاك را اززمین دور کرد قالی نمایان شد . ملك گفت مظفر بی تکلفی را ازحد گذرانیده . پس ازآن فراش مدرسه ما مامور کرد که حجره شاعر را هر روز شخصاً بروبد ، وفات مظفر را در سال ۷۶۷ درهرات ثبت نموده اند .

امامی هروی رضی الدین ابوعبدالله محمد ابن عثمان هروی که در شعر امامی تخلص میکرده دانشمندان وشعرای نامی عصر ملوك کرت است وامرای این دودمان مدح میگفت ومقربان درگاهٔ آنها بود . تاریخ تولد اودردست نیست وتذکره نویسان کمتر اززندگانی معلومات میدهند . سفری بکرمان کرده واشعاری درباره امرای آن سامان نیزدارد . بخش اخیر زندگانیش به اصفهان گذشت ،

امامی نه تنها درزبان دری ادیب وشاعر توانا بود بلکه درادب عرب نیزازمشاعیر عصر خود بشمار میرفت . درزنده گانی شهرت کامل یافت وحتی بعضی از معاصرین او درمدح وی غلو نموده ودرشاعری اورا بالاتر ازسعدی ازمعاصر ینش بود خوانده اند . چنانچه دولتشاه سمرقندی بحواله نزهت القلوب مؤلفه حمدالله مستوفی می نویسد : روزی خواجه شمس الدین محمد صاحب دیوان وملك معین الدین پروانه که درعهد آباقان حاکم ممالك روم بود ومولانا نورالدین رصدی وملك افتخارالدین کرمانی که ازنژادملك زوزن است هر چهار فاضل به اتفاق قطعهٔ بحضور خواجه مجد الدین همگر فرستادند . وازوچنین استفسار کردند :

پروانه گفت :—

ز شمع فارس مجد ملت و دین سوالی میکنند پروانهٔ روم

ملك افتخار الدین ونور الدین رصدی گفتند :

ز شاگردان تو هستند حاضر رهی وافتخار ونور مظلوم

صاحب دیوان گفت:

چو دولت حضرتت راهست لازم | دعا گو صاحب دیوان ملزوم
ز اشعار تو و سعدی، امامی | کدامین به پسندند اندرین بوم
تو کن تعین آن چون ملك انصاف | بود در دست توچون مهرهٔ موم

خواجه مجد همگر درجواب این رباعی گفت:

ما گرچه به نطق طوطی خوش نفیسم | بر شکر گفته های سعدی مگسیم
در شیوهٔ شاعری باجتماع امم | هرگزمن وسعدی به امامی نرسیم

اگرچه موضوع فوق را صاحب حبیب السیر نیز با کمی اختلاف در قسمت اشعار نوشته اما باآن این قضاوت ورحجان بیجا از انصاف دور است. مسلم است که چون مجد همگر باسعدی هم زمان و دریك دربار هم مقام بوده از روی رشك و حسد یکه بر لیاقت بزرگی ومقام معنوی سعدی داشته چنین بی انصافی نموده وامامی را بر سعدی ترجیح داده است. علاوه برآن چون سعدی را رقیب وامامی را دوست بوده چنین حکم است. چنانچه دوستی او ازین رباعی امامی واضح میشود:—

در صدر بلاغت اگرچه بادست رسم | در عالم نظم ارمسیحا نفسم
دانم که بخاك در دستور جهان | سحبان زمانه مجد همگر نرسم

چنانچه از مکان معیشت ومعاصرین او ظاهر است امامی از شعرای قرن هفتم ودر نظم سرائی از دسته مکتب عراق است، دیوان او شامل دو هزار بیت می باشد ودر زبان عرب نیز مؤلفاتی دارد. از جمله شرحی است بر قصیده با ئید ووالرمه شاعر معروف عرب در ۱۷ محرم سال ۶۷۶ در قصبهٔ لنجان در اصفهان وفات کرده است:

ابن حسام هروی

نامش جمال الدین محمد ومعروف به ابن حسام هروی است از مخصوصان در بار وملتزمین حضرت ملك شمس الدین کرت وفرزندان او بوده. در عصر خود به شاعری مخصوصاً در غزل شهرت به سزائی داشت مظفرهروی که به هیچ یکی از معاصرخود ارزشی در شاعری قائل نبود اورا بر دیگران تفضیل می نهاد. غزلیات ومستزاد ابن حسام شور انگیز است نوا گران و خنیا گران اشعار او را باآهنگ های خوشی خود در هر محفل شهرت می دادند. بعد از مرگش سالها اشعار او نقل مجالس وطرب بود چنانچه عبد القادر

گویندهٔ نوا گر معروف هرات در قرن نهم هجری به اشعار او چندی تصنیف ساخت از جمله آهنگ، این مستزاد معروف او است .

آن کیست که تقریر کند حال گدارا | در حضرت شاهی
کز غلغل بلبل چه خبر پیک صبا را | جز ناله و آهی

ا بن حسام در سال ۷۳۷ در هرات پدرود زندگی گفته ودر آنجا دفن گردیده است.

ابن یمین فریو مدی

اسمش فخرالدین محمود وپدرش امیر یمین الدین طغرائی فریو مدی است .دراد بیات ما معروف به ا بن یمین فریو مدی است زیرا تخلص ابن یمین میگرده فریو مدقریهٔ ازنواحی جوین مربوطه علاقهٔ فرابوده است تذکره نویسان سال تولد این شاعررا در حدود ٦٨٥ نوشته اند اما وفات او روز شنبه هشتم جمادی الاخر سال ۷٦۹ بوده است.

ا بن یمین از سرایندگان وشعرای معروف زبان دری افغانستان است مخصوصاً قطعات او خیلی شیواو پر مغز است.ازهمین جهت است که تاکنون اکثراشعارومقطعات او ورد زبانها است .به قول نامه نگاران از راهٔ دهقانی امرار معشیت میکرد مرد کریم وجواد بود .فقرا واغنیا وجوان وپیر همه یکسان به او گرویده بودند .

بخش بیشتر زندگانی ابن یمین در مسقط الراس او فریو مد گذشته وبه همان مختصر املاکی که ازپدر به ارث بوده تاپایان عمر قناعت کرده است . عزت نفس او معروف بوده وبا پادشاهان و وزیران زمان خودروابطی داشته است .در سال ٤۳ هجری بین وجیه الدین مسعود سربداری وملك معزالدین کرت در زاوه که امروز به تر بت حیدری معروف است جنگی اتفاق افتاد درین جنگ ابن یمین که جزو لشکر مسعود بود دیوان اشعارخودرا ازدست داد وخودش بدست لشکریان هرات اسیر گردید. درزمرهٔ اسیران به حضرت ملك معزالدین بار یافت منظور نظر ملك واقع شد چنانچه در ین قطعهٔ خود شاعر موضوع بیان میکند وازملك مدح میکند.

گر بدینسان بستد از دستم فلك دیوان من | آنکه اومیساخت دیوان شکریزدان بامن است
در ربود از من زمانه سلك در شاهوار | زان چه غم دارم چوطبع گوهرافشان بامن است
ورز شاخ گلبن فضلم گلی بربود باد | گلشن پر لاله و نسرین و ریحان بامن است
ورتهی شد یکصدف از لؤلؤ لالـه مرا | پر ز گوهر خاطری چون بحرعمان بامن است

آب شعر عذب من چون خاك اگر بر باد رفت سهل باشد چشمه سار آب حیوان با من است
قطرهٔ چند از رشاش کلکم ار کم شد چه شد خاطر فیاض همچون ابر نیسان با من است
گر چه آمد دل بدرد از گشتن دیوان تلف لیکن از دشمن نیندیشم چو دربان بامن است
ور چه گشت اغراض نفسانی زذاتم منفصل جوهری کان هست فضل نوع انسان بامن است
در ثنای شاه عالم همچو صیت عدل او منتشر شد در جهان طبع ثناخوان بامن است
بی عنایت گر بود گردون دون بامن چه باك چون عنایتها شاهنشاه دوران با من است
خسرو عادل معزالدین که گوید قدر او کش جلالات آنچه میگنجد در امکان بامن است
آن بود کز لطف او گوید مرا آزاده ای شاد باش ابن یمین کان جزء دیوان بامن است
عمر شه در کامرانی تا ابد باد و بود
وردمن چا کر دعای شاه تا جان بامن است

نسخه های دیوان ابن یمین که اکنون بدست است در سال ۷۵۲ ترتیب یافته و اشعاری که بعد از تلف دیوانش سروده شده در آن گنجانیده شده است و اشعاری که پیشتر از آن سروده شده از روی نسخه های آن بدست دوستان و آشنایانش بوده گرفته و بدان افزوده شده است.

ابن یمین روزهای آخرین عمر را در زایشگاه خود یعنی درفریومد سپری نموده و دیگر سفری نکرده است. در روز شنبه هشتم جمادی الاخر ۷۶۹ بدرود زندگی نمود. این رباعی را که در وقت مردن سروده از و نقل میکنند: —

منگر که دل ابن یمین پرخون شد بنگر که از این سرای فانی چون شد
مصحف بکف و چشم بره روی بدوست با پیك اجل خنده زنان بیرون شد

اکنون در حدود پانزده هزار بیت از ابن یمین در دست است. یك ثلث این اشعار قصاید و یك ثلث غزلیات و یك ثلث دیگر مقطعات و مثنویات و رباعیات است. اشعار او بار اول تقریباً در حدود یکصد سال پیش در ویانا با ترجمهٔ آلمانی آن به طبع رسید و تا کنون چند مرتبهٔ دیگر طبع شده است.

حسن متکلم از شعرای معروف آل کرت است. مخصوصاً شاعر دربار معزالدین حسین و ملك غیاث الدین پیرعلی آخرین امیر این سلسله بوده در شعر و فضیلت به نزد مظفر هروی شاگردی کرده است بدو زبان

عربی و دری شاعر و ادیب بوده علاوه بر اشعار، کتابی هم در علم بدیع و صنایع شعر بنام ملك غیاث الدین کرت تالیف نموده است. قصاید و اشعار او به سبك شعرای متقدم و مخصوصاً به شیوهٔ منوچهری دامغانی است. مجموعهٔ از اشعار کمتر بدست است. در سال ۷۷۱ پدرود زندگی گفته چون اشعار او کمتر بدست است این غزل او طور نمونه کلام آورده شد: —

تا نگوئی که مرا از تو شکیبائی هست — یا دل غم زده را طاقت تنهائی هست

تو مپندار که از دوری روی تو مرا — راحت زندگی و لذت برنائی هست

مکن اندیشه که تا دور شوی از چشمم — دیده را بی رخ زیبای تو بینائی هست

تا توانم زغمت تا تو گمانی نبری — که مرا با غم عشق تو توانائی هست

خواندیم بیدل و رسوا و نگویم که نیم — هر چه گوئی ز پریشانی و رسوائی هست

اندرین واقعه بر قول تو انکاری نیست — در من از عیب و هنر هرچه تو فرمائی هست

کس نگفته است در آفاق که در عالم عشق — مثل من عاشق شوریدهٔ رسوائی هست

کس نداد دست نشان درختن و چین و چگل — که بتی چون تو بشیرینی و رعنائی هست

نویسندگان، علماء و دانشمندان دربار ملوك کرت

خواجه قطب الدین یحیی

جامی الاصل است. ابوالفضل کنیت داشت. خواهرزادهٔ شیخ الاسلام شهاب الدین جامی بود. بخدمت شیخ رکن الدین علاءالدوله سمنانی (۶۵۹ ر ۷۳۶) و شیخ صفی الدین اردبیلی رسیده و هفت مرتبه به زیارت بیت الله رفته است، از علوم معقول و منقول بهرهٔ کامل داشت از راه تدریس و تعلیم معیشت میکرد. در بین اهالی مقام مشخص و محترم داشت وفات اورا ۲۱ جمادی الاخر سال ۷۴۰ نوشته اند. در شهر هرات بیرون دروازهٔ فیروز آباد دفن گردیده است.

قاضی جمال الدین محمود امامی

مرد بسیار محترم و عالم متبحر بوده. مردم هرات اورا به چشم عزت و احترام می دیدند. مرد متقی و پرهیز گار بود شاهان کرت از او عزت و قدر دانی بسیار کردند. با

ملك معزالدين حسين كرت در پایان نامه های خود بنام او چنین امضاء میکرد «بندهٔ دولت خواه حسین کرت» وفات قاضی جمال الدین محمد در سنه ۷۸۲ هجری بوقوع پیوسته و در گازرگاه دفن شد.

خواجه معین الدین محمد جامی

نسب این عالم جید به چهار واسطه به شیخ الاسلام احمد جام (رح) میرسد. پدراو معین الدین عمر بن شمس الدین مظهر بوده. مادرش دختر ملك شمس الدین کهین بن ملك شمس الدین محمد ابی بکر کرت است.

خواجه معین الدین ازاعاظم مشایخ واکابر علمای خراسان بود. درعصرخود به وفور علم ودانش زبان زد عالم بود. اعیان وعلما پیوسته درخدمت بودند. درادب وانشاء چه نظم ونثر نیز بلاغت او شهرت داشت، در آخر عمر باخال خود ملك غیاث الدین کرت به زیارت بیت الله رفت مدینهٔ منوره را مشرف شد. پس ازمراجعت به هرات درسال ۷۸۳ بولایت جام وفات یافت. مدفنش متصل گنبد حضرت شیخ الاسلام احمدجام (رح) است.

ازاشعار واین رباعی راقید کرده اند:

ازباد صبا دلم چوبوی تو گرفت   بگذاشت مرا وجستجوی تو گرفت
اکنون زمن خسته نمی آرد یاد   بوی تو گرفته بود خوی تو گرفت

خواجه ضیاءالدین یوسف:

از خواجه معین الدین محمد جامی سه پسر مانده بود که بزرگترین آنها خواجه ضیاء الدین یوسف میباشد، این خواجهٔ بزرگ مانندپدر به کسب فضایل وعلم وحسن سلوك دربین انام مشهور بوده. علم رادرحوزه علامهٔ تفتازانی فرا گرفت درعلوم معقول ومنقول دست بزرگ داشت. درسال ۷۹۷ ھ درتبریزپدرودحیات گفت جسد اورا به جام نقل ودربرابرسرپدرش بخاك سپردند.

وجیه الدین نسفی

ازمعروف ترین علمای عهد ملوك کرت است. درزمان ملك فخرالدین قاضی القضات شهرهرات بود علم اوزبان زدعام بود، علاوه برعلوم منقول ومعقول درشعروادب نیز اوستاد بود منشآت اوشهرت کامل داشت. عهد نامهٔ که بین ملك فخرالدین ودانشمند بها در مغول مبادله گردید ازمنشآت اوست. تقوی او کمتر بوده وحتی میگویند برخلاف ملك فخر الدین

با امیر یساول ودانشمند بها دررؤسای مغول سروکاری داشت ، ازاشعار اواین قطعه را درتاریخ فوت ملك شمس الدین کرت ثبت کرده اند :

بسال ششصد وهفتاد وشش مه شعبان   قضاز مصحف دوران چوبنگریست بفال
بنام صفدر این اثیان محمد کرت   برآمد آیت والشمس کورت درحال

امیر حسین حسینی

امیرحسین بن عالم بن ابوالحسن الهروی معروف به فخرالدین سادات اصلاً از کوهستان غوراست (۱)

از عرفا وعلما وشعرای نامداری قرن هفتم هجریست همانست که هفده سوال نظم کرده وشیخ محمود شبستری « گلشن راز » خودرا درجواب آنها سروده است . چنانکه در تذکره ها توضیح شده مولد اوناحیت « گزیوهٔ » غور است مریدشیخ شهاب الدین سهروردی بود وبه خدمت شیخ بهاء الدین ذکریای ملتانی متوفی در ٦٦١ هجری راکه خلیفه شیخ سهروردی بود مشرف گردیده درسال وفات او اختلاف است برخی ۷۱۸ بعضی ۸۱۹ ودیگری ۷۲۳ نوشته است . آثار امیر حسینی هروی تاجائیکه محفوظ مانده قرارذیل است :

کنز الرموز این کتاب مثنوی عرفانی است که درحدود ۷۵۰ بیت میباشدو بااین بیت

باز طبعم راهوای دیگراست   بلبل جانرا هوای دیگر است

۲ـ زادالمسافرین: این کتاب نیزمثنوی عرفانی میباشد که درحدود ۱۲۵۰ بیت دارد آغاز آن چنین است : —

ای برتراز آنهمه که گفتند   وآنها که پدید یا نهفتند

۳ـ سی نامه :این مثنوی اگرچه شامل سی نامهٔ عاشقانه وحاوی مراتب واحوال عاشق ومعشوق میباشد . ولی خلاصهٔ عرفان وسیر وسلوك است . درحدود یکهزار و دوصدبیت دارد . این فردآغاز اوست :

سرنامه کنم نامه‌خدائی   که نتوان گفتنش چون وچرائی

٤ـ پنج گنج :— که عبارت ازپنج قصیدهٔ میباشند . آغاز هریك ازقصاید آن را بنست :

---

(۱) صاحب حبیب السیرمولداورا گزیو' می نویسد وشایداصل آن گزو باشدو هم نام جداورا ابی الحسین می نگارد.

آغاز گنج اول : —

مرا از عالم توفیق مژده میرسد الا　　برانم زورق تحقیق بسم‌الله مجری ها

آغاز گنج دوم : —

رفت روز نشاط و عیش و سرور　　وقت عذر آمد ایها المغرور

آغاز گنج سوم : —

طلب ای سالکان راه بقاء　　طرب ای ساکنان کوه بقاء

آغاز گنج چهارم :

چو تقدیر قسمت خدا می کند　　مگر آن چه این کرد چرا می کند

آغاز گنج پنجم:

ای ترا در روز فطرت ای بنی آدم خطاب　　چند باشی همچو حیوان در هوای خورد و خواب

۵ - نزهة لارواح :- این کتاب مرکب از نظم و نثر می باشد و نیز درمطالب عرفانی و تصوف است در سال ۷۱۱ تالیف شده و در حدود دو هزار بیت دارد چنین آغاز میشود :

بسمله سبحانك ، عرفناك حق معرفتك انه هوالموفق المعین والسلام علی من اتبع الهدی ، نظم :

به توفیقش چو روشن دیدم آواز　　سخن را هم بنامش کردم آغاز

بگو ای مرغ زیرك حمد مولا　　که هست او را سپاس ومنت اولی

سپاس بی قیاس و منتهاء ، بی همتا ملکی را که ملکش بی انباز است و درگاه لطفش درگاه و بیگاه .. الخ ..

ختم نزهةالارواح را به این فرد می نماید :

در آن ساعت که می کردم تمامش　　نهادم نزهةالارواح نامش

مولانا سعدالدین تفتازانی- سعدالدین مسعود بن عمرالتفتازانی که از

بزرگترین علمای متبحر افغانستان در قرن هشتم است در ماه صفر سال ۷۲۲ هجری قمری

در قریه الرجال تفتازان از اعمال نساء (میمنه) متولد گردیده . از اوایل عمر آثار نبوغ در اومشاهده میشد . هنگامیکه به تحصیل علوم پرداخت درمدت کمی ازعلمای بزرگ زمان خود سبقت جست ، درشانزده سالگی به تصنیف و تالیف آغاز کرده شرح زنجانی را در صرف نوشت . پس از آن کتاب مطول خود را که از بهترین آثار اوست بنام ملك معزالدین حسین کرت انشاء کرد . بعد مدتی در خوارزم متوطن گشت و در آن مختصر تلخیص خود را بنام جانی بیك خان حکمران قبچاق از احفاد مغول تالیف کرد .

هنگامیکه امیر تیمور کورگان عزم تسخیر خوارزم کرد ملك محمد سرخسی پسر خرد تر ملك معزالدین حسین به برادر زادهٔ خود ملك پیر محمد بن ملك غیاث الدین پیرعلی آخرین امیر دودمان کرت که با امیر تیمور بود . پیام داد که هرگاه خوارزم فتح گردد باید مولینا سعدالدین مسعود تفتازانی را بسرخس روانه دارد پس از فتح خوارزم ملك پیر محمد به اجازهٔ امیر تیمور مولینا را به سرخس فرستاد امامو قعیکه امیرتیمور به سمرقند باز گشت علماء و فضلای سمرقند که شهرت و تبحر مولینارا در علم و فضیلت شنیده بودند عرض کردند . که امیر ماحصل تمام ولایت خوارزم رابه سرخس فرستاد چون امیر تیمور تفصیل خواست گفتند مطلب ما فرستادن علامهٔ تفتازانی است به سرخس که تا کنون چون عالمی کمتر بیاد است . امیر تیمور که مطلب را حالی گشت زمانی جهت احضار علامه به سرخس فرستاد . بدواً علامهٔ تفتازانی به بهانه سفر حجاز حرکت بسوی سمرقند را رد کرد اما هنگامیکه فرمان ثانی امیر تیمور جهت احضار اوحاضر گشت ناچار بسوی سمرقند روان گشت و مدتی در آنجا به افاده علم ودانش پرداخت می گویند امیرتیمور احترام را در بارهٔ او از حد اعتدال گذرانیده چنانچه در هر مجلس اورا برتوشك خود می نشانید و هنگام رفتن مولینارا تادم درب مشایعت میکرد وفات علامه سعدالدین مسعود تفتازانی در بین سنوات ۷۹۱ و۷۹۷ واقع شده ودر شهر سرخس مدفون گردیده است آثار و تالیفات او در علوم عقلی و نقلی اشتهار کامل دارد . آثار او در صرف و نحو و تفسیر و منطق ومعانی و بیان بزبان عربی است . در ترکی هم دسترس داشت و بوستان سعدی را درین زبان به نظم درآورد .

سیفی هروی ترجمهٔ حال سیفی هروی که یگانه مؤرخ دربار ملوك کرت و صاحب تاریخ معروف است . از کتب و تذکره ها کمتر بدست می آید . اما خود در کتاب تاریخ خویش که به کلکته درین تازگی ها طبع شده ، شمهٔ از حالات خود را مینگارد .

از مقدمهٔ کتاب تاریخ سیفی معلوم میشود که اسم مؤلف «سیف» و نام پدرش محمد بن یعقوب هروی است . سیف در عهد ملك فخرالدین کرت و ملك غیاث الدین کرت (۷۷۱ - ۷۸۳) در هرات میزیسته و کتابی هم در علم اخلاق موسوم به مجموعهٔ غیاثی بنام ملك غیاث الدین تالیف کرده است .

تالیف این کتاب سبب معرفی او به دربار ملك غیاث الدین گردیده و پس از آن حسب الفرمایش او به نگارش تاریخ خود پرداخته است . طوریکه خود سیف اشاره میکند در تاریخ خود از واقعات ۶۱۸ هجری که شروع حملهٔ چنگیز برآسیای میانه میباشد کرده و دارای ٤ صد ذکر بوده است .

پس از سلطان غیاث الدین کرت مشوق وحامی بزرگ دیگر سیفی در نگارش این تاریخ خواجه شهاب الدین شهاب دبیر و منشی ملك غیاث الدین بوده چنانچه خودش بدین امر اشارة میکند میگوید که شهاب منشی از بزرگان علم دوست وهنر پرور است .

سیفی هروی درموقع نگارش تاریخ خود مطابق تذکار خودش از تاریخ نامه هرات مولفهٔ شیخ ثقت الدین عبدالرحمن و تاریخ علائی وجهان کشای جوینی وطبقات ناصری واخلاق خانی که درعهد چنگیز یا پسر اواو کتای قا آن نوشته شده بود ، واز تاریخ غازانی مولفه خواجه رشیدالدین فضل الله وزیر وچندین کتب دیگر که درباب خراسان نوشته شده ونویسنده از آنها نامی نمی برد استفاده کرده است.

طوریکه سیفی خودش ادعا میکند درنگارش واقعات راست گو ومعتمداست ودر اکثر جاها واقعات راچشم دید خودنشان میدهد . وهم درجائی می نویسد که مؤلف کتاب دیگری درنظم موسوم به نامه داشته که تعداد ابیات آن به ۲۰ هزار بیت میرسیده وآنرا بنام جمال الدین محمد سام سر دار دلاورومدافع بزرگ هرات درتهاجم چنگیز خانی نوشته بوده است . وهم توضیح میکند که شاهنامه او مصور بوده . امیر یساول وبوجای او را

محبوس میکند و بوجای ازمشاهده آن کتاب که سراسر رزم نامه دلاوران غور افغان درمقابل مغول بوده ، متاثر گردیده شاعر وناظم آن یعنی سیفی هروی را باهفتادو هشت تن دیگر از اسیران محکوم به قتل میکند .

اماخوش بختانه بعداً سیفی بایکی از دوستان دیگری بنام حسن مغرب معاف و از مرگ نجات می یابند .

سیفی علاوه برتاریخ مشهور و کتاب منظوم شاهنامه خود هشتاد قصیده وصدو پنجاه قطعه دیگر در مدح ملک فخرالدین کرت داشته است . طرز نگارش سیفی درتاریخ اوخیلی شور انگیز باانسجام وعاری از تکلف وتعقید است . وقایع چشم دیدخودرا بادقت رسم میکند واین اثر اودر جمله دیگر آثار مختلف ادبی و تاریخی افغانستان از بهترین وقیمت دارترین آثارملی ماست متاسفانه دربارهٔ این مؤرخ وشاعر بزرگ قرن هفتم فعلاً معلومات بیشتری دردست نیست .

شیخ زین الدین تایباوی

شیخ زین الدین ابوبکر که از تایباو من اعمال هرا تست از اجلهٔ عرفای افغانستان درقرن هشتم میباشد اوایل زندگانی او معلوم نیست آنچه مسلم است اینست که درجوانی از کلیه علوم منقول ومعقول بهره‌ور بوده وعلوم ظاهری رااز مولینا نظام الدین هروی که ازعلماء عرفای بزرگ معاصروی بوده آموخته است . ازپارسایان وزهاد معروف آنزمان کسانیکه بشرف صحبت این شیخ بزرگوار رسیده یکی خواجه محمد پارسا ودیگری خواجه بهاءالدین نقشبند قدس سره بوده است ، جمعی دیگر از علماء وفضلای بزرگ بردانش وتقوای شیخ عقیده‌مند بودند که ازجمله یکی میرسیدشریف جرجانی ودیگر مولینا سعدالدین مسعود علامهٔ تفتازانی میباشد ، خواجه بهاءالدین نقشبند درباره شیخ میگوید (شیخ را مانند بحری یافتم در عرفان)این حکایت اودربارهٔ حافظ شیرازی معروف است ، هنگامیکه شیخ زین الدین تایباوی درسفر حج بشیراز رسید مخالفین خواجهٔ شیراز دربارهٔ این بیت او غوغائی برپا کرده‌بودند .

گر مسلمانی همین است که حافظ دارد   آه اگر ازپی امروز بود فردائی

ومیگفتند که حافظ بمعاد قایل نیست باید فتوای قتل اوصادر شود ، خواجه مضطرب گردیده نزد شیخ پناهنده شد . شیخ تایباوی فرمود که بیتی مقدم برین مقطع بسرای تااین

مقطع مقول قول دیگری گردد ودرین‌صورت نقل کفر نمیشود خواجه چنین کرده، واین بیت را ماقبل مخلص خود قرار داده : —

این‌حدیثم چه‌خوش آمد که‌سحر گه‌میگفت　　بر در میکدهٔ با دف و نی ترسائی

ازامرا وسلاطین معاصر شیخ ، ملوك کرت ومخصوصاً ملك غیاث الدین پیرعلی بوده شیخ اوائل دورهٔ تیمور رانیز یافته وامیر تیمور درذی الحجه سال ۷۸۲ هنگامیکه‌به عزم حمله به‌هرات به‌تایباد رسید ، شرف تقرب شیخ راحاصل کرد حضرت‌شیخ زین الدین قریحهٔ شعر نیز داشته واین رباعی ازو بیادگار مانده است : —

افراز ملوك را نشیب است بترس　　درهر دلکی ازتو نهیب است بترس

با خلق ستمگری کنی نندیشی　　درهرستمی با تو حسیب است بترس

به‌اختلاف مؤرخین وتذکره نویسان شیخ تایبادی‌این‌رباعی رابه تیمور یابملك غیاث‌الدین کرت فرستاده است شیخ به‌روزپنجشنبه سلخ محرم سال ۷۹۱ ه وفات کرده وعمادزوزنی درتاریخ مادهٔ وفات اوسروده است : —

سنه احدی و تسعین بود تاریخ　　گذشته هفتصد از سلخ محرم

شده نصف النهار از پنجشنبه　　که روح پاك مولینای اعظم

سوی خلد رفت و ملائک　　همه گفتند از جان خیر مقدم

یکی دیگر ازشعرای معاصر آنرا چنین ساخته است :

تاریخ وفات قطب او تاد　　یك نقطه بنه به آخر ضاد

دورۀ سوم

فصل سوم

ادبیات در دورۀ تیموریان

مقدم در اوضاع عمومی سیاسی و ادبی این دوره اگرچه معمولاً باید دورۀ سوم تاریخ افغانستان که از حملۀ چنگیز تا سقوط تیموریان یعنی عهد چغتائیان وملوک کرت وتیموریان را احتوا میکند در یك فصل نوشته میشد. چون هر یك ازین عهود درقسمت اوضاع سیاسی و ادبی خود امتیازات و اختصاصات جدا گانه دارد آنهارا به فصول سه گانه تقسیم ومعرفی کردیم که در فصل آن خوانده شد اینك فصل سوم را مطالعه مینمائیم

این فصل که آن نهم هجری را در بر دارد، از هر دو نقطه سیاسی و ادبی بادو فصل گذشته اختلاف بارز دارد.

امیر تیمور جهان کشای بزرگ مغولی پس از چنگیز که در تاریخ به چندین نام از قبیل امیر تیمور کورگان امیر تیمور لنگ یاد میشود، پسر امیر ترغای است. اگرچه مؤرخین نسب اورا بخاندان چنگیز رسانیده اند اما صحت این مدعا چندان معلوم نیست. تیمور که بتاریخ ٧٣٦ در یکی از قرای شهر کش (شهر سبز حالیه واقع در جنوب سمرقند برسر راه بین این شهر و بلخ) متولد شده و درمیان طائفۀ برلاش که اقربای او بودند بسر برده است. اوایل زندگانی امیر تیمور درست معلوم نیست شهرت تیمور از حدود سال ٧٦١ در تاریخ شروع میشود. ودر همین سال بود که در دستگاه امیر حاجی برلاس تغلق که باراول به ماوراءالنهر لشکر کشید مقابله نمود. باری پس از یك سلسله حادثه جوئی امیر تیمور با امیر حسین قرغنی فرمان فرمای ماوراءالنهر بخدمت ملك معزالدین کرت پیوستند. چون تغلق تیمور فرمان روای کاشغر آن دو امیر مغول را از ملك معز الدین خواست تیمور وامیر حسین به قندهار گریخته از آنجا به سیستان آمدند والی سیستان به آنها تاخت ودرین گیرو دار تیمور چند زخم بر داشت از جمله پاشنۀ پای او مجروح گردید، دو انگشتش ساقط شد. پای راستش چنان صدمه دیده بود که هیچوقت بحال طبعی بر نگشت وازین سبب همیشه می لنگید و به همین مناسبت است که او را بنام تیمور لنگ یاد کرده اند.

خلاصه اقتدار وسلطهٔ تیمور تا سال ۷۷۰ هجری در سراسر ماوراءالنهر و کاشغر پهن گردیده فرمان روای مقتدر شد ویك سال بعد ازآن بودکه در قوریلتای بزرگ سمرقند ملك غیاث الدین پیر علی کرت را جهت اطاعت طلب نمود وغیاث الدین دعوت او را رد کرد . چون ملوك الطوائفی های عصر چغتائیان از یکطرف ولشکر کشی های تیموراز طرف دیگر قوت وقدرت اداری مملکت راضعیف گردانیده بود ومقاومت ملك غیاث الدین پیرعلی عزم تیمور را در مغلوب ساختن او بیشتر راسخ کرد ، اگرچه در اخیر تیمورصلاح در آن دید که خواهر زادهٔ خود را در ۷۷۸ به ملك غیاث الدین پیر علی بدهد ، اما بالاخره در سال ۷۸۲ از اغتشاش و ضعف خراسان (افغانستان)استفاده کرده وچون دیگر از جانب خوارزم دهشتی نداشت در اول تا بستان میرانشاه پسر ۱٤ سالهٔ خود را بایك عده از بزرگان امرای خویش به حمله برخراسان فرستاد وپس از آنکه مقاومت لشکریان ملك غیاث الدین کرت را در نیشا پور از هم شکست ازراه خواف متوجه هرات گردید در ابتدا حصار پوشنگ وبعد پس از چهار روز محاصره هرات را غارت کرد . بدینصورت ملوك کرت هرات سقوط کرد وجای اورایك سلسله امرای دیگر گرفت که بنام تیموریان هرات یاد میشوند .

شاهرخ فرزند تیمور که در زمان پدر مدت دوازده سال حکومت هرات وخراسان را داشته وتحت نفوذ تهذیب ومدنیت خراسانی قرار گرفته بود ، جانشین پدر گردید مرکز سلطنت را ازسمرقند به هرات انتقال داد .شاه رخ که گفتیم حتی در زمان حیات پدربه کلی خراسانی شده بود ،یکی از شاهان بزرگ افغانستان است که علاوه برتقوی وعدالت وصلح جوئی سلطان بسیاربخشنده علم دوست وادب پرور وهنرمند بود .بسیار از خرابیها که بدست پدرش در افغانستان و حتی در سراسر مملکت محروسهٔ او واقع شده بود دوباره مرمت کرد ، در مدت چهل وسه سال (۸۱۷ـ ۸۵۰هـ) سلطنت ،هیچوقت بکشور کشائی اقدام نکرد،وهر وقت که جنگی واقع میشد بانهایت سیاست ورشادت جنگیده فاتح میگشت .خود او مردی شاعر مشرب وخوشنویس بود ، هرات در عصر او از نقطهٔ نظر علم وادب دو باره احیا گردیده علاوه برآنکه کتابخانهٔ بزرگی بامر شاهرخ درآن تاسیس یافت مرکز اجتماع علماء وادبا و شعرا ونقاشان و خوش نویسان گردید

ومخصوصاً در عصرشاهرخ یك عده از بهترین کتب تاریخی زبان دری بتشویق وامر آن شاه هنر دوست تالیف یافت واین کار در عهد فرزندان او نیز دنباله پیدا کرد .

چون مطلب ازنگارش تاریخ ادبیات است با کلیه شاهان تیموری هرات کاری نداریم تنها اینقدر میگوئیم که بعد از وفات شاهرخ از (۸۵۰تا۸۷۵) و همچنین پس از مرگ ابوالقاسم بابر از (۸۵٦ تا ۸٦۱) و بعد از مرگ سلطان ابوسعید از(۸۷۳ تا ۸۷۵) کشور افغانستان صحنهٔ خونین جنگها وقتل و غارت گیریهاو کشمکش بود . اما از ۸۷۵ به بعد که خوشبختانه سلطان حسین بایقرا به تخت سلطنت جلوس کرد مجدداً آسایش و امنیت کامل در سراسر خراسان وماوراءالنهر برقرار گردید و تقریباً در مدت سی‌و پنجسال حکمروائی او (سلطان حسین بایقرا در ۹۱۱ وفات کرده است) بهترین آثار منظوم در کشور ما بوجود آمد .

از اختصاصات قرن نهم افغانستان یکی انبساط عقاید متصوفه است که درسراسر شرق وغرب حکومت تیموریان هرات رواج بلیغ یافت . تیموربه‌درویشان و بزرگان خانقاه‌ها احترام کامل بجا می‌آورد . و ملاقات باشیخ زین‌الدین ابوبکر تایبادی را مقدمهٔ فتوحات خویش میدانست این رویه را اعقاب تیمور پیروی کردند . فرقهٔ نقشبندیه که دراواخرقرن هشتم انتشار و انبساط زاید الوصفی در بین دیگر فرق صوفیه پیدا نموده‌ومجدد آن طایفه خواجه بهاءالدین عمر بخاری (متوفی به سال ۷۹۱ هـ)میباشد . در قرن نهم در تمام بخارا تا اقصای خراسان و بعدها درهند وستان بسط تمام حاصل نمود .

سلاطین بعد از تیموریعنی شاهرخ و میرزا ابوسعید وسلطان حسین بایقراءهمه سرارادت و تکریم به آستان مشایخ این سلسله نهاده فوزو فلاح دو دنیا را از انفاس قدسیهٔ ایشان چشم میداشتند . اگرچه در نیمهٔ دوم قرن نهم یعنی پس‌از مرگ شاهرخ بواسطهٔ بربریت ازبکان از طرف ماوراءالنهر و بواسطه خصومت ترکمانان ازطرف مغرب و فارس ضربات سخت بر پیکر سلطنت تیموریان افغانستان قهراً وارد میشد معذالك دربارهرات یعنی مرکز سلطنت آنوقت افغانستان کانون اعمال علمی وادبی بوده شعرا و علماء وادبای نامداردرین نیمهٔ دوم این قرن درافغانستان بظهور رسیدند . مخصوصاً پس از شاهرخ چهارنفر ازین پادشاهان در تاریخ علم و ادب شهرت بسزا دارند . این چهارسلطان عبارتند ازالغ بیگ

(مقتول ۸۵۳) میرزا ابو سعید (مقتول سال ۸۷۳) ، میرزا ابو القاسم بابر (متوفی ۸۶۱) وسلطان ابوا لغازی حسین بن منصور بن بایقراء .

دوکتور مارتن محقق اروپائی در کتاب معروف خود راجع به صنایع شرق از سلاطین تیموری هرات جسته جسته چنین توصیف می کند : « از دستگاهی که تیمور و اعقاب او برپا کردند ، صنایع مستظرفه را به حد کمال رسانیدند ، این شهزاده گان را وحشی و صحرائی نباید دانست . بلکه جماعتی بودند شهرنشین و لطیف طبع که صنایع ظریفه را نه از راه تظاهر و تفاخر بلکه محض خاطر نفیس صنعت و هنر را دوست میداشتند. در فواصلیکه مابین جنگهای آنان اتفاق می افتاد در صدد تنظیم و تکمیل کتابخانه ها بر می آمدند و اشعار شعراء را مدون میساختند بلکه خود هم اشعاری میسرودند که بر اشعار شعرای درباری رحجان داشت . سلطان حسین میرزا شاعر حقیری نبوده غزلهای او بزبان ترکی از بعضی غزلیات شعرای معروف برتری دارد ، حتی درساختن شعر فارسی و عربی نیز باجامی رقابت میکرد . طرز زندگانی متمدن و بسیار لطیف اینطایفه از بسیار جهات شهزادگان اروپارا بخاطر می آورد که در همان عصر و زمان در آن اقلیم میزیسته و تا اواخر قرن هجدهم مسیحی در خاک فرانسه وجود داشتند . بلکه جنبهٔ ادب پروری سلاطین تیموری بمراتب از آن ها بالاتر بود شاهرخ بایسنغر ، الغ بیگ ، وسلطان حسین میرزا در کتاب دوستی نه تنها از مشوقین علم دوست اروپا که با آنها معاصر بودند سبقت داشتند زیرا اینان نه فقط کتاب جمع میکردند بلکه آنرا بوجود می آوردند بایسنغر بن شاهرخ و سلطان حسین بایقرا اسلوب جدیدی در کتاب نویسی بوجود آوردند که بیشتر جنبهٔ اشرافیت داشت . هم محکم و هم ظریف بود . زیبا ترین نسخ خطی اروپائی جز در مواردی بسیار معدود نمی تواند با این کتابهای شرقی از حیث ظرافت رقابت نماید » .

انتشار ووسعت علم و ادب در دربار سلاطین تیموری افغانستان از تعداد فراوان شعرا و نویسندگان که در آن قرن بوده اند معلوم میشود . تنها مؤلف حبیب السیر که شرح حال و ترجمهٔ زندگانی شعرای معروف عصر هر پادشاه را در پایان هر فصل تاریخ او ذکر میکند در حدود ۲۱۰ تن ازین سخن گویان را بشمار آورده که بیست و سه تن از آنها مخصوص عصر تیمور و مابقی همه متعلق بسلاطین بعد از او هستند . تنها بایسنغر بن شاهرخ که در حیات پدر در جوانی در هرات وفات یافت متجاوز از چهل نفر از

شعرا ، علما ، خوشنویسان ، صحافان ونقاشان را به دور خود جمع کرده بود تا برای کتابخانهٔ او کتب بسیار نفیسی تهیه نمایند . عصر تیموریان ومخصوصاً اخیر دورهٔ آن از نقطهٔ نظر کثرت شعرا درخشان است اما معناً در ادبیات این دوره انحطات و تنزل فاحش دیده میشود . زیرا در نثر قرن نهم زوال رونما گردید . در نظم وغزلسرایان به تقلید شعرای معروف قرن هشتم بسیار پیدا شدند که متانت وقدرت آنها را نداشتند تنها در میان ایشان میتوان مولانا نورالدین عبد الرحمن جامی سبک جدیدی در نظم بوجود آورد . اما در نثر سبك مخصوص که اخیر در دورهٔ مغول پیدا شده بود وعمدهٔ آن مغلق نویسی و کثرت استعمال کلمات ولغات عرب به سیاق تاریخ عجم وتاریخ وصاف بود ، در قرن نهم متروك مانده وبجای آن سبك دیگری پیدا شد که میتوان مخترع آن ملاحسین واعظ کاشفی هروی را خواند وهمان سبك اوست که تا مدتهای دیگر نه تنها در افغانستان بلکه در فارس نیز ادامه پیدا کرد. اساس این سبك بر استعارات وتشبهات وکنایات بسیار قرار گرفته واز حیث الفاظ وترکیب جملات با سبك دورهٔ اخیر مغول اختلاف کلی دارد یعنی از آن غلظت وتکلف بی جای آن دوره عاری است در نظم تنها فن و صنعت معمی درین عصر ظهور کرد . ودانشمندان وشعرای بزرگ حتی مولانا جامی ومولانا حسین معمائی وغیره درین فن رسائل زیاد نوشتند .

مولانا یحیی سیبک

صاحب حبیب السیر اورا از افاضل دیار خراسان در قرن نهم هجری می خواند ودولت شاه سمرقندی وی را بنام مولانا یحیی سیبک نیشاپوری در تذکرهٔ خود ثبت کرده است بهر حال سیبک از شعرای نامدار عصر زمامداری شاهرخ میرزا بوده ودر نظم ونثر از استادان زمان خویش بشمار میرفته است . نخست در اشعار « تفاحی بعداً فتاحی واخیراً خماری واسرازی تخلص نمود . در علم عروض وبدیع وبیان درس میگفت ودرین علوم شعرائی مانند درویش منصوری وغیره به نزد وی شاگردی کرده اند .دیوان مرتب او در دست نیست . از مولفات منثور وی یکی « شبستان خیال » ودیگری « حسن ودل » مشهور است در خوشنویسی نیز از معاریف زمان بوده . بر روایتی در ۸۵۱ ودر روایت دیگر سنه ۸۵۲ وفات کرده است .

از غزلهای او به تخلص فتاحی این مطلع را ثبت کرده اند —

ای که دور لاله ساغر خالی ازمی میکنی رفت عمر این داغ حسرت رادوا کی میکنی
همچو بلبلهای وهوئی کن که برخواهدپرید مرغ روح از شاخسار عمر تا هی میکنی

واز جملهٔ غزلهائی که به تخلص اسراری سروده این بیت است :—

ارهٔ برگ کتب ای نیك بین زان تیزشد تا برد بیخ نهال عقل وایمان شما

واز غزلهای سراپای او به تخلص فتاحی این غزل معروف است :—

غزل

تو ای سرخیل مهرویان چه نامی ملك یا حور یا رضوان کدامی
چو در بستان خرامی سرو نازی مهی هرگاه بر بالای بامی
مرا رخسار و زلف تست مطلوب انیس قوت جان صبح و شامی
نسیما بگذری گر بر دیارش مبلغ عند معشوقی سلامی
گل اند ر غنچه تر دامن بود لیك دریده جامه را در نیك نامی

وازرسائل منظوم مولانایحیی سیبك یکی تعبیر خوابست که به این فرد شروع میشود :—

ای برون وصفت ز تعبیر و کلام داور بیدار روحی لاینام

سید شرف الدین رضای سبزواری

مرد صاحبدل و بانسب بود .شعرنیکومیگفت و در عهد سربداران مخصوصاً در زمان خواجه علی مؤیدوزارت داشت. درایام سلطنت شاهرخ میرزا سید شرف الدین کفیل مهمات سلطنتی در سبزوار بود .باری در زمان وزارت خواجه غیاث الدین پیر احمد زندانی شد .

در سنه ۸۵٦ بدست بعضی از اشرار بشهادت رسید . قصاید و غزلیات اوشهرت دارد .

به استقبال این غزل امیر خسرو:—

ماتشنهٔ در دیم دوارانشناسیم ما تشنهٔ در دیم صفارا نشناسیم

غزل

تا چند ز مستی سر و پا را نشناسیم
اورا نشناسیم خدا را نشناسیم

مایوسف جان را به دو سه قلب خریدیم
معذور همی دار بهارا نشناسیم

نه مفتی دینیم و نه قاضی ولایت
ارباب صفت مردریارا نشناسیم

میریم و سلام امرا را نگزینیم
سوزیم وفریب وزرارا نشناسیم

در ملك فنا ما و تو موجود نبا شد
ایخواجهٔعارف توو مارانشناسیم

ایخواجه درین کوی که ما را طلبی تو
مطلب که به جز کوی رضا را نشناسیم

کاتبی نیشاپوری

اسمش محمد و نام پدرش عبد الله بوده . از مولاناسیمی تعلیم خط وخوشنویسی گرفت ودرین فن هم مانند سایر کمالات معنوی استاد گشت .وبه همین واسطه در شعر کاتبی تخلص میکرد پس ازمدتی از نیشاپور بهرات آمد دراوایل اورا باشهزاده بای سنغر بن شاهرخ تقرب بود اما در اثر حسادت وشکایت رقیبان منزلت خود را در آن دربار از دست داده از هرات برون رفت تاآنکه به شروان رسید ملك آنجا اورا مقرب داشت . از آنجا هم دل تنگ گردیده عزم آذربایجان کرد وقصیدهٔ در مدح ملك اسکندر بن قرایوسف سرود . چون بن قرایوسف به لطف کلام او پی نبرد آزرده خاطر گردیده وارد اصفهان شد . و در آنجا بصحبت خواجه ضاین الدین دلخوش گشت . بالآخره ازآنجابیرون آمدهوارد طبرستان شد ودر استرآباد اقامت گزید ، تاآنکه در سنه ۸۳۸ یاسنه ۸۳۹ بمرض طاعون وفات یافت این قطعه رادرحال احتضار سرود : —

استرآبادی که خاکش بود خوشبو ترز مشك
ذاتش قهر و با گردید تا کهان خراب

آتش اندر بیشه چون افتدنه ترماند نه خشك
و ندر آن از پیرو برناهیچ تن باقی نماند

مولانا محمد کاتبی علاوه بردیوان قصاید وغزلیات وقطعات چندین مثنوی نیز دارد . ازآنجمله یکی مثنوی مجمع البحرین ودیگری (حسن وعشق) است همچنین مثنو یهای

دیگر او ناصر ومنصور (یابه قول حبیب السیر ناظرومنظور)وبهرام و گل‌اندام ، ومحب ومحبوب نام دارند . این غزل از وست :-

(غزل)

دیدم بخرابات سحر که من مخمور　　خورشید قدح پیش مهی بر طبق نور
سلطان خرابات بویران شده نزدیک　　نزدیک نشینان حرم صف زده ازدور
عیسی نفسی بود درآن مجلس تجرید　　بگرفت مرادست که‌ای عاشق مهجور
از گوش بکش پنبهٔ غفلت چوصراحی　　تسبیح شنو ازدل هر دانهٔ انگور
درحشر که بی نور شود مشعل خورشید　　روشن شود آتشکدهٔ مازدم صور
منشور من ای کاتبی ازعرش نوشتند
اینک قلم ولوح گواه خط منشور .

بابا سودائی که اکثر از تذکره نویسان اورا به‌لقب املح الشعرا یاد کرده اند از شعرای درجه دوم نیمهٔ اول قرن نهم هجری است . ازسلاطین تیموری عمر شاهرخ بن بایسنغر رادریافت نموده واسم وولدش معلوم نیست مولد او ابیورد است . درشعر ابتدا خاوری تخلص میکرده اما بعداً سودائی تخلص گذاشته است تذکره نویسان میگویند که‌در اواسط حال به جذبهٔ رسیده و چندین سال درویشانه‌سروپا برهنه دردشت‌خاوران آواره گردیده ودرآن حال به‌بابا سودائی معروف گشته است . چون به حال خود باز گشته به‌همان شهرت خویش دراشعار مابعد سودائی تخلص کرده است .

بای‌سنغر بن شاهرخ به‌سودائی محبت وافرداشته‌وشاعرسودائی مانیز آن شهزاده محبوب رادرقصاید خویش مدح وستایش بسیار کرده است . شاهرخ میرزا نیز خاطر او رابسیار میخواست چنانچه میگویند بابا سودائی در ابیورد دردهی موسوم به‌سکان زمینی داشت همسایه گان ازمردمان موسوم به‌جائی قربانی کشت وحاصل اوراخراب‌وتاراج میکردند

بابا سودائی منظومهٔ شکایت ازین حال وقصیدهٔ درمدح شاهرخ نوشته بدرالسلطنه هرات فرستاده بعضی از اشعار آن منظومه اینست : —

ملك ویران شود از جانقی جان قربان — وز تولیتاق بد میر محمد تو قان
. . . . — کردهٔ دزد دغا پیشهٔ بی نام و نشان
درد ماغ همه شان فکر کلات وخرسان — در خیال همه شان ذکرخروج و طغیان
نایب دست چپار نیست بگوسعد الملك — بردم اسپ گره از چه زند تا بستان
هست داناو دلیل همه مولا قاسم — خوش دلیلی است(اذا کان عرفا) برخوان
پادشاها بکن این قوم مخالف رادور — یا بکن کوه کلات چون فلك را ویران

ودرختم منظومه دعای دولت شاهرخ را چنین میکنند : —

نیك خواهان ترا دولت بر لاسی باد — بدسگالان ترا محنت جانی قربان

بابا سودائی اصلاً شاعر قصیده سرا بوده امادرغزل نیز طبع وقریحهٔ ملیح داشته است ، بشهادت کتب وماخذ اشعار لطیفه وظریفه بسیارسروده ودیوانی هم ترتیب داشته است ، امروز دیوان اودردست نیست . بنابرآن این غزل ازاو نقل میشود : —

(غزل)

عنبرت خال ورخت وردوخطت ریحانست — دهنت غنچه ودندان در و لب مرجانست
گوهرت نطق وزبان طوطی وفندق انگشت — زنخت سیب وبرت سیم ودلت سندانست
پیش دندان تودربحر بدر و یشی در — گوش بگرفت که درویشی درو یشانست
فرقت روی توزاندازهٔ طاقت بگذشت — بیش ازین صبرندارم کرم از مردانست
میدهد جان بیکی بوسه دل سودائی — گفتمش دل ندهی گفت که دل سلطانست

بابا سودائی عمر دراز یافته ازهشتاد سال بیشتر زنده گی کرد در۸۵۳ هجری قمری درابیورد وفات نموده درقریهٔ سکان مدفون گشت .

عارفی هروی: اسمش محمد ودرشعر تخلصش عارفیست . درنزد مؤرخین وتذکره نویسان لقب سلمان ثانی داشته . ازشعرای اواسط قرن نهم افغانستان ومعاصر سلطان شاهرخ است . دیوانی داشته ازقصاید وغزلیات و مقطعات نام پدر وسنهٔ فوت اوتاکنون بدست نیامده ، ازآثارمنظومهٔ اوغیر ازدیوان این دو مثنوی رابدونسبت میدهند :

۱ـ نظم کتاب (مالا بد حنفی) (۱) که بنام خواجه پیر احمد بن ابواسحق وزیر معاصر خویش سروده.

۲ـ مثنوی گوی وچوگان :

وفات او در هرات اتفاق افتاده واین ابیات از مثنوی گوی وچوگان او نمونه است :ـ

هر گاه در عرق شدی غرق | باران بودی و در میان برق
آویخته سر بسر از دم او | بگریخته آذر از سم او

این غزل هم از اوست

از غمزهٔ جادوی توچون یافت اشارت | نقد دل و دین چشم تو بربود بغارت
ای خسرو خوبان بگدایان نظری کن | درویش نواز یست گل نخل امارت
دیرینه سرا نیست جهان دور زشادی | این کهنه رباطیست مبراز عمارت
گلگونهٔ رخسار زخوناب جگر ساز | در مذهب عشاق جوانیست طهارت

گر عارف بیدل شده راینده شماری
از صدق دعا گوی بود روز شمارت

مولانا بدخشی: از جملهٔ فضلا و شعرای اواسط قرن نهم هجری افغانستان است با میرزا الغ بیگ بن شاهرخ (۸۵۰ ـ ۸۵۳) معاصر ودر شهر سمرقند به دربار این امیر تیموری مقرب بوده است . مدایح وقصایدی غرا در صفت آن سلطان سروده دیوان او در عهد خودش شهرت کامل داشته . از قصایدی که در مدح الغ بیگ سروده این دوبیت نمونه آمد :ـ

ای زلف شب مثال تر ادر بر آفتاب | از شب که دیده سایه که افتد بر آفتاب
زاغیست طرهٔ توهمایون که آشیان | بالای سرو دارد و زیر پر آفتاب

امیر شاهی سبزواری اسمش آقاملك نام پدرش جلال الدین وتخلصش در شعر شاهی و در عرف ادبیات ما معروف به امیر شاهی سبزواری است . واصلاً از تولد یافتهگان فیروز کوه است اما در سبزوار نشوونما وتربیت یافته است ، وپس از آنکه امرای سربداری در زمان سلطنت

(۱) مالا بدمنه منثور امروز متداول است .

شاهرخ از بین رفتند ، امیر شاهی درنزد فرزند گرامی آن پادشاه یعنی شهزاده بایسنغر به نسبت فضلیت وقریحهٔ شعری که داشت مقرب گشت . چون امیرشاهی نسبتی با امرای معلی سربداری بهم میرسانید در اوائل پس ازسقوط سربداران احوال او توسط کارمندان شاهرخ میرزا ضبط گردید . اما هنگا میکه به نزد بایسنغر میرزا رسید اموال واملاك اومسترد شد . امیرشاهی مدتی درخدمت بایسنغر بسر برد اماپس ازمدتی ازپایهٔ اعتبار خود افتاده مجبوراً بهسبزوار بهشغل زراعت وسرپرستی املاك خویش پرداخت .

امیرشاهی سبزواری از شعرای خوب اواسط نیمه دوم قرن نهم هجری افغانستان بشمار میرود . تذکره نویسان وارباب صلاحیت قریحه واشعار او راستوده اند ، چنانچه دولتشاه سمرقندی درتذکرهٔ خودمی نویسد که همه فضلای زمان متفق هستند که دراشعار امیرشاهی شورخسرو ولطافت حسن وتازگیهای کمال خجندی وصفای سخن خواجه حافظ جمع است .

امیرشاهی سبزواری درسال ۸۵۷ هجری در حالیکه متجاوز از ۷۰ سال داشت دراسترآباد وفات یافت ، جسداو را به سبزوار آورده وبر خانقائی که از ابنیهٔ اجداد اوبود در بیرون دروازه شهر بخاك سپردند .

مطابق قول تذکره نویسان دیوان امیرشاهی متجاوز ازهزار بیت بوده اما دیوان او که امروز دردست وحاوی غزلیات ورباعیات وقطعات میباشد کمتر ازین اندازه راشامل میباشد . صاحب حبیب السیرحتی تعداد اشعار دیوان اورا دراوایل دوازده هزار بیت نوشته و گفته است امیرشاهی ازجملهٔ آنهاهزار بیت را درحیات خود انتخاب ومابقی رابه آب شسته وازبین برده است نسخه از دیوان اوا کنون بصورت غیر مبطوع به نزد محترم هاشم شایق افندی معلم پوهنځی ادبیات نیزمیباشد . امیرشاهی علاوه بر فضلیت شعر وادب در خوشنویسی ونقاشی وموسیقی نیز ازاستادان زمان خویش بشمار میرفته وخودبر لیاقت وفضلیت خویش اعتماد کامل داشته است چنانچه میگویند باری درمجلس یکی از بزرگان چنین اتفاق افتاد که امیرشاهی دراخیر آن بزم جاگزین شود این امربرو نا گوار افتاده قطعهٔ زیررا سرود :—

شاها مدار چرخ فلك درهزار سال	چون من یگانهٔ نه نماید به صد هنر
گرزیر دست هر کس ونا کس نشانیم	اینجا لطیفه است بدانم من اینقدر
بحریست مجلس تو ودربحربی خلاف	لوءلوء بزیر باشد وخاشاك بر زبر

امیرشاهی در بدیهه گوئی شهرت تام دارد . هـگو یند شاعر روزی به‌معیت دوستان هم قریحه‌بدر گـاه بایسنغر میرزاشتافت . شهزاده‌از تصادف‌او را باز نداد شاهی این‌غزل‌را سرود :-

ای که د ر بز م ادب جام دماد م میز نی / خوندل ناخورده‌چنداز عاشقی دم‌میز نی
حیف ازآن نازی که با اهل تنعم میکنی / ضایع آن تیری که بر دلهای بی غم‌میزنی
باز کن‌ازخواب‌ناز آن نر گس رعنا که‌عمر / میرودچون دور گـل تاچشم برهم‌میزنی
میـکشا ئی طره و د لها بغا رت می بر ی / مینما ئی چهر ه و آ تش بعا لم میز نی
میکنی‌محروم ازین درشاهی درمانده را / دست او بر سینهٔ‌یاران محرم می زنی

همچنین هنـگـامیـکه ابو القا سم بابر میرزا قهراً امیر شاهی را از سبزوار جهت نقاشی وصور ساختن کوشـک گـل افشان به استر آباد برده بود این چندبیت را منظوم کرد :

تو شهر یار جهان ما غریب‌شهر تو ئیم / وطن گذاشته بی‌خانمان زبهر‌تو‌ئیم
دوای دل نشود نوشی جام جم مـارا / که ناز پرور پیمانهای زهر تو ئیم
ز لطف بر سر ما دست ر حمتی می نه / که پایمال حوادث ز بهر قهر توئیم

شد از وفای تو مشهو ر عا لمی شاهی—
بس است‌شهرت ما کزسـگان کویتوایم

جامی

نورالدین عبدالرحمن‌جامی که از شعرا ونویسنده گـان و علمای قرن‌نهم افغانستان است. بسال ۸۱۷ درمحل‌خرجردولایت‌جام خراسان تولدیافته و نام پدرش نظام الدین دشتی است تخلصش جامی هم به مناسبت ولایت جام است . وهم بحـکم ارادتیست که‌به‌شیخ‌الاسلام احمدجامی (متوفی در ۵۳۶ هجری)داشته چنـانچه خودش می گوید :—

مـولـدم جـام ورشحـهٔ قلـمم / جرعهٔ جام شیخ الاسلامیست
لاجـرم در جـریـدهٔ اشـعـار / بدو معنی تخلصم جا میست

جامی در خورد سالی به همر ای پدر به هرات آمد و بـکسب علم و ادب پرداخت درعلوم دینی ، تار یخ و ادب کمال یافت ، سپس به عالم عر فان پای نهاد و بسیر و سلوك افتاد و پیروی مرشدان مانند سعدالدین محمد کـاشغری و خواجه علی سمرقندی را شعار خود قرار داد ، بدین طریق دو راه ریاضت قدم زده روز بر وز بمقامات معنوی خویش افزود

تا بمرتبهٔ ارشاد رسید و در مسلك روسای طریقهٔ نقشبندی در آمد بعد از وفات سعدالدین کاشغری که خلیفهٔ نقشبندی بود خلافت این طریقت بدو تعلق گرفت .

شهرتش در روزگار خودش شایع شد و بزرگ و کوچك او را شناختند و بنام او احترام کردند . با آنکه بر خلاف دیگر شعرای سلف و معاصر امرا و زبردستان را مدح نکرد باز هم آنها اورا میستودند و مقدمش را در بزم خویش گرامی میشمردند .

جامی مسافرتی کرده زیارت حج بجا آورد و بسال ۸۷۸ مجدداً بهرات باز گشت و دراین سفر جمعی از بغدادیان اورا آزردند وشاعر شوریدهٔ ما از آن شهر دل شکسته باز آمد . چنانچه در قصیدهٔ نسبت به نادانی آنان می گوید :-

بکشای ساقیا بلب شط سر سبوی | ازخاطرم کدورت بغدادیان بشوی
مهرم بلب نه ازقدح می کههیچکس | ز ابنای این دیار نیرزد به گفتگوی
از ناکسان وفاو مهرت طمع مدار | وز طبع دیو خاصیت آدمی مجوی
در راه عشق زهدو سلامت نمیخرند | خوش آنکه باجفاو ملامت گرفت خوی

جامی با این سلاطین و شهزادگان تیموری هرات معاشرت و موانست داشته است :-

۱ - میرزا ابوالقاسم بابرین بایسنغر بن شاهرخ که در ۸۶۱ وفات کرده و مدت ده سال در استرآباد و خراسان از طرف جد خویش و سپس بالاستقلال در تمام افغانستان و عراق و فارس سلطنت نموده است و جامی کتاب منثور خود موسوم به بحلیهٔ حلل را که در سال ۸۵۶ تالیف شده بنام او نوشته است .

۲ - میرزا ابوسعید کورگان که بعد از شاهرخ پادشاه ماوراءالنهر بود و بعد از مرگ ابوالقاسم بابر به خراسان تاخته بسال ۸۶۳ در هرات داخل گشت و دوازده سال درافغانستان وماوراءالنهر پادشاه مستقل بود و جامی برای اولین بار دیوان خودرا در عهد او جمع آوری کرده است .

۳ - سلطان حسین بایقرا که بواسطهٔ امیر زاده عمرشیخ نسبش به امیرتیمور کورگان میرسد . مدت سی و پنجسال (۳۵) با کمال استقلال در افغانستان و فارس و ماوراءالنهر امپراطوری داشت و در عهداین سلطان هرات افغانستان آبادی و رونق سابق خودرا از سر گرفت واز نوازش و عنایات که او دربارهٔ اهل علم و فضل مبذول میداشت شهرهرات مانند غزنین مهد پرورش شعرای نامی ، علمای عالیمقدار و هنروران معروف گردید .

این سلطان علاوه بر آن که به چندین زبان ادیب وشاعر بود کتابی بنام مجالس العشاق در شرح حال عشاق زمان خود تالیف کرده و مجلس پنجم این کتاب را وقف شرح احوال مولانا جامی نموده است .

جامی مابقی کتب خود را که بشرح آنها خواهیم پرداخت اکثراً بنام نامی پادشاه عالم و ادب پرور نوشته است .

مولانا جامی را میتوان بزرگ ترین شاعر و ادیب قرن نهم و آخرین شاعر بزرگ متصوف افغانستان گفت درین قسمت اسم جامی در برابر اسمای حکیم سنائی ومولانای رومی ایستاده میشود. جامی نه تنها اشعار سروده ودر تصوف پیر طریقت بوده است بلکه درعلوم دین و ادب و تاریخ از بزرگان بشمار میرود . چنانچه امیر علی شیرنوائی که خود وزیر هرات ومرد فاضل و حامی و معاصر جامی بود در توصیف او میگوید :—

عاجز از تعداد اوصاف کمال اوست عقل   انجم گردون شمردن کی طریق اعور است

در اشعار جامی تاثیرانجذاب وشور شعرای سلف موجود است مخصوصاً شعرای متصوف را اقتفا نموده با این همه در نظم هفت اورنگ خود جامی از نظامی ودر غزلیات خود از حافظ خاقانی وامیر خسرو وحافظ پیروی کرده است . جامی مانند امیر خسرو بلخی معروف به دهلوی دارای قریحهٔ سخی بوده وبه کثرت تالیفات معروف است ومطابق بعضی از تذکره نویسان تعداد آثار جامی موافق به شمارهٔ حروف تخلص او «جامی» یعنی ۵۳ دفتر ورساله بوده است .

خود جامی دیوان خود رابه پیروی از امیرخسرو بلخی بسه بخش تقسیم کرده وآن ها را فاتحة الشباب واسطة العقد— وخاتمة الحیات نام نهاده است. دیوان او دارای انواع اشکال شعری از قبیل قصاید وغزلیات ومراثی وترجیع بند وترکیب بند ومثنویات ورباعیات می باشد .

جامی در غزل ذوقی وعرفانی در هر دو سخندان نغز واشعار سروده ودر اکثر آن ها تأثر وسوزش یك قلب آتشین را بزبان آورده مثلاً درین غزل :—

ریزم زمژه کوکب بی ماه رخت شبها   تاریك شبی دارم با اینهمه کوکبها
چون از دل گرم من بگذشت خدنگ تو   از بوسهٔ پیکانش شد آبله ام لبها
از بسکه گرفتاران مردند بکوی تو   بادش همه جان باشد خاکش همه قالبها.
از تاب و تب هجران گفتم سخن وصلت   بود این هذیان آری خاصیت آن تبها

مثنوي هفت رنگ جامي دا راي كتب ذيل است :-

۱- سلسلة الذهب: ورسائل فلسفي و ديني واخلاقي با حكايات وامثله از قبيل عقايد و اصول وتفسير بعضى آيات قرآن .اين مثنوى بنام سلطان حسين بايقرا است ودر ضمن از شعراى وطن خود مانند سنائى ومعزى وانورى وغيره نام برده و جمله بر وزن هفت پيكر نظامى است كه وزن آن بحر خفيف فاعلاتن مفاعلن ، فعلن است اسلوب او در مضمون وموضوع تصوف وعرفان عقب حديقة حكيم سنائى است تاريخ تأليف آن معلوم نيست ولى ظاهراً چنين معلوم ميشود كه بين سنوات ۸۷۳ و ۸۷۷ هجرى سروده شده است

۲- سلامان وابسال: اين مثنوى تمثيل است .به بحر رمل مسدس (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) كه بنام امير يعقوب تركمان آل قيونلو به نظم آورده شده . قصة سلامان وابسال باستانى است كه آنرا پيش از او شيخ الرئيس ابو علي سينا اقتباس و تصنيف كرده است درين قصه معانى عرفانى منظور است از روى حدس ميتوان گفت كه اين مثنوى بين سالهاى ۸۸٤و۸۸۵ تاليف شده است .

۳- تحفة الاحرار: كه نيز مثنوى است دينى وعرفانى بروزن مخزن الاسرار نظامى يعنى به بحر سريع مفتعلن مفتعلن فاعلن - مطالب اين مثنوى نيز يك سلسله موضوعات عرفانى مى باشد ودر سال ۸۸٦ تاليف شده ودر آن نامى از سلطان عصر برده شده است .

٤- سبحة الابرار: كه باز درمعانى دينى وعرفانى وبنام سلطان حسين بايقرا است حكايات لطيف وتمثيلات ظريف دارد . وزن آن (فاعلاتن فعلاتن ، فعلن) ميباشد .در سال ۸۸۷ هجرى تاليف شده است .

۵- يوسف زليخا: كه معروف ترين مثنوى جامى است بسال ۸۸۸ هجرى بنام سلطان حسين بايقرا نظم شده وزن آن باسلوب خسرو شيرين نظامى به بحر هزج مسدس (مفاعيلن مفاعيلن فعولن)مى باشد .

٦- مثنوى ليلى ومجنون: كه بوزن ليلى ومجنون نظامى يعنى به بحر هزج مسدس (مفعول مفاعلن فعولن)است درين مثنوى از سلطان زمان بدون ذكر اسم ستايش كرده است .تاليف در مدت ٤ماه بسال ۸۸۹ صورت گرفته است .

۷— خردنامهٔ اسکندری وآن مثنوی ایست بوزن اسکندرنامهٔ نظامی یعنی به بحر متقارب مثمن (فعولن فعولن فعولن فعول) که حاوی مطالب عالیه حکمت و اخلاق می باشد تاریخ تألیف این کتاب تصریح شده امااز روی حدس میتوان گفت در ۸۹۰ یعنی پس از مثنوی لیلی ومجنون بر شتهٔ نظم کشیده شده است.

طوریکه قبلاً اشاره کردیم جامی تنها شاعر نبوده ودر علوم دیگر مانند مسائل دینی ولسان وتاریخ هم دست کامل داشت دربن رشته ها استاد را تالیفات متعدد است به نثر دری که معروف ترین آنها از ینقرار است :-

۱- نقدالنصوص فی شرح نقش الفصوص که کتابی در وحدانیت وعرفان است ودر ۸۶۳ هجری تالیف شده است. اصل نصوص از عربی به عربی است عبدالغنی نابلسی وغیره نیز آنرا به عربی و فارسی شرح کرده اند و مولوی هندی آنرا بفارسی ترجمه وشرح کرده است.

۲— نفحات الانس که در سال ۸۸۳ تألیف یافته ودر شرح حال ۶۱۴ تن از فضلاء وعلماو مشایخ صوفیه میباشد اصلاً این کتاب ترجمه طبقات الصوفیه مؤلفهٔ محمد بن حسین مکی نیشاپوری (متوفی در ۴۱۲) از عربی است که حضرت خواجه عبدالله انصار (متوفی در ۴۸۸) آنرا بزبان هروی در آورده وجامی بنابر فرمایش امیرعلیشیر نوائی آنرا بزبان دری عصر خود درآورده است.

۳— بهارستان: که آنرا مولانا جامی در ۸۹۶ برای فرزند ده سالهٔ خود ضیاء الدین یوسف نوشته است.

سبك انشاء وشیوهٔ سخن آن بطرز شیخ سعدی نظمی آمیخته بانثر است.

۴— لوایح که مرکب است از مقالات عمیق عرفانی وبارباعیات لطیف عارفانه تزئین شده است.

۵— لوامع که در شرح قصیدهٔ خمریه (ابن فارض) است وبسال ۸۷۵ هجری تالیف یافته.

۶ — اشعة اللمعات که در ۸۸۲ تالیف شده و در شرح وتفسیر لمعات شاعر عارف فخرالدین عراقی است (متوفی در ۶۸۸ هجری).

۷- **شواهد النبوه** که بسال ۸۸۵ هجری تالیف شده ودرشرح مقامات حضرت رسول ووصف اصحاب کرام او ست .

امتیاز خاص مولینا جامی از مقام و مرتبی است که وی در عالم تصوف وعرفان وشعر احراز نموده است تاثیر افکار واشعار جامی در حیات خود او وبعداز آن سراسرخراسان وفارس وهند وحتی مملکت عثمانی را گرفت . چنانچه سلاطین عثمانی مانند سلطان محمد فاتح (۸۵۵-۸۸٦)وپسرش سلطان بایزید ثانی (۸۸٦-۹۱۸) توجه وارادت خاصی نسبت به او داشتند .

جامی بسال ۸۹۸ در هرات پدرود حیات گفته وبا اجلال واعظام باحضور علماءو بزرگان وامرای زمان بخاك سپرده شده است . و مادهٔ تاریخ آنرا در ین آیهٔ مبارك یافته اند:

ومن دخله کان آمناً اما اگر الف ممدوده این آیهٔ شریفه در حرف حساب شود از آن ۸۹۹ می برآمد .

کتابهای معروف مولینا جامی درعربی وفارسی زیاداندوبیشترآنهاامروز متداول اند یك نسخه از مناسك الحج و چهل حدیث که بفارسی به شکل رباعی ترجمه کرده وقسمتی از قصیدهٔابن فارض راکه به فارسی شرح کرده است در موزهٔ کابل به خط خودش بامجموعهٔ رساله های دیگرش موجود است .رساله های معمی وموسیقی وعروض وقافیهٔ جامی نیز معروف است .

میرحسین معمائی

از شعرای معروف زمان سلطان حسین بایقراء است بهصفائی طبع و سخای قریحه اشتهار کامل داشت . از جملهٔ اشعار در فن معماءاستاد و بی همتابود .چنانچه میگویند جامی درین خصوص راجع به او گفته که اگر میدانستم مانند کمال الدین میرحسین در فن معما استاد با مهارتی میشود من هرگز به این فن دست نمی زدم .

کمال الدین حسین معمائی همواره در مدرسه اخلاصیه هرات بسر می برد .

سلطان حسین بایقراء در اکرام و تعظیم وانعامش مبالغه میکرد .چنانچه به همه وقت چه در حضرو چه در سفر همواره با او مصاحبت داشت .

در سفرها همیشه او وا با خود میداشت . هنگامیکه میرحسین معمائی به مرض اسهال و بائی گرفتار شد ، سلطان مریضی اورا از مدرسه بر کاخ سلطانی آورده اطباء زمان راجع به معالجهٔ او کوشیدند . خود شخصاً احوال اورا در حین مرض مراقبت مینمود تاآنکه جهان فانی را در مرض بدرود گفت .

سلطان حسین بایقراء نظر به حسن تقدیر واحترام بمراسم عزای آن شاعر دربار شرکت جست و جسدش را در گنبد مدرسه اخلاصیه مدفون کردند . میر حسین معمائی رسالهٔ منظوم که دارای نثر میباشد . در فن معما تالیف نمود مادهٔ تاریخ وفات اورا که ۹۰۵ است جیب السیر چنین ساخته : —

مظهر خلق حسن میر حسین — سید فا فضل فرخنده صفات
کرد رحلت بسوی خلد برین — یافت از حادثهٔ دهر نجات
نور رحمت چو برو نازل شد — آنچه نازل شده شدسال وفات

شیخ احمد سهیلی -

تذکره نویسان او را به القاب مختلف از قبیل امیر نظام الدین، شیخ احمد سهیلی وامیر شیخم سهیلی وشیخم بیگ خوانده اند سهیلی که ازمردمان متعین خراسان بوده از خوردی و طفولیت به تندی طبع وتیزی ذهن شهرت داشته است . اخلاق حمیده ومعاشرت پسندیده داشت . در اوائل حال بملازمت سلطان ابو سعید میرزا بسر می برده و بعد به دربار سلطان حسین بایقراء تقرب کامل جسته است . شعرشناسان اشعار اورا بلیغ نوشته اند دیوانش در غزلیات و قصاید معروف بوده و به دو زبان ، فارسی ، دری و ترکی شعر داشته است . امیر علی شیر نوائی را نیز با او موانست و موافقت زیاد بود . میگویند علاوه بر دیوان اثر منظومی درمثنوی داشته و قصهٔ لیلی و مجنون را به نظم آورده است .

شیخ احمد سهیلی گذشته در شاعری به طریقهٔ تصوف و عرفان نیز شهرت داشت و از مشایخ این طریقه به شیخ کمال الدین حسین گذر گاهی عقیده مندبود . ملاحسین واعظ کاشفی کتاب انوار سهیلی خودرا بفرمایش او ترجمه کرده و بنام اوانوار سهیلی عنوان داده است . مدت ملازمت او بدربار سلطان حسین بایقراء از ۲۰ سال تجاوز میکنند . قصیدهٔ او که به این مطلع آغاز می یابد خیلی معروف است .

دل چو شکسته ئی مران ، عاشق خسته حال را   سنگ جفا چه میزنی مرغ شکسته بال را

وفات او غالباً در سنه ۸۹۱ اتفاق افتاده است .

هاتفی- اسمش عبدالله معروف به جامی ، وتخلصش در شعر هاتفی است . از اعاظم شعرای معاصر عبدالرحمن جامی علیه الرحمه است در علم وفضیلت شهرت کامل داشت . مطابق به اقوال مؤرخین وتذکره نویسان خواهر زادهٔ مو لانا عبدالرحمن جامی است وخود در مثنوی هفت منظرخویش به قرابت خود بامولانا جامی اشاره کرده میگوید :

نیست این دعویم که خویش تو ام   یاز یاران پاك کیش تو ام
عمر ها شد که از سگان تو ام   خاك این در که است تاج سرم
دارم امید آنکه آخر کار   دهیم در جوار خویشت بار

نظر به کثرت اقوال از اقسام شعر در مثنوی طبع سخی داشته و از آثار منظوم او مثنوی لیلی و مجنون ، خسرو شیرین و تیمور نامه معروفتر است . میگویند خمسه نظامی و هفت او رنگ جامی را میخواست استقبال کند واین کاررا هم کرد اما ناتمام مانده .

اشعار او را درین مثنوی ها صاحب حبیب السیر ستوده و میگوید به غایت مقبول است اما بابر که در هر مورد طبع نقاد داشته به این عقیده نیست و مینویسند که لطافت شعراودر خور شهرتش نیست .

کتاب منظوم دیگر بنام فتوحات شاهی شروع کرده که به اتمام نرسیده است .

مولد او را خرجرد جام نوشته اند . در مدفن او اختلاف است برخی به خرجرد جام و بعضی دیگر در شهر هرات دانسته و می نویسند که در حظیرهٔ مولانا عبدالرحمن جامی پایان پای مولانا سعدالدین کاشغری مدفون است . درسال ۹۲۷ وفات یافته ویکی ازشعرای معاصرش موسوم بهحیب آمعرف ماده تاریخ آنراچنین سرودة است :-

از باغ دهر هاتفی خوش کلام رفت   سوی ریاض خلد بصدعیش وصدطرب
جان داداوبروضه پاك رسولو گفت   روحی فداك ای صنم ا بطحی لقب
رفت ازجهان کسی که بودلطف شعراو   آشوب ترك و شور عجم فتنهٔ عرب
تاریخ فوت اوطلبید م زعقل گفت   ازشاعر شهان (وشه) شاعران طلب
۹۲۷   ۹۲۷

میگویند درشاعری ازمولانا جامی اجازه گرفته و مولانا برای آنکه قریحه اورا بیازمایدوی‌رابه استقبال این قطعهٔ معروف فردوسی :

درختی که تلخ است اورا سرشت والخ . . گماشت هاتفی بجواب‌آن انشاء نمود :

اگر بیضهٔ زاغ ظلمت سرشت　　نهی زیر طاوس باغ بهشت
دهی آبش از چشمهٔ سلسبیل　　درآن بیضه دم دردمد جبرئیل
به هنگام آن بیضه پروردنش　　زانجیر جنت دهی ارزنش
شود عاقبت بیضهٔ زاغ زاغ　　کشد رنج بیهوده طاوس باغ

جامی طبع اوراشایسته‌دانسته اما گفته است که دربن قطعه چارجای بیضه نهاده‌ئی تذکره نویسان هاتفی رامثنوی گوی خوانده اند ، اماقرارمعلوم دیوان قصاید وغزلیات نیزداشته چنانچه خودش پیش ازشروع بداستان درقمرنامه میگوید :-

نکوهی همی درفن مثنوی　　سخن رادهم زینت خسروی
بهرشیوه گرنظم کردم علم　　ستانم زدست عطارد قلم
بلندآستانی اگر همچو میغ　　بدامن گهر ریزدم بیدریغ
دهم درقصاید بدان سان ندا　　که خاقانی آنجا کنند جان فدا
بجلوه‌درآید گرآن‌دلفریب　　کهازدل بردهوش‌وازجان‌شکیب
طریق‌غزل‌را بداند که‌چیست　　کدامست‌خسروحسن‌نیز کیست
بود بحروکان سخن‌ملک‌من　　درولعل ریزدسرکلک من

ازخمسه هاتفی فقط این‌چار کتاب انشاء گردیده :-

۱ - لیلی‌ومجنون که‌مطابق خواهش هاتفی تیمناً آنراجامی آغاز کرده مثنوی لیلی ومجنون اوچنین شروع میشود :-

این نامه که‌خامه کرد بنیاد　　توقیع قبول روزیش باد

درسال (۱۷۸۸) در کلکته طبع شده‌است ودرحدود (۲۰۰۰) بیت دارد .

۲ - شیرین‌وخسرو : که چنین شروع‌میشود :-

خداوندا بعشقم زنده گی‌ده　　بفرقم تاج عزبنده گی ده

این‌مثنوی طبع نشدة وه‌اوای (۱۷۰۰) بیت میباشد .

۳- **هفت منظر**: که‌درحدود ۲٤٦٦ بیت‌دارد ، فرداول‌آن‌اینست :-

ای نگارنده صحیفه غیب   نام تو صدر صفحهٔ لاریب

٤- **تمر نامه یا ظفرنامه**: قراریکه خودهاتفی درین مثنوی خویش تصریح نموده‌درین کتاب عین ظفرنامهٔ شرف‌الدین علی یزدی را که تاریخ‌صحیح‌است . نه افسانه وخیال بنظم کشیده است . تمر نامه به‌این بیت شروع میشود :

بنام خدائی که فکر خرد   نیارد که تا کهنه او پی برد

این‌مثنوی بسال ۱۸٦۹ م . درالکنهوچاپ‌شده‌ودارای ٤٦٥٦ بیت میباشد . اما کتاب‌پنجم خمسه هاتفی تاا کنون بنظر نرسید وشایدبه استقبال‌مخزن‌الاسرار توفیق‌نیافته است خودش ترتیب نظم مثنوی های خود رادرآخر تمر‌نامه چنین تصریح میکند :

من‌آنروز کز طبع گنجینه‌سنج   نشستم به صرافی پنج گنج
گرفتم زلیلی و مجنون نخست   وزان‌صورت‌دعویم شد درست
شدآن نقش‌فرخ چو گیتی پسند   زشیرین وخسرو شدم بهره‌مند
چو آن گلستان رابیا راستم   ازآن‌خوشترآمد که‌میخواستم
چوباز آمدم زان همایون سفر   سوی هفت منظر فگندم نظر
تماشا گهی کردم آراسته   که‌شدچرخ‌ازرشك‌آن کاسته
شدم چون زافسانه گفتن خموش   هوای سکندر زدل برد هوش
شدند آن‌حریفان فرخنده‌رأی   بسوی تمر نامه ام رهنمای

ویکی ازاختصاصات هاتفی درین‌مثنوی ها اینستکه درهر چار آن بمدح کسی نپرداخته واشاره بزمان وعصرخودنکرده وتاریخ نظم هیچ یك را معین ننموده وپس ازحمد و ثناء نعت‌وبیان معراج‌حضرت‌رسالت پناه(صلی الله) ومنقبت‌خلیفهٔ‌چهارم‌شروع به‌مطلب کرده‌است.

هلالی هروی

تذکره نویسان نام اورا به اختلاف بدر الدین ونور الدین نوشته اند .ازترکان‌چغتائی‌هراتست. طفولیت را در ولایت استرآباد گذرانده. اما در هرات‌تربیت یافته ونورشهرتش ازین شهرلامع گشته است درعصر خود از شاعران خوب بشمار میرفت . از اشکال شعر قریحهٔ او بیشتر به غزل ومثنوی وقصیده گردیده بود . در غزل استاد بوده . وعصر سلطان‌حسین بایقرا

را تا اخیر در یافته است .بخدمت میر علی‌شیر همواره میرسیده است‌دیوان خود راسرا پا جمع کرده بود . و در مثنوی هم سه کتاب بنام شاه ودر ویش ،صفات العاشقین ، ولیلی ومجنون داشته‌است .

مولانا نور الدین در شعر هلالی تخلص کرده است هنگا میکه قصیدهٔ به مطلع ذیل سرودهٔ به امیر علی شیر نوائی تقدیم داشت .

چنان از پافگنند امرو زم آن رفتار وقا مت هم
که فر دا بر نخیزم بلـکه فر دا ی قیا مت هم

این قصیده پسند ا میر موصوف واقع گشته از شاعر پرسید تخلص توچیست نورالدین گفت هلالی . امیر او را تشویق داد که بدری تخلص کند . اشعار وغزلیات او من‌حیث مضمون و کلمات وتشبیهات‌متین است اما بابردر تزک معروف‌خود مثنوی شاه ودرویش راچنین انتقاد کر ده :-

(غزل هایش هموار ورنگین و کم خدشه است دیو ان هم دارد .یك‌مثنوی‌دارد ، در بحر خفیف بشاه ودرویش موسوم .اگر چه بعضی ابیاتش طوری واقع شده اما مضمون این مثنوی واستخوان بندی او بسیار کاواك وخراب است . شعرا ی ما تقدم به جهت عشق وعاشقی مثنویاتی که گفته اند عا شقی را به مرد ومعشو قی را بز ن نسبت کر ده اند هلالی ، در ویش راعاشق ساخته و پاد شاه را معشو ق ابیاتی را که در افعال واقوال شاه گفته حاصل که شاه را جلبی وفا حشه . حافظه قوی داشته وسی وچهل هـزار بیت یـاد داشته میگو یند اکثر ابیات خمستین (یعنی هفت او رنگ، جامی و خمسه نظامی) زیاد داشته در علم‌عروض وقا فیه خیلی مستحضر است)

عبیداله اوز بك هنگا میکه هرات را غارت نمود ، هلا لی حیات داشت بنا بران امر قتل اورا صادر نموده به یکی از مردان خو ن خور موسوم به سیف‌الله امر کرد تاسر اورا با شمشیر از تن جدا کند هنگامیکه هلا لی را در محل کشتن می بر دندسر اورا شکستند چنانچه خون برو یش جار ی شد . در آن حال این‌بیت را خواند:

این قطرهٔ خون چیست بروی تو هلالی گو یا که دل از غصه بروی تودویده

تاریخ و فا تش سال ٩٣٦ می با شد وما دهٔ آن را در سیف الله کشت) یا فته اند نعش

او درچهارسوق هرات دفن گردید برای اینکه صحت انتقاد بابر پادشاه خوب تر ثابت شود ازمثنوی های او بدین ترتیب مثال میاوریم :

۱ - ازکتاب شاه ودرویش :

(درتعریف دریا)

لب دریاست چون لب دلبر — از برون سبزه ازدرون گوهر
آن نه دریا که بود صد قلزم — همچو طوفان نوح دروی گم
درج آن سر به آسمان میسود — یعنی ازماه تا بماهی بود
ازخوشی کف زنان که دارد در — کف اوخالی و کنارش پر

۲ - از کتاب صفات العاشقین :-

(دررسیدن زلیخا)

غم پیری سمنبرسنبلش ریخت — ازآسیب خزان برگ گلش ریخت
بیاض موی از معجر او — به بین تاخر چه آمد برسر او
سیه بادام او ازجور ایام — شد ازعین سفیدی مغز بادام

از کتاب لیلی مجنون :

چمش زاغی نشسته در باغ — ابروی سیاه او پر زاغ
نازك بدنی مغز بادام — پاکیزه یعنی چو نقرهٔ خام

حقیری شهاب الدین احمد متخلص به حقیری ازشعرای درجهٔ دوم عهد سلطان حسین بایقرا است درغزل ومعمی استاد بوده ودرفن معمی رساله درغایت بلاغت منظوم کرده بود . قصیده هم میسرود واین غزل رابنام او ثبت کرده اند:

مارا غم توهمدم جان حزین بس است — درد تو مونس دل اند وهگین بس است
گر با تو ام نماند گمان وفا چه باك — شد قتل من به تیغ جفایت یقین بس است
گر برفلك نسود سرا ز جاه و حشمتم — روی نیاز پیش توام برزمین بس است
گو در رخم مباش زآزادگی نشان — داغ غلامی تو مرا بر جبین بس است
درسلك بندگان کمین وسگان خویش — ره دادهٔ مرا شرف من همین بس است
مارا چه حد آنکه نشینیم باحبیب — هستیم با سگان درش همنشین بس است

زآشوب روزگار حقیری پناه تو
ظل ظلیل خواجهٔ دنیا ودین بس است

حافظ علی غوریانی

غوریان از توابع هرات است .چون حافظ علی از آنجاست به غوریانی معروف گردیده.

پدر حافظ علی ، مولانا نورالدین محمد نام داشت ودرعهد ابوتراب میرزا شهزادهٔ تیموری رتبهٔ وزارت داشت . استاد او نیز بود حافظ علی که اباً بافضلیت بود درادبیات وعروض و سخن گوئی تبحر داشت صیت خوش نویسی او اطراف راپر کرده بود درصنعت تذهیب نیز کامل بود . از شعرای زمان در قصیده گوی سبقت ربوده است . سال تولد ووفات او بدست نیست اما درعصر سلطان حسین بایقرا شهرت حاصل کرده .تاهنگام اختتام تاریخ حبیب السیر (۹۳۰) حیات داشته.

دراقسام شعر سخن گوئی میکردو درصنعت مقلوب مستوی استاد بود درقصاید ازسلمان ساوجی استقبال مینمود .این رباعی درصنعت مقطوع وموصول ازوست:

رباعی:-

ای درد ل زا ر م زده دردت آ ذ ر خا لت بر خت بر گل نو نـا فهٔ تر

خطت بلب شکر شکن مشـک ختن چشمـت عبهـر شـمیم گیسـو عنـبر

امیر علیشیر نوائی

نظام‌الدین علیشیر نوائی از وزرای نامدار رجال بزرگ و شعرا و نویسندگان سترگ قرن نهم افغانستان است که در ۱۷ رمضان سنه ۸٤٤ هجری قمری درهرات تولد یافته و به سن شش به نزد مولانا شرف‌الدین علی مؤلف ظفرنامه به تحصیل علوم پرداخته است .پدرش دردربار سلطان ابو القاسم بابر میرزا دارای موقعیت واعتبار زیاد بود . امیرعلیشیر نوائی ازطفولیت باسلطان حسین بایقرا تربیت آموخت .نه تنها لسان عربی راآموخت بلکه درزبان دری وتورکی آثاری ازخودباقی گذاشت نه تنها باآثارشعرای بزرگ معرفت کلی پیدا کرد بلکه ازموزیك .ریاضی . هیئت، فلسفه ، جهانداری وسایر علوم متداولهٔ آنزمان معلومات کافی بدست آورد .

امیر علیشیر قریحهٔ شعر وموزیك را درکودکی دارا بود چنانچه بسن ده اشعاری انشاء کرد هنوز نوائی هشت سال داشت که پدرش مجبور به ترک هرات گردیده عازم عراق شد .اما درزمان بابرمیرزا باخانوادهٔ خودمجدداً بهرات باز گشت ،بعد از فوت

ابوالقاسم بابرمیرزاسنه ۸۶۱ هجری چون سلطان ابوسعید میرزا بروی کار آمد اعمام نوائی به‌جرم هوا خواهی با بر میر زا مجازات گردید ند و پدر نوائی با خانوادهٔ خود تحت الحفظ به‌سمر قندفرستاده شد .در طول این مدت نوائی درخانقاء خواجه جلال‌الدین فضل‌الله ابواللیثی به ادامهٔ تحصیلات پرداخت تاآنکه سلطان حسین بایقرادوست‌همدرسی قدیم اودر سنه ۸۷۳ هجری به تخت هرات جلوس کرده وی را بدواً بوظیفهٔ مهر داری و سپس به رتبهٔ وزارت خو یش گماشت . امیر علی شیر در سنه ۸۷۸ از امور وزارت مستعفی گردید سلطان نه تنها کناره گیر ی او را از امور کشوری نپذیرفت بلکه طوعاً به انجام فرایض دیوان مالی نیز اورا مکلف فرمود . درسنه ۸۹۲ هجری به فرمان روائی حکومت استر آباد مقررشد و پس از یکسال مجدداً به هرات بازگشت و درخواست عزیمت نمود .

امیرعلی‌شیرنوائی ازین‌تاریخ به بعدزندگانی آرام و باصفائی داشت‌به صحبت دانشمندان شعرا و نویسندگان و هنر مندان پیوسته اشتغال‌ورزید . نوائی در کاردانی و فضل و ادب یگانهٔ عصر بود . در دوزبان دری‌و تور کی طوریکه‌در بالااشاره شداشعارودواوین رنگین دارد . در شعر نوائی وفنائی یا فانی تلخص می کرد . دررفاه عوام بسیار کوشید میگویند علاوه برمدارسی در حدود (۱۵) خانقاء ۵۲ رباط و ۱۹ حوض ذخیره و ۱۶پل و ۹ حمام تعمیر نمودهٔ میر به تتبع نظامی خمسهٔ به ترکی نظم نمود که دارای ۲۷ هزار بیت است . مثنوی دیگری هم مسمی به لسان الطیردارد . و در غزلیات چهار دیوان بنامهای ذیل دارد .

۱ ـ غرائب الصغر (۲) نوادر الاسباب (۳) بدایع الوسط (٤) فوائدالکبیر .
درین نام گذاری از امیرخسرو بلخی معروف‌دهلوی پیروی کرده‌است .
دیگر مؤلفات میر را میتوان ذیلاً نام برد : —

۱ — چهل رباعی : که درحقیقت ترجمه چهل حدیث مبارك است .

۲ — میزان لاوزان : که رساله ایست درباب عروض

۳ — اشعار فارسی دری که به شش هزار بیت می‌رسد .

٤ — مفردات معما: که رساله ایست در فن و صنعت معماء.

٥ — مجالس النفایس: — که عبارت از تذکره هنروران و خوشنویسان متقدم و معاصر است به زبان ترکی و بعداً بزبان فارسی بنام لطائفنامه توسط امیری ترجمه شده است دیگران نیز این کتاب را ترجمه کرده اند: —

٦ — تاریخ مجمل: که ذکر سوانح و وقائع انبیاء مرسلین است.

٧ — کتابی در چهار طبقه: در بیان ملوك عجم نوشته و تاریخ است.

٨: — خمسة المتحیرین: که حاکی از روابط دوستانه میر باامولیناء جامی علیه الرحمه است.

(٩) منشات تورکی:

١٠ - رسالهٔ در احوال امیر حسن ارد شیر.

١١ — ذکر اطوار پهلوان محمد ابوسعید پهنه.

١٢ محبوب القلوب:

١٣ — نسایم المحبت.

١٤ — نظم الجواهر.

(١٥) مشایخ ترك هند. و مجموع آثر امیرعلی شیر به ٢٩ میرسد

امیر علی شیر در ١١ جمادی الاول و بروایتی در ١٣ ربیع الثانی سنه ٩٠٦ هجری در شهر هرات پدرود زندگانی گفت. جنازهٔ او را در جامع عیدگاه نقل داده و در جوار مسجد جامع هرات در گنبدیکه خود امیر جهت مدفن خویش بنا کرده بود بخاك سپردند. مراتب غرا داری امیر نوائی از طرف سلطان حسین بایقرا بعمل آمد شاعری در مادهٔ تاریخ وفات او سروده: —

آن مرد بلند قدر عالی رتبت چون کرد ازین جهان بجنت رحلت

از سال وفات و جای او پرسیدم دادند جواب من که جنت جنت

آخرین تعمیر مجدد قبر امیرعلیشیر نوائی در هرات توسط بناغلی مختار زاده از پول شخصی او صورت گرفته است.

بنائی هروی-

اسم بنائی که از ستارگان درخشندهٔ ادب وصنعت افغانستان در قرن نهم هجری میرود تاکنون بصورت یقین از روی ماخذ و مدارك بدست نیامده اما بعضی ها لقب اورا کمال‌الدین و نامش را شیرعلی نوشته اند پدرش استاد محمد نیز معمار است که اصلاً هروی و از مهندسین عصر سلطان حسین بایقراء میباشد. وبقول عجائب الطبقات مؤلفه محمد طاهر ابن ابوالقاسم بلخی به همکاری فرزند خود مولانا بنائی روضهٔ حضرت خلیفهٔ چهارم کرم الله وجهه‌را در بلخ او بناء نهاده است .

معلوم نیست بنائی در کدام سال تولد یافته اما آنچه محقق است آنست که ولادت او در نیمهٔ دوم قرن نهم بوقوع پیوسته . پیش از عهد سلطان‌حسین بایقرا شهرتی نداشته گرچه به شغل پدر که بنائی است اشتغال ورزیده امااز ابتدا به تحصیل علوم و معارف همت گماشته و در خوشنویسی هم شهرت کامل یافته است .

مولدش مطابق اکثر اقوال هرات بوده در بارهٔ وطن خویش در ابتدای مثنوی بهرام وبهروز خود میگوید:-

وطن من که خیرا وطان بود   صدر روی زمین خراسان بود
دایم از شر حاسدان سفیه   (حافرا لبئر) فی طریق اخیه
هر طرف از وطن گریختمی   همچو جان از بدن گریختمی

بنائی درشعروشاعری بعدازجامی ازاکثر معاصرین‌خویش برتری‌داشته ودرخط ثلث ونستعلیق وتعلیق ازخو شنویسان درجهٔ دوم عصر خود بشمار میرفت قاضی صفی الدین عیسی درتوصیف خط اومبالغه کرده ودرقصیدهٔ آنرا چنین می ستاید:-

شد محقق که کسی ثلث تودرنستعلیق   نیست این اظهر من شمس بود درازهان
طی کند نامهٔ تعلیق تو تاج از تعلیق   نسخ‌یاقوت‌نمائی چو نویسی ریحان

درموسیقی هم از سر آمد عصر خود بود در ین‌فن بهاثر تشویق امیر علی شیر نوائی درجوانی پرداخت ودرابتداء به‌نزدامیر علیشیر تقرب کامل داشت اما بعدها نظر به طبع هزال‌وشوخی که داشت‌میانهٔ او وامیر کدورتی واقع شده بنائی مجبور بفرار از هرات گردید ، بسوی عراق عجم شتافت وبه‌نزدامیر یعقوب ترکمان مقرب گشت و در

آنجا کتاب مثنوی بهرام و بهروز خودرا بنام آن نوشت. پس ازچندی که امیر علیشیر بنابر فضیلت اواز سرجرمش گذشت مجدداً به هرات باز گشت (در ۸۹۶ هجری قمری که تاریخ مرگ امیر یعقوب بن حسن بیگ بن علی بیگ قراعثمان ازامیران محلی ترکان آق قیو نلو می باشد) برحسب نگارشات مؤرخین پس از اقامتی چند سر از نو فضای صمیمیت ودوستی اورا باامیر غبار کدورت استیلا کرده این مرتبه ازترس بعزم سیاحت جانب ماوراءالنهر به سمرقند شتافت. در ین وقت امور اداره سمرقند بدست سلطان علی میرزای سلطان احمد میرزا نواسهٔ خواهر سلطان حسین بایقراء بود. چون سلطان علی مانند مامای خود سلطان حسین بایقرا مرد علم دوست وادب پرور بود. بنائی را اعتبار وعزت وافی داد در طول این مدت بنائی هروی به سرو دن اشعار و مطالعات عمیق آثار گذشتگان پرداخت واشعار این دوره رویهمرفته استقبال از غزلهای حافظ است.

همواره آرزوی باز گشت بهرات رابدل می پرورانید. تااینکه در حدود سنه (۹۰۶) هجری قمری سمرقند مورد حملهٔ محمد خان شیبانی گرفته وسلطان علی بواسطهٔ قلت عساکر تخلیه وبا همراهان خویش جهت مقاومت وحملهٔ ثانی عقب نشست. در ین وقت بنائی فرصت برون رفتن از سمرقندرا نیافته درجملهٔ دیگر غنائم قیمت دار سمرقندبدست محمدخان ازبك افتاد. اگرچه محمد خان مرد ادب پرور وعلم دوست نبود اما شهرت بنائی در او تأثیر عجیب نموده مورد حمایت خویشش قرار داد. مدت دیگر هم پس ازین واقعه مجبوراً درسمرقند بسر برد. تاآنکه درحدود سنه ۹۱۸ موقعیکه شاه اسمعیل صفوی ازضعف ونزاع امرای ازبك دربخارا وسمرقند استفاده کرده لشکری به سر کردگی امیریار احمد اصفهانی بدآنسو فرستاد، درین فرصت بنائی به معیت شیخم میرزا حاکم قرشی بود عساکر غارتگر صفوی آن ناحیت رابه باد داده پانزده هزار کس رابه قتل رسانید ودرآن کشت وخون مولانا بنائی نیز نتوانست جانی بدر برده به قتل رسید.

از آثار ومؤلفات بنائی هروی فعلاً اینها دردست است:-

۱- مثنوی بهرام بهروز معروف به «گلستان یاباغ ارم» که درعراق عجم بنام امیر یعقوب ترکمان منظوم گردیده است. این مثنوی عشقی است. بهرام وبهروز دوپهلوان بنائی به گلچهرنام دختری عاشق هستند: بنائی درین مثنوی حکایات اخلاقی ومطالب اجتماعی

زیاد را گنجانیده است .وزن آن عیناً حدیقهٔ سنائی ، هفت پیکر نظامی وسلسلة الذهب جامی یعنی بحر خفیف غیر سالم (فعلا تن مفا علن ، فعلن)است تخلص بنائی دربن مثنوی حالی می باشد ودرشهر تاشکند به طبع رسیده است .

۲ — دو دیوان بنائی : میگویند بنائی دو دیوان ترتیب داده بود ویکی ازآن دودیوان را طوریکه اشاره هم نموده ، دراخیر حیات درسمرقند . به تتبع حافظ تدوین نمود .دربن دیوان تخلص اوحالی بوده .امامتا سفانه تا کنون این دیوان های او کاملاً بصورت مجموع بدست نیامده است .

۳ — شیبانی نامه : که بنام محمد خان شیبانی نوشته شده است . تحفهٔ شامی می نویسد که بنائی ملك الشعرای محمد خان شیبانی شد باهم بخراسان آمد ودر تتبع حافظ چند غزل گفته اما تخلص خودرا دربن حالی قرار داده است .

بنائی در اشعار و غزلیات خود رویهم رفته طرز وسبك جدا گانه ندارد . بآنا گرچه ازطرفی ازشعرای سلف خراسان مانند عنصری وانوری وطرف دیگر از گویندگان عراق عجم سعدی وحافظ پیروی کرده است . چون قریحه قوی وسرکشی داشته ازطرز بیان ومضمون او بوی استقلال زمان ومکان بمشام میرسد بهاین معنی که میتوان گفت سبك بنائی واکثر شعرای معاصراو مانند هلالی و آصفی ، سیفی شاعر ، وعارف شیخ زاده حلقهٔ بوده بین سبك عراق وسبك هند که بعد ها توسط احفاد و شاهان مغول درهند بوجود آمد .

بنابر دوعلت فوق یکی آنکه اشعار بنائی کمتر بدست رس عموم قراردارد ، و دیگر اینکه بهسبك اوخوبتر معرفت حاصل شود چند شعری ازاشعار اونمونه میاوریم : —

غزل به تتبع این غزل حافظ :

گل دربرومی درکف ومعشوقه به کام است : —

(بنائی)

ازخوردن می منع کنندم که حرا مست	چیزیکه دربن شهرحلال است کدامست
مینوش که قسمت نشود ناقص وزاید	درذات تو نقصانی اگر نیست تمامست
آن هندم بی غش که ازوبوی وفائی	آید بمشام تو می غالیه فامست

قصیدهٔ درمدح قاضی عیسی

شدچنان باز هوا گرم که درآب روان | سینه‌بر ریگ نها دست ز گرما سرطان
نیست درسایهٔ اشجار عیان پرتو مهر | آفتابست زگرما شده در سایه نهان
ازحرارت شده لب خشك چو صفر ائی طبع | نهرمرطوب که بوداز دهنش آب روان
گرد باد ازپی آن می‌جهد ازخاك برره | پای میسوزدش ازبس که‌زمین شدسوزان
آن شفق نیست که آتش بسوی روزن چرخ | شده نزدیك که بیرون شود از قصر جهان
کوه آتش شده هرسنگ ز تاثیر هوا | شعله‌ها می‌جهد ازوی عوض لاله ستان
چاك زدپیرهن از گرمی خورشید خیار | تاشود برجگر سوخته اش باد وزان
شب که‌ریزان‌شود ازچرخ کواکب گوئی | اژدها ئیست که میریزدش آتش ززبان
درتنور آتش سوزنده زگرماغش کرد | آب‌ازآن‌زد بررخش‌مطبخی‌صدرزمان (۱)

(بهاریه)

لاله‌رخ بنمود عالم‌را گلستان کرد باز | کوه رادامن پرازلعل بدخشان کرد باز
غنچهٔ گل بر گریبان تکمهٔ یاقوت داشت | گل بناخن های رنگینش گریبان کرد باز
باعصای سبز آمد سبزه براطراف جوی | خضر پنداری هوای آب حیوان کرد باز
غنچهٔ نرگس زتاب گل نظر بربست و گفت | دررخ خورشیدرخشان دیده نتوان کرد باز
شاخ گل‌شد تیربهر صیدمرغان چمن | باد صبح آن تیررا ازغنچه پیکان کرد باز
جام‌رزمانده‌است برسیمین طبق نرگس مگر | خوبش راازساقیان بزم‌سلطان کرد باز (۲)

علماء‌و نویسنده گان ومؤرخین معروف این دوره

ابو محمد سیستانی

ازعلماء‌وفضلاء‌و نویسنده گان سیستان درنیمهٔ اول قرن نهم بشمار میرود پیوسته درسیستان بسربرده ودردربار ملك‌قطب‌الدین محمود بن شمس الدین علیشاه بن‌شهزاده (۸۰٦ – ۸۲۲) ازامرای محلی سیستان اقامت داشت وتاریخ سیستان را که‌بعربی بوده است اودرین‌زمان به فارسی ترجمه کرده است.

---

(۱) این‌قصیده هشتادوشش بیت است ودریك مطلع انشاء شده که قدرت طبع وتوانائی استاد بنائی هروی را بخوبی نماینده گی میکند.

(۲) این‌قصیده درمدح امیریعقوب ترکمان است.

ملاحسین واعظ کاشفی

کمال الدین حسین بن علی بیهقی هروی واعظ کاشفی که به اصطلاح ادبیات ما بملاحسین واعظ کاشفی معروف است از بزرگان دانشمندان و نویسندگان وسرایندگان نیمهٔ دوم قرن نهم هجری افغانستان است. تذکره نویسان تاریخ تولد این مرد بزرگ را ثبت نکرده اند. میگویند نخست درسبزوار میزیست. ابتدا بوعظ وخطابت میپرداخت چون صدای خوش و گیرنده وبیان فصیح وفریبنده داشت وحافظه که در فن خطابت اولین شرط است در او بکثرت وجودداشت در کارخویش نظیر وانبازنداشت. مردم ازمجالس وعظ وخطابت او استقبال شایان مینمودند. باری آهنگ نشاپور کرددرسنه(۸۶۰)ه ق که درمشهد بود شبی سعدالدین کاشغری (۱)عارف نامی آن زمان را که درهرات میزیست درخواب دید که میگفت زودباش خودرا به منزل ما برسان» بنابران کاشفی درجستجوی آن عارف بزرگ بر آمدو به هرات رسید ابتدا سعد الدین مشهدی را به او معرفی نمودند چون دید مردی که او را به خواب دیده این نیست از هرات برون رفت واما باز برفقت کار وانی آهنگ هرات کرد ودر آنجا به مزار سعدالدین کاشغری بدیدار مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی صفوی وشاعر معرف قرن نهم افغانستان رسیده خوابی را که دیده بود نقل کرد، جامی گفت این خواب را چگونه تعبیرمیکنی گفت تعبیر آنست که در تربت وی مرا بخاك بسپارند. جامی گفت بهتر آنست که باسعدالدین کاشغری خویشی کنی به همین جهت در سال ۹۰۴ ه ق کاشفی دختر خواجه اکبر معروف به خواجه کلان را که پسرسعدالدین کاشغری بود برای پسرخود فخرالدین علی بهزنی گرفت پس ازآن کاشفی رحل اقامت در هرات افگند وبراهنمائی جامی در سلك طریقهٔ نقشبندی در آمد. وهمچنان در هرات بوعظ وخطابت می پرداخت ودرضمن باشهزادگان تیموری افغانستان مخصوصاً کمال الدین سلطان حسین بایقرا پادشاه نامی ودانش پرور افغانستان پیوستگی یافت وامیرعلی شیر نوائی وزیر معروف در بار آن سلطان که در پرورش هنر از بزرگان تاریخ ماست اورا بسیار مینواخت.

۱- متوفی درروزچهارشنبه ۷ جمادی الاخر(۸۶۰)ه ق.

کاشفی به تشویق این وزیر به نگارش کتبی چند پرداخت .

کاشفی سالها در شهر هرات هر روز جمعه در دار السیاده سلطانی و پس از گذاردن نماز جمعه در جامع امیر علیشیر و هر روز سه شنبه در مدرسه سلطانی و هر روز چهار شنبه بر تربت خواجه ابو الولید احمد وعظ میکرد . و چندی نیز در حظیره سلطان احمد میرزا مجلس وعظ داشت میگویند در پایان عمر سفری هم به هندوستان کرده و بالاخره در سال ۹۱۰ ه ق در هرات در گذشته است. کاشفی عالم بسیار فعال بود. اکنون در حدود سی وهشت جلد کتاب ازو بدست است که در فنون مختلف اخلاق و تاریخ، تفسیر وحدیث وتصوف ونجوم وریاضی و فقه بزبان دری وعربی نوشته در همهٔ این علوم دست کاشفی داشته است . در نظم ونثر زبان دری استاد ماهر بود .در اشعار کاشفی تخلص میکرد غیر از آنکه در همین یکی دو سال اخیر مجموعهٔ غزلیات ورباعیات او بدست آمده و در جملهٔ آثار خطی موزهٔ کابل حفظ گردیده است ، کاشفی اشعار خویش را در آثار خود بموارد مختلف گنجانیده است .

مؤلفات کاشفی آنچه معروف است بدینقرار میباشد:—

۱:-جواهر التفسیر تحفة الامیر: این کتاب بزبان فارسی دریست که برای امیرعلی شیرنوائی، نوشته شده وجلد اول آنرا تاسورهٔ عمران در۸۹۰ بپایان رسانیده است درسال ۸۹۲ جلد دوم آنرا آغاز نموده ولی متأسفانه نا تمام گذاشته است .

۲-: جامع الستین : این اثر درتفسیرسورهٔ حضرت یوسف است بزبان عربی که دارای شصت فصل میباشد وآنرا به همین جهت جامع الستین نام گذاشته است .

۳:-مختصر الجواهر: تفسیر مختصریست بفارسی که ظاهراً خلاصهٔ کتاب جواهرالتفسیر خود او میباشد ٤:- مواهب علیه : تفسیر یست بفارسی که به تفسیر حسینی معروف گشته است این تفسیر نیز برای امیر علی شیر نوائی در غرهٔ محرم ۸۹۷ ه ق آغاز گردیده و در دوم شوال ۸۹۹ بپایان رسیده .

۴:- روضة الشهدا : که یکی ازمعروفترین کتابها در تاریخ وواقعات کربلامیباشد این اثر تاریخی‌را کاشفی درسال ۹۰۸ بنام میرزا مرشدالدین عبدالله نواسه دختری سلطان حسین بایقرا نوشته است .

۶ـ شرح مثنوی که ظاهراً درشهر هرات انجام یافته است .

۷ـ لباب معنوی فی انتخاب مثنوی: این اثر خلاصهٔ ازمثنوی مولانای روم است که به خواهش دوستان هم طریقت خویش فراهم کرده‌است.

۸ـ لب لباب مثنوی :این اثرپس ازتألیف لباب معنوی برا هنمائی مسیب سامی از بزرگان دربارهرات‌مثنوی را ازلباب معنوی هم کوچکتر ساخته ودرشنبه آخر ماه رمضان ۸۷۵ بپایان رسانده است.

۹ـ اخلاق المحسنین : که معروف به‌اخلاق‌محسنی‌است. این کتاب‌دراخلاق به‌استقبال کتاب اخلاق ناصری مولفهٔ خواجه نصیرالدین طوسی علیه‌الرحمه .بنام سلطان ابومحسن میرزای بن سلطان حسین در ۹۰۰ه نوشته شده‌است اخلاق محسنی از کتب بسیارمعروف اخلاق به‌زبان دری میباشد .

۱۰ـ مخزن الانشاء :این کتاب دراصول‌نامه نویسی‌وانشاء است وتماماً منشآت خود کاشفی است تألیف آنرا بنام سلطان حسین وامیر علیشیرنوائی نموده است.

۱۱ـ کتاب دیگری‌درانشاء : که بجدول نوشته شده،در جمادی الاخر ۹۰۷ بپایان رسیده است .

۱۲ـ انوارسهیلی :این کتاب که شکل‌مهذب‌تر کلیله و دمنه‌است‌بنام‌شیخ احمدسهیلی تألیف گردیده است

۱۳ـ اسرار قاسمی : که درسحروطلسمات در۹۰۷تألیف گردیده وپسرش فخرالدین‌علی آنرا بعداً خلاصه کرده است.

۱۴ـ لوایح القمر که در احکام نجوم بنام‌شمس‌الدین‌محمد درسال۸۷۸ تمام کرده‌است،

۱۵ـ میامن‌المشتری که دراحکام‌نجومی ستارهٔ مشتری میباشد.

۱۶ـ لوامع الشمس که دراحکام نجومی‌خورشید میباشد.

۱۷ـ سواطع المریخ که‌دراحکام نجومی‌ستارهٔ زهره‌میباشد.

۱۸ـ مناهج الزهره که دراحکام نجومی ستاره زهره میباشد .

۱۹ـ نصایح عطارد که دراحکام نجومی ستارهٔ عطارد میباشد .

۲۰ـ مواهب الزحل که دراحکام نجومی ستارهٔ زحل میباشد و تألیف آن درسنه ۹۱۰ هـ تمام شده است .

۲۱ـ مرصد الانسی فی استخراج اسماء الحسنی .

۲۲ـ رسالةُ العلویه که بنام شیخ عبدالله نقشبندی نوشته شده .

۲۳ـ تحفة العلیه .

۲۴ـ رسالهٔ درعلم اعداد .

۲۵ـ بدایع الافکار فی صنایع الاشعار . این کتاب دربیان اقسام صنایع شعری و علم بدیع نوشته شده است .

۲۶ـ رساله دراورا دوادعیه .

۲۷ـ رسالهٔ حاتمیه دراین کتاب حکایات راجع بحاتم طائی نوشته شده ودر ۸۹۱ هـ بنام سلطان حسین بایقراء تألیف گردیده است .

۲۸ـ تحفة الصلوة که در رمضان ۸۸۹ هـ بپایان رسیده .

۲۹ـ رسالة العلیه فی احادیث النبویه . این اثر شامل چهل حدیث میباشد .

۳۰ـ اختیارات نجوم .

۳۱ـ فیض النوال فی بیان الزوال .

۳۲ـ مفاتیح الکنوز ، کتابیست درعلم کیمیا .

۳۳ـ میامن الاکتساب فی قواعد الاحتساب

۳۴ـ آئینه سکندری : کتابیست درعلم حساب .

۳۵ـ صحیفهٔ شاهی .

۳۶ـ مرآت الصفا فی صفات المصطفی .

۳۷ـ فتوت نامهٔ سلطانی . این کتاب معروف ودر آئین جوانمردی و فتوت نوشته شده .

۳۸ـ مجموعهٔ غزلیات ورباعیات .

صفی کاشفی: نامش فخرالدین علی و پدرش مولانا حسین واعظ کاشفی است. معروف به صفی می باشد. درهرات تولد یافته و طوریکه درترجمه حال واعظ کاشفی اشاره رفت در سال ۹۰۴ﻫ باد ختر خواجه اکبر معروف بخواجه کلان پسر سعد الدین کاشغری درشهرهرات ازدواج کرده است. بعدها با جامی علیه الرحمه نیز قرابت یافته ودختر اورا بهزنی گرفته است.

فخرالدین علی مانند پدر پیر وطریقهٔ نقشبندی بوده در۹۳۷ یعنی هنگام محاصرهٔ ازبکان وعبیدالله شیبانی ویغما گری های طهماسب صفوی مدت یکسال درهرات بزندان بوده و بعداً بنزد سلطان محمد پادشاه غرجستان رفته است. در سال ۹۳۹ دربیرون شهر هرات وفات یافته و پیکر اودرداخل شهر بخاك سپرده شده است. فخرالدین علی مانند پدرعالم ودانشمند بوده وچند اثر نوشته است که معروف تر ین آنها قرار ذیل میباشد:-

۱- : رشحات عین الحیواة: این کتاب از کتب بسیار معروف دراحوال مشایخ نقشبندیه میباشد فخرالدین علی آنرا در زمان حیات پدر بسال ۹۰۹ﻫ بپایان رسانیده است.

۲- لطایف الطوایف: کتابیست درقصص وحکایات که بدربار سلطان محمد پادشاه غرجستان درسال ۹۳۹ نوشته است.

۳- حرزالامان من فتن الزمان: کتابیست درخواص ومنافع حروف واسرار قرآن کریم دوازده باب دارد.

۴- خلاصهٔ کتاب اسرار قاسمی: که خلاصه کتاب اسرار قاسمی پدرش درسحر و طلسمات می باشد.

خواجه محمد پارسا: که ازمرشدین ونقبا وعلمای معروف ابتدای قرن نهم افغانستان فرزند جلیل القدر محمد بن محمود الحافظ می باشد. اجداداو اصلاً بخاری ومتوطن بلخ گشته اند. اباً دستگیر بخواجه بهاء الدین نقشبندی بود.

خواجه محمد پارسا که عمر شریف رابه پارسائی گذرانیده ازبخارا وبعداً قبة الاسلام بلخ بهنزد علما و دانشمندان بزرگ تحصیل علوم کرده ودرعلوم منقول ومعقول سرآمد اقران گشته است. درتزکیه نفس واکتساب کمالات معنوی سالها کوشیده تابه اوج شهرت وتقوی رسید.

خواجهٔ بزرگوار پیوسته افادهٔ کمالات مینمود و درمدرسه وخانقاه خود به تدریس علوم دینی مشغول بود . باری درمحرم سنه ۸۲۲ هجری قمری عزم زیارت بیت الله نمود دربن سفر ازراه نسف به صنعانیان . وترمذ وهرات و به قصد مزارات متبرکه پرداخت در همه جا ازطرف سادات ومشایخ وعلما با گرم جوشی واشتیاق شایان پذیرائی میگردید .

ودرین سفر پدر جامی شرف ملاقات اورا در هرات دریافت نمود درین وقت جامی مطابق قول خودش پنج سال داشت و خواجه در آن کودکی بـه جامی علیه الرحمه توجه نمود .

خواجه به‌نسبت گرمی مدتی درنیشاپور توقف کرده مجدداً راه خانه خدا پیش گرفت . پس‌ازادای فریضهٔ حج بروز ٤ شنبه سوم ذی الحجه بزیارت مدینهٔ منوره نایل گشت علما ومشایخ بزرگ مانند مولانا شمس‌الدین فناری‌رومی وبسیاری ازاهل‌مدینه‌ومردمان قافلهٔ خراسان در آنشهر مقدس برجنازه اونماز خواندند وفات آن خواجهٔ بزرگوار در همان سال ۲۲ هجری بوقوع پیوست مدفن اورا جوار قبهٔ شریفه امیرالمومنین حضرت عباس قرار دادند .ازآثارمعروف‌حضرت‌خواجه محمدپارسا کتاب‌فصل‌الخطاب‌است درمناقب بسیاری ازائمهٔ دین رحمة الله علیهم . عمر خواجه ۷۳ سال بود .

خواجه پارسا زمان‌شاهرخ دریافت کرده‌اما الغ بیگ‌بن‌شاهرخ که‌درزمان پدر ولایت ماوراءالنهروبلخ‌داشت . بحضرت خواجه محمد پارساء همواره سرارادت فرومیداشت . مقبرهٔ باشکوه خواجه دربخارا زیارت گاه انام است .

خواجه ابونصرپارساء : فرزندعالم ودانشمندخواجه‌محمدپارسابن‌محمودالحافظی‌است علوم‌رابه‌نزدوالد بزرگوار خود آموخته است . بعدازپدرسیادت فرقهٔ نقشبندی رابدست گرفت . درتعلیم وتدریس علوم شرعیه بسیار کوشید . آستان اوهمواره مرجع علماء بود وپیوسته درحل‌مسائل شرعیه بخدمت‌اومی‌شتافتند . مؤرخین وتذکره نویسان به‌او‌القاب نصرالدین وحافظ الدین راداده اند . میگویند خود درعلوم دینی‌وشرعی دائرة المعارفی بود که‌در موقع مسائل‌اکثراً به‌رجعت در کتب محتاج نمی گشت . به نسبت کثرت‌مشاغل وتعداد مراجعه کنندگان کمتر برای تألیف وتصنیف فرصت یافته است .

درسنه ۸٦٥ درشهر بلخ وفات یافته وتاکنون مقبرهٔ اودرآنولا پابرجاست . وشاعری ماده تاریخ آنرا چنین سروده است : —

خواجه اعظم ابونصر آنکه شد تکیه گاهش مسند دارالبقاء
سر اوچون باخدا پیوسته شد زین سبب تاریخ شد سر خدا

شیخ زین الدین ابو بکر خوافی: ازاجلهٔ علماء باتقوای عصرشاهرخ میرزااست درتتبع سخن نبویه امتیاز تمام داشت . گرچه ازخواف استاما درهرات نشو ونما یافته درآنجا بخدمت دانشمندان از علوم معقول و منقول بهره مند گردیده است چون درکمالات معنوی وعلوم شرعی تبحرتام پیدا کرد بهتدریس وارشادپرداخت درطریق تصوف درخلفای شیخ نورالدین عبدالرحمن مصری بود . شاهرخ میرزا وجملهٔ ارکان دولت اوبا آن شیخ صاحب دل ارادت داشتند در دوم شوال سنه ۸۳۸ به مرض طاعون در هرات درگذشت . نخست اورا درقریهٔ « مالین » دفن کردند . بعد از آن نعش اورابدرویش آباد انتقال‌دادند . اما آخرآن‌عارف بزرگوار رادرجنب عیدگاه هرات بخاک سپردند . خواجه‌غیاث‌الدین‌احمدخوافی‌وزیر سلطان شاهرخ میرزا برسرمزارش عمارت عالی‌ساخت که تازمان جامی وخوند میرصاحب حبیب السیر برپا بود .

شیخ محی الدین محمد غزالی: اصلاً از طوس است در زمان شاهرخ میرزا از علماء وزهاد با مرتبت زمان بود . چند مرتبه بهٔ ادای فریضهٔ حج موافق شد درسفر اخیرکه به‌حج میرفت دربین راه درشهر حلب بماه رمضان سنه ۸۳۰ درگذشت یکی‌ازشعرا دروفات اواین فرد را سروده :

قطعه

وفات قطب جهان شیخ محی‌طوسی میانهٔ حلب است‌ومیانهٔ‌رمضان

رکن الدین محمد خوافی: از علماو دانشمندان‌هرات‌درعهد شاهرخ میرزا است سالهابدارالسلطنهٔ هرات‌مشغول تدریس و افاده‌بود . علماواشراف‌خراسان آستانش رامرجع مشکلات علوم‌می‌دانستند‌در جوانی عزم سفر بیت‌الله نمود بنا بران از خراسان به‌فارس

شد . مدتی در شیراز اقامت گزید ، به زیارت حج رسید ، و چند مرتبه دیگر نیز این فریضه را در حیات خود بجا آورد . مرد تارك دنیا و گوشه گیر بود. صحبت سلاطین و امرا را بر فقر ترجیح نمیداد . بالاخره در سنه ۸۳٤ در شهر هرات وفات نمود .

قطب الدین محمد خوافی: از فقها و علمای عصر سلطان حسین با یقرا است. مدتها در هرات بسر برد . در فضیلت و علم و کیاست نادرهٔ زمان بود . انشاء و مکاتبات او شهرت کامل داشت . در زمان سلطان ابو سعید کور گان نیابت وزیر زمان را داشت . و در عهد سلطان حسین بایقراء به منصب صدارت و وزارت رسید . باری در سنه ۸۷٤ نظر به شکایت حسودان محبوس و زندانی گشت . اما مجدداً رهائی یافته چوکی و مقام صدارت را حاصل کرد . مرد عارف و نویسندهٔ کامل بود ' در سنه ۸۹٥ در شهر هرات وفات یافت

قاضی نظام الدین فراهی: فرزند ارشد مولانا شرف الدین حاجی محمد فراهی بود . وشرف الدین حاجی محمد از اعاظم فقهای زمان میرزا ابو القاسم بابر بشمار میرفت. تا نظام الدین فراهی نیز مانند پدر درعلم و تقوی سرآمد عصر خویش بود . درامر تدریس وفتوی برا کثر علماء ایام سلطان حسین بایقراء فایق بود و مدت مدیدی در مدرسهٔ غیاثیه و مدرسهٔ اخلاصیه مدرس بود . پس از آن به منصب قاضی القضات هرات ارتقاء جست . در سنه ۹۰۰ هجری وفات یافت این رباعی را در بارهٔ تاریخ وفات او سروده اند .

رباعی

آنکس که شریعت بنظام ازوی شد — از حکم قضا سجل عمرش طی شد
از صفحهٔ دل چو محو شد نام نظام — توضیح پذیرفت که فانی کی شد

مولا معین الدین محمد فراهی: برادر قاضی نظام الدین محمد و پسر مولانا شرف الدین حاجی محمد فراهی است . درمؤلفات از خود « مسکین » تعبیر میکنند و در شعر « معینی » تخلص اوست . پس از برادر خود نظام الدین محمد که بسال ۹۰۰ وفات یافته مقام قضاوت هرات را به تکلیف پادشاه زمان ابوانصاری سلطان حسین بایقراء پیدا کرد .

اما پس از یکسال ازین وظیفه استعفا و به همان شغل سابق یعنی وعظ و تالیف و تدریس ادامه داد .

و بسال ۹۰۷ وفات یافت و در مزار خواجه عبدالله مرواريد پهلوی برادرش قاضی نظام الدین محمد فراهی دفن گردید. ازمندرجات کتاب معارج النبوت فی مدارج الفتوت که از آثار منثور مولانا معین الدین فراهی است . و در سال ۸۹۱ آنرا تالیف نموده معلوم میشود اباً و جداً امام مسجد جامع هرات بوده اند آثار و مؤلفات این عالم فراهی قرار ذیل است : —

۱ — معارج النبوة فی مدارج الفتوه — ۲ — احسن القصص — ۳ تفسیر حدائق الحقایق ٤ ـ قصهٔ حضرت کلیم ـ٥ـ تفسیر بحرالدرر ٦ـ روضة الواعظین فی احادیث سید المرسلین در چهار جلد ـ۷ـ رساله شرائف الاوقات ـ۸ـ قصص التنزیل ـ۹ـ مجالس مرتبه در وعظ

مولانا محمد بدخشی - از نویسندگان وشعرای اواخرقرن نهم هجریست بحلاوت گفتار وعلم عروض شهرت کامل داشت . همواره به نظم معمی و تالیف قواعد درین فن میکوشید . مدت سی سال در خدمت امیر علیشیر نوائی بسر برد . چند رساله در فن معما نوشت . از جمله رساله « ضابطهٔ حل معمای » او میباشد . این رساله او را شاعر و نویسندهٔ بنام محمد بن (علی نونداکی) (یا نویداکی) از شعراو نویسندگان نیمهٔ دوم قرن دهم شرح کرده است . محمد بن علی مذکور درین شرح خود نام مولانا بدخشی را محمد و لقب او را کمال الدین نوشته است . مولانا جامی این قطعه را در توصیف رساله ضابطه حل معمای مولانا محمد بدخشی سروده :

این تازه گهرکه گشته فایق — بر هر گهری نهو ر بخشیست
هر کس که بدید آب ورنگش — دانست که گوهر بدخشیست

این رساله دارای ۱٦۰۰ بیت است به سه قسم و هر قسم به چندین بخش و هر بخش به چندین ضابطه تقسیم شده و با این ابیات شروع میشود :

ای واسطه جوهر اشیا نامت — وی رابطهٔ گوهر انشا نامت
ازنام تو مشکل بدخشی شده حل — ای ضابطه حل معما نامت

مولانا معین الدین محمد اسفزاری

ازاعاظم نویسند گان عصر سلطان حسین بایقرا است علاوه برسخن سرائی ونو یسند گی درخوش نویسی غیر معروف بود. از جملهٔ مؤلفات وآثارش که شهرت کامل دارد یکی تاریخ هرات بنام « روضات الجنات فی اوصاف مدینة الهرات » ودیگر رسالهٔ مشتمل بر منشآت ومناشیر ومکتوبات اوست.

ناصر الدین ابو نصر مهنه: از اولاد خواجه مؤید مهنه است وخواجه مؤید مهنه بنابرقول صاحب حبیب السیر ازاولاد سلطان ابو سعید ابوالخیر میباشد ابو نصر مهنه با سلطان حسین بایقراء معاصر بوده ودرشهر هرات میزیسته است مرد زاهد، پرهیز گار عالم و با فضیلت بود، طبع وقریحهٔ شعر نیز داشته و گاهی ابیات خوب می سروده است.

حافظ ابرو اسمش عبدالله، لقبش شهاب الدین ودر عرف ادبیات ما معروف به حافظ ابرو است پدرش لطف الله ملقب به زین الدین است شهاب الدین عبدالله معروف به حافظ ابرو از ائمهٔ تاریخ نگاران عصر تیموری افغانستان میباشد اصلاً ازخواف خراسان است وچون تحصیلات وشهرت خود را ازهرات حاصل نموده و هم در ینجا نشو ونما یافته معروف بهروی گشته است.

در نام ولقب حافظ ابرو اکثر مؤرخین مابعد وحتی بعضی ازمستشرقین ومحققین اروپائی اشتباه کرده وآنرا نورالدین لطف الله خوانده اند. این اشتباه اولاً از جمال الدین عبد الرزاق سمرقندی مؤلف مطلع السعدین سرزده وبعد صاحب تاریخ حبیب السیر آنرا تقویه کرده است.

خود حافظ ابرو درمقدمهٔ تاریخ معروف خود موسوم به زبدة التواریخ در اکثر جای از خود نام برده وهمواره خویشتن رابنام عبدالله خوانده است. و مو رخ معاصر اوشیخ احمد بن محمد فصیح خوافی صاحب تاریخ مجمل معروف به مجمل فصیحی لقب اورا شهاب الدین خوانده است.

حافظ ابرو درعهد امیر تیمور کورگان به همدان بوده ومورد عنایات آن پادشاه معنوی واقع شده است. پس ازفوت تیمور مجدداً بهرات آمده ودر سلك نو یسند گان و

ادبای دربار شاهرخ بن تیمور در آمده وبه‌نزد شهزاده بایسنغر بن شاهرخ تقرب‌وا عتبا ر کامل یافته است .

حافظ ابرو زبدة التواریخ خود را که مشتمل بر وقایع وحوادث عالم و چگونگی احوال وطبقات انسانها وملل حسب الامر وبنام شهزاده‌بای سنغر تالیف نموده که کار آنرا بسال ۸۲۹ تمام کرده است تاریخ اوشامل حوادث‌وقایع‌تاریخی ازابتدا تاآن زمان میباشد چنانچه خودش درپایان آن میگوید:

چو حافظ سخن را بدینجا رساند | سپهرش بساط سخن بر فشاند

صاحب حبیب السیر سال فوت او را درین تبت سنه ۸۳٤ بیت میکند :

بسال هشت صدوسی وچهاردرشوال | وفات حافظ ابرو بشهرزنجان بود

اما فصیح خوافی درتاریخ خود معاصر ودرین باره نسبت به حبیب السیر موثق تر بنظر میرسد (۸۳۳)هجری نگاشته‌است.

آثار ومؤلفات حافظ ابرو قرار ذیل است -

الف — جغرافیا: — در سال ۸۱۷ یك نسخهٔ جغرافیا بزبان عربی بشاهرخ میرزا عرضه داشتند ،این امرشاهرخ زا بران داشت که حافظ ابرو را وادارنماید تاجغرافیای کاملی بزبان فارسی تالیف کند .وی نیز برای انجام این امر دست به‌کار تالیف زدو برای نگارش کتاب خود از جهان نامه مولفه نجیب بکران وآثار ابن‌سعد،وصورالاقالیم محمد بن یحیی‌وسفرنامهٔ ناصر خسرو وغیره استفاده نمود.

در سال ۸۲۰ شاهرخ مجدداً حافظ ابرور امأموربه تالیف کتابی جامع تر درین فن کرد واوازین کتاب حغرافیا ومنابع دیگر استفاده نمود؛ کتابی شامل جغرافیا و تاریخ عالم ازآغاز تاسال ۸۲۳ که سال اتمام کتاب اوست بوجودآورد .این کتاب‌دردو جلد است وتاکنون به‌طبع نرسیدهٔ نسخه های‌خطی آن بیش نیست.

ب: باآنکه حافظ ابرو به‌بسیار از علوم وفنون آشنائی داشته ،شهرت او بتاریخ نگاری بیشتر است وازین راه درعالم ادبیات ماخدمت بزرگی کرده است.آثار او درین فن حسب آتی است :

۱-ظفرنامهٔ‌شامی:آنچه از نوشته های خود حافظ ابرو بر می‌آید پیداست که نخستین اثر او در تاریخ همین کتاب است .تتمه این کتاب سال ۸۱٤ هجری است ،

۲ : ـ د ر سال ۸۲۶ : بایسنغر بن شا هرخ بنو به خو د حا فظ ا برو مو ر خ د ر بار پد ر را دا ر ا ست که تاریخی شامل تمام وقایع از اول خلقت آ د م تا زمان او برشتهٔ تحر یر در آو رد .حافظ ابرو بامر بای سنغر شروع به کا ر کر دو در چهار جلد ـ (به اصطلاح خودش چهار ربع) تار یخ مفصل عمو می نو شت که سه جلد اول آ ن را مجمع التوار یخ سلطا نیه نام نهاده و فصیح خوافی در مجمل خود به این امر اشاره کرد ه است .

در نـگار ش این تاریخ مؤرخ از کتب احادیث و تفا سیر و توا ر یخ متعد د ه مثل قصص الانبیاء وسیرالنبی و تاریخ طبری ، و مروج الذهب مسعودی و معادن الجوهر مسعو دی وشاه نامه فر دوسی و تا ر یخ یمینی و کا مل ا لتو ا ر یخ ا بن ا ثیر و سلجو ق نا مه ظهیری وطبقات ناصری منهاج السراج جوز جانی وجهان کشای جوینی نظام التوا ر یخ قاضی بیضوی و تاریخ وصاف وجا مع التواریخ رشیدی و تاریخ گزیدهٔ حمد الله مستو فی استفاده نمو ده که:

ربع اول : شامل تاریخ خلقت آدم پیشدادیان اسکانیان وسکندر میبا شد .

ر بع دوم: آن شامل تاریخ رسول ا کرم(ص) وخلفای راشدین وبنی امیه و بنی عبا س ا ست .

ر بع سوم: آن در وقایع سلسله های سلاطین صفاری سامانی ،دیلمی وغزنو ی ، سلجو قی واتابکان فارسی وملوك بامیان وملوك خلجی ملو ك نیمروز وسیستان ،خو ارزمشاهیا ن قراختائیان نوشته شده ودر آن ذ کری از اصناف ،اتراك و کیفیت انشعاب قبا یل مغو ل وذ کر آبا واجدا د چنگیز خان وپاد شاهی چنگیز خان و فر زندان او در مغو لستا ن وچین وخراسان وفارس نمود ه ا ست .

۳: ز بدة التوا ر یخ با یسنغری : که جلد چهارم یا ربع چهارم مجمع التوا ریخ السلطانیه میباشد این کتاب شامل وقایع وحوادث سالهای میان ۷۳۶ (یعنی مر گ سلطان ابو سعید میر زا و ۸۳۰ (یعنی زمان شاهرخ بن تیمور)می باشد :

٤ : ـ ذ یل جامع التوا ر یخ رشیدی: که آنرا حسب فرمان شاهرخ تدوین کرده وقایع تاریخ پس از ۷۰۳ هجری راکه خواجه رشید بن فضل الله که کتا ب جامع التوا ریخ خودرا به آنجا رسانیده است .تا سال ۸۱۹ که سنه اختتام کتاب است شامل میبا شد .

طوریکه از نگارشات خود شهاب‌الدین عبدالله بن لطف الله بن‌عبدالرشید خوافی معروف بحافظ ابرو برمیاید این مورخ هروی دراکثرمسافرت هابا‌امیرتیمور رفیق راه وحتی هنگام‌فتح حلب ودمشق بدست امیر تیمور در سال ۸۰۳ بااو همرکاب‌بوده است وهمچنین خود او میگوید که‌تاسال ۸۱۹ چندان بدربار شاهرخ مقرب نبوده مااز آن تاریخ به بعد که شاهرخ به فضیلت او وقوف کامل یافته همواره در سفر وحضرملازم او شده است حافظ ابرو بر موز وآئین تاریخ نگاری آگاه‌ومخصوصاً از احوال و گذارشات سیاسی روزانهٔ زمان خوداطلاع کافی داشته است در نوشته‌های‌روان و متین خودتاحد امکان آنچه رامیدیده ویااز اشخاص موثق میشنیده معتبر شمرده و کمتر به افسانه وحکایات ووقایع عادی از حقیقت‌پرداخته است یکی از خصایص تاریخ نگاری حافظ ابرو برخلاف آنچه عدهٔ از مستشرقین پنداشته اند .حقیقت نگاری است . و نیز بر خلاف بیشتر از تاریخ نویسان قدیم وحتی جدید در آغاز هرفصلی یك‌فهرست ازمنابع ومدارك که از آنها استفاده نموده ،داده‌است .

حافظ ابرو بطور قطع بزبان های عربی و تورکی آشنا و در سرودن شعر نیز دست داشته است

میرخاوندشاه

سید برهان‌الدین محمد معروف‌میرخاوندشاه‌یا میر خوند شاه که از بزرگ ترین نویسنده گان و مؤرخین عصر تیموریان افغانستان است پسرسید کمال‌الدین محمود میباشد سلسلهٔ‌نسب سیدبرهان‌الدین محمد خاوند شاه به چهار واسطه به‌خاوند سید اجل‌بخاری می‌رسد ونسب این‌سید اجداداً به حضرت زید بن امام‌زین‌العابدین بن الحسین بن‌علی ابو طالب کرم‌الله‌وجهه‌می‌پیوندد.

هنگامیکه کمال‌الدین محمود وفات یافت خاوند شاه مورخ هنوز کودك بود، در وطن خود قبة‌الاسلام بلخ به تحصیل علوم واکتساب کمالات معنوی پرداخت .دراندك زمانی به سلك اعاظم دانشمندان زمان‌درآمده در علوم معقول ومنقول شهرت وافی یافت. جودت طبع وسلامت ذهن وسلاست قلمش در بین علما ودانشمندان زبان زد بوده پس از رسیدن به حد اعلی کمال ازبلخ‌سفر نموده در هرات به صحبت مشایخ عظام و

و صاحبان طریقت مانند شیخ بهاءالدین عمر رسید این شیخ بزرگوار با میرخاوند شاه محبت و توجه مخصوص پیدا کرد به حدیکه هنگام مرگ توصیه فرمود تا امیر خاوند شاه بر جنازهٔ او نماز گذارد.

بنا بر قول نواسهٔ او صاحب تاریخ حبیب السیر خاوند شاه پس از مرگ خواجه بهاءالدین عمر فراهی در سنه ۸۵۷ هجری قمری، مجدداً به بلخ مراجعت کرد و شاید تا زمان سلطنت سلطان حسین بایقراء . تاریخ معروف او مشهور به روضة الصفا درین عصر و بنام همین سلطان نوشته شده، طوریکه از خلال نگارشات مؤرخین مابعد برمی آید خاوندشاه پس از تکمیل تاریخ خود در اوخر ایام عمر منزوی گردیده ومدت یکسال در گازرگاه معتکف بوده است . اما بعداً به نسبت ظهور مرضی که مؤرخین آنرا بنام سوالقینه خوانده اند جهت تداوی از گازرگاه بهرات باز گشته به اختلاف روایات ده یادوماه در بستر ناتوانی افتاده است تا آنکه بالاخره در ماه ذیقعده سنه ۹۰۳ به عمر ٦٦ پدرود حیات گفته ودر مزار مرشدخویش شیخ بهاءالدین عمر درمیدان سمت شمالی عیدگاه دار السلطنهٔ هرات در گنبد یکه میرزا ابوالقاسم بابر بر مزار شیخ بهاء الدین عمر ساخته بود مدفون گشت .

تاریخ روضة الصفای او که مرکب از چندین کتاب است حاوی تواریخ انبیا و خلفا و سلاطین و امرا از آغاز خلقت تا اواخر زمان سلطان حسین بایقرا میباشد این تاریخ بعد از مرگ مؤلف بزودی معروف گشته و مؤرخین معاصر وخلف مانند صاحب مطلع السعدین و حبیب السیر وغیره از آن استفادهٔ شایان کرده اند .

خواند میر که مؤرخ شهیر أواخر قرن نهم و اواسط قرن دهم افغانستان است غیاث الدین نام دارد: پدرش به تصریح خودش همام الدین نام داشته و شهرت خودش را به اشکال مختلف خواند میر . خواند امیر و خوند میر ضبط کرده اند .

پدرش خواجه همام الدین سالها به امر وزارت سلطان محمود میرزا بن سلطان ابو سعید گورگان اشتغال داشت . و مادر او دختر خواندشاه صاحب تاریخ معروف روضة الصفاء

میباشداز جانب پدرسیدحسینی است. تولد او یقیناً در بین ۸۸۰ و ۸۸۱ بشهرهرات اتفاق افتاده در کودکی و جوانی به تحصیل علوم متداولهٔ زمان یعنی طب و تفسیر و شعر و ادب و لغت و تاریخ پرداخته و در ۹۰۴ هجری مورد نظر ولطف امیرعلی شیرنوائی وزیر معروف هرات واقع شده است .

از شهزادگان تیموری هرات تنها خدمت بدیع الزمان میرزا فرزندسلطان حسین بایقرا را نموده است . اولین ماموریت اداری و سیاسی خواند میر عضویت هیئتی است که از طرف بدیع الزمان میرزا برای استمداد در مقابل اوزبکان به نزد امیر خسرو شاه والی قندوز و بدخشان فرستاده شد (سال ۹۹۰هجری) اما بدیع الزمان میرزا پس از فوت پدر خواند میررا بوزارت خود گماشت (۹۱۱ هجری) خواند میر پس از سلطهٔ اوزبکان (در سال ۹۱۳) تا ۹۱۶ هجری در هرات بوده و ازآن پس تا سال (۹۲۰) هجری که در خدمت محمد زمان میرزای بن بدیع الزمان میرزا در بشت از قرأ غرجستان میرسد از حیات او چیزی معلوم نیست در سال ۹۲۳ هجری محمد زمان میرزابه‌قندهار میرود اما خواند میر بغرجستان باقی ماند . در خلال ۹۲۷و۹۳۳درهرات بخدمت امیر غیاث الدین محمد قاضی القضات ووزیر خراسان بسر می برد و تالیف تاریخ معروف حبیب السیر خود را به توصیه این امیر آغاز می نماید در شوال۹۳۳از هرات به قندهار و پس از چندی توقف درین شهر در سال ۹۳٤ هجری بطرف هند مسافرت میکند .

در ۹۳۵ هجری بشهر آگره رسیده به نزد ظهرالدین بابر بار می‌یابد . پس از فوت بابر خواند میر در خدمت همایون بن بابر بسر میبرد تاآنکه‌در ۹٤۱ در گوالیار وفات می یابد .

خواند میر که یك عمر در راه علم و فضیلت خدمت نموده از سلاطین ورجال بزرگ قرار ذیل تقدیر و تشویق دیده و آنها را جسته‌جسته در آثار خود مدح کرده است :

اول سلطان حسین بایقرا دوم بدیع الزمان میرزا پسر او که‌مانندپدر شهزادهٔ شعر دوست و شاعر و نویسنده بوده و در سال ۹۲۰ درعصر سلطان سلیم بمرض طاعون در استامبول در گذشت . سوم محمدزمان میرزای بن بدیع الزمان میرزا که در۹۰۲ متولد شده ودر

۹۲۰ در داخل افغانستان برای احیای مجدد سلطنت ازدست رفته خاندان خود 'میکوشد. در سال ۲۳ اجباراً به نزد بابر بهندمیرود و درسال ۹۴۶ در رودخانه غرق میشود ؛ چهارم ظهورالدین بابر (متولد در ۸۸۸ و متوفی در ۹۳۷) پنجم محمد همایون بن بابر که خود در هندسه وریاضیات و شعر و ادب دست داشت و بالاخره پس از چند سال سلطنت در ۹۶۳ هجری از بام افتاده وفات یافت ششم امیر علی شیرنوائی وزیر معروف و دانشمند هرات که ترجمهٔ حال اورا خوانده اید . هفتم : امیر غیاث الدین محمد قاضی و وزیر خراسان در هرات که حبیب السیر را خواند میر به توصیهٔ وی شروع کرده و بسن ۵۶ بقتل رسیده است چنانچه در مادهٔ تاریخ او خواجه ضیاء الدین میرم سروده :

چون میر محمد خلف آل عبا — زین دیر فنا رفت سوی دار بقا
تاریخ شهادتش رقم کرد ضیاء — والله شهید هو یحیی اموتی

هشتم : کریم الدین حبیب الله ساوجی که پس از قتل امیر غیاث الدین محمد جانشین مسند قضاء وصدارت هرات گشته وبالاخره در سنه ۹۳۳ کشته شد .

خواند میر از سال ۹۰۳ تا ۹۴۲ که کتاب زنده گانی او به پایان میرسد سراسر عمر خویش را به تحریر کتب وضبط وقایع وتجدید نظر در نوشته های خود گذشتانده است . به همین سبب این نویسندهٔ هرات یکی از پرکارترین مولفین و مؤرخین افغانستان بشمار میرود خوش بختانه همه آثار او که در موضوع تاریخ واخبار وادب است از دست برد زمانه باقی مانده که شرح مجمل آنها قرار ذیل است .

۱ تاثیر الملوك : این کتاب که ذکر ماثر وحکم وامثال ملوك ودانشمندان وانبیاء کرام است . اغلباً از سنه ۹۰۳ بنام امیر علی شیر نوائی تالیف گردیده است .

۲ خلاصة الاخبار فی بیان احوال الاخیار : این هم بذاثر تشویق امیر علی شیر نوشته شده وغالباً دوم اثر خواند میر میباشد .قسمت تاریخی این کتاب بوقایع ۸۷۵ یعنی جلوس ثانوی سلطان حسین بایقرا برتخت هرات تمام میشود واز مطالبیکه در شرح زندگانی پسران ابوسعید کورگان بیان میکند معلوم میشود که تالیف آنرا

در ٩٠٥ تمام کرده است .

خلاصة الاخبار تاریخ عومی است ودر اخیر فصلی در تعریف شهر هرات وترجمهٔ احوال ومشاهیر معاصرین مؤلف دارد.

٣ دستور الوزراء: کتابی در شرح احوال وزرای خلفای اسلام وسلاطین افغانستان وفارس میباشد این کتاب را مؤلف در ٩٠٦ نوشته ودر ٩١٥ به آن تجدید نظر نموده است . وآنرا بنام خواجه کمال الدین محمود نگاشته .

٤ جلد هفتم روضة الصفاء : چون میرخوند صاحب روضة الصفاء جد خواندمیر درسنه ٩٠٣ وفات یافته وتاریخ متضمن حوادث تاریخ تاسال ٩١٣ میباشد معلوم است که کسی این حوادث را بعداً از روی حبیب السیر یاخود صاحب السیر خواند میر بران افزوده است

٥- مکارم الاخلاق : کتابیست که مؤلف بنابر سپاس گذاری ازمشوق وحامی بزرگ خود امیر علی شیر نوائی در شرح فضائل و بزرگواری آن امیر نامدار نوشته وچون امیر علی شیر فوت کرده ناچار آن را اتمام وبه سلطان حسین بایقرا اهدا کرده است.

٦ منتخب تاریخ وصاف: فعلاً نسخهٔ ازین کتاب در دست نیست اما خواندمیر درمقدمه حبیب السیر از آن ذکری میکند ومعلوم میشود که شاید مؤلف قسمت های تاریخی تاریخ وصاف تالیف شرف الدین عبدالله بن فضل الله شیرازی را خلاصه نموده واز آنچه صاحب وصاف برای نشان دادن فن انشاء وبلاغت وعبارت پردازی بیجا آورده صرف نظر کرده است .

٧ همایون نامه: خوند میر این کتاب را پس ازحبیب السیر درهند نوشته وبنام همایون پادشاه بن بابر اهدا کرده است موضوع آن قواعد وقوانین است که در عصرهمایون وضع شده بود این کتاب بسال (٩٤١) تالیف شده است .

٧- نامهٔ نامی : مجموعه ایست از مراسلات ومنشاآت که خوند میر دستور کتابت وانشاء

را برای منشیان در بار جمع آوری کرده است کار تالیف این اثر بسال ۹۲۸ هجری تمام شده است.

حبیب السیر فی اخبار افراد البشر: بزرگ ترین و بهترین اثر خوند میر همین کتاب است که حاوی وقایع تاریخ عمومی از زمان خلقت تا سال ۹۳۰ هجری میبا شد. کار تالیف این کتاب را مؤلف در ۹۲۷ شروع وبه ۹۳۰ خاتمه داده است.

طبع خوند میر در نظم پخته بوده اما نثر او برخلاف دیگر مؤرخین سلف خیلی ساده وشیرین است مطالب را بخوب ترین صورتی شرح میدهد.

فهرست مآخذ ومدارك دورهٔ سوم

۱ـ حبیب السیر تالیف خواند میر، طبع هند.

۲ـ رجال حبیب السیر گرد آورد عبد الحسین نوائی طبع تهران.

۳ـ تاریخ ایران بعد از اسلام تا عصر حاضر، تالیف عباس پرویز طبع تهران.

٤ـ کلکسیون های پنج سالهٔ مجلهٔ آریانا.

٥ـ تاریخ عمومی ایران. برای سال پنجم دبیرستان هامؤلف عباس اقبال طبع تهران،

٦ـ حماسه سرائی در ایران تالیف دوکتور زبیح طبع تهران.

۷ـ تاریخ ایران سلسلهٔ تیموری مولف ابوالقاسم شکرائی طبع تهران.

۸ـ مقدمهٔ جلد اول تاریخ جهان کشا بقلم محمد قزوینی.

۹ تاریخ ادبیات ایران تالیف دوکتور رضازاده شفق چاپ ایران.

۱۰ـ قصاید سعدی نسخه قلمی متعلق به نگارنده.

۱۱ـ دیوان قطعات ورباعیات ابن یمین.

۱۲ـ تذکرةالشعرای دولت شاه سمرقندی طبع بمبئی.

۱۳ـ لب التواریخ مولفهٔ عبدالطیف قزوینی.

١٤ـ فارسی سال ۱۳۲۰ طبع طهران.

۱۵ـ شعر العجم تالیف شبلی نعمانی طبع کابل.

۱٦ـ لباب الباب جلد دوم مولف محمد عوض.

۱۷ـ سالنامهٔ ۱۳۲۰ مجلهٔ کابل.

۱۸ـ بحث در آثار وافکار حافظ، تالیف دوکتور قاسم غنی.

۱۹ـ منتخبات ادبیات فارسی تالیف بدیع الزمان خراسانی.

۲۰ـ جامی تالیف علی اصغر حکمت.

۲۱ـ بیست مقاله قزوینی.

۲۲ـ تاریخ بیهقی.

۲۳ـ شعرالعجم تالیف شبلی نعمانی.

۲٤ـ دیوان عنصری.

۲۵ـ دیوان انوری نسخهٔ قلمی نگارنده.
۲۶ـ دیوان ظهیر فاریابی .
۲۷ـ آتشکدهٔ آذر .
۲۸ـ حدایق السحر رشید وطواط .
۲۹ـ سالنامهٔ پارس .
۳۰ـ تاریخ طبری .
۳۱ـ المعجم فی معاییر اشعار العجم تالیف شمس الدین محمد بن قیس رازی .
۳۲ـ سالنامه های سال ۱۴ ـ ۱۵ ـ ۱۶ مجلهٔ کابل .
۳۳ـ تذکرهٔ حسینی
۳۴ـ تذکرهٔ دولتشاه سمرقندی .
۳۵ـ رجال حبیب السیر .
۳۶ـ از پرویز تاچنگیز
۳۷ـ یادداشت های شخصی رئیس صاحب دار التالیف .
۳۸ـ رساله وپایان نامه فاکولتهٔ یادداشت های نگارنده .
۳۹ـ روضة الصفاء .
۴۰ـ التوصل الترسل ،
۴۱ـ فهرست کتابخانهٔ شورای ملی تالیف یوسف شیرازی طبع تهران .
۴۲ـ فهرست کتابخانه آستان رضوی طبع مشهد .
۴۳ـ همه آثار مطبوع عبدالرحمن جامی .
۴۴ـ تمام آثار مطبوع امیرخسرو دهلوی

قسمت چهارم

مؤلف

بناغلی محمدابراهیم خان «صفا»

ازسقوط بدیع الزمان تاظهور محمدزائی‌ها

ادبیات افغانستان

از سقوط بدیع الزمان میرزا تا ظهور محمد زائی

مطامع سیاسیه چه در کسوت سلطنت خواهی های سلاله های سلطنتی در داخل خود کشور وچه در حلیهٔ آمال جهانگیرانهٔ هجوم بر ممالک وملل دیگر همواره برای علم و معرفت نتائج خطرناکی را ببار آورده و کاخ های بلند دانش وفرهنگ را که در طی سنین زحمت ومساعی ذوق مندان آباد گردیده بی دردانه بخاک افگنده است و بعضاً سویه مدنیهٔ را که ملل تشکیل نموده اند برهم زده خمود وارتجاع را برای یکدوره کوتاه ویا دراز روی کار آورده . نگاه . جستجوئی براوراق احوال سالف واضح خواهد ساخت که تاریخ بشر در اثنای رفتار خود هیچ گاه بدون یاد آوری ازحوادث فجیعه مانند سوختن معابد وکتاب خانه ها و تخریب آبدات ثار یخیه وشفا فیه ویا اقلاً تعطیل وبرهم زدن فعالیت وخدمات معارفی نبوده وتا کنون نیز نیست . چه دیده شد که با دعاوی بلند آوازی که درموضوع پیشرفت سویهٔ مدنیهٔ خود دارد . بشر همین اکنون هم ازین گونه اقدامات برای پیشبرد مقاصد خویش ، خودداری ننموده ونمی نماید پس طبیعی بود که آمال کشور کشائی وجهان گیری که افغانستان درین دوره منکوب آن شده بود تازمانی که مرکزی بخود پیدا کند « مانند سلطنت مغول هند ویا شیبانیان وامثال ایشان » وخود به کار علم دست زند سبب تخریب اساسات تهذیبیه گردد و از پیشرفت علوم وصنائع مانع آید . افغانستان در دورهٔ سه قرن متوالی که شروع آن با تصرف کابل ازطرف بابر شاه وبرهم خوردن سلطنت تیموریان با سقوط بدیع الزمان بدست شیبانیان ورسیدن نفوذ صفویان ایران در هرات وجنگهای ایشان باشیبانیان درخراسان وتسلط شیبانیان دربلخ وماندن هرات بدست صفویان وآخر آن منتهی به ظهور شاهان محمدزائی « به اعتبار تحریر ما » میشود مسلسلاً از دست بود اجانب چه بصورت اینکه برین خاک متصرف بوده اند وچه برنگ اشغال فکر وقوای سلطنت ها بخود این کشور به امور دفاعی و جنگهای ملی که آنهم سبب عدم توجه را به معارف تشکیل میدارد ، متضرر بوده است . ازیک طرف امپراطوران مغل هند که دراثر اقدامات بابر درین خاک وباز درهندوستان سلطنت مغلی کبیررا تشکیل نمودند ازبدو حرکات

بابر درین خاك ازقبیل تصرف کابل وحملات او برقندهار وهزاره‌جات وجنگ او باغلزائی‌ها وغیره که همه به‌جهت تامین مرکز عقبیه درین کشور بامنظور تهاجم به‌هندوستان بود اسباب اضطراب وفلاکت رافراهم میاورد، وازجانب دیگرطوری که اشاره‌شد شیبانیان وباز صفویان درهرات وبلخ امن وسلامت واستقلال کشور مارا برهم زده (موسسات علمیه را محو ونابود ساختند) بعدازآن که بابر به‌فتح هند کامیاب شد مناقشات اولاداوازقبیل همایون وعسکری وکامران با همدیگر که افغانستان ازآن به‌تمام معنی متاثرو متضرر بود وهمچنان جنگهای بابرباشیبانیان برسرسمرقند وحصص دیگر ماورالنهر ومداخلات شیبانیان باین‌جانب دریای آمو وجنگهای صفویان باایشان برسرخراسان وتسخیر قندهار ازطرف شاه طهماسب صفوی وتسخیر هرات دراوائل سلطنت شاه عباس ازجانب اوزبکان وتصرف عبدالله خان دربلخ وهرات وجنگهای ایشان باصفویان وسپس مداخله ایران در دورهٔ جهانگیرمغل و تسخیر مکرر قندهارازطرف شاه جهان وبازرفتن هرات بتصرف شاه عباس ثانی وانقلاب ملی ابدالیان هرات وسلسلهٔ وقایعی که رفته‌رفته اخیراً به قیام افاغنهٔ هوتکی وتصرف ایشان بربلاد ایران میرسد وجنگ های قسمت شمالی افغانستان دربین شاهان بدخشان واوزبکان بلخ که امنیت وسلامت آن حصص رابرهم میزدو امپراطوران مغل بطور مستقیم ویاغیرمستقیم درآن ذی‌مدخل بوده اند. وسپس ظهور نادر شاه افشار وفتح کابل وقندهار وغیره‌ازطرف اوولشکر کشی به هند که ازهمین خاك بود تا تاسیس سلطنت درانی که اساس افغانستان راباتشکیل جغرافی موجوده‌اش گذاشت «متاسفانه با تغیراتی که بعداً در زمان اولاداو بنابرغلبهٔ اجانب پیداشد وتاامروز نتائج آن بصورت تقسیم نادرست حصص این کشور وماندن بعضی ازقسمت های مسلم آن بدست دیگران ظاهر است» درین کشور دورهٔ تفرق اتصالی‌بوددردورهٔ‌اولاداحمدشاه‌اضطرابات سیاسیه گاهی در اثر تصادم باهند بقصد استرداد حصص از دست رفته امپراطوریت بزرگ پدرشان و گاهی‌هم بنابرخانه جنگی ونفاق درداخل تازمان امیرشیرعلی‌خان وعبدالرحمن خان مجالی به‌زنده شدن علوم ومعارف ندادواُدبیات‌این کشور به حال ابتر مانده بر راه قابل تاسفی روان بود که می بینیم درین مدت ضایعات علمی افغانستان مانند ضایعات‌سیاسیه آن‌بود، چنانچه تأثر هردورا به چشم تاثیرمی‌بینیم کانون‌علم وادب تیموریان پامال مناقشات جاه طلبانهٔ شاهان شد. امن‌وامان با جوش وخروش دوایر علمیه

وجنبش وحرکت علم برداران دانش بیك بار ازین صحنه رخت بر بست ، و بسفر گمنامی سه‌صدساله رهسپار گردید تاثیرات این پیش آمدهای ناگوار به‌نهضت علمیه وادبیه درین خاك موقع عودت ندادو بار دیگر انوارد رخشان آن مشعل سوزان علم وفضل بر پهنای این خاك و به‌همسایگان ما که سالیانی چند ازآن مقبتس نور ودرپر تو آن زندگانی داشتند' برقی ازخودنشان نداد .

وتا امروز می بینیم که همچندان که نتوانسته‌ایم خسارات سیاسیهٔ خودرا جبره کنیم ، اضرار علمیهٔ که متحمل شده ایم نیز به چارهٔ اساسیه برنخورده است فلهذا این دوره‌را می‌توان دوره سقوط وانحطاط علمی وفقرا دبی کشورخواندزیرا درین دوره بسیط خاك ذوق پرور وعالم خیز مملکت ما ازشعرا ونویسندگان بارز پارسی بی بهره مانده است وچیزی که داریم عبارت است از زنده شدن ادبیات پښتو با روح ملی پښتون و قدم نهادن آن در راه پیشرفت وظهور رجالی مانند رحمان باباوخوش حال‌خان ختك وامثال ایشان که تفصیل آنرا درقسمت تاریخ ادبیات پښتو باید دید .

ولیکن این پیش رفت مخصوص زبان پښتو بود و زبان دری افغانستان روی پیش رفت و طنطنهٔ را که‌داشت (و ذکر آن در فصول گذشته با مردان نام‌آوری مانند نوائی ، جامی وهم‌نوایان ایشان گذشته است تا امروز ندید .

با تصویر بسیارمختصری که ازاوضاع این خاك دردورهٔ تجزیهٔ آن بدست اجانب دیدیم واضح میگردد که‌درچنین صوراحوال وجودعلوم وادبیات بدون پرورش . بدون کانون معین ، بدون امنیت وسلامت داخلی وبدون استقلال به‌هیچ صورت قابل توقع بوده نمیتوانست زیرا علوم باالخاصه ادبیات و سائرفنون مستظرفه درفرداز آن تأثر و عواطفی اخذمبدأ میکند که از اوضاع طبیعیه ومحیطیه وطرز زندگانی او در مجمع به زیر یك نظام و حصول مخصوصی میبردارد . با داشتن فرصت خاصه برای تفکر وتحقیق و اختراع و ابتکار ددر حال تمتع از حمایت وپرورش ودرمحیط از طمانیت روحیهٔ جامعه‌وقیادت معنویه یك نظام حاکم ، ورفاه عمومی ووجود مؤسسات وحلقه‌های فرهنگی ودانش آموزی وتربیهٔ عمومیهٔ ملیه ، تامجموع این اموردرمحیط من حیث محیط استعداد ، فرصت وطمانیت برای تلقی واستقبال علم داده بتواند ،

بالخاصه دارین رشته بعداز تامین وسائل دیگرچیزی که نتیجهٔ قطعیه به آن مربوط میباشد تحریك و پرورش است. تحریکی که مرکز تقرر و بافیصله و مسئول راداراباشد تا رطب را از یابس متبذل را ازمعتلی موثوق را ازغیرموثوق تمیز کند وغش تواند درسایهٔ تحقیق آن بجای ثمین قائم شود طوریکه در زمان وزیر بزرگوحامی علم ومعرفت صحیح وغیره ممتوه علی شیر نوائی بود و پرورشی که درمحل و بجاو باایده آل صحیح ومنصوبهٔ معینه بوده ، تمام معنی تقدیر حقیقت علیهٔ منظور آنرا تشکیل میکند.

طوریکه معلوم است این دوره در از ضعف موجودیت سیاسیه وحیاتیهٔ کشور بفرد یامحیط موقع تماس وتقرب را به اسباب وعلل رقای ادبی وحتی توجیه بی خلل به علوم ومعارف داده نتوانسته است. چون که اجرای کار وخدمتی درحیات وبرای حیات چه مصدر آن فردوچه مجموع فعالیات حیطیه باشد درمصدر متقاضی هستی وخودیست وشخص باشخصیت فاقد خودی وهستی همواره برای دیگران پامتخوش ومحل استفاده دیگران خواهد بود ومحکوم امیال واردات اغیار وابداً به تشبث خود برای خود و به جهته ابراز خودی خودمنشأ کاروفعالیتی دردائرهٔ عمل ویا تفکر شده نخواهد توانست دراین دوره مشئوم که مرکز بزرگ و کانون ادبیات دری (افغانستان) را بضعف وفترت معنویه وعلمیه گرفتار نموده است، حالت مملکت راست برهمچه یك شخصی می ماند که گفته شد.

باوصف آنچه گفتیم دوامر مهم دراین سلسله قابل ذکر است. یکی اینکه درعین تمام مرکز هرج مرج و سراسیمه گی محیط که در اثر تجزیهٔ خاك و فنای ومؤسسات علمی وبرهم خوردن تشکیلات ملیه مملکت مابه آن گرفتار بود، هنوزهم قوت طبع وذوق بدیع افراد کشور بمدد مؤثرات طبیعیه خوداین خاك وآب به کلی محکوم به فنا نگشته درداخل کشور وبنابریافتن مراکز - مصئون تردرخارج یعنی (هندوایران وماوراءالنهر) بیشتر ازداخل نغمات ادبیات دری از السنهٔ اولادمملکت بگوش میرسد ودوم اینکه ادبیات پښتو درحال خموادبیات دری به امداد فطرت زنده وطبع آمادهٔ اهل لسان رو به ارتقاء میرود. چنانکه قبلاً اشارهٔ بدان رفت.

باتشکیل سلطنت درانی ازطرف احمدشاه درقرن (۱۳) اگرچه اساس سلطنت افغانیه بر پایهٔ متین گذاشته شد و کشور اتکای محکمی بخود پیدا کرد ولیکن مجادلات دامنه دار

او برای تاسیس و باز تحکیم و توسیع امپراطوریت خود و استرداد حقوق سابقه ملیه که طبعاً محاربات و تصادماتی را با همسایه‌گان ایجاد وایجاب مینمود تمام دورهٔ سلطنت اورا دربر گرفت وسکون وآرامشی که رهبر به‌احیای علوم وتهیه و سائل زنده‌ساختن ادبیات کشور بوده باشد دست نداده تیمورشاه‌نیز به‌جنگ برادروباز محارباتی درسندو باشاه مرادشاه بخارا و یك‌سلسله اختلافات درداخل گرفتار بوده .وهمچنان زمان‌شاه‌پسراودراثرمصروفیت به‌محاربات درپنجاب وحمله برسند ویك رشته اضطرابات داخلی ومداخلات انگلیسی در افغان ، ایران وبرانگیختن آن دولت حکومت‌ایران‌رابه‌تقاضای‌هرات‌اززمان‌شاه‌به‌تاسیس سیاست امپراطوریت خواهی خوددرهندتاشاه زمان‌را به این وسیله ازپنجاب ودعوی حقوق تاریخی کشور درآن سرزمین منصرف بسازد .وسپس بغاوت پشاور وحملهٔ اوبر کشمیر و بالاخره مخالفاتی که درداخل بدان مواجه گردیدو بالاخره‌بدان منجر شد که اورا کور کردند نتوانست‌نفس آرامی برآردوخدمت بارزی در رشتهٔ علوم و ادبیات مملکت کند . و البته درین زمان دست دراز تری از کلکته رفته‌رفته به حواشی این خاك دراز شده بود و پای‌استوار تری‌موجودیت امپراطوری مغل‌را برای آخرین مرتبه پامال نموده ضربات کشندهٔ خود را وقتاً فوقتاً به پهلوی ما حواله میکرد .

چنانچه این پیش‌آمد جدید به وسعت‌حقیقیهٔ خاك وحتی‌آرزوی‌بازصورت‌دادن‌منفی‌آن در تاریخ قریب و همچنان به خودی و هستی ما دشمن بزرگی ثابت شد که آثار آن برحیات سیاسی و علمی این کشور از نظرمحققین دور نیست . بنابر دلائل فوق طبیعی بود که رنسانس هرات که دردوران خود با دورهٔ درخشان بغداد پهلو میزد باردیگردرین صحنه بروز نموده نتواند . نه بایقرائی عرض‌وجود کنند و نه علی شیری معاون‌فعالیات ثقافت جویانهٔ او گردد . کانون علمیی که بتوان آن‌را با یکی از مهدهای پرورش علم قابل‌مقایسه گفت درین دوره بوجود نیامد . شعرا وادبائی که بدون پرورش یك مرکز و حمایت یك حلقه و انجمنی بسابقه میل طبیعی خود روی کار می آمدند علی‌الاکثربه منظورجستجوی‌محیط و مرکزمساعد به‌ممالك همجوارسفری مینمودند و ساکن میشدند درین مدت احوال همسایه گان ما از نقطهٔ علم و ادب تفاوتی داشت . در ایران سلالهٔ شاهان صفویه به قول نویسندهٔ (روابط ادبی ایران و هند) بنابه اشتغال به سیاسیات همه طرفه وضرورت به نمایش حس خشك مذهبی که تا کیتك مهم سیاست استقراری ایشان

را تشکیل میداد به شعروشاعری بذل توجه خاصی نداشتند و حتی نویسندهٔ مذکورچند مثال از عدم اعتنای بعضی از آنها را به شعرا دلیل این امر می آورد. درماوراءالنهر شاهان شیبانی اگرچه بعضاً به جلب شعرا و اهل‌فضل میپرداختند و برخی از ایشان مانند عبدالمؤمن، و عبدالله و امام قلی وغیره در بلخ و مقامات دیگر به بنای مدارس و علاوتاً به جلب علماء و شعرا از هر طرف متوجه میشدند باز هم میتوان دید که بنابربعضی اضطرابات‌داخلی و جنگهای‌خارجی وغیره امورنتوانستند عنعنهٔ مکتب‌هرات راتجدید کنندو بنابران ادب و ادبیات آن سامان نیز آوازهٔ برنیاورد.

البته در هند سلطنت امپراطوران مغلی بهترین و بزرگترین کانون علمی‌وادبی‌را تشکیل کرد و با تولید سبک‌نوی‌در ادب‌فارسی‌و تائیدشاهان و شهزادگان صاحب‌ذوق و شعر دوست که تقریباً تمام ایشان خود مائل بگفتن شعرو دلدادهٔ نازک خیالی شعری بودندروی کار آمد که ادبیات دری در حلیهٔ این سبک نوروبعروج رفت و هندوستان نه تنها برای شعرای افغانستان بلکه برای شعرای بزرگ و قابل قدرایران نیزسرزمین مرغوب و ملجای مقبول گردید نغمات‌ابوطالب کلیم، محمدقلی سلیم‌از آن‌جابه گوش ذوق مندان ادب میرسید. خاندان ادیب و ادب پرور والای بدخشانی باخود والاوثابت و ثبات اولادان رشید و شعر دوست وشاعر اوبایك تعدادمربوطین فامیلشان (طوری که در قسمت تذکره ذکر ایشان به عمل خواهد آمد) از کهسار عشق خیز ولی‌درآن‌زمان نا مساعد بدخشان به آن سرزمین رفته مانند بیرام خان‌و پسر او عبدالرحیم خان خانان حامی و ممدوح شعرای آن عصرشدند و در پرورش علم و ادب نمایندگی خوبی ازذوق علم دوستی وطن‌خود که متاسفانه در خاك خودشان بنابران چه ذکر شدبه اختناق‌دوچار بود، نمودند.

سلطنت های کم‌عمر داخلی افغانستان چون سلطنت هوتکی ها و ابدالی‌های‌هرات که ضمناً روح مجادلهٔ ملیهٔ آنها روی کاری کار آورده‌بود آن‌قدرعمر وفرصت نداشتند که از مجادلات فارغ و به علم ومعارف‌توجه کنند. پس‌درین صورت جای تعجب‌نیست اینکه‌شعرای‌خودرا آواره و متوجه‌بعمرا کز دیگرمی‌یابیم که فی‌الجمله محیط مساعدتری برای علم و ادب داشتند مانند ایران‌وماوراءالنهرو یابه‌مساعدت خوبی دران برمیخوردند

مانند هندوستان دورهٔ مغل کبیر که افتخار پرورش برزگانی مانند فیضی ،غنی، ناصر علی، بیدل وغیره هم به آن راجع است .

پس به این صورت ادبای افغانستان بیك تعداد زیاد آواره و ذوق ادبی مملکت کم و بیش سبب زینت و گرمی محافل ادبای ممالك همجوار شده است و بر تعداد سخن وران و نویسندگان ایشان افزوده . درین دورهٔ نثر ادبی و انشائی هیچ تغیر بارزی بخود قبول ننموده طوریکه «ایدوردبرون» در کتاب خود موسوم به تاریخ ادبیات ایران دربارهٔ وصاف ذکر میکنند، همان راه عبارت آرائی های تاریخ وصاف را تعقیب نموده وحتی میتوان گفت در آن سبك نگارش نیز همان طنطنه را نداشته است .

آمدیم به ادبیات منظوم اهل این کشور در اثنای این مدت طوری که معلوم است ادبیات منظوم با آنکه آواره و خانه بدوش میگردیده است، درعین زمان پوشیده پوشیده تغیری درآن راه یافته است و بعداز دورهٔ گمنامی و خمود با رنگ آمیزی نوی (ولو خفیف و بی طنطنه) عرض جلوه می کنند و این کیفیت عبارت است از آمیزش سبك هندی با ادبیات دری این کشور و ازین راه و ممر با ادبیات دورهٔ صفویه ایران و همچنان ادبیات منظوم ماوراءالنهر بفکر ما یك اندازه تحقیق ولو بنابر ضیق محال مختصر هم باشد درین موضوع به طلاب علم خدمت خواهد نمود .

طوری که واضح است درسلسلهٔ تاصیل اصول وتحقیق چگونه گی ادبیات من حیث یك فن علمای این فن از نقطه نظر تعلق عمومی ذکای شعریه باموضوعات مختلفه یعنی سوژه مشترك یك طبقه شعرا و بازطرز ابراز آن درانواع تراکیب وساختمان های نظمی (مثلاً قصیده وغزل وامثا لها) وباردیگر اسلوب بستن جمل و عبارات ومصاریع (ترکیب لفظیهٔ جمل) نظم فارسی رابه چند کاتیگوری تقسیم نموده اسم هریکی از آن ها سبك گذاشته اند فی المثل دورهٔ قصیده سرائی این کشور را که بازنده شدن زبان دری بدست صفاریان شروع میگردد و از درهرجا مورد تقلید میشود .سبك خراسان میگویند وچون همین سبك دربین شعرای ماوراءالنهر شیوع داشته است «سبك ترکستان» نیز گفته اند . درین سبك قصاید زیاد مضامین وتخیل شاعر مربوط الفاظ به قدر افاده معانی وبسیار مطابق به آن وتراکیب بیان واضح ومستوی بوده وعزام اگرچه ذات شعر ازآن خالی نیست، به تمام موجودیت آن را تشکیل نمی داده است .

وباز دورهٔ دیگری را به‌سبك عراق موسوم میدارند وفی‌الجمله خواص ممیزهٔ آن را می‌توان باتلخیص گفت که‌عبارت بوده‌است ازغزل‌سرائی و کثرت مضامین عزامیه و تصوفیه درغزل ومضامین بزمی باتشبیهات واستعارات نازك و کثرت استعمال کلمات‌مجازیه وحقیقیه تصوفی ودادن تعبیراتی بصورت مجازیه‌می وپیرمغان ومغ پسروامثال آن .

ثالثاً سبك‌هندی که‌ازیك طرف تصوف باتمام‌غلو وغلبه‌بران حاکمیت دارد وازجانب دیگر نازك خیالیهاوتراکیب غیر مستوی ازقبیل‌اضافات مقلوبه ، اضافات صفت ، موصوف وهمچنان کثرت تتابع اضافات ومبالغات فوق‌العاده درتشبیهات نازکخیالی وحتی محض لفاظی وابراز مهارت درتراکیب استادانهٔ الفاظ‌بدون دادن‌اهمیت زیاد به‌معانی در مقابل آن‌و کثرت ایراد صنایع لفظیه ومعنویه ازخواص آنست واین سبك دردورهٔ مغولیه‌شعر سرائی هند را امتیازی میداد .

حالا می‌بینیم که‌سبك‌هندی درین دوره‌ازراه‌افغانستان به‌ایران‌دورهٔ‌صفویه‌وماوراءالنهر نفوذ و سرایتی پیدا میکنند که درنتیجه در هر دوممملکت بالخاصه ایران شعرائی مترنم به‌شیوه وطرز هندیان پابعرصهٔ‌وجود میگذارند .

نویسنده روابط ادبی ایران وهند درین باره میگوید که‌فتح‌حقیقی هندوستان ونفوذ ادبیات دری درآن کشور توسط‌سلاطین‌غزنی‌واقع‌شد . چنانچه‌پس ازذکرحملهٔ سبکتگین پدر سلطان محمود کلام خویش راادامه نموده مینگارد : —

(فاتح بزرگ هندوستان درواقع سیف‌الدوله‌پسروجانشین سبکتگین است که ازسال ۳۹۲ تا ۴۱۶ هجری دوازده بارلشکربه هندوستان کشیدوهربار شهرهای بسیار را کشود جواهر ونفایس گران بهاوبی نظیر ازآن جا بدست آورد بیشتر بتکده هارا خراب کردوبجای آن ها مساجد ومعابداسلامی بنانهادتاآنکه درسال۴۱۶ بربزرگترین‌ومقدس ترین بتکده‌های هندوستان یعنی سومنات دست یافت وبت بزرگ آن‌جا را شکست وجواهر وغنائم غیر محدودی ازآنجا به‌ایران (نخواسته‌است که افغانستان بگوید) آورد (۲۰ ملیون ریالی) بعد ازین مفاد کلام اواینست که : —

«درین‌لشکر کشیها تعداد زیادی ازدانشمندان ، شعرا وفضلا ازغزنین مانندفرخی عنصری ، عسجدی وغیره باسلطان محمود به‌هندوستان رفته هر کدام نشیده‌ها ومنظوماتی راجع به‌فتح اودر سومنات ووصف قلعه‌های هندوستان وچگونگی ، سفر وغیره دارند .

ومی‌نویسند که زبان دری ازین زمان کم و بیش درهند رواج یافت و برخی به آموختن آن مایل شدند و یك تعدادی از فارسی زبانان بنابر خوش کردن آب‌وهوای آن جادر هند سکونت اختیار نمودند. وازین‌وقت تخم ادبیات دری توسط عملیات فاتحانه این‌شهریار بزرگ درهندوستان کاشته شد. بازغوریان افغانی طوری که این‌نویسنده هم میگوید درین‌امر دخالت وتاثیر بزرگی داشتند والبته سلاله های‌شاهان دیگری که بعد ایشان درنقاط مختلفهٔ هند روی کار آمدند تابه افغانان لودی همه مؤید زبان دری بودند زیرا طبیعی است وجود چنین یك واسطتماس‌افهام وتفهیم باهندیان‌خوب‌تر وسهل تروعملی‌تر از آن بود که فاتحین وارکان حکومت ایشان داخل زبان هندی شده از آن راه اجرای نفوذ میکردند.

خلاصهٔ البحث اینکه زبان دری که از افغانستان بهند رفته بود بارتوسط‌افغانستان باخود سبك وشیوهٔ تخیلات هندی را به ایران وماوراءالنهر آوردچنانچه نویسنده روابط ادبیات ایران وهند نیز به‌این اعتراف داردومیگوید که لازم است فکر کنند که‌یکی ازعلل وعوامل مهم رواج وشیوع سبك هندی در ادبیات فارسی دورهٔ آخر صفوی دربار هرات وفضلای آنجا بوده است.

والبته‌میتوان دید که‌آنچه را که‌سبك هند گویند وزادهٔ شعر فارسی باتخیلات هندی است. درواقع دردوره سلاطین مغولی هند به معراج خود رسیده. طنطنه نازك خیالهای آن‌بدست شعرای بزرگ آن‌خطه باشمول‌شعرای‌افغانستان که‌به‌آنجارفته بودند بهمین دوره تعلق دارد. مگر ارتباط شعرای دری زبان باهند مرهون شاهان غزنوی و سپس غوری ولودی افغان بوده قبل از دورهٔ مغول از قرن پنجم به بعد این علاقه شروع شد وافراد بزرگ و فاضل ایران توسط این نهضت جدید به هند متوجه شدند مانند محمد عوفی، ابراهیم عراقی‌وحضرت سعدی وغیرهم.وامیرخسرو با نواسازی دلسوز خود این هنگامه را گرمتر نمود واین آوازه رابلندتر برد تارفته رفته هند ملجاء شعرا وپناه گاه مردمان بزرگ شد ولیکن اگرچه تخیلات هندی در دورهٔ پیشتر ازین که ما می نویسیم وباز توسط رنسیانس هرات شروع به نفوذنموده بود تاثیرقطعی‌سبك هند که‌رفته‌رفته بامجامع بیدل خوانی وبیدل‌فهمان وغیره درافغانستان وماوراءالنهرعرض وجود میکند در اواخر همین دوره است پس به‌اینصورت میتوان

سیر تکمل آن را به این دوره متعلق دانست. باینصورت کشور افغانستان زبان دری را پرورد نشر نمود واز تطورات جدید آن در هند باز متأثر شدو آن را استقبال کرد ودر حلیۀ نو به ممالك همجوار داد و رولی را که در تاریخ خود در همه امور مد نی باختته است در ادبیات نیز بار دیگر درین دوره تکرار نمود.

خطاطی و فنون مربوطۀ آن از قبیل تذهیب وغیره نیز اشخاص بسیار بار زی در ین دوره نداشته فقط سیدعلی هروی در اوائل این دوره دیده میشود که او هم مانندشعرای اول این دوره که ذکر شان در قسمت تذکره خواهد آمد متعلق به دودوره میباشد.

گرچه صاحب بحر الاسرار محمود کتاب دار که درزمان ندر محمدخان شیبانی اثر خود رانوشته ونسخۀ قلمی آن را بنده از انجمن تاریخ گرفته ام وهمچنان بعضی تذکره نویسان از اشخاصی بحث میرانند که چند قلم را خوب می نوشته اند و لیکن بیشتر از احوال وآثار ایشان چیزی معلوم نه میشود والبته این امر فرصت وتدقیق بیشتری لازم خواهد داشت وبالفعل قدر مسلم همینست که بزرگانی درین فن به‌نظر نه‌می‌خورد.

چیز دیگری که قابل یاد آوری است اینست که درین دورۀ فتور علم وتجزیۀمملکت نویسندۀ تاریخ ادبیات افغانستان به قلت ما خذ بر میخورد ومانند دوره های سابقه نویسندگان ومؤرخین وآثار زیادبدست رس نیست وبنابران لازماست اقلاً چندسال مطالعه‌به عمل آید تا بتوان بر زوایای تاریك این‌دورۀ روشنی انداخت مگرمتأسفانه شرط تحریر نویسنده این‌چنین نبوده است لذانمی توان گفت نویسنده تاریخ ادبیات این دوره‌را نوشته‌ام بلکه تحریر بنده محض یك اقدام عجولانه وابتدا ئیست که شروع کار است واتمام آن معلوم شود بدست که خواهد بود.

گذشته ازان مسئله تشکیل فصول وابواب کتاب نیزدرین دوره مشکلاتی دارد که بادر نظر گرفتن احوال مملکت باتقسیم آن بدست اجانب وباز روی کارآمدن حکومت افغانیه در وسط حال وازبین رفتن آن‌ها تابه عصراحمد شاه درانی به خوبی‌ظاهر است.

لذا درین اثر بنده شعرا وفضلا و غیر هم را تابه جائی که علی‌العجاله معلوم شده توانست به سه قرن یعنی قرن ده ویازده ودوازده تقسیم نموده نسبتی‌را که به اعتبارمولد ویا پرورش بهر قسمت این خاك دارند نشان داده ام والبته ضمناً زندگانی ایشان و حمایتی که از امرا ودربار های داخلی وخارجی دیده اند ذکر شده است.

شعرائی که از اول در قرن دهم ذکرمیشوند بعضاً بیك اعتبار ازآخرقرن نهم نیز گفته میشوند ولیکن تاریخ فوت ایشان معتبر گرفته شده است.

فصل اول

شعرا وفضلا در قرن دهم

بدخشان و بلخ :-

ذکاء تخلص میرزا سلیمان بدخشی حاکم بدخشان که پسر جان میرزا ابن سلطان محمود مرزا ابن سلطان ابو سعید مرزا بود از اولاد تیمور. پدر او جان مرزا در سنه ۹۲۷ فوت نمود ومیرزا سلیمان در آنزمان هفت ساله بود بابر که در آن آوان به کابل بود این خبر را شنیده پسرخویش همایون را به حکومت بدخشان مقرر کرد وبعد از فتح هندوستان حکومت بدخشان را به میرزا سلیمان داد. میرزا سلیمان دارای ذوق شعر بوده رباعی ذیل را در مرثیهٔ پسرش مرزا ابراهیم که در جنگ باپیر محمد خان اوزبك دربلخ کشته شده بود سروده است.

ای لعل بدخشان زبدخشان رفتی　　　مانندهٔ خورشید درخشان رفتی

درد هرچو خاتم سلیمان بودی　　　افسوس که از دست سلیمان رفتی

مطلع ذیل نیز از وست:-

دلم بگرفت از کار جهان ساقی بده جامی　　　که یکساعت بگیرد این دل سرگشته آرامی

قرار بیان چراغ انجمن وبعضی تذکره نویسان میرزا سلیمان به مشایخ طریقه چشتیه ارادتی داشته به صحبت درویشان مائل بود. بالاخره نواسه اش میرزا شاهرخ بر علیه او به بغاوت برخواست وسلیمان مرزا به کابل رفته از محمد حکیم مرزا برادر اکبر پادشاه که حاکم کابل بود استعانت نمود. به مامول خویش کامیاب نشده نزد خود اکبر در سنه ۹۸۳ به هند رفت. بعد از چندی رخصت حج گرفته بزیارت حرمین شریفین فائز شد در سال ۹۹۳ عبدالله خان اوزبك که در ماوراءالنهر اعلان شاهی نموده بود بر بدخشان نیز استیلا یافت و شاهرخ فرار نموده به کابل آمد

واز کابل جمعیتی فراهم آورده به بدخشان رفت وبا امرای عبد الله جنگیده غالب شد. میرزا سلیمان نیز از کابل به بدخشان رفته، باز چندی بعد در اثر غلبهٔ اوزبکها فرار نموده نزد اکبر بهند رفت ودر سال ۹۹۷ در لاهور فوت نمود

وفائی تخلص میرزا ابراهیم پسر میرزا سلیمان که قبلاً ذکر او درضمن ذکر پدرش گذشت که با او به جنگ بلخ رفته بدست خان اوزبك کشته شد، ابیات ذیل را چراغ انجمن از تذکرهٔ احباب نقلاً ازمیرزا ابراهیم ذکر میکند:-

بیت:- در کوی که باشم که به از کوی تو باشد   در روی که بینم که به از روی تو باشد

بیت:- بدخشی را بدام زلف اگر صد سال بربندی   کند مرغ دلش زلف بتان را آرزومندی

بیت:- سنبل زلفش دلم را رام نتوانست کرد   شاخ نازك بود مرغ آرام نتوانست کرد

رباعی:- ز آن قطرهٔ شبنم که نسیم سحری   از ابر جدا کند بصد حیله گری

تا بر رخ گل چکاند ای رشك پری   حقا که هزار بار پاکیزه تری

تولد او درسنه ۹٤۱ وقتل او درسال (۹٦۷) واقع شده است:-

صبوحی بدخشی اسم یا کنیت اورا چراغ انجمن ذکر نه میکند واز ماخذی که استفاده نموده است نیز چیزی نه میگوید تنها این قدر میگوید که بعضی اورا هروی شمرده اند ولیکن چون به بدخشی بیشتر شهرت داشت درشعرای بدخشان گرفته شده صبوحی ازبدخشان بهسیاحت هند رفته، درسنه ۹۷۲ درآنجا فوت شده است. ابیات ذیل ازوست:-

(بیت)

چنان ازناله شب دل تنگ سازم پاسبانش را   که برخیزد رود بامن گذارد آستانش را

(بیت)

زیرلب دشنام ای نامهربان دادی مرا   کشته بودی ازتغافل باز جان دادی مرا

بیت:- فغان کز چشم آن نامهربان زآنگونه افتادم   که هرگز چشم او برمن نیفتاده است پنداری

مولانا رونقی بهقول صاحب تذکرهٔ احباب ازبدخشان بوده واشعار اوراسخن دانان قدر مینموده اند. مطلع ذیل را از اومیآورد:-

در بدخشانم وصد گونه بلا برجانم   کان لعل است ازان دیدهٔ خون افشانم

بیشتر ازین دربارهٔ فوت وولادت اوچیزی معلوم نشد.

مولانا عبدالصمد در تذکره احباب آورده که از بدخشان است و شعرش درد مندانه واقع شده واین مطلع شاهد طبع اوست:-

برسر هر دلبری معشوق راصد گونه ناز عاشق بیچاره رابر خاك غم روی نیاز

ولادت وفوت او تحقیق شده نتوانست.

مولانای خودی به‌قول تذکره‌احباب ازبلخ بوده‌واشعار خوبی داشته مطلع ذیل رابه او منسوب میدارند:-

گرابرو بتو رانشدی ماه نوغلام ایام هر گزش نه نهادی هلال نام

مولانا ابتری دربارهٔ این شخص چراغ انجمن بدون اینکه دلیلی ذکر کند اورا ازشعرای بدخشان دانسته میگوید در زمان اکبرپادشاه در هند بوده است وبنابرآنکه بعضی آثار محی‌الدین انجا عربی ازنظراو گذشته بخشی را که شیخ دربارهٔ ایمان فرعون به استنا د آیهٔ کریمهٔ (آمنت بالذی آمنت) به‌بنی اسرائیل میکند خوانده بود وذکر آنرا بسیار مینمود .ازین رهگذرخوش طبعان اورا وکیل فرعون ملقب کرده بودند.

ابیات ذیل ازوست :-

جان دادم ازجدائی جانان خویشتن چون من جدا نماند کس ازجان خویشتن

روزم زدود آه‌بصدظلمت شب‌است دوراز جمال شمع شبستان خویشتن

وله:- نظر اهل صفایا فتن آسان نبود همه‌تن آئینه گشتیم که منظور شدیم

گفتی وفاکنیم به احباب یاجفا ای شوخ بندهٔ سخنا ولیم ما

داعی اسمش میرشمس‌الدین وبنابر علونسب‌وعلم وتقوی خود درماوراءالنهر موقعیتی داشته درچراغ انجمن نقلاً ازریاض الشعرا منقول است که‌درجفر وامثال آن نیز مهارت خیلی زیاد داشته مولد ومسکن او کشم از مربوطات بدخشان ومزارش در کابل است .ونیز میگوید کنیت اومیربزرگ بودوپسر میر جلال الدین است .وفات‌اودر سنه ۹۹۴واقع شده است . شعر نیز میگفته وابیات ذیل ازطبع اوست:-

ازما تمیان مبتلای وطنم وزغمزده گان کنج بیت‌الحزنم

دی‌منزوی‌وادی‌غم‌مجنون بود رسوا شدهٔ انجمن امر وزمنم

وله:- شکوه‌حسن‌را کوه‌ازگرانی برنمیدارد درین‌فکرم که‌چون درخلوت آئینه‌جا کردی

دبیر اسم او میرزا علی اکبر واز بدخشان است .درچراغ انجمن مسطور است که درعهد اکبر پادشاه به هند افتاده درخدمت اومی بوده است ابیات ذیل از اوست:

شهزاده سلیم تا بکف تیغ گرفت　　ازخون عدو روی همو امیغ گرفت
ازبیشه گریخت نیزد رد امن کوه　　در کوه پلنگ هم سر تیغ گرفت

ظاهراً مرادازسر تیغ گرفت درمصرع آخر است که پلنگ هم ازخوف به تیغهٔ کوه پناه بر دواز گرفتن سرتیغ لطفی خواسته که نزد ادباء آشکار است.

رباعی:- گر مونس و همدمی همی داشتمی　　ز وچاره مرهمی همی داشتمی
درآتش غم سوختمی سر تا پا　　در دیده اگر نمی نمی داشتمی

موجی ازامرای بدخشان بوده شعر خوب میگفته:روستاقی درچراغ انجمن نقلاً از شمع انجمن به حواله منتخب التواریخ مینویسد که موجی یکی مثنوی به یوسف زلیخا ساخته که مشتمل برشش هزاز بیت میباشد ابتداء در دربار مغلی داخل خدمت بوده اخیر از کاراستعفی وعزلت اختیار نموده درسنه ۹۷۹در آگره فوت شده است.

ازوست:-

خمار بادهٔ غم چند دارد سر گران مارا　　بیا ساقی واز غمهای عالم وارهان مارا

وله:-ساقیا تا کی ز دوران شرح بدحالی کنیم　　شیشهٔ پر کن که یك ساعت دلی خالی کنیم

درریاض الشعراء نوشته که قاسم خان موجی بدخشانی از ارباب کمال بود ودر خدمت همایون پادشاه بسرمی برده است.

مولانا مظفر الدین چراغ انجمن نقلا از نفایس می نویسد که در جملهٔ ملازمین میرزا عزیز کوکه بوده است قطعهٔ ذیل رادر تاریخ وفات قاسم کاهی سروده است.

قضا را قاسم کاهی بعالم　　بسی بود و بسی دید و بسی کشت
چووقت آمدازین دنیای فانی　　قدم بر هم نهاد وز و دبگذشت
ازان خوش طبع شد تاریخ فوتش　　که چون او در جهان خوش طبع نگذشت

خوش طبع -- ۹۸۷

مدامی از بدخشانی است. چند گاهی نزد مرزا عزیز کوکه بوده است. ابیات ذیل ازوست:—

دلا صد فتنه بالا زان قدو بالاست میگوئی ازان بالا بلا بسیار دیدم راست میگوئی

انتظاری داشتم کامروز یادم میکشد وه که میدانیت یار وانتظارم میکشد

راستی فتنه انگیز است سرو قامتت هستی ما جز دروغ مصلحت آمیز نیست

شیدای بلخی صاحب تذکرهٔ احباب میگوید از اقربای مولانا قیام الدین بلخی است که شخصی خیلی عالم و پدرش بزرگی گذشته است ودر باب مولانا شیدا می نویسد :—

مولانا شیدای مذکور از شاعران قدیم ندیم است. مدتی در خدمت بابر پادشاه میبود و گوی نظم به چوگان بدیهه می ربود اشعارش مزاح آمیز است صورتش طوری بود که هرچند آدمی مقبوض او را می دید منبسط میگردید واز مطائبه او با ملا بقائی که به امیر عبدالعزیز خان شیبانی نموده بود ذکر میکند و میگوید که تواریخ را خوب میگفته چنانچه به جهت عمارت سلطان که در عهد (عبدالعزیزخان) والی بلخ بود گفته است که :—

در ارک قلعه بلخ عالی عمارتی شد تا آب وخاک باشد بادا بقای منزل

تاریخ ونام بانی از من طلب چو کردند گفتم به اهل دانش (کستن قرای عالی)

و بیان میدارد که بعضی ازافاضل فرمودند که که کلمهٔ کستن ترکیست کسرهٔ آن به یا مکتوب است فقیر (صاحب تذکر احباب)

گفتم : هر عیب که سلطان به پسندد هنر است. تاریخ را دران خانه نوشتند وقائل رابه انعام سر فراز کردند.

میر اللهی: از بدخشانست (بقول تذکرهٔ احباب) و در زمان او به بخارا ساکن بوده است و می گوید که زمانی که ندیم بیگ مولانا ضرابی را قاضی کولا به ساخته بود میر اللهی این قطعه را گفته :—

غلجه چو بگرفت جهان را تمام نغمه سرائی بریائی رسید

ملک چو در دست ندیم افتاد کار شریعت بخرابی رسید

بیشتر ازاین از ولادت او حرفی نمی زند و از چگونگی آمدن او به بخارا نیز بحث نمیراند.

مولانابابای بلخی: قرار بیان صاحب تذکر احباب از بلخ وهم معاصر خود نویسنده بوده است. اشعار خوب وطبع نیکو داشته است. مطلع ذیل را ازو می آورد :-

مژگان تودود ازدل پردرد برآورد تیرت زتن خاکی من گرد بر آورد

الف ابدال مولداو بقول سام میرزا (دو تحفهٔ سامی بلخ است). بدواً مطیعی تخلص داشته واخیراً تخلص الف ابدال را بخود گرفته است. چندی نزد سلطان یعقوب در آذربایجان می بود وسپس در اصفهان اقامت می نمود تا آنکه شاه اسمعیل صفوی اصفهان را فتح نمود حیات داشت وفات و تولد او معلوم نشد بیت ذیل را برای شاه اسمعیل گفته بود که : -

تاج شاهی که شرف برسرقیصر دارد هر کداین تاج ندارد تن بی سر دارد

شاه به او گفت دروغ میگوئی فوراً بدیههٔ ذیل را سرود -

دارم حکایتی و نه جای خوش آمد است شاهی چنین به معرکه هرگز نیامدا ست

در شعرخود هجاوهزلیات زیاد داشته است. سام میرزامطلع آتی را نیزازومی آورد :-

دارد نیانه مقام من ثابت قدم است من وآن دار که دروازهٔ ملك عدم است

اجری دیوانهٔ بلخی: قرار بیان ریاض شعرا در زمان اکبر به هند آمده بود. ازوست :

ننوشت نامه نامه بسویم روان نکرد قاصد نیافت یارقم از من دریغ داشت

امیر مسیب رازی: از سادات بدخشان است. شخصی نهایت بااخلاق بوده به شعراشتغال می نموده است. این مطلع را سام میرزا ازنظم او که در منقبت سروده ذکر می کند : -

هر که رسم بخاك در مرتضی علی جان راکنم فدا بسر مرتضی علی

قاسم خان موجی بدخشی: قراربیان صاحب ریاض الشعرا ازارباب کمال بوده درخدمت همایون پادشاه بسر می برده است از اوست : -

ز بازو سیم را ساعد شکسته بساعد از سمن گلدسته بسته
میانش برتر از حد بیان است که اینجانازکی هادرمیان است

رباعی

از قال وبقول غیرحیرانی نیست وز صحبت خلق جز پریشانی نیست
دست ازهمه شستن نشستن کنجی چیزیست که آخرش پشیمانی نیست

مدرسین و علما: در سلسلهٔ مطالعات مربوط باین تحریر در انجمن تاریخ ریاست مستقل مطبوعات به کتابی بر خوردم موسوم به «بحرالاسرار» که محمود نام شخصی در دور حکومت ندا محمد خان شیبانی نوشته است . این کتاب که بذات خود قابل آنست که مطالعهٔ درباب خودآن ازنقطهٔ نظر تاریخ نموده شود یکی از نمونه های بارز نثرنویسی اوائل قرن یازدهم هجری است که بوضاحت تمام آشکار می سازد هنوز هم شیوهٔ تحریر (وصافی) باتمام تکلفات و عبارت آرائی های خود درآن زمان شیوع داشته است . نویسندهٔ اثر وظیفهٔ کتاب داری را داشته و اتمام تحریر خودرا درسنه ۱۰۴۰ می گوید درین اثر نویسنده ازفضلاء شعری وصنعت گران وموزیك شناسان (درقسمت‌های آخر) فصولی دارد. وهمچنان ازابنیه و مزارات بلخ تفصیلاتی میدهد . دربارهٔ فضلاءوقصات وعلماء ومتصوفین چند فصل نوشته است . و درین فصول از گذشته گان وهم از معاصرین خود که درزمان تحریر کتاب در بلخ موجود و یا به بلخ بوده و باز به بخارا وهند رفته اند بحث میراند .

مطالعهٔ اثرمذکور که درین تحریر از آن استفاده بعمل آمده است اولاً ازین‌زاویهٔ نگاه که یك تعداد فضلاء و علمای معاصر خودرا بالتفصیل هویت ایشان ذکرمی کند . برای مؤرخین ادبیات معاونت بزرگی می‌رساند . وثانیاً در ضمن مطالعه (طوریکه در تذکره در قرن ۱۱ به آن اشاره خواهد رفت) علم دوستی شیبانیان را توضیح می کند و هم نشان میدهد که حتی در آن‌دوره بلخ بابخاراو سمرقند مبحث مرکز علمی مناقشه و رقابتی داشته است ، چنانچه چند بار از آمدن علمای‌ماوراءالنهر به بلخ به منظور مناظره با فضلای آن جا ذکرمیکنند .

علی ای حال در اثر مذکور محمود کتابداراز قضاة وعلمای بحث میدارد که مربوط بقرن دهم هجری و از ولایات افغانی بوده اند . اینك ملخص معلوماتی که ازایشان داده است : —

ابوالخیر: محمود می گوید اگر چه مولداین شخص ماورالنهر است مگر پروردهٔ خاك علم پرور بلخ بوده در آنجادر بزرگترین مدارس به تدریس اشتغال داشته است . دسترس کافی به علوم منقول و معقول داشته وباتخلص (عاشق) شعر هم میگفته‌است درسنه۹۵۷ در بلخ فوت نموده ومزار او پایان پای سلطان خضرویه وقوع دارد .

میر عابد: قراریکه در اثر او مذکور است از جملهٔ شاگردان جامی بوده و بر حسب خواهش والی بلخ (اسم اورا نمیگیرد) به بلخ رفته است از سنهٔ فوت ومزار او ذکرنه میکند . مگرذکر اورا در زمرهٔ علمای ماقبل از زمان خود می نماید .

میر قاسم شبیه: از علمای معروف بوده است و از معاصر ابوالخیر که ذکر او بالاتر رفت . در عین ذکر همین شخصیت از آمدن دونفر از علمای ماوراءالنهر یعنی میرابوالفتح و میرابوالفیض که بقول خود او از اعاظم مباحثین آنجا بودند برای مناظره با علمای بلخ بحث میراند . و از مشورت میرقاسم با ابوالخیر و صلاح دادن ابوالخیر با اینکه در مناظره بااین دونفر لازم است قاضی صالح که یکی از فضلاء ومتصوفین آن عصر بوده است نیز وجود داشته باشد و بالاخره چگونگی مناظرة ومغلوبیت میر ابوالفتح و برگشتن او بجانب بخارا را ذکری میکند .

قاضی صالح از علمای بزرگ و هم متصوفین معاصر ابو الخیر وقاسم شبیه بوده است چنانچه حضوراودر مجلس مناظره شاهد این مقال است و علاوتاً چیزی که برتبهٔ تصوفی دلالت دارد یکی ایراد عبارهٔ (قدس سره) ایست از طرف نویسنده بعد از ذکر اسم او ودیگر اینکه ابوالخیر نیز به قاسم شبیه میگوید که در الزام دو نفر عالم بخاری لازم است از اهل الله استعانت به عمل آید وبنابر آن قاضی صالح باید در بحث حاضر باشد .

مولانا جلمه هم عالم علوم عقلیه وهم عارف بوده در بلخ درمدارس بزرگ تدریس مینموده است صاحب بحرالاسرار در باب وفات او میگوید که در زمان خوانین شیبانی (البته قبل از زمان خود او) فوت نموده است ودر جوار خواجه ابو نصر پارساء مدفون است .

میرزادهٔ مفلس که شخص فاضل ودر عین زمان دور از تجمل و دارای زندگانی ساده بوده است .روزگاری در بلخ بامر تدریس اشتغال داشته . در بارهٔ فوت او نیز همینقدر می گوید که در زمان سلاطین شیبانی در گذشته است .

مولانا جار الله اصلاً از آیبك (حکومتی ولایت کنونی مزار) بود وپدرش قرار تحریر محمود کتا بدار در آیبك مورد اعتقاد وارادت خلق آنجا بود. خود اودر بلخ در مدرسهٔ خواجه پارسا که از مدارس بزرگ آنجا بود مادم الحیات به تدریس اشتغال بالا ستقلال داشت. در بارهٔ چگونگی حالات اومی نویسد:—

(وبا آنکه سلاطین عصر به صحبت لازم البر کتش راغب ومتمایل بودند بمو جب (شرالعلماء من زار لا مرا) عمل نموده از تردد در گاه اهل جاه اجتناب می فرمودند واز بدو ظهور صبح شمور تا شام گاه فتور وقصور به مراسم فقر وفنا ولوزام عزلت وانزوا قیام واقدام نمودهٔ بادیهٔ صدق وصفا را بقدم تجرید وانقطاع می پیمودند و....)

وبعد از ان میگوید که بسن شصت سالگی درسنه۹۸۸ فوت نموده مرقداو درجوار خواجه ابو نصر پارسااست.

کتاب محمود کتابدار ازمعاصرین خویش شخصیت های ذیل راذکر میکند:—

مولانا محی الدین هروی که درخطوط سبعه اقتدار داشته خصوصاً درخط نسخ وعلاوتاً در رمل وجفر وشعر هم صاحب معلومات بوده است.

مولانا عبدالله که مامور شده بود مثنوی مولانای روم را بخط خوش بنویسد وآن کار انجام داده بود.

موزیك شناسان:—

از معاصرین محمود افراد ذیل بوده اند:—

حافظ شاه محمدو حافظ عشق الله که چار تارمی نواخته است. ونیز از شخصی بنام مجری ذکر میکند که نای میزده.

مهندسین—از معاصرین او—

میر قاسم معمار—که رئیس عملهٔ امام قلیخان بوده وصاحب بحرالاسرار ازآثار وتعمیر مساجد وغیره رابطور نامعلوم وغیر معین ذکرمیکند.

حاجی بنا—که بقول اودراکثر عمارات خاصتاً دست اوشامل بوده است استادنورمحمد که طاق ورواق راخوب میساخته واز شاگردان میرقاسم بود وقسمت زیبادمدرسه خاقانیه باهتمام اوتمام شده است.

هرات

مولاناهاتفی سرایدو رد برون درائر خود موسوم به « تاریخ ادبیات فارسی می‌نویسد اسم او عبدالله وبرادر زادهٔ جامی بود. جامی بعد از آنکه وی ابیات چند درمقابل ابیات فردوسی ساخت اجازهٔ شعر را به اوداد. اینك ابیات فردوسی وابیات که‌هاتفی ساخته است:—

فردوسی

درختی که تلخ است اوراسرشت گرش در نشانی بباغ بهشت
وراز جوی خلدش به‌هنگام آب به‌بیخ انگبین‌ریزی وشهد ناب
سرانجام گوهر بکار آورد همان میوهٔ تلخ بار آورد

هاتفی

اگر بیضهٔ زاغ ظلمت سرشت نهی زیر طاؤس باغ بهشت
به‌هنگام آن بیضه پروردنش زانجیر جنت دهی ارزنش
دهی آبش از چشمهٔ سلسبیل بدان بیضه دم دردمدجبریل
شود عاقبت بیضهٔ زاغ زاغ بردرنج بیهوده طاؤس باغ

مولانا خمسهٔ که دارای خسرو وشیرین، لیلی مجنون، هفت منظر ونیمور نامه میباشد ساخته است وهم بنام « شاهنامهٔ حضرت شاه اسمعیل » تصنیف نامکملی نموده است. در ٩٧٢ فوت شده.

بدیع الزمان: پسر سلطان حسین بایقراء آخرین فرد سلاطین تیموریهٔ هرات است که‌بعد ازدورهٔ هرج ومرج درمملکت شروع میگردد پسر یك پدر علم پروری که رنسانس هرات مرهون معارف پژوهی او بود، جای حرف نیست که‌طبع شعر داشته ومذاق مستعد او از ادبیات وشعر بی بهره نبوده است. سام میرزا درتذکرهٔ خود مینویسد که‌بدیع الزمان میرزا بعد ازفوت پدر خود (سلطان حسین بایقراء) برادر خوردخودرا در سلطنت شریك خود ساخته مگر بناء برسوء تدبیر شرکت‌واختلال درامور اداره بروز نمود ومحمد شیبانی درسنه ٩١٣ برایشان حمله‌نمود پس از انهزام درمقابل اوبدیع الزمان بجانب گرم سیر فراری شد وبنا بر مخالفت حکام

به استرآباد واز آنجا به‌عراق نزدشاه‌اسمعیل‌صفوی رفته و باز هوای‌سلطنت‌نمو ده جانب استرآباد آمده واز حاکم آنجا شکست یافته جانب هند رفت وباز بایران آمده در سنه ۹۲۰ نزد سلطان سلیم عثمانی رفت و بعد از چهار ماه به مرض طاعون فوت نمود . دو بیت ذیل را از ومیآورد :-

مهٔ من بی گل‌رویت دلم‌خون‌گشته‌چون لاله   جگرهم‌ازغم‌هجران شده پر کاله پرکاله
چه‌رخسار توازنوشیدن می‌لاله گون‌گردد   درون من‌صراحی وار تالب‌غرق خون‌گردد

در آتشکدهٔ آذر بیت ذیل که درقتل پسر خود گفته ازوذکر میشود :-

دریدی ای‌صبابرهم زدی گلهای رعنارا   شکستی زان میان شاخ گل‌نورستهٔ مارا

ضیاءالدین یوسف

پسرمولوی جامیست که‌قرار بیان‌سیدحسن خواجه نقیب الاشراف بخاری‌درذکر احباب جوان‌غایتاً خوب صورت ونکوسیرت بوده درآغاز شباب به کسب فضائل پرداخته است .جامی‌شرح کافیه را (که امروز بنام شرح ملادر زبان طالبان معروف است) .

چون برای‌اونوشته بود باسم خودش به (فوائدضیائیهٔ)موسوم ساخت علاوه بر علمیت ضیاءالدین یوسف شعرهم میگفته‌است مطلع ذیل از اوست .

زدراغیار واز دیوار سنگ‌یارمیآید   بلای دردمندان ازدرو دیوار میاید

فخری کاشفی :

اسم‌او فخرالدین‌علی‌پسرمولاناحسین‌واعظ کاشفی‌است درریاض الشعرا مسطور است که‌بعد ازپدر مرحوم خویش درسنه ۹۲۹ در مسجد هری بوعظ وارشاد خلق مشغول شده است ازتذکر احباب معلوم میشود که‌چون والدشریفش تفسیر (حسینی) راتمام‌نموده مولانا فخرالدین‌رباعی ذیل رادر تاریخ آن گفته:-

باخامه که این نامهٔ اقبال نوشت   اقبال سخن بایمن الفال نوشت
گفتم مه وسال وروزتاریخ نویس   فی الحال‌دوم زشهر شوال‌نوشت

ومی‌نویسد که اشعارلطیفش درالسنه تحری وفضلا مذکور و مشهور است و این رباعی را باو نسبت میدهند :—

آئینه نور است رخ یار امشب   گومه بنشین در پس دیوار امشب
فارغ شده ام دمی زاغیارامشب   ای صبح دم خویش نگهدار امشب

رباعی آتی راوا لهٔ داغستانی در ریاض الشعرا ازو می آ و رد: —

گفتم که چه خال است بدین شیرینی گفتا که غریب ساده و مسکینی
بر آئینهٔ عذار ما خالی نیست تو مردم چشم خود دران می بینی

محمد مومن میرزا: پسر بدیع الزمان میرزا آخرین فرد از شاهان تیموری هرات است سام میرزا در تذکرهٔ خود می نویسد که در سنه ۹۰۲ مانند بدیع الزمان اوهم برعلیه پدرخود برخواست و بالا خره در استرآباد در جنگ باعم خویش مظفر حسین که ازجانب جد ش آمده بودمغلوب واسیر شد واین مطلع را حسب حال خود گفته است : —

منم کز ضرب تیغم بیشه خالی ازغضنفر شد فلك یاری نکرد ای دوستان دشمن مظفر شد

چند روز در قلعهٔ اختیار الدین محبوس بود بالاخره خدیجه بیگم مادر مظفر حسین در سنه ۹۰۳ بقول سام میرزا (دروقتیکه شاه از جام غفلت بیهوش افتاده بود) حکم بقتل او نمود چون صبح این خبر بشاه رسید پشیمان بود مگر سودی نداشت . محمد مومن میرزا زمان مرگ خود این مطلع را گفته : —

تاجران مردی که بی جرم درین سن میکشد کافری سنگین دلی گشته است مومن میکشد

حافظ علی اصل او از غوریان هرات است . درفن خطاطی هم مهارت داشته بقول سام میرزا اکثر خطوط را خوب می نوشته است . در علم عروض و صنایع اشعاریدطولی را مالك بوده است . چنانچه قصیدهٔ موضوع خواجه سلمان را چند بار تتبع کرده و بیت ذیل مطلع یکی از آن قصاید است : —

حریم حرمت کوی تو جنت ابرار شمیم نکهت بوی تو راحت احرار

میرزا اکانی خوش نویس معروف بوده و ذوق شعرهم داشته است . پدرش در خدمت بدیع الزمان میرزا وزارت داشت ودر سنه ۹۳۲ درخانهٔ خواجه حبیب الله درهری بدست اتراك کشته شده است . سام میرزا ذکر میکنند که روزی درهرات با میرزا به باغ مراد رفته ودرخانهٔ که مشهور به بیت العشرت است منزل نموده بودیم : رباعی ومطلع ذیل را بطور بدیهه گفت : —

دردا که گل مرادم از باغ مراد هرگز به مراد دل غمگین ننشاد
افسوس ز هجر یارجانی افسوس فریاد ز دست نامرادی فریاد

وهم ابیات ذیل را ازاو می آورد : —

پیش واعظ منشین قصهٔ واعظ مشنو — قدبرافراز که کوته شود آن افسانه
مشکل حکایتی است که گفتن نمیتوان — وین مشکلی دگر که نهفتن نمی توان

رباعی :— آمد برمن قاصد آن سروسهی — آورد بهی تا نبود دست تهی
منهم رخ زرد خود بدان مالیدم — یعنی ز مرض نهاده ام رو به بهی

مولانانورالله هراتی است . بقول سام میرزا شخصی فاضل بوده طبع بااستعداد داشته است . در معما و شعر و امثال آن صاحب ید طولی و مدتی دارای کار مناصب بزرگ بود . در زمانیکه سام میرزا تذکرهٔ را مینوشت با خود سام میرزا بود . مطلع ذیل را ازو می آورد :—

از جفا خونشد دل زار و وفاداری نیافت — سوخت از داغ غم هجران وغمخواری نیافت

دوست محمد کوشوانی بقول سام میرزا کوشوان دهی است درحوالی هرات که مولانا دوست محمد از ساکنین آن بوده است . این شخص خطاط نیز بوده خط نستعلیق را خوب مینوشت در شعر و عروض و معما مهارت داشته علاوتاً صحافی نیز میکرده است تخلص او در شعر گامی بود . مطلع ذیل را ازو می‌آورد : —

تا چند به حسرت درو دیوار تو بینم — از خانه برون آی که دیدار تو بینم

مولانا آصفی پدرش مدت زیادی در خدمت سلطان ابوسعید میرزا می بود خودش شخصی خیلی فاضل و ذکی و دارای استقامت طبع بود دیوان شعر را اکمال کرده و یك مثنوی هم بطرز مخزن الاسرار گفته امابقول سام میرزا مثنوی او شهرتی پیدا نکرده بود . وفاتش درسنه ۹۲۰ واقع شده . ابیات ذیل ازوست :

بیت

من طور تجلی چکنم بر لب بام آی — کو یتو مرا طور و جمال تو تجلی است
ناز بر سر چین برابرو فتنه‌خوی من رسید — فتنه را سر کرده اینك فتنه جوی من رسید
گرد یاقوت لب لعلش خط سبزی دمید — هیچکس بر گرد یاقوت این‌چنین خطی ندید

دل که طومار وفا بود من محزون را | پاره کردند ندانسته بتان مضمون را
صورت گران هلاکم از آن سیمتن جدا | سازید صورتی که نیا شد ز من جدا
چون وصل و هجر بود ز شیرین بلای جان | خسرو جدا هلاك شدو کوهکن جدا
رخ تو هر که در آئینه دید گریه نست | چو مه ز هاله نماید دلیل باران است

مولانا بنائی بقول سام میرزا اصلاً از هرات است چون پدرش معمار بوده این تخلص را بخود گرفته است شخصی بسیار متفنن، خوش نویس و خوشخوان بود و در علم موسیقی دادوار که اقسام ریاضی است رسالهٔ به تحریر آورده. این شخص علی شیر نوائی را نیز دیده چنانچه سام میرزا می نویسد باعلی شیر مخالفتی پیدا کرده . نزد سلطان یعقوب رفت و کتابی هم بنام او به عنوان (بهرام وبهروز) نظم نمود . سپس بنا بر حب وطن باز به هرات آمد و مکرراً در بین او ونوائی آزردگی پیداشد . چون مولانا قصیده ای برای او گفته بود وقدر دانی ندیده بود همان قصیده را بنام دیگری در آورده باو تقدیم کرد . علی شیر ازو رنجید ومولانا قطعهٔ ذیل رابه او نوشته ارسال کرد :

دخترانی که فکر بکر من اند | هریکی را به شوهری دادند
آنکه کابین نداد و عنین بود | زو گرفتند بدیگری دادند

امیر علی شیر بنا برآن که ازدواج ننموده بود به عنین بودن معروفیت داشت . مولانا بعد ازین در اثر همین اوضاع از وطن بر آمده به ماوراءالنهر نزد سلطان علی میرزا ولدسلطان احمدمرزا راه یافته قصیدهٔ بزبان وطنی هرات بنام مجمع الغرائب انشاء کرد تا زمان غلبهٔ محمد شیبانی در آنجا بودونزد محمدشیبانی مقبول واقع شدو رتبهٔ ملك الشعرائی یافت تازمانیکه باوبخراسان آمد بالاخره پیش او نیز مبغوض واقع گردیدو باز به ماوراءالنهر رفته در قرشی ساکن شد ودر آن جا زندگانی می کرد .

زمانی که امیر نجم ثانی به دستور شاه اسماعیل صفوی بوما وراءالنهر دست یافته قتل عام نمود بنائی نیز در آن هنگامه در سال ۹۱۸ کشته شد.

سام میرزامی نویسد که : «از اشعار مولانا دیوان غزل مشهور است وغزلی چند در

تتبع خواجه حافظ به تخلص « حالی » (۱) گفته قصائد هم دارد ابیات ذیل را ازو می آورد —

بیت :-

گلستانی است خرم دیده ام ازعکس رخسارش زمژگان خارها بگرفته براطراف دیوارش

بیت

به سرمه آنکه سیاه کرد چشم یار مرا چو چشم یار سیه کرد روز گار مرا

کنم غوغا بهر بیگانه کماند ر کوی اوبینم که تا آید برون بهر تماشا روی او بینم

نه ازخون جگر مژگان من بر یکدگر بسته که بی او مردم چشمم برای غیر در بسته

تعالی الله چه گلزاری است رخسار عرقنا کش که آب از چشمهٔ خورشید داده دست ایزد پاکش

خواهم غبار گردم در کوی او درآیم تاهر که بیند او را در چشم او درآیم

زبدخوئی چنان بیگانه شد آن بیوفا بامن که شد بیگانه باهر کس که گردید آشنابامن

شهاب معمائی :-

اصلاً از هرات است در تذکر احباب مذکور است که نسب خود را به حضرت صدیق اکبر می رساند چنانچه از قصاید ش معلوم است . از جملهٔ فضلای مقرب ومعتبر بود . در خدمت همایون پاد شاه تقرب تمام داشت و از اهل مجلس او بود . در معماء شخص معروف است و رساله ای هم در آن فن بقلم آورده . اشعار و قصاید هم داشته . بیت ذیل از وست :

کار هند و همه عکس است مگر هندوی شب در دسر داشت که مالید به پایش صندل

معمای آتی را به اسم شهاب گفته است :

شکر لله که درین دیر خراب شاه آشفتهٔ ما نیست بخواب

چون کلمهٔ شاه آشفته یعنی ترکیب حروف آن در هم شود از آن (شها) حاصل شده می تواند . واز یست بخواب بیدار (بدار) مراد گرفته است و چون کلمهٔ شها (بدار) شد از آن شهاب حاصل می گردد . تذکر احباب چنین حل نموده است .

---

(۱) مثنوی باغ ارموی نیز به همین تخلص یعنی حالی می باشد .

حافظ سلطان علی اوبهی

در تذکر احباب نوشته که یکی از فضلای مشهور است وسند مصافحه او به پنج واسطه بحضرت سرور کائنات (ص) میرسد .خود صاحب احباب او را دیده وحافظ در زمان شروع رسالهٔ راکه در باب مصافحه نوشته بود باو داده ودر حفظ آن سفارش نموده است .اکثر خطوط را خوب می نوشته وبا مولانا سلطان علی خطاط معروف مشهدی وضعیت متعرضانه داشت . چنانچه گفته است

گرچه آن سلطا نعلی از مشهد است　　　لیك این سلطان از او به است

صاحب احباب از او حکایه میکنند که خان شیبانی آیهٔ کریمهٔ (فسیکفیکهم الله) رابقلم جلی نوشته ازفضلای خراسان تحسین میخواست حافظ در تعریف آن خط گفته است :

ای خان جهانگیر که از لطف آلهی　　　بر مسند اقبال توئی خسرو جمجاه

تالوح وقلم هست کسی در همه عالم　　　ننوشت بهخوبی چوخطخوب تودلخواه

برخوبی خطت دو گواه به عدالت　　　کافیست دو کاف فسیکفیکهم الله

در شعر هم طبع خوبی داشته .رباعی ذیل ازوست :—

لعلیست لبت که به زیاقوت تر است　　　در جیست دهانت که لبالب گهراست

برماه رخت نه یك هلال ابر وست　　　هرموی ز ابروت هلالدگر است

بقول مصنف مذکور در سن صد ونه سالگی رحلت نموده ودر بخارا مدفونست

مولانا میر محمود بیهقی

صاحب تذکر احباب میگوید که مجمع کمالات و فضائل بوده و بنابر درویشی کتمان حال مینموده است .وازجملهٔ شاگردان عبدالعلی برجندی است درموزیك دارای صلاحیت زیاد وسمت معلمی را نیز داشته است. چنانچه نویسندهٔ تذکراحباب میگوید وقتیکه اینفقیر نزدمولانا میرمحمودمذکورموسیقیمیخواند فرمود که موسیقی رادرخدمت مولانا عبد العلی گذرانیده ام . وویشاگر دخواجهعلیشاهحاجی بوده که درموزیك مقام بلندی داشت میرمحمود بشعرهم ذوقداشت . بیت ذیلازو است :—

ایخوش آندم که شوم خاك درمیخانه　　　تا زخاکم بکند چرخ فلك پیمانه

دربلخ فوت نموده است تولد ووفات اوتعین شده نتوانست مگر بهرحال صاحب مذکر احباب اورا درسنشیخوخیتدیده است . وازین رواز اشخاص قرن دهم است .

زلامی هروی سام میرزا میگوید : از چشمهٔ ضمیر صافی زلامی اشعار لطافت آثار مترشح می ساخت . واز سایر اقسام شعر به قصیده بیشتر می پرداخت ودر قصیدهٔ که شکایت از شعری کرده بود همین دو بیت از آنجاست :

بکر فکرم ناید از بی کاغذی بیرون بروز — همچو ابکار بنات النعش از بی چادری

شعر فضل وشاعر آمد فاضل اما چون طمع — لازم شعراست بیزارم زشعرو شاعری

دو مطلع ذیل را نیز ازو میاورد : —

نخواهی کرد باور خار خار سینهٔ چاکم — مگر روزیکه گیرد دامنت خار سر خاکم

چشمی که بود لایق دیدار ندارم — دارم گله از چشم خود از یار ندارم

در سنه ۹۳۱ در هرات فوت شده است .

شیخ محمد طاهر بقول حسن خواجه (در تذکر احباب) از اولاد خواجه انصاری هروی بوده ودر زمان خود حسن خواجه در بخارا می بوده وقی شعر داشت واین بیت را زمان سفر خود به هندوستان بر پشت کاپی نوشته بود : —

نوشتم بر کتاب تو خط خود ازوفاداری — که شاید از من مسکین بدین تقریب یادآری

مولانا یاری در تذکر احباب نوشته که از شعرای کهنه هرات بود . و در زمان صاحب کتاب بهسن شیخوخیت رسیده در بخارا ساکن بوده است . از تولد وفوت او بیشتر چیزی معلوم شده نتوانست . مطلع ذیل ازوست : —

چون زمعنی نیست خالی عاشق صورت پرست . — پی به معنی میبرد عاشق بهر صورت که هست

قاسم مرموز سام میرزا اورا در جملهٔ ظرفه گویان ذکر میکند ومیگوید زمانیکه من در هرات بودم غزل معروف جامی را که مصرع اول اوانست که «ازعشق توشور یست عجب درسرم امروز» جواب میکردند مرموز در هجو شعرای زمان چند بیت ذیل را در آن بحر وقافیه گفت : —

دیوانه وآشفته ترو ابترم امروز — درپیش رقیب توزسگ کمترم امروز

تاانشنوم آواز هلالی و نه بینم — کورم چو هلالی وچو قوسی کرم امروز

حیدر که بهر کوچه دویدی به کلوچی — درخانهٔ خود ره ندهد میگرم امروز

فردا نکنم آرزوی سایه طوبی — کرسایهٔ قدتو فتد بر سرم امروز

سام میرزا میگوید مراد در ایراد غزل یك بیت آخر است که خوب واقع شده است . از بیت سوم میتوان دانست که حیدر کلیچه پز هرانی بااو معاصر بوده است .

حیدر کلیچه (یابقول صاحب تذکر احباب حیدر کلوچ) برطبق نوشتهٔ سام میرزا اصلاً ازهرات است. دراوائل حال کلیچه پزی می‌نمود وبعدازان میل‌شاعری کرد. باآنکه شاعر امی بوده است دیوانی داشته و بقول سام میرزا ده‌هزار بیت مشتمل بر غزلیات وقصاید وغیره سروده است. و میگوید غزلیاتش از اشعار دیگرش بهتر بوده است این‌شخص علیشیرنوائی رادیده وغزلی نزد او برده است ولیکن خود نتواسته است مطالب آن را تفسیر کند. بنابران بیت ذیل‌را بطور معذرت انشاء کرده است که —

چنان طوطی صفت حیران آن‌آئینهٔ رویم که‌میگو یم سخن امانه‌میدانم‌چه‌میگویم

درتذکراحباب مسطوراست که حیدر کلوچ به مجلس کامران پسر بابر رسیده وچون ازاوپرسیده‌اند که‌چه‌مذهب داری درجواب گفته است. —

طریق مذهب ازرندان بامشرب‌چه‌میپرسی زمشرب‌پرس رندان‌راتوازمذهب‌چه‌میپرسی

وبنابران لاقیدی مورد التفات شده نتوانسته است. تاریخ ولادت وفوت اودرنظر نیامداما اینقدر واضح است که‌به‌قرن دهم تعلق دارد. ابیات ذیل‌ازجملهٔ ابیاتی که‌سام میرزا ازو نقل میکند انتخاب شد : —

دردو غمت که بهر دل ریش مرهمند یاران همنشین ورفیقان منند —
افسوس‌ازآن کسان که‌ندانند اینقدر کز عمراین‌خوش‌است که‌یك‌لحظه‌باهمند
عشاق راچه‌شد که‌غم هم نمیخورند خوبان مگر ز محنت عشاق بی غمند

سام میرزا در تذکرهٔ خود علاوه بر ذکر اشخاصی که از جملهٔ سازندگان دونفر ذیل راهم ذکر میکند.

۱ـ استاد دوست‌محمد هراتی که‌درهرات‌زندگانی می‌نمود وموزیك دان بود.
۲ـ محب علی نائی‌هراتی که نی‌را خوب می نواخت.

مولانادائمی اصلاً ازسبزوار بوده تربیت‌اودرهرات بعمل‌آمده است معاصر سام میرزا بودوسام میرزامیگوید به‌صنعت آهنگری قیام می نمود. بیت ذیل رااز ونقل میکند : —

آنکه دولعل لبش قوت‌روان‌منست حقهٔ یاقوت اوجوهر جان منست

وصفی هراتی سام میرزا میگوید از کهنه شاعران آنجا است از و ذکر میکند :-

خوبان شهر فتنه و آشوب میکنند کاری که میکنند همه خوب میکنند

مولانا نگاهی از معاصرین سام میرزا بوده در بارهٔ او میگوید که اوقات را به کتابت میگذراند وهرروز چهار بار افیون میخورد مطلع ذیل رااز و ذکر میکند :-

با بتان دل شرح درد بینوائی میکنند دردمندی ازدرد لها گدائی میکنند

غزالی هراتی مشهور به چنبك بقول سام میرزا در جوانی شاعری میکرد وسپس به عراق رفته در آنجامی بود بیت ذیل را ازومیاورد :-

تا در اقلیم جمالت پادشاهی داده اند مهرومه بر خوبی حسنت گواهی داده اند

مولانا عالم هروی بقول وآله داغستانی در ریاض الشعری در زمان اکبر پادشاه به هند آمده بود بیت ذیل رااز وذکر مینماید :-

گمان آن دهان مشکل خیال آن میان مشکل میان این وآن مشکل مرا افتاده مشکلها

نجم الدین مسعود هروی در ریاض الشعری مذکوراست که معاصر شاه طهماسب ماضی بوده است طبعش به گفتن هجو بسیار مایل بود، میگویند معلوم نشد که مسعود اسم پدر اوست ویا اسم خودش واحتمال قوی میرود که نجم الدین لقب او باشد ازوست :-

دریغ وصل جوانان گلعذار دریغ نه یك دریغ که هردم هزار بار دریغ

وله:- ای ز لف تو از ابجد خوبی جیمی وز میم عدم دهان تنگت نیمی

اوراق گل ولاله بدور رخ تو افتاده ز کار چون کهن تقویمی

اهلی ترشیزی ویا خراسانی (فوت سنه ۹۳٤) } بروندر بارهٔ این دو اهلی
اهلی شیرازی (فوت سنه۹٤۲) } میگوید ، رضا قلی خان صاحب

تذکره هردو رااز نظر افگنده مگراولین برحسب واقع ودومین روحاً بمکتب هرات تعلق دارد و همچنان ظهوری ترشیزی (فوت سنه ۱۰۲٤) سام میرزا در بارهٔ اول الذکر میگوید « اهلی خراسانی ازاهالی ترشیز است و درشیرینی اشعار وحلاوت گفتار شکرریز » وبعدازین ازطرز زندگانی رندانهٔ او حرف میزند و منتخبات از وذکرمیکند. که بنده یك غزل را از آن دراین جا گرفتم :

ای مرا غرقه بخون دیدهٔ خونبار از تو سینه مجروح وجگر ریش دل افگار از تو
گاه تیر تو کشم از دل و گه ناوك آه آه تا چند کشم اینهمه آزار از تو
همه چون ذره زخورشید رخت رقص کنان مانده چون سایه منم درپس دیوار از تو
ذره ذره مگر از مهر تو دل بر دارم ورنه دل بر نتوان داشت بیکبار از تو
روی بنمای که تا جان دهم از شوق رخت جان سپردن زمن و منت دیدار از تو
اهلی ازخیل سگانش چه شماری خود را خاك ره شو که کسی را نبود عار از تو

اهلی شیرازی

سام میرزا میگوید در سلك شعرای کرام وفضلای عظام جداشت و به فقر و مسکنت وقلت اختلاط با هل دنیامشهور تر از آنست که احتیاج به تعریف داشته باشد ، و از اکثر سالکان مسالك سخنوری بوفور مهارت درشعر امتیاز تمام داشت ، قصیده موضوع خواجه سلمانرا بنام میرعلی شیر تتبع نموده چند صنعت زیاد کرده که میرعلی شیر انصاف داده که ازو بهتر گفته درغزل نیز اشعار عاشقانه دارد ابیات ذیل را ازو میاورد : ـ

ازمرگ رقیبان تو خرم نتوان بود خوشحال بمرگ همه عالم نتوان بود
زاهد برهٔ کعبه رود کین ره اینست خوش میرو داما رهٔ مقصود نه اینست
اکنون که تنها دیدمت لطف آر آزاری بکن سنگی بزن تلخی بگو تیغی بکش کاری بکن
من و مجنون دو اسیریم که غم شادی ماست هر که این شیوه ندانسته نه ازوادی ماست
گر کشد خصم بزور از کف من دامن دوست چکنند در کشش دل که میان من و اوست

رباعی

گر در پی قول و فعل سنجیده شوی در دیدهٔ خلق مردم دیده شوی
با خلق مکن چنان که گر فعل ترا هم با تو عمل کنند رنجیده شوی

در سنه ۹۴۳ در کبرسن درشیراز فوت شده است .

شیخ ابوالوجد

درریاض الشعر امذکوراست که از شعرای جلیل القدر وعم شیخ زین الدین خوافیست . و فارغی تخلص مینمود و مدتها در هند بخدمت همایون پادشاه و اکبر پادشاه میبود . در مجالس امیرعلی شیر

مذکور است که وی هروی است و در خانقاه جدید هرات مسکن دارد. ابیات ذیل را ریاض الشعری ازو می آورد:

عمری که دل بوصل تو ام بهره‌مند بود — بود آنقدر که می‌توان گفت چند بود
کوتاه بود فکر کسان ور نه در ضمیر — ما را ز قدر او سخنان بلند بود
اغیار دوش پیش تو بودند و فارغی — از دور خوش بر آتش حرمان سپند بود
مگر که توبه شکستن نیاید از دستم — که داد کاسه بدستم که توبه نشکستم
بنیاد زمن کن چو کشی در بدران را — تا کشتهٔ تیغ تو نبینم دگران را

در هجو برادر خود گفته: —

ای کرده بعمر خویش خر گم بسیار — هر جا که خری است می کند از تو فرار
زینسان که بود کار تو خر گم کردن — خود را ترسم که گم کنی آخر کار

فنای هروی: در ریاض الشعری نوشته که نزد همایون و اکبر می بود او راست:

زهی حریم درت قبله گاه کعبه روان — روان به کعبهٔ کویت هزار قافله جان
مثال جان ترا طرهٔ ازل طغری — کتاب عمر ترا نقطهٔ ابد عنوان
خدنگ کین ترا صد هزار سینه سپر — کمان ناز ترا صد هزار دل قربان

ویسی هروی: از لطائف نامهٔ فخری در آخر کتاب مذکر احباب که از نسخه‌های قلمی کتابخانهٔ شخصی (۱) جناب فاضل هاشم شایق افندی میباشد در باب او نقل نموده اند که «بکاتبی» مشهور بوده اما شعر هم می گفت و باوجود آن که ساده و کل بود چنانچه فقیر (صاحب لطائف نامه) بلکه اکثر یاران تعجب می‌نمودند که آیا او بدین سادگی نظم چون گوید، غزلهایش بد نیست دیوان هم داردو این مطلع از وست: —

رفتم بسیر باغ بطرف بنفشه زار — آمد زهر بنفشه مرا بوی زلف یار

ویسی که سلطان حسین میرزا را نیز بقول صاحب ریاض الشعری دیده است بالاخره بحج رفت و همایون را نیز در آنجا ملاقات نمود و در همان جا در قرن دهم فوت نمود.

(۱) که بنده از اشارات فاضلانه و معاونتی که در تهیه ما خذ به‌من نموده اند از ایشان امتنان دارم

ساغری:- از شعرای هرات است در سفر حج با ویسی یکجا رفته (۱) مگر قبل از فوت او باز گشته بود این شخص صحبت جامی را نیز دریافته وبه نسبت او مذکوراست که مولوی جامی در دو بیت ذیل دربارهٔ شعرا و گفته:—

ساغری می گفت دزدان معانی برده اند — هر کجا در شعر من یك معنی خوش دیده اند
دیدم اکثر شعرهایش را یکی معنی نداشت — راست گفتست اینکه معنی هاش را دزدیده اند

بعد از آنکه درین باره ازو شکوه نمونه جامی گفته است که من شاعری گفته ام اما خوش طبعان اورا ساغری کرده اند.

از ساغری است :—

تا شنیدم که توان لعل ترا جان گفتن — آتشی در دلم افتاد که نتوان گفتن

واصفی در نمونهٔ ادبیات تاجك مذکوراست که وی مؤلف بدیع الوقائع واصلش از هرات است. در خروج شاه اسمعیل صفوی و فتنه های شیعه و سنی در سال نهصد و چند هجری به ماوراء النهر هجرت نموده است. ومی نویسد که در مقدمهٔ بدائع الوقائع تاریخ هجرت او سنه ۹۲۸ قید شده ولیکن این غلط کاتبان است این واصفی درین کتاب مصاحبات سنه ۹۱٦ را که درماوراء النهر با اوواقع شده است می نویسد پس معلوم شد هجرتش قبلاً از سنه ۹۱٦ بوده است و در کتاب خود وقائع را تا سنه ۹٤۰ می نویسد. پنج غزل باالتزام تیغ و آب ساخته به خمسهٔ متحیره موسوم نموده است که عین یکی از آن ها را بطور نمونه می آرد —

مضطرب گردم چو گیرد در گلویم تیغ یار — در گلوی هر که گیرد آب گردد بیقرار
در میان تیغ خوبان دست و پائی میزنم — آشنا باید که زین گردابم آرد بر کنار
بگذرد از استخوانهای تنم تیغش چونیست — مانع آب تیز را خاشاك خس اندر کنار
تیغ تو چون از سرم بگذشت جاندادم روان — آب چون بگذشت ازسر غیرمردن نیست کار
چون نیامد بر سرم تیغ تو جسمم خشك شد — آب چون ناید زمانی خشك گردد جویبار
واصفی تیغ ترا می بیند ومحروم ازان — میکند در آب ازحسرت نظر چون روزه دار (۲)

(۱) نقل ازخزانه گنج الهی در آخر کتاب مذکراحباب قلمی از کتابخانه شخصی هاشم شایق افندی

(۲) مراد شاعر بجز این نبوده که تیغ معشوق رامی بیند و از اشتیاق درحال محرو می بران چنان نظر میکند که روزه دار بطرف آب نظر کند. پس درینصورت عبارت مصراع دوم با او تقدیر چنیناست که «از حسرت (بران تیغ) مانند نظری روزه دار در آب می بیند» و درینصورت تعقید لفظی که در عبارت اوست به خوبی هویداست. (محرر)

غزلی هم ازو ذکر میکند که به چهار وزن خوانده میشود از آن ترقه شد:-

نرگس جادوی تو آهوی چین | نافهٔ آهوی تو خال جبین
هندوی گیسوی توحامی کفرهٔ | غمزخونین تو ماحی دین

۱- نرگسی جا	دوی توآ	هوی چین	۲- نرگسی جا	دوی توآ	هوی چین
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلات (فاعلان)	فاعلاتن	فاعلاتن	فعلات
۳- نرگس جا	دوی توآ	هوی چین	٤- نرگسی جا	دوی توآ	هوی چین
فاعلاتن	مفاعلن	فعلات	مفتعلن	مفتعلن	فاعلات

سام میرزا در تذکرهٔ خود علاوه بر ذکر شعرا وفضلائیکه بدورهٔ اول صفوی ربط دارند و ما ازان درین تحریر استفاده نموده ایم از جمله موزیك دانان دو نفر ذیل را ذکر میکند :-

۱- استاد دوست محمد هرانی که درهرات زندگانی مینمود .

۲- محب علی نائی هراتی که نی را خوب مینواخت وطور یکه مینویسد مدتی نزد خودسام میرزاهم بوده است .وعلاوتاً ازاستادقاسم هراتی که در کمانگری وچقماق گری و صیادی مهارت داشته است ذکر میکند و بیت ذیل را که از خود اوست بر گوشهٔ کمانهای ساخت خود می نوشته :-

آنکه اولاد علی را خادم است | خاك راه دردمندان قاسم است

وگذشته از ین شخص را باسم محمود زه گیر هم ذکر میکند که شخصی ظریف بوده و آواز بهایم را تقلید میکرده است . وعلاوتاً قنطر از و را خوب می ساخته است والبته «زه گیر» که به آن معروف بوده است اصل صنعت اورا نشان میدهد بیت ذیل راازو ذکر میکند :-

گهی محمود زه گیرم گهی محمود قنطرهم | گهی اسپم گهی اشتر گهی گاوم گهی خرهم

خطاطان :

علاوه بر اصحاب ذوق خوش نویسی که در ضمن تذکرهٔ شعرا بایشان اشارة رفته است درین دوره درهرات خوش نویس معروف کهدر بارهٔاوتحریراتی هم قبل براین شدهاست

میرعلی خطاط معروف هرات میباشد که در تذکرهاذکره او بحیث یگی از رجال برجسته این فن میکنند به قول سام میرزا میرسید علی از سادات هرات است . مشق خوش نویسی را از مولانا سلطان علی مشهدی نموده و از خطاطان با کمال و بی نظیر بوده است در اطراف سنه ۹۲۵ در اثر انقلاب خراسان به ماوراءالنهر رفته در آنجا به ضعف چشم گرفتار شد .

صاحب مذکر احباب می نویسد که :-

بسیادت مشهور است و درخطهٔ خطملك الکتاب بود . درستی خطش را به مولانا سلطان علی ترجیح میکرد اما میگفت که لطافتی که خط مولانا دارد خط من ندارد . به امداد قلم ومداد ، داد خوش نویسی دادوجز قلم کس به حرف او انگشت ننهاد و در فنون شعر بغایت صاحب وقوف بود وازان جمله اظهار مغمری بنام نامی بابر پادشاه گفته وخوب آمده و آن اینست :-

سر من خاك در بادشهٔ ملك که هست　　فخر شاهان ممالك شرف نسل تمر

با دشاه فضلا کان سخا بحر کرم　　سرا ر باب هنر شاه محمد بابر

رباعی ذیل هم ازوست -

سر حلقهٔ دهرسر هر بی وطنی　　خاقان دلاوری و خضر زمنی

بعدازسخنت نیست بگیتی اکنون　　مجموعه معنی شه ملك سخنی

میر علی به معما نیز ذوق داشته وسام میرزا معمای ذیل را باسم مهدی ازو ذکرمیکند

خوش آنکه به عشق مبتلا گردیده　　بیگانه ز خویش وآشنا گردیده

یکبارگی از قید خرد وارسته　　در میکده ها بی سرو پا گردیده

حل این معما به نظر نویسنده از مصرع آخر چنین آمد :-

در (می) یعنی در وسط (مدی) کده ها بی سرو پا یعنی بی اول وآخر (بی کاف والف) واز گردیده منقلب مراددارد پس کدها که اول وآخر آن رفت (ده) ماند وآنهم چون منقلب شود (هد) میشود وچون در وسط مدی آورده شود (مهدی) ازآن حاصل میشود .

صاحب مذکر احباب در سنهٔ وفات او می نویسد که « میرزا بیگ، دیوان ملارا به خواب

دیده واز تاریخ وفات پرسیده ملا در جواب او گفته که میر علی فوت نموده و میرزا بیگ مذکور این تاریخ را کسوت نظم پوشانیده »: —

آن بحر فضائل سر ارباب هنر را | در واقعه دیدیم با طوار ستوده
گفتیم که تاریخ وفات تو چه گوئیم | گفتا که بگو میر علی فوت نموده

وباز میگوید (مولانا قریب به هفتاد رسیده بود که تیغ قضا نخل حیاتش را قلم زده ازپا افگنده ودست قدر نام او را ازجریدهٔ حیات بگزلك ممات تراشیده مرقع زنده گانیش را از یکدیگر کنند . درفتح آباد بخارا مدفون است والهٔ داغستانی میگوید تخلص او کاتب بود ودرزمان سلطان حسین میرزا ظهور نموده بود .

مجنون چپنویس

سام میرزا میگوید از خوش طبعان هرات است ودرخط چپ بی بدل عالم بود وخط دیگراختراع نموده وآنرا توامان نام نهاده بود وصورت آن خط چنان بود که دردوصورت خط دروخوانا بود .

توامان مخترع مجنون شد | کزقلم چهره کشائی ها کرد
تاشدم مخترع و صورت کش | خط کم صور تکی پیدا کرد

وباز می نویسد ورساله نظمی باسم من دربحر لیلی ومجنون بسته بود و در قاعده خطی اوتعریف چگونگی قلم وسیاهی ورنگ کردن کاغذ ومایتعلق بها در رنگ کردن کاغذ ازآنها بیتی بخاطر بودنوشته شد : —

رنگی که صفای خط در آنست | از آب حنا و زعفران است

این دومطلع از وست : -

بیوفا بودی وازاول ترا نشناختم | حیف ازین عمری که درپای توضایع ساختم
وله :- فیروزهٔ سپهردر انگشترین تست | روی زمین تمام بزیر نگین تست

قندهار : —

انسی

اسم اومولاناشاه محمداست درریاض الشعری مسطوراست انسی قندهاری مشهوربوده درعهدهمایون پادشاه ازماوراءالنهر بههندآمده ازدانشمندی اعزازیافت . اوراست : —

سرشکم بیتو رفته رفته دریاشد تماشا کن | بیادر کشتی چشمم نشین وسیر دریا کن

میر جنوبی در ریاض الشعرا نوشته که :-

احوالش از اسمش هوید است در سنه ۹۹۹ شب عید رمضان در شیراز وفات یافته در سپاهگری وتاریخ دانی مهارت داشته است ' ونیز مذکور سیه چرده بوده شخصی این قطعه را بجهت وی گفته وویرا پسند طبع افتاده جایزهٔ وصلهٔ بسیار بوی داده وبی نهایت محظوظ شده

قطعه :-

شمع ماتم جنونی آنکه چو مهر　　برجبینش نشان مقبلی است
او ز نسل علی نمی ماند　　غالبا نسل قنبر علی است

ابیات ذیل ازوست :-

بیت

سوز پروانه ز بلبل طلبی شرمت باد　　دوزخ از دو ربهشت است تماشائی را
نوعی که ملائك هوس خال تو کردند　　گنجشگ سوی دانهٔ صیاد نیاید
وسیله جرم محبت بس است خونم ریز　　اگر ز زندگی من بود ملال ترا

خواجهٔ ابوابرکه فراهی در ریاض الشعرا میگوید' مولدش فراهیست ، درخدمت همایون پادشاه میبوده اوراست :-

خون دل میخورم ازپسته شکرشکنش　　که چرا پسته نهاده است دهن در دهنش
هر چند که شهره گشته بدنامی من　　زاندازه گذشته بی سرانجامی من
پنهان کنم ازرقیب حال دل خویش　　ترسم که شود شاد ز ناکامی من

کابل :-

مولانا قاسم کاهی ازشعرای کابل است : در ریاض الشعری به نسبت او نوشته :-

«در نزد مرزع فطانتش دانش فلاطون ازجو کمتر ودرجیب همتش حاصل جهان ازپر کاهی بی قدر تر بوده ' کنیت وی ابولقاسم واسمش نجم الدین است . دراول شباب بخدمت مولانا جامی وامیر هاشمی مشهور به جهانگیر فیض یاب گردیده به مدارج علم وفضل عروج نموده ' درحقایق ومعارف یگانه آفاق شد و آستین همت بر آمال پی مال دینوی افشانده درموسیقی تصانیف دارد . مدفنش آگره است »

سید حسن خواجه نقیب الاشراف بخاری درمذکر احباب میگوید« مولانا قاسم کاهی

از شاعران قدیم وخوش طبعان ندیم است ' اشعار شیرین اوراطوطیان چون شکر به کار می برند ودرفن موسیقی ید طولی دارد . واین غزلش را صدیق نکو بسته : ـ

چون سایه همرهیم به هرسو روان شوی   شاید که رفته رفته بما مهربان شوی

ای پیر عشق صحبت یوسف رخی طلب   نبود عجب اگر چو زلیخا جوان شوی

کاهی تو بلبل چمن آرای کابلی   زاغ وزغن نهٔ که به هندوستان شوی

نقیب الاشراف اورا به سن شیخوخت دیده وآن زمان در بخارا میبوده است . صاحب آتشکده اورا درذیل شعری اصفحان ذکرمیکند . ومیگوید « اصلش ازسادات گلستانهٔ است یکی ازاجداد ایشان درفتنهٔ تیموری ازشهر بیرون رفته بار دوپیوسته ' مورد الطاف شاهی شد وبهمه جادر اردو بوده تادرترکستان رسید . مشارالیه متولد شده در کابل نشوو نما یافته مشهور به کابلی شده ودرزمان همایون پادشاه بهندوستان رفته با کمال اعتبار پادشاهی دامن ازصحبت مردم برچیده جویای صحبت فقرا گردیده وخیال شعری میکرد .

ریاض العارفین فوت اورا درآگره درسنه ۹۸۸ میگوید ومی نویسد کددر سن شباب کسب علوم درپیش مولاناعبدالرحمن جامی نمود . بنا برعلوهمت وسموفطرت به علوم رسمیه قناعت نکرده روی باعلم باطن آورد وبخدمت جمعی رسید وارادت نگزید . به هندوستان رفت بخدمت سیدمحمدهاشم شاه کرمانی الاصل دهلوی موطن مشهور بشاه جهان گیر رسید وارادت آن سید والامقام راگزید ازاماجد طریقه سلسله نعمت اللهیه محسوب وعارج معارج عالیه شد » ابیات ذیل را از ومیاورد : ـ

[رباعی درتعریف انسان کامل]

آنرا که همیشه لطف حق همراه است   شاهش چوگدای است وگداچون شاه است

از صورت خلق معنی حق بیند   آری آدم بصورت الله است

آنکه پا می نهی براهٔ طلب   گرزبدبگذری نکو گردی

مرکب سعی خویش را میران   تا بجائی که جمله او گردی

چشمه که میزاید ازین خاکدان   اشک میقمان دل خاکدان

نرگس شهلا نبود هر بهار   اینکه برایند بلب جویبار

چشم بتانست که گردون دون   برسرچوب آورد از گل برون

سروری کابلی

قراری که درسرو آزاد مسطور است اسم اوعالم بیگ ودراردوی جهانگیر شامل بوده است. ریاض الشعرا نیز بهمین مضمون ذکر مختصری ازو میکنند. ابیات ذیل ازوست :-

لطف ودشنام تو انیس دل بیهوش است　　آتش از آب چه گرم وچه خنک خاموش است
در رقص دست وپا نزدن اختراع ماست　　چون نبض زیر پوست طپیدن سماع ماست
چوگان صفت بمطلب خود دست وپا زدیم　　پیوند ما بمطلب ما انقطاع ماست

بعد از ذکر سروری ویك نفر شاعر دیگر در ریاض الشعری اسم یك شاعر دیگر کابلی را بااین عبارت مختصر ذکر میکنند که «سرشکی کابلی راست» ومتصلاً بدون ذکری از احوالش ابیات ذیل را ازو میاورد :-

من واند یشهٔ وصلی که بصد عمر دراز　　دست اندیشه بدامان خیالش نرسد
وله:- بخون خلق دلیراست زانکه درمحشر　　بیك کرشمه ببندد زبان دعوی را
وله :- غبار آسافتادم در رهش اما زدامانش　　همان دست تمنائی که کوته داشتم دارم
درین افتاده گی گر کس نگیرد دست من شاید　　کسی چون پرتو خورشید را ازخاك بردارد

فیروز کابلی

در قسمتی از کتاب او یماق مغل که از شعرا بحث می راند(۱) مسطوراست که فیروز کابلی ازخانه زادان شهزاده حکیم میرزا بوده در فن موسیقی وقوفی داشت وصاحب طبع رسا بوده از وست :-

علاج این تن بیمار نیست جز مردن　　برو طبیب مکن رنج خویشتن ضایع

یوسف نورخان کابلی: از شعرای زمان اکبری است ودرمحاصرهٔ قلعه سوات فوت شده، ازوست :-

خوشوقت آنکه جای به میخانه ساخته　　در پای خم بساغر و پیمانه ساخته

مولانا بیکس غزنوی: در ریاض الشعری مذکور است که در ملازمت محمدحکیم میرزا بوده است ازوست :-

زهجر سوختم ودم نمیزنم که مباد　　زنا امیدی من غیرامید وار شود

---

(۱) این کتاب در کتابخانهٔ شخصی جناب هاشم شایق افندی موجود است .

غوری کابلی : در ریاض الشعری نوشته که در خدمت اکبر باد شاه بوده است اوراست:-

شوق چون ره بران دراند ازد　　　رسم باز آمدن در انداز د

پنهان بسخن داریم آن غمزهٔ خاموش　　　هر لحظه به حرفی نه زبان محرم و نی گوش

خواجه زاده کابلی

به قول سید حسن خواجه نقیب الاشراف جوانی خوش صورت و نیکو سیرت بوده و در بخارا تحصیل مینموده است و بخوش طبعی مشهور و این مطلع بدو منسوب است

مرا بپرسی که از خوبان ترا خیل و سپه چند است　　　عجب شاهی که از دیوانه ئی پرسی که مه چند است

غزل ذیل را از جملهٔ اشعار او میاورد :-

خیال آن خم ابروی چون هلال خوش است　　　اگر چه دور خیالست آن خیال خوش است

بشام عید نظر میکنم بسوی ابرو یش　　　که شام عید نظر جانب هلال خوش است

برنگ زرد کنم عرض حال خود با او　　　که پیش یار باین رنگ عرض حال خوش است

اگر چه نیست یقین دیدن جمال توام　　　ولی بکوی تو رفتن به احتمال خوش است

چه خوش بود که رسم باوصال او «رحمی»　　　که مبتلا شدهٔ هجر را وصال خوش است

ومیگوید در آوان جوانی ازین عالم فانی بملك جاودانی انتقال نموده ، در هند مدفون است از شعر او چنان معلوم میشود که «رحمی» تخلص داشته است . بالفعل از احوال او همینقدر معلوم شد، در ماخذی که بدست بود مزید معلومات دربارهٔ او شده نتوانست .

فصل دوم

قرن یازدهم هجری

بدخشان و بلخ :-

امیر محمد جمیل بدخشی بهار کی ابن ابوتراب . دراکثر علوم دارای معرفت وبالخاصه در فقه معلومات بلندی رادارابود . کتابی هم بنام « نظم عقاید » تالیف نموده است . شاعر نیز بوده واکثراً شعر او دینی و تصوفیست ابیات ذیل ازوست که درموعظت گفته :-

ای راه رو طریق اسلام	دانسته درین طریق نه گام
کاین بادیه ایست بس خطرناك	عاجز شده کاروان ادراك
بی بدرقه پا منه درین راه	ازرهزن جهل باش آگاه
آن بدرقه درطریق علم است	درراه طلب رفیق علم است
علم آر بدست تا توانی	تا در رهٔ جهل درنمانی
آن گاه قدم درین سفرنه	عالم چوشدی کنون سفربه

وفات او درسال (۱۰۱۱) هجری واقع شده است ، شاه عبدالله خان مرحوم ازوجود آثار او حرف می زند امامعلوم نشد کتاب او که میگوید وجود آن از تذکرهٔ شعرای بدخشان مانند تذکرهٔ میریاربیگ خان وبهار بدخشان تالیف سید عبدالکریم خان بدخشی وغیره ثابت میگردد دردست رس است یانه ؟ در انتخاب ابیاتش نیز گمان میرود تسائلی رفته باشد ورنه شاید ابیات فوق بهترین نمونهٔ طبع اونبوده است . زیرامعلوم است که سوق کلام به خطرناك نشان دادن طریق اسلام و باز استدلال باانیکه اسلام بدون علم خطردارد ، اگرچه بدون اثبات نیست وهم بحث معقولیست مگر قید اینکه قبل از اسلام وسفر درراه اسلام تحصیل علم لازم است وعالم بودن ضروراست . بحثی نیست که قابل قبول باشد البته اگرچنین استدلال میشد که در راه اسلام علم ممد ومکمل ویا سبب رفع خطرات ومذلات می باشد (وغالباً مراد شاعر نیز همین است) قابل تسلیم می بود . وعلاوتاً مصراع چهارم که باید صله ارتباطی باسرمصراع خودمی داشت جدا گانه واقع شده است ومصراع آخر که قطعاً حکم به تحصیل علم قبل الاسلام راتاکید میکند وهم « لازم بودن » سفررا بعد از علم نشان میدهد مورد تماس است.

ابو الفیضی حضرت محمد سعید مشهور بحضرت از اهالی سرشهر بهارک بدخشان درحدود « ۱۰۵۰ » زندگانی داشته است

بمعیت سلیمان شاه حکمفرمای دورهٔ ملوك الطوائفی بدخشان به تسخیر چترال عازم شده بود وبعد از تصرف او بران سیاست امور اداری « گنجوت » ازطرف شاه مذکور باو گذاشته شده چون برادر شاه کامران حسین با برادر خود بجنگ برخواسته اورامغلوب نمود (۱۰۵۰)ومملکت رابه تصرف درآورد ، ابوالفیض نیز ازخوف فرارنموده به ترکستان شرقی رفت واخیراً بعد ازچندی در کاشغر فوت شد . درموضوع اینکه حاجی قتلو اورا کاشغری میداند وشاه عبدالله خان درمقالهٔ خود بعنوان ارمغان بدخشان ذکری میکند وبازمیگوید دراینکه بدخشی است هیچ شبههٔ وجود ندارد وضمناً استنادبغزل اومیکند که :-

فلك آواره زکو هسار بدخشانم کرد همدم ناله وفریاد غریبانم کرد

منکه چون بلبل نالان بچمیدم به چمن زچه صیاد قضا بستهٔ زندانم کرد

داشتم خاطر جمع ازغم آشوب جهان ذوق پابندی زلف توپریشانم کرد

بهشب وصل چوپروانه نثارت نشدم عشق درمشهد هجران توقربانم کرد

شب بیاد کمرت کردخیال جولان دیده ام موی کشید آخرو گریانم کرد

بیت سوم شاه فرد این ابیات است . شاه عبدالله خان مغفور راز [تشبیهات مطلقه از مصرع سوم و نهم و همچنان از تذکار مبالغه در مصراع چارم با آن همه تناسب و تلازم مخصوصهٔ (بدیعه)] حرف میزند ولا یخفی مایقول .

ملا سیلی مستقیم بلخی: نصرآبادی می نویسد که نزد سبحان قلیخان شیبانی (۱) بوده است اطراف (۱۲۰۰) بیت ذیل را ازو می آورد :—

چون کبوتربچه تا هستیم بالی میزنیم بهریك ارزن که آنهم در دهان دیگریست

در بحرالاسرار نیز ذکر این شخصیت آمده تحریرمیشود که ولادت او درایام سلطنت

---

(۱) در میان شیبانیان سبحان قلیخان نام پادشاهی وخانی نیست این سبحانقلی خان استرخانی میباشد که از ۱۰۹۱ تا ۱۱۱٤ حکومت کرده بیست وسه سال در بلخ والی بوده باقی در بخارا و غیره حکومت کرده .

خوانین شیبانی در موضعی باسم (جبا خان واقع شده، ابتداء به تحصیل علم گرائیده سپس به نظم سازی گرائید، مقام بلندی در آن فن حاصل کرده)

صاحب بحرالاسرار ذکر اورا درزمرهٔ شعرای معاصر خود می کند و می گوید (الیوم به میامن عواطف الهی ولطائف و مواهب شاهی اززوایای فکرت واختفابالکلیه بیرون آمده بر منصه شهرت و اعتلا، جلوه گراست) ازین معلوم میشود که درزمان سبحان قلیخان (۱۰۹۱) نیز زنده بوده است که نصر آبادی از بودنش نزد او بحث میکند.

بهرحال صاحب بحرالاسرار می گوید از منظومات او دیوانی مشتمل برقصاید. غزلیات و رباعیات مقتطعات و مثنویات موجود است و می گوید که طبع او اثر تتبع نظامی رادارد ابیات ذیل را ازو می آورد: —

درین اوقات میخواهم که در آزار خود کوشم — در آزار دل از عافیت بیزارخود کوشم

اگر منع تماشا این چنین لذت فروش آمد — تمام عمر در محرومی دیدار خود کوشم

وله: زمن هر کس تولا کرد مشت خون فرستادم — تردد اند کی کردم ز خود مضمون فرستادم

مسیحائی تولا قرض داغی کرده بود ازمن — نهادم نام اوخورشید و بر گردون فرستادم

مرادم تا نگردد دست فرسود لب انشا — بسویش نامهٔ بیگانه از مضمون فرستادم

رباعی — لب دشمن برق آه می باید کرد — اشك از مژه داد خواه می باید کرد

هر سایه که افتد بعد از مژه اش — باز و بند نگاه می باید کرد

ملا نظمی:

قرار تحریر نصر آبادی از قریهٔ فلور (فلول) بلخ است. اما گمان میرود فلور همان فلول موجوده باشد که در بدخشان است و هم اکثر تغلباً مضافات بدخشان را از مضافات بلخ گفته اند در بحرالاسرار نیز مذکور است که مولد و منشاء آن جناب قصبهٔ فلور است از مضافات بدخشان و امام قلیخان از شهرت او آگاه شده اورا نزد خود خواسته اعزاز نمود و به منصب ملك الشعرائی مقرر داشت و زمام حکومت وطن اصلی اش رابدست او داد و درسنه ۱۰۳۳ در بلخ فوت نموده است. نصر آبادی هم میگوید که در خدمت ندر محمد خان بوده است و ندر محمد خان و امام قلیخان هردو پسران دین محمد خان بوده اند که مؤاخرالذکر قرار بیان ستینلی لین پول در (طبقات سلاطین اسلام) در ماوراء النهر حکومت داشته و مقدم الذکر در بلخ بوده است، فوت امام قلی (۱۰۶۰) و فوت ندر محمد یکسال بعد ازوست.

بحرالاسرار دربارهٔ نظمی می نگارد که از منظومات او یکی نظم اخلاق محسنی است که امروز چون انفاس عیسی اعجاز احیای اموات به تقدیم می رساند » و ابیات ذیل را از آن نقل میکند : —

یکی کرد از آل طاهر سوال — که قدر شما از چه شد در زوال
جواب اینچنین یافت برخورد و خواب — به آسایش نقل و جام شراب
گرفتیم عادت بهار و تموز — به ذوق شراب شد و خواب روز
از آن حال مجموعهٔ قدر ما — در افتاد در بحر موج فنا
دهد دولت خسروان را به باد — شراب شب و غفلت بامداد

و باز می گوید اثر دیگر او دیوان قصیده و غزل و رباعیات و سائر مصطلحات شعریه است که الیوم شهرت دارد و از قصیدهٔ ابیات ذیل راطور نمونه می آورد :-

چنان گداخت اساس وجودم ازشیون — که همچو صورت جان محو گشت صورت تن
زبس فزون شده ضعفم که کس گمان نبرد — اگر مسیح گواهی دهد به هستی من
هزار بار گریبان و سینه کردم چاك — که تا حقیقت احوال دل شود روشن
فغان که از دل محزون نیافتم اثری — بغیر قطرهٔ خونی که ریخت در دامن
قسم به تیغ محبت که خاطرم غمگین — ز بیم دادن جان نیست در دم مردن
درین غمم که مبادا بغیر خو گیرد — جفای او که نبود آشنا به غیر از من (۱)

از غزلیات او ابیات ذیل را می آورد :-

اگر سر بر نسیم صبح سایم درسر گردد — وگر دل بر گل جنت نهم داغ جگر گردد
به تشخیص نفس آئینه بر رویم چه میداری — که بعد مرگ آه دردمندان بیشتر گردد
زمردن نیست باکم نظمی امازین فغان دارم — که چون من رخت بربندم محبت دربدر گردد

رباعی

هان نظمی هان درین بیابان دوراه — زین داس سفید مزرع سبز گیاه (۲)
چون نیك نظر کنم درخرمن عمر — یکدانه محبت است باقی همه کاه

---

(۱) در مصرع دوم واضحاً کلمهٔ « شد » طوریکه اشاره شد (گشت) است مصرع آخر نیز بفکر بنده چنین خواهد بود که « جفای او که نبود آشنا بجز با من »

(۲) مصرع دوم مضمون حافظ است که (مزرع سبز فلك دیدم وداس مهٔ نو)

حکیم لایق بلخی: قرار تحریر نصرآبادی نزد امام قلیخان (شیبانی) بوده ودر بلخ فوت شده است ازومی آورد:

بیت

یا بدامان گرچه پیچیدیم همچون گرد باد دل بواد یها فتاد و سر بصحرا ها زدیم
دل دامن زلفت بکف آورد بصد سعی دانست که در دامن این شب سحری هست

ملا یکتای بلخی نزد امام قلیخان بوده است ازوست -

جذبهٔ شوقم که جادر بزم نازم داده اند پیر عشقم مسلك نازو نیازم داده اند
ریزهٔ الماس دردم همزبان تیغ عشق عمرهادر بوتهٔ جوهر گدازم داده اند

ملا یگانهٔ بلخی: قرار نوشتهٔ نصرآبادی این شخصیت نیز ازشعرای امام قلیخان بوده است بیت ذیل را ازطبع او گفته:-

عرق هر که ازآن رخسار آتشناك میریزد گل خورشید می روید مگراز خاك می ریزد

ملا مفید بلخی هم ازشعرای امام قلیخان است، ازطبع او نصرآبادی میاآورد :-

خارخار طمع از هیچکسی نیست مرا مرغ تصویرم ودردل هوسی نیست مرا
همچو نی سربسر افتاده گره در کارم جزلب لعل توفریادرسی نیست مرا (۱)

ملا سمیعی بلخی: قراریکه در تذکرهٔ نصرآبادی مذکور است ازطلاب علم بلخ بوده. این رباعی را باو نسبت داده اند:-

روزیکه به مرگ گل نشینند گلشن بلبل شود از مرثیه خوانان چمن
میراث گل ولاله چو تقسیم کنند رنگ ازتو ونکهت ازتو وداغ ازمن

مگر نصرآبادی میگوید، این رباعی به نام طالب آملی وهمچنان کدام شاعر دیگر هم شهرت دارد.

---

(۱) دیوان منتخب قلمی مفید بلخی در کتابخانهٔ هاشم شایق بنظر خورده و سرخوش درجای وفات وسال وفات وی چنین تاریخ گفته :- مرد ملا مفید در ملتان - این سخن چون بگوش سرخوش خورد - بر کشیده آه وسال تاریخش - گفت ملا مفید بلخی مرد(۱۰۷٤) ازین سخن معلوم میشود که ملامفید دراوائل جلوس عالمگیرشاهی بملتان رفته و آنجاوفات کرده

ترابی بلخی: خزانهٔ عامره ذکر مختصری ازو نموده همینقدر میگوید که در مدح امام قلیخان قصیدهٔ گفته و بر مزار حضرت امیرالمومنین در بلخ اعتکاف داشت. و مطلع قصیدهٔ او را میآورد که:-

زسنگ سخت ترم من که ز یستم بیتو | بسنگ رخنه شد از بس گریستم پی تو

ولکن محمود کتاب دار در بحرالاسرار به نسبت ترابی بلخی حسب آتی مینگارد - مولانا ترابی بلخی که مولد اوخواجه خیران است درعالم رویا دیده که شاه اولیااو را به لقب ترابی ملقب میسازد. بعد اکتساب پارهٔ ازعلوم بهشوق طبع به شعر سرائی مصروف شده اولاً نزد راز محمد خان میبود، سپس بنابر غرور طبع در بلخ وضعیت او خراب شده به بخارا نزد خان کلان (امامقلی) رفت ودرآنجا موقعی برایش دستداد واین نقل واقامت او قبل ازسنه ۱۰۴۰ (سنهٔ تحریر بحرالاسرار) بوده است. ابیات ذیل راازومی آورد:-

شب که سپردم خراش سینه به شیون | ناله شد الماس پاش زخم دل من
با تن بی واغ چون بیغدر آیم | رونق گل بشکنم بتازه شگفتن
با نفسی آتشین چو نوحه طرازم | دود میصبت برآرم از دل دشمن
درد دلی نیستم که رانیم از پیش | عقد غمی نیستم که بکسلی از من
یك تنه آهم بداغ سینه مطرا | یك مژه اشکم بخون دیده ملون
چند نشینم زبان بره چو ماهی | بیخبر از معنی شنفتن و گفتن
بسکه خموشی جا وداند گزیدم | ازآب من فرق نیست تا لب دامن

ابونصر نصیرا:

درچراغ انجمن تالیف عبدالحکیم رستاقی (بدون حواله ماخذ) مذکور است که نسبت وتخلص عبدالملك بدخشانی است که ازجملهٔ شعرا وفضلای قندوزمیباشد ازوذکرمیکند:-

چو ابربها روچو بادخزانی | شد از دست من روزگار جوانی
بسا روزگار را که بودم نشسته | تن آزاده دلشاد دورخ ارغوانی
به آزاده گوش ازسرودمغنی | نه دستم زجام نبیذ مغانی
بیاد جوانی کنون نوحه دارم | دریغا جوانی دریغا جوانی

وله:-

حسن وعشق پاك را شرم وحیا در كار نیست — پیش مردم شمع در بر میكشد پروانه را

اگر نشانهٔ طفلان شدی مرنج نصیر — كه طفل اشك تو خون دار یكجهان راز است

در گردش فلك دلخود سخت كرده ایم — این دانه را شكستن از آسیاب نیست

نیك وبد یكجلوه دارد چون به چشم ما نصیر — از كتاب خود نشان انتخاب اند اختم

وفات اودرسنه ۱۰۷۸واقع شده است:

زایر در چراغ انجمن مستور است كه تخلص مولانا صالح محمد است كه از نجباء بدخشان بوده این شخص مردی آزادمشرب و خوش خلق و خوش صحبت از مجلهٔ مریدان حضرت مجدد بود شعر نیز میگفته است وفاتش درسنهٔ ۱۰۶۷واقع شده است رباعی ذیل ازوست:

گاه از ستم چرخ نگون میگریم — گاه از الم سوز درون میگریم

القصه در آتش جدائی چو كباب — میگریم و میسوزم و خون میگریم

میرحوجك الجوزجانی قرار بیان صاحب بحرالاسرار ازسادت صحیح النسب، شخصی قابل بوده امتیازی بین اقران درفن شعر داشته است، عبدالمومن خان شیبانی (اوائل قرن ۱۱) اورا منظور نظر خود قرار داد و بتالیف كتابی درباب فتوحات خود مامور نمود منصب ملك الشعرائی رانیز دارا بود. درالسنهٔ فارسی عربی توركی وهزارگی شعر میگفت. بعد از فوت عبدالمومن خان داخل ربقه تصوف شده دراوائل جلوس امام قلیخان فوت شد مرقداو درجوزجان است.

میركجك برادر میرحوجك درزمان ولی محمد خان مدرس مدرسه حضرت علی كرام الله وجهه بود و تاریخ باغ مدرسه مذكور را (جنت ثانی) یافت ولی محمد خان انعام خاص به او داد، این شخص نیز دراواخر حال خود از جهان قال به عالم حال رفت و تادم مرگ برهمان حال بود تربت او درجوار خواجه موی رسول واقع است محمود كتا بدر اسم این دوبرادر را در جملهٔ شعرا ذكر میكند ولیكن نمونهٔ از آثارشان نیاورد.

مولانا خرگاهی قرار نوشتهٔ محمود کتابدار درقریهٔ خرگاه تراشان حصار شادمان تولد شده ونشوو نمای او در بلخ صورت گرفته ، پروردهٔ خطهٔ مذکور میباشد بشعرسرائی ذوقی داشته ونویسندهٔ مذکور تصنیفی را بنام نیربن فلک سلطنت (امام قلی وندر محمد) باو نسبت میدهد که درزمان خودش مغنیان آنرا بسیار میخواندند ، ابیات ذیل ازخرگاهی میاورد :

بلاهمی که چکداز چارحد خانه ما   فسوس میدمداز فرش آستانه ما
ماخاتم محبت وجانان نگین ما   زین خوبتر دگرچه بوددل نشین ما
اول به حسن بردوپس آنکه بعشق داد   مارا بما نماند جهان آفرین ما

رباعی

دیوانگی ام بکوه ووادی آورد   غم را بدلم بجای شادی آورد
عشق من اگر ترابه بیرحمی برد   حسن تو مرا به نامرادی آورد

مولانا مرهم معاصر مولانا خرگاهی بوده بااودوستی داشت ودر محافل امام قلیخان باهم مطایباتی مینمودند . در بحر الاسرار ازمطالع اومذکوراست :—

اگربه قاعدهٔ دل روم پریشانیست   بطرز دیده روم کاروبارحیرانیست

رباعی

ادنی ستم فراقت اعلی ، اعلی   اندك غم هجران تو (صحری صحری؟
آتش بدرون سینه خرمن خرمن   خونابه به روی دیده دریا دریا

مولانا صالح رشحی آبایش ازجملهٔ بزرگان بلخ بود ، خودش قبل ازدخول بخدمت حکومت به اکتساب علوم پرداخت . سپس داخل خدمت شده منصب کتابدار و ملك الشعرائی را نیز داشت . دربحر الاسرار ازاشعار او مرقوم است :—

در دلت میگذرد بیخودی ما یانی   یادمی آری ازین بیکس تنهایانی
منکه میامدم آنجا دل سوزانم ماند   هست آن آتش افروخته برجایانی

و له

دمی که ماه من از مطلع نقاب برآید   هزار فتنه از آن چشم نیمخواب برآید
زرشك آنکه به همرائی توسایه نباشد   تمام عمر نخواهم که آفتاب برآید
ملاف ای باغبان ازحسن گل چندین چه میگوید   مشخص میشود گرساعتی آن گلعزار آید

شیخ نزعی ازخطهٔ شبرغان (حکومتی ولایت حالیهٔ مزار) خودش مدتی به تحصیل علوم مصروف میبود، پدرا واز معاریف شبرغان به شمار میرفت بالآخره نزعی نزد ندرمحمدخان مقبولیتی یافت ازجانب ندرمحمدخان معاشی داشت وقصائد واشعار می‌سرود ومداحی میکرد در عنفوان جوانی فوت شده است صاحب بحرالاسرار ابیات ذیل را ازو نقل میکند:-

چنان کاست در بستر از ضعف هجران　　تن زارمن در فراق صواحب
که بعد ازوفاتم به تابوت یابند　　چو نال قلم درقلمدان کاتب

[وله]

شورش زلف جنون داردل مجذوب ما　　رونق چشم پریشانی بود آشوب ما
وای بر مانو گرفتاران که ازبار ملال　　بال سیمرغ طلب را بشکند مطلوب ما

[وله]

درپای خم زیاس صراحی چنان گریست　　کز اضطراب دل نتوانست دم گرفت

[رباعی]

نزعی غم دوست یار برگزیدهٔ ما　　خورسند باد خاطر غمدیدهٔ ما
از بس سر آرزو بریدیم بدل　　سرهای بریده آید از دیدهٔ ما

طوری که درچند بیت فوق دیده میشود این شاعر جوان طبع نازك وقریحهٔ خوش داشته تخیل او بشهادت تشبیهات وقوت طبعش در ترکیب عبارات خیلی خوب بوده است متاسفانهٔ بامآخذش که دردست بود تفصیل مزید درباب آثار وحیات او بدست آمده نتوانست.

غوض بیگ تالقانی بقول صاحب بحرالاسرار ازامیرزادگان اولوس ودورمان است. درزمان ندرمحمد خان منظور نظر اوشده بودومیگویند مخزن الاسرار نظامی راجواب گفته است ندرمحمد خان اورا بحکومت تالقان مقرر کرد، شخص جوان مردوبا سخاوت بوده قصد زیارت مکهٔ معظمه رانموده، درمملکت فارس ازدست رهزنان کشته‌شد.
ابیات ذیل را ازو میاورد:-

چراغ دیرو فایم مبین حقیر مرا　　که‌دود من زدماغ ملك درآزار است
بدیدهٔ محك ای مشتری مبین عیبم　　زرتمام عیار ازمحك در آزار است

«آزرده شدن ودود از دماغ ملك» مضمون عجیب است.

مولانا شریف واله

محمود کتابدار «بحر الاسرار» می نویسد مولدِ او قریهٔ اشرف از مضافات شبرغان است آبای او مدرسین و اهل فتوی بوده اند خود به تحصیل علوم منقول ومعقول پرداخته سپس بشعر مشغول گردیده . بالآخره نزد امام قلیخان رفته ازندمای اوشد . این شخص خطاط خوب هم بود وبنابران به نگارش منتخبات اشعار وغیره ماموریت داشت . درعین جوانی بهمرض مبتلاشده درسنه ۱۰۳۹ فوت نمود ازومیاورد :—

یکدانه دلی دارم وصدآبله در وی این مهر بر انگشت هنرمند که باشد
صف مگسان فاتحه خوانند بشکر پیداست که بیمار شکر خند که باشد

(وله)

فصل دیم که بی نفس سرد نیستم صید قریب مرغ چمن گرد نیستم
واله خوشم که پنبهٔ داغم نه آفتاب باری نصیب سینه بیدار نیستم

(وله)

جمعم نمیکند کس چون بادبرده خاشاك رحمی نمیخورد کس چون تیر خورده تقدیر
دراینجا «فاتحه خواندن» و «رحم نمیخورد» قابل توجه است .

مولانا سعدالدین

متخلص به ضیغم وگداز قراریکه دربحر الاسرار نگاشته آمد مولد او بلخ است . آبایش علمای شریعت بوده اند . دراول کار مقبول خاطر امام قلیخان افتاده بود لیکن بالآخره بنابربعضی اجراآت ازنظراودورافتاد . اخیراً دراثرانهماك به نشه مندی درسنه ۱۰۴۰ درگذشت لفظ (غم) تاریخ وفات اوست . ازوذکر میکنند :—

دوش گان شعله به پر و انگیم میخندید . عقل دیوانه به فرزانگیم میخندید
آشنایانه جبین در حرمش سودم لیک چشم ادراك به بیگانگیم می خندید
عالم از رایحهٔ بی خودیم مدهوش است وای اگر غنچهٔ دیوانگیم میخندید

رباعی

اشکم که زدل رخت عزیمت بربست گامی زدو برحوالی دیده نشست
غلطید بجیب و زد بدامانم دست منزل‌منزل بخاك كوبت پیوست

طوری که ادبا میدانند ابیات فوق نشان یك قریحهٔ بلند و نمونهٔ طبع عالی است متاسفانه توفیق تدقیق مزیدی در بارهٔ آثار او بالفعل دست نداد چیزی که در اینجا قابل یاد آوری است اینست که در سایهٔ علم پروری بلخ که مولد و منشاء اشخاص بزرگی مانندی شیخ الرئیس مولانای رومی وغیره بوده است، درین دوره نیز شعرای خوش طبعی وجود داشته اند ولیکن بنابر تشتت احوال مملکت که مانع از جمع کتب و آثار میشد از یك جانب و از طرف دیگر بنابر آنکه طبعاً قسمت مهم آثار شعرای بلخ باید در ماوراءالنهر مانده باشد تحقیقات مزیدی در آن سامان لازم است که به عمل آید. و شاید تحریر مختصر ما علی العجاله تنها بصورت یك اشاره ودلالتی بسوی این کار خدمت نموده بتواند. بر متتبعین است که بادست دادن موقع و فرصت لازمه نگذارند این گوشهٔ تاریك ادبیات مملکت که برقی از چراغان هرات از آن بنظر میرسد درظلمت نماند.

مولانا رضای طعنی

بقرار تحریر بحرالاسرار اولاً مجمری تخلص داشت در آخر تخلص اول الذکر را بخود گرفت مدتی در مدرسه خواجه پارسا به مطالعهٔ علوم دینیه مصروف بود بالاخره صاحب آوازه شد و امام قلیخان اورا در سلك ارباب وظایف خود منسلك ساخت. در نهایت کار بخلوت گزینی گرائیده در سنه ۱۰٤٤ فوت شد. ازوست :-

جیب مرا تازه روشی ز فو نیست　　نخل رفو را درین ریاض نمو نیست

در بحرالاسرار چند بیت دیگر نیز ازو می آورد مگر بنابه قلمی بودن نسخه اغلاطی در آن راه یافته است بنا بران از آنها صرف نظر شد و رباعی ذیل که واضح بود استنساخ گردید:

آنروز که چین بزلف سنبل دادند　　نظارهٔ روی گل به بلبل دادند
با بیخبران ذوق تجمل دادند　　با ماخاری دربدل گل دادند

صاحب بحرالاسرار از علماء و فضلا و شعرای قبل از خود و معاصر خود اشخاص ذیل را نیز نام می برد:

شیخ سلطان محمد عزیزان فرخاری: که در جوانی در بخارا به کسب علوم پرداخته سپس نزد شیخ خلیل الله داخل مسلك تصوف شد و ازو ارشاد گرفت. ونیز دربارهٔ این شخص می گوید که «مکرراً بدستور دلاةشوکت سمات بغرض غزواة قیام نموده باکفار

کتورد و مژ گـان سیاه پوش محاربه ومقاتله فرمود»ود رانضمام آن خطط به سلطنت شیبانی سهم داشت بالاخره در بدخشان اقامت گزین شده‌به‌ندرت به بلخ می آمد .امام قلیخان واکثرعلماء ومشایخ به قول‌نویسندهٔ مذکور به‌آستان‌بوسی اواستسعادمی نموده‌اند :

مولانـا عبدالله مشهور به ملازاده که از اولاد مولانا جارالله بوده‌عالم صرف ، نحو و علوم ادبیه و در مدرسهٔ خواجه پارساء متصدی تدریس بودو بعد از فوت محمد حسن قبادیانی در مدرسه عبدالله خان تدریس مینمود .

مولاناشاه محمد: اسلاف او از قدماءاهالی بلخ بود اند خودش در مدرسهٔ قلباباکوکلتاشی مدرسی بود .

ملا صالح بدخشانی: که‌مولداو قندوزوآبایش درآنجا به‌علم وفضل معروف بوده‌اند عالم‌علوم ادبیه،طبعیات، آلهیات و سائرعلوم فلسفیه وریاضیه بود .دوازده‌سال را صرف طلب‌علم نموده ، در بخارا به تعلیم اشتغال داشت . بعد از آنکه کسب شهرت نمود . قرار بیان نویسندهٔ بحر الاسرارقبل سنه تالیف (۱۰۴۰) از بخارا به بلخ آمد .

مولاناشاه‌قلی شبرغانی علاوه بر تبحر در سائر علوم به شعر و انشاء نیزشوق داشت واز جمله مناظرین و مباحثین بزرگ بودشاهزاده‌سلطان عبدالعزیزقضای عسکری را باو تفویض کرده‌بود

خواجه میرك: متخلص به ملهم که ابتداً به تحصیل کمالات پرداخته سپس در جوانی به فکرجاه‌وجلال افتاد، چون دراین رشته‌موفقیتی باودست نداد عازم‌سفر هندشد بالاخره‌به بلخ باز گشت‌و درآنجا چون رابطهٔ او باهمه کس و همه چیز قطع‌شده‌بود به عبادت مشغول وشعر سرائی راشیوه گرفت .امام قلیخان باو متوجه شده او رابه تر تیب دیوان مامور ساخت .

میرامین: متخلص به کامل که‌نزد ندرمحمدخان بوده‌مامور به‌نظم داستان امیر حمزه شده بود . و آنرا به‌قول نویسندهٔ بحرالاسرار به اتمام رسانیده بود . سپس شهزاده سلطان عبدالعزیز پسرندرمحمد خان اورا ازپدر خود خواست وقبل سنه ۱۰۴۰ اجازت یافته به بخارا رفت . ابیات ذیل ازوست :—

زخاك سرسر آرم گیاه نابودم — ز کشتم چه ثمر تخم آفت آلودم
زبسکه سوخت دلم بیتودرادای سخن — چوشمع کشته زبان آیداز برون دودم
ز کشت باغ پریشان دلیست مقصودم — نه مائل قد سروم نه بند گشتهٔ گل
ز بخت خویش همین بس امید بهبودم — چوبرگ لاله بخون غوط خور دوام کامل

ظاهر است که در مصراع دوم بیت دوم در تحریر غلطشده ورنه اصل آن چنین باید باشد که «چوشمع کشته برون آید ازربان دودم» . ونیز مصراع اول بیت سوم غالباً باید چنین باشد که «نه مائل قد سروم نه کشته بندهٔ گل» . والله واعلم .

مولانانیاز متخلص بسالك ابتداءً نزد ند رمحمدخان بوده سپس قرارخواهش سلطان عبدالعزیز نزد وی رفته تازمان تحریر بحرالاسرار آنجا بوده است . ابیات ذیل را ازو می آورد : —

کز رطوبت پر گردیده است داغم در کنار — باز در جوش است کوی باده در جام بهار
سوسن اندر کسوت خنجر سراپا آبدار — بهر قتل بیدلان از باغ سر بیرون کشید
کزازل در سینه اوشیداست داغم (قلبم) داغدار — لالهٔ این دشت را با من چه نسبت میدهی

در مصراع اول کلمه کوی شاید (گوئی) باشد ویا کلمهٔ دیگری ، و در مصرع آخر کلمهٔ داغم طوری که اشاره شد «قلبم» باید باشد.

مولا بزمی این شخص اصلاً ازقند وز واز شعرای ادای قلیخان بوده است شخص صوف مشرب و به شیخ نظام تاینپری ارادت داشته است : به تتبع یوسف زلیخای جامی مصروف شده قصیدهٔ مانند قصیدهٔ سلمان ساوچی راسرفست گرفته بقول نویسنده بحرالاسرار هر دوربا تمام نموده است ابیات ذیل را ازومیا آورد ، —

گرافتادم زپادر عشق آشوب جنونم هست — همان داغ جهان افروز واشك لاله گونم هست
زمیدان شهادت زخم تیغی برده ام بیرون — که دامان کفی تاحشر در گرداب خونم هست
دوچشم اندر رهش دادم بیك نقش قدم بزمی — که جذب شوق باصد دل بکویش رهمنونم هست

(وله)

دلا گرهوشیاری همچو بلبل مست افغان باش — نشاط غنچه گرخواهی اسیر خارمژگان باش
اگر در دامن شامی هلال ازقامت خود بین — وگر درجیب صبحی آفتابی را گریبان باش
چو لاله در بهار حسن او درخون نشین بزمی — دوروزی زخم داغی میکش و باخاك یکسان باش

مصرع دوم ازنقطهٔ نظر معنی قابل تأمل است بنده نتوانستم بالفعل در آن باب نظریهٔ تشکیل کنم.

بزمی به هند نیزسفر نموده باطالب، کلیم، محمد صوفی مشاعرات هم کرده وبعدازعودت به نظم فتوحات دین محمد خان استرخانی مامور گشته وآن را انجام داده است.

مولانا رحما شخص تجرد پسندی بوده، بدواً به مسافر تهامبادرت میورزید مگر بالاآخردمقیم شده به شعرسرائی مشغول شدو نزد سلطان عبدالعزیز مقبولیتی یافته بقول محمود کتابدار قصص گذاری ومدح گستری میکرد نزدیك بسال تالیف بحر الاسرار بنابر غفلت واهمالی که از وظاهر شده بود از نظر عبدالعزیز افتاده نزد ندر محمد خان التجا آورد، درجمله سخن سرایان داخل گردید ومیگوید بالفعل در همین خدمت است وباز میگوید «درفضلیت قصه طرازی و بداعت پرد ازی آنچه از آن فاضل قابل سمت ظهور می‌یابد در سوالف ایام مانند آن یافته نمیشود تاچه رسد باین عصر واز منظومات مخسنه اوابن چند بیت سمت ارقام یافت» ولی متاسفانه ابیات انتخابی او ازقلم افتاده ذکر فاضل دیگری شروع میشود.

مولانا ادرعی صاحب بحرالاسرار میگوید مولد اوسان، جاریک (سنگ چارك) ازمضافات بلدهٔ طیبهٔ بلخ است (اکنون یکی از حکومتی های ولایت مزار شریف) شخص فقیری بوده باعدم بضاعت وقناعت درمیساخته. ابیات ذیل را ازو می‌آورد:-

وافی کاندر جهان همدم نماند	ازمحبت نام درعالم نماند
دیو بدمهری جهان پیمای شد	درسلیمان وفا خاتم نماند
شادمانی ازجهان رحلت نما ند	درجهان بیوفا جزغم نماند
غنچه شادی بخون دل نشست	صبح راسرمایه جزماتم نماند
رفتگان رابربیاض روز گار	جز رقوم لفظ لاعلم نما ند

(وله)

چون سینهٔ محنت زدگان خانهٔ داغم	چون نالهٔ ماتم زدگان دردفروشم
سرنامهٔ عالی نظران را همه چشمم	آوازهٔ نیکو سیران را همه گوشم

میر فخر الدین متخلص بواقف پدرش از سادات بلخ بوده خودش درهند تولد یافته است سلاطین بخاندان او احترامی داشته اند چنانچه بقول صاحب بحر الاسرار ده شیخ که از قرای بقلان (بغلان) است بایشان تعلق داشت. قصهٔ را بنام (زهراداشیتر) که بقول نویسنده از مشاهیر قصص سالفهاست نظم نموده، مدتی شیخ الاسلامی بغلان رانیز داشته است، ازوست:-

مرگ نیکوتر بود از غم دل بیتاب را هر کرا رنجی رسد راحت شمارد خواب را
گرچه سوزن سر به پیوند کساتت آرزوست بایدت خودرا بسان رشته پیچ وتاب را

مصرع سوم طوری که نوشته بود نقل شد بالفعل در معنی بیت دوم متوقف ماندم

وله

به کام دل نفس با تو آشنا ننشستم که دل زصبر ومن از عافیت جدا ننشستم
شبی که شعلهٔ هجر توسرزد از دل زارم چو شمع تا اثری داشتم ز پا ننشستم

مولانا درویش شخص عالم وفاضل ودر تفسیر وحدیث مرتبهٔ را دارا بوده است در مبادی احوال زاهدانه در لباس فقرمی زیست ولیکن بالاخره در اثر خواهش امرای زبان در مدرسه عبدالله خان مصروف تدریس شد. در آخر ازقال بحال رفت ومشغول تعبد میبود در سنه ۱۰۳۱ فوت شده است نویسنده از دو پسر این فاضل نیز که معاصر خود او بوده اند ومانند پدر از فیض علم بهرهٔ داشتند ذکرمیکند. واز پسر اول او که اسمش را نمی برد میگوید بشعر ذوق داشته ودو بیت ذیل را ازو میاورد:-

طالب فرش رهٔ تدبیر کردم نگه راپای در زنجیر کردم
قلم مژگان سیاهی نوردیده تماشانامهٔ تحریر کردم

اگر به عوض نوردیده «مردم چشم» میگفت تشبیه صحت میداشت.

مولانا میرشاهم که اولاً نزد مولانا صادق وباز نزد خواجه بلاد علمای آنزمان درس خوانده ازمولانا جارا که نیز استفاده علمی نموده بود. تدریس یك قسمت ازمدرسهٔ عبدالله خان باو مفوض بود. درباب نسب او اینقدر ذکر میکنند که از جملهٔ سادات قبادیان بود درسنه ۱۰۲۵ فوت شده است.
ازپسر میرشاهم موسوم به میر عبدالرحمن که معاصر او بوده نیز ذکر میکنند که از جملهٔ فضلاء بوده است.

مولانا تیمور علی: که درعهد سلطنت امام قلیخان است از علمای بلند مرتبه بود درسنه ۱۰۲۲ فوت نمود .

مولانا حسن قبادیانی از قبادیان ببلخ آمده نزد مولانا عصمة‌الله تلقی دروس مینمود . سپس از مولانا میرزاجان هم استفاده نموده حواشیئی را که میرزاجان بشرح حکمت العین و حاشیهٔ میرسید شریف داشت بقول نویسنده اصلاح نمود ودرمدرسهٔ عبدالله خان وسپس درمدرسهٔ امام قلیخان بعدار تعمیر آن بالاستقلال تدریس میکرد . ودراثنای سفر جانب بیت الله درآگره بسال ۱۰۴۳ فوت‌شد . در سنه ۱۰۴٤ اولادش جنازهٔ اورا ببلخ آورده‌بیرون دروازهٔ خواجه احمد درجوارقاضی مطیع دفن نمودند .

خواجه ملاقاضی در خراسان تولد شده ، پدرش از هرات به بخارا آمده ود . بعد از فوت پدرش عبدالمؤمن خان قاضی را ازبخارا ببلخ خواست وبه‌منصب قضاء مقرر داشت . علاوه بر اشغال قضاء درمدرسهٔ عبدالمؤمن خان نیز تدریس مینمود . شخص خوش صحبت وشیرین بیان وعالم علوم شرعیه بود . شاگردانش ازاقوال او کتابی ساخته اند که به «لطائف» مشهور بوده است . درسنه ۱۰۱۲ دربلخ فوت ودرجوار مزارخواجهٔ پارساءدفن شد .

ازخواجه بقاء برادرخواجه ملاالقاضی نیزذکرمیکنند کهاز قضاة آنوقت بوده منصب قضای عسکری را داشت . واز اولاد اوبذکر خواجه میرسید وخواجه زاهد وازبرادران اوقاضی عبدالطیف رانیز ذکر میکنند . وسپس اسم قاضی ابوالثناء راذکر میکنند که‌پس ازقاضی لطیف دراوائل سلطنت امام قلیخان قضاداشته بعدازآنکه امامقلیخان ماوراءالنهر را تصرف نمود ، باٰاو به‌آنجا رفته‌فوت کرد ، گذشته ازین‌از معاصرین خوبش مولا آزاد متخلص به‌میرك ، وفولاد درسالچی متخلص به راسخ . وشخصی راباسم مولانا قضائی متخلص به‌بیضا ، ومولانا عوض متخلص به آثم ، و مولانا فیضی متخلص به قانع که شاگرد مولانا نظمی فلوری (فاولی) بوده ومولانا صفارا ذکرمیکنند . ودرباب مولانا صفامیگوید که‌یك مثنوی مانند بحرالاسرار نظامی داشته وقصاید هم می‌سروده است .

منجمله دوبیت ذیل‌را ازآثم میآورد : —

شبی که چشم ازو کامیاب میگردد ‌ ‌ ‌ ‌ سحر بگرد سرم آفتاب میگردد

بوقت دیدن او اشك نیست در چشمم ‌ ‌ ‌ ‌ نظاره است که‌ازاشك آب میگردد

ملا میرك بلخی: متخلص به (میرکی) طوریکه در تذکرهٔ نصرآبادی مذکوراست درزمان شاه عباس ماضی دراصفهان ساکن شده بود ، ازتماس او به علوم بالخاصه صرف ونحو بحث میراندومیگویند شاه عباس توجه زیادی بحالش داشت . مگر بالآخره به مرض سودا گرفتاروودرسال (۱۰۶۱) فوت شده است . ابیات ذیل ازوست : —

نه دیده قطرهٔ خون ازجگر برآورده   بدیدن تو دل ازدیده سر برآورده
بدور دیده زمژگان بود که خارغمت   بپا چکیده وا ز دیده سر برآورده
زقد وچشم تو حیران صنع بیچو نم   که چون شکوفه زبادام سر بر آورده
پی نثار سگت میرکی ز دیده و دل   هزار دانه لعل و گهر برآورده

عاملای بلخی: قرار بیان نصرآبادی پدرش درخدمت شاه شیبانی بلخ واقعه نویس بوده چندی در لباس فقر میگردید . سپس به هند رفته مدت کمی درآنجا اقامت گزین شدوبازبه اصفهان آمده بالآخره به شیرازرفت ودرآنجا فوت شد . ازوست : —

چوب دربان مهر صاحبخانه راکین میکند . قطع پیوند از دوسر با تیغ چو بین میکند

و له

جائی نشاط نیست خطر گاه روزگار   پست وبلند آن سر دار است و پای دار

و له

خوش میدهد ز جلوهٔ مستانه کام خویش   آنسرو دارد آب روان از خرام خویش

ابوالمجد متخلص به شاه . اسم اوه مولاناشاه محمدو بلسان الله ملقب بوده است درچراغ انجمن مذکوراست اصلاً از روستاق بوده در کشمیر اقامت داشته است . درزمان جوانی آرزوی خدمت اهل الله بدلش افتاده بنابرآن به هندوستان رفته درلاهور بخدمت میان شاه میر لاهوری رسیده سپس باز به کشمیر برگشته رخت اقامت افگنده است شاه جهان ودارا شکوه وجمعی ازخوانین با واعتقادی داشتند . در کشمیر شاید برهمین دلیل صاحب ثروت و دستگاه شده باتجمل زندگانی می نمود . اورنگزیب اورا طلب نمود مگر ملاشاه ازآمدن به نزد او اباورزید بالآخره صوبه دار کشمیر اورا بهاکراه برآورد ، چون نزد اورنگ زیب براوحکم شد که درلاهورباشد . درباره تاریخ جلوس او گفته : —

صبحی دل من چون گل خورشید شگفت حق ظاهر شد غبار باطن را رفت
تاریخ جلوس شاه اورنگ مرا ظل الحق گفت الحقا ین را حق گفت

قراریکه درچراغ انجمن مذکور میباشد . ملاشاه دارای چندمثنویست ودر هر مثنوی ازبحری به بحری میرود ورعایت قافیه راچندان نمی کند . دیوان غزل وربا عیات هم دارد . بعضاً تخلص خود راملاشاه واکثراً شاه می نویسد . ازومیآورد : —

یك نغمه ترا ودزلب قمری وبلبل قانون وفامختلف آواز نباشد

رباعی ذیل را بهابوطالب کلیم بدیهه خوانده است : —

طالب درره دراو مرده شو طالب هستی تو طالب الله شو
دانم که کلیمی نه کلیم اللهی با ما به کلام شو کلیم الله شو

رباعی

درپیش فسرده شور مستی هیچست پرواز بهر بلند و پستی هیچست
باهیچ پرستان ز خدا هیچ مگو پیش ایشان خداپرستی هیچست

رباعی

آخر یا بدهر که زصد قش جوید تخمی که بجا فتاد آخر روید
گویند کههر کهیافت حرفی نزند نی نی غلط است هر که یابد گوید

فوت او درسنه ۱۰۷۰ وبقول صاحب ریاض العارفین درسال (۱۰۷۲) واقع شده است . صاحب تفسیری هست که در هندوستان به تفسیرار گشاهی معروف میباشد . روستاقی نمونهٔ نثراو عبارت ذیل را از تفسیرش میاورد : —

« تفسیر در لغت روشن کردنست وپیدا وهویدا ساختن ودر اصطلاح عبارت است از شرح وجوه ومعانی قرآن وواضح نمودن اخبار وقصص آن وبازنمودن اسباب نزول آیات ومورد آنچه متعلق بان باشد اما تاویل در لغت باز گردانیدن است وبه معنی راست کردن نیز آید وبه اصطلاح علماء صرف سخن است ازظاهر به باطن وراست کردن آن بهوجهی از وجوه معتبر »

روستاقی عبارت فوق رابه حیث نمونهٔ نثر او در تفسیرش از کدام ما خذی که ذکرآن رانمی کند گرفته است ولیکن بهتر بود ازعبارات خود او میگرفت زیرا عبارت تحریفیه چون کمتر مجال سخن آرائی میداشته باشد واکثراً یك نواخت می باشد گمان نمیرود نمونهٔ خوب عبارت نویسی شده بتواند .

مولاناکاشفی: چراغ انجمن او را از جملهٔ شعرای بدخشان ذکر میکند فاما به مأخذی اشاره نمیکند تاریخ تولد ووفات او را نیز بطور یقین معلوم نموده نتوانسته فقط اینقدر میگوید که در سنه ۱۰٤۲ در هندوستان بوده است این ابیات را ازو میاورد :—

مگر بپای جنون طی منزل افتاده است — که ره بدوست نبرد آنکه غافل افتاده است

گهی ز کعبه سری میتوان کشید بدیر — رهی به حق هم از آنسوی باطل افتاده است

بگوش میرسد از هر صدا هزار جواب — و لیك نقصی در ادراك سائل افتاده است

به برق طور کسی دیده آشنا کرده است — که گرد خاك در دوست توتیا کرده است

تدارك گنه از تو بهٔ نصوح ای شیخ — تو کیستی که کنی رحمت خدا کرده است

والا: اسم او قرار یکه در خزانهٔ عامره مذکور است میرضیاءالدین حسین واصل او از بدخشان است ودر چراغ انجمن میگوید که از جملهٔ سادات واصل او از خوست قطغن است .این شخصیت بزرگ نزد شاهان مغل خصوصاً اورنگ زیب شاه مغل هند، موقعیت ومنزلت بزرگی داشته خطاب ها ومناصب بزرگی را در عسکر وامور کشوری گرفته ودر جنگ های آن شاه با دارا شکوه ومحمد شجاع سهم بارز گرفته در اثر همین گونه خدمات به القاب «اسلام خان» «همت خان» و «معظم خان» وامثال آن نائل گردیده است .

علاوه بر قریحهٔ سیاسیه وحربیه چیزیکه از اوصاف این شخص بالفعل برای ما اهمیت دارد علم دوستی وفضل پروری او بود . شعرا وفضلای عصر همواره با او در تماس بوده قدر بلندی در نظر ایشان داشت وهمواره پرورش و حمایت شان را نموده و یا وسیلهٔ آن میشد .

اولاد این مرد از قبیل ثبات ، ثابت همت خان ویك تعداد اقارب او که ذکر شان در موقع خواهد آمد همه علم دوست ، با ذوق، ادیب وحامی ادبا بوده اند ،روی هم رفته افراد این خاندان والا مانند بسا افراد بزرگ این کشور که در ممالك و سلطنت ها تا مور و مصدر خدمات علمی برای بشریت شده اند :رشتهٔ این عنعنه را ازمولانای روم وشیخ الرئیس و خاندان برامکه وغیره هم تا به قرن ۱۱ وامپراطوریت مغل تمدید میکنند تا آنکه نوبت به سیدجمال الدین وخدمات عام الشمول اسلامی او در سائر ممالك اسلامیه

برسد وبا او این عنعنه بیشتر ممتد گردد ، البته تحقیق احوال وخدمات علمی این فامیل بزرگ وبزرگ منش تو فیق زیادی میخواهد که به آینده میگذاریم.

والا خودش طبع موزون داشته و خزانهٔ عامره بیت ذیل را از طبع او ذکر میکند:

وسعتی پیدا کن ای صحرا که امشب درغمش لشکر آهٔ من از دل خیمه بیرون میزند

زمانیکه صوبه دار اکبر آباد بود فوت شد ودر مقبرهٔ میر نعمان بدخشی که به او بسیار اعتقاد داشت مدفون میباشد.

غنی کشمیری شاعرمعروف در فوت او میگوید «مرد اسلام خان والا جاه» سنه ۱۰۷٤

سیف خان: اصل نامش مرزا فقیر الله بوده ازمربوطین همین خاندان بزرگ والا وداماد اسلام خان بود ازامرای دربارشاه جهان وحکومت آله آباد نیز چندی دارا بود درچراغ انجمن می نویسد که ازعلمای موزیک بوده اثری هم درین علم بنام «راگ درپن» از تصنیفات او ست. علاوه بر حکومت آله آباد صوبه دار کشمیر نیز بوده است. درسنه ۱۰۹۵ فوت شده است.

ناصرعلی سرهندی ازاشخاصی بوده که زمان صوبه داری او درآله آباد برای مرتبهٔ دوم بعد از یك مدت انزوا باا و رفته بود وبعداز فوت او درسنه ۱۱۰۰ هجری ازآله آباد نزد ذو الفقار خان به بیجا پور رفت. حکایتی است که ناصرعلی درمدح ذو الفقار خان ابیاتی سرود که مطلع آن اینست:

ای شان حیدری زجبین توآشکار تمام تودر نبرد کند کار ذو الفقار

وذوالفقار خان یك زنجیر فیل ومبلغی خطیر باا و انعام داد مگر ناصرعلی همه را به مردم دادة بادست خالی ازنزداو رفت. واین وضعیت شاعرانهٔ ناصرعلی دلیل بزرگیست باین مطلب که بودن او تازمان وفات نزد سیف خان تنها جنبه مادیه نداشته بلکه ارتباط روحیه وذوق علمی سیف خان ونفوذ اواز نقطهٔ نظر علم وعلم پروری درنگه داشتن ناصر علی دخل داشته است.

هدایت: ازخلفای حضرت امام ربانی بود. قرار بیان چراغ انجمن ازمولد خود یعنی کشم که ازمضافات بدخشان است، بهندوستان رفته با عبدالرحیم خان، خان خانان هم صحبت بود، در آن زمان بشعر میلان زیاد داشته و اشعار خوبی

سرود . بوزن مثنوی مولانای روم نظم شیشه گرمعانی را بهمنظوم ابراز حقیقت درمجاز ساخته وعلاوتاً اثری بنام خسروو شیرین هم دارد که ابیات ذیل از آ نست : —

به تنهائی چنین میل دلم چیست　　وزین تنها نشستن حاصلم چیست

سگم من در سگی معذ و ربا شم　　بد ین عذر ا زخلائق دور باشم

غلط گفتم ا گر سگ داند این راز　　که خودرا کرده ام نسبت باو باز

زننگ این سخن افغان بر آ رد　　که بدعهدی زما خود را شما رد

سگ آخر صاحب خودرا شناسد　　بسی از نا شنا سا ئی هر ا سد

نه خودرا می شناسد نی خد ا را　　چرا بد نا م سازد خیل ما را

در ین مد ت که عمر من بسر شد　　نه از کفرو نه از د ینم خبر شد

ند ا نم بر چه سگت ز یستم مـن　　نه سگ نی آدمی پس چیستم من

نزد امام (قدس سره)قرب ومنزلتی داشته ، چنانچه عدهٔ ازمکاتیب شان بنام او نوشته وهم کتاب مبداء ومعاد حضرت مجدد راوی جمع نموده است .در ماه شوال سنه ۱۰۵۰ ، فوت شده است.

همت خان خلف اسلام خان والا ومانند تمام افراد خاندان خود باعلم ومربی علم وادب بوده است.طوری که درچراغ انجمن مذکور است اسم او محمد عیسی بوده همت خان لقبی است که باودرزمان اورنگ زیب داده شده بوداین شخصیت نیز مناصب ومراتب زیبا ی را دراثر فعالیت ولیاقت خود احراز نموده ، مانند پدر رشتهٔ ارتباط او باعلماء وعلم مستحکم بوده وبه تربیت وحمایت ایشان قیام مینمود: بر تبهٔ امیر الا مرائی هم رسیده بوده.بیت ذیل ازطبع اوست:ـ

بجز خاری که مجنون داشت در دل　　بیابان جنون خـا ر ی ندا ر د

فوت اودرسنه ۱۰۹۲ واقع شده است.

هرات

اعجاز اسم اوملاعطاء وقرار نوشتهٔ نصر آبادی اصلش هراتی است .به اصفهان رفته بـاز به هرا ت بر گـشته د و با ر ه به ا صفهان ر فته فوت نمو ده است . نصر آبادی اورا دیده واز رنجشی دربین خود واو حر ف میز نـد فا مادر ریاض الشعرا مذ کو ر است کـه د ر ز مــا ن شـا ه سلیما ن صفـوی (بعد از ۱۰۷۷) به

اصفهان آمده بود وفوت شددر نظم ونثر دست رس داشته .ودو بیت ذیل ازملاعطا است؛

رسیدم غافل وجان رافدای یار خود کردم نگه تارفت برتا بدعنان من کارخود کردم

و له

باهر که نشینی دم شمشیر جدائی است مگر از کف دامن یاری که نداری

میر محمد یوسف گارزونی:

نصر آبادی مینویسد که (امیری) تخلص داشته شخص درویش وباصلاح بود ابیات ذیل را ازو میآورد:-

نیست ممکن که سبب کارسبب ساز کنند ناخن چیده کی ازرشته گره باز کنند

بزمین میزند آنرا که حوادث بر داشت مرغ بابال و پر تیر چه پروا ز کنند

فصیحی هروی

قرار تحریر نصر آبادی نزد حسن خان حاکم هرات می بود .دیوان مشتمل برشش هزار بیت داشت .خیلی خوش اخلاق وخوش زبان بود .ابیات ذیل را ازو میاورد:-

بداغی بستم آهین طراوت لاله زاری را بیکساغر بسر بردم چو گل فصل بهاری را

خنده می بینی ولی از گریهٔ دل غافلی خانهٔ ما اندرون ابراست وبیرون آفتاب

رباعی

هر چند دلم ز درد خونریز تر است بر من دم تیغ آسمان تیز تر است

درکین دلم دلیر باشید که زنگ ز آئینه امازعکس سبك خیز تر است

در سرو آزاد بلگرامی راجع به فصیحی مذکور است که درسنه ۱۰۳۱ با شاه عباس ماضی که به هرات آمده بود . بعراق عجم ومازندران رفت .

قیصر هروی:

نزد حسینخان بوده است . نصرآبادی اورا ازاهل شاملو دانسته می گوید .بنا بربودن نزدحسین خان به هروی معروف شده . علی ای حال چون در تذکره های دیگر که دردست بود معلوم نشد . درزمرهٔ شعرای هرات نوشته شده ، در ینکه طبع او پروردهٔ محیط ادب خیز هرات بوده در دهٔ بانجا تعلق داشته شکی نیست بنا بران در جملهٔ شعرای هرات ذکر شد . ابیات ذیل از وست : —

ز فیض یکجهتی کامران کو نینم مراد هر که میسر شود مراد منست

رباعی

قیصر تو اگر ستیزه خو می‌بودی
در پیش کسان به آبرو می‌بودی
مردم جایت به چشم خود میدادند
چون عینك اگر کج و دورو میبودی

ناظم هراتی: نصر آبادی در بارهٔ او می نویسد که در آن ولایت وحید است نزد عباس قلیخان و محمد حسن خان شاملو اعتبار زیادی داشته وبه مردم خیر زیادی از رهگذر اخلاق اجتماعی او میرسیده است. و میگوید مثنوی یوسف زلیخا دارد که در ظرف ١٤ سال در سنه ١٠٧٢ باتمام رسانیده است . ابیات ذیل از وست :

نامی از خویش در جهان بگذار
زنده گانی برای مردن نیست
از غلط بخشی ابنای زمان نیست عجب
کز گهر آب ستانند و بدریا بخشند
آسمان گرد تو گردد گر توانی راست شد
شاهد این گفتگو انگشت در انگشتریست
بسکه از بی اعتبار یهای خود شرمنده ام
آنچنان سوی تو می آیم که گویا مرده ام

صاحب آتشکده در باب یوسف زلیخای او میگوید (مثنوی یوسف زلیخائی دارد که از شنیدن نیست (١) .

خیالی هروی: در ریاض العارفین مسطور است که از هرات بوده در حال تجرد و سلوك میگذرانیده است در ریاض الشعرا داغستانی مغل اینقدر مذکور است (که از خوش خیالان بوده است) و ابیات ذیل را ازومی آورد .

ای تیر غمت را دل عشاق نشانه
خلقی بتو مشغول و تو غائب زمیانه
گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد
یعنی که ترا می طلبم خانه بخانه
مقصود من از کعبه و بتخانه توئی تو
مقصود توئی کعبه و بتخانه بهانه
هر کس بزبانی صفت و حمد تو گوید
عاشق بسرود غم و مطرب به ترانه
تقصیر خیالی به امید کرم تست
یعنی که گنه را به ازین نیست بهانه

صاحب ریاض العارفین ابیات فوق را (به جز بیت آخر) از تذکرهٔ واله نقل میکنند ولیکن بیت چهارم راچنین نمی آورد :

هر کس بزبان دگری وصف تو گوید
نائی بنوای نی و مطرب به ترانه

---

(١) غلط کاتب خواهد بود از (شنیدن است) ورنه همه شعرای عصر ناظم و بعد از آن شیفته و گرویدهٔ او بند.

رضای هراتی: قراریکه در ریاض العارفین نگاشته‌از هرات ومنجملهٔ مرید ان سید معصوم د کنی است . صاحب تذ کرهٔ آنف الذ کر میگوید، زمانیکه سید معصوم بـه هرات آمده بود با او برخور دهٔ به تربیتش همت گماشت .
چنانچه در نتیجه به مراتب بلندی ارتقاء جسته به رضا علیشاه معروف گردید . ابیات ذیل را ازو می آورد : —

سرو سردار جهانم تن تنها یاهو | فارغ از کون و مکانم تن تنها یاهو
تن تنها تن تنهاشیوهٔ جان بازانست | جان بشکرانه فشانم تن تنها یاهو

تاریخ تولد ووفات او معلوم نشد .

ملاوفای هراتی: بقول نصر آبادی اصلاً از هرات بوده‌مدتی در هندطرح اقامت افگنده سپس باز به اصفهان رفته و در آنجا تا زمان فوت مقیم بوده است . ازوست : —

از ما مپوش چهره که ما بی ادب نئیم | کو ته نر است از مژهٔ ما نگاه ما
شا کرم چون بنده گان ازرزق صبح وشام خویش | از زبان چرب دارم لقمهٔ در کام خویش

در ریاض الشعرا نوشته که شا گرد مولانا فصیحی و در سنه ۱۰۱۸ در آگره بوده است : —

میرزا منصور هراتی: در حدود قرن ۱۱ هجری در اصفهان فوت شده . بقول نصر آبادی یکی از بزرگزادگان هرات بود و طبع خوبی داشت ابیات ذیل را ازو می آورد : —

بسکه محزونم لبم کی خنده‌نو بر میکند | گریه تا کردم هوس‌مژگان قلم‌سر‌میکند
پس از واسوختن عاشق نباشد بی‌تب و تابی | که گر پیکان برون آید ززخم آزار میماند
ز راحت خواستنها نفس در رنج دوام افتد | چو جوید آب شیرین ماهی دریا بدام افتد
درآنوادی که کردم‌خشك‌اب‌عزم‌زمین‌بوسی | فرات افشانی زمزم ندارد قدر محسوسی
شب از پروانه راه انتهای شو ق می جستم | کف خاکستری افشاند بردامان فانوسی
خاطرم ازوصل آن‌ابرو کمان هم‌جمع نیست | میکشد چون تیر سوی خود که‌پرتابم کند

عتاب الدین منصور هروی:

در ریاض الشعرا نوشته که دو مرتبه به هند آمده و مراجعت کرده است و در خدمت رستم میرزای مغفور بسر کرده آخر در هندوستان از غصه خود را به تریاك هلاك کرده ، او راست: —

از کویتو خواهیم شدن این چه شتابست — بنیاد وفاداری ما بر سر آب است
ما بذوق خود بدام دوستی افتاده ایم — منتی بر صید مرغ ما نباشد دانه را
دیریست کباب را به فغان ریش نکردیم — بیگانه دلی را به غم خویش نکردیم
ما را به شفیعان نبود کار که هرگز — جرمی که زعفو تو بود بیش نکردیم
هرشراری را که بینی آفت صدخرمنست — میتواندسوختن یکشمع صد پروانه را
یك لحظه فرود آ به مکانی که ندارم — تا پیشکش آرم بتو جائی که ندارم

قندهار:

واصب قندهاری:

قرار بیان نصرآبادی ازمعاصرین محمد قلی سلیم و نزد وزیر عبدالله درلاهیجان رفته فوت نموده است . از ابیاتش که در ذیل می آید معلوم میشود که طبع خوبی داشته است : —

در کام اهل ذایقه شیرین نه میشوی — تا نشکنی بسان عسل شان خویش را
نفس زمن بسراغ تو دمی در پیش است — نقش پادرره ات ازمن قدمی در پیش است
مگذرای دل بخم کاکل آن زلف سیاه — که بلائی به قفا وستمی در پیش است

علاوتاً این شخص در موسیقی هم مهارت داشته و شخص خوش آوازی بوده است .

وهمی قندهاری:

بقرار بیان نصرآبادی در دورهٔ مغولیه درهند سمت منصب دیوانی داشته است . مگر دربارهٔ او بعداز آنکه باسم قندهاری ازو ذکر میکند اظهار عقیده مینماید که اسمش ظهما سب قلی و اصلاً کرد بوده . بهر حال چون به قندهاری معروف بود در جملهٔ شعرای قندهار گرفته شد ازوست : —

ز یغمای تو دلرا فکر من نیست — که سامان رفته را روی وطن نیست
نه بالی دارم و نه شوق پرواز — چو من آزاده مرغی درچمن نیست
کجادر گوش جانان میرسدازضعف فریادم — که گرآهی کشم از بس ضعیفم میبرد یادم

کابل :

فراقی کابلی : علاوه بر شعر د رطب نیز وقوف داشته و قرار بیان ریاض الشعرا درخد مت رستم میرزا میبوده است .
رستم میرزا ابن بهرام میرزا ابن شاه اسمعیل است که واله درجای دیگر میگوید بنابر حواشی که در تاریخ مسطور است از ایران بر آمده به هند آمده بود و درآنجا بسر میبرد از فراقیست : —

گر بکام هوس این باریه خواهی پیمود — بر حذر باش که ره رابه قفامی آئی
ایکه بوئی نه ز معشوق شناسی و نه رنگ — ز چه بر رهگذر باد صبا می آئی
صد خبر داشت صبا از تو بمن لیک نبود — آن دماغم که به پرسم ز کجامی آئی
گل امید مرا طاقت شگفتن نیست — همین که غنچه شد ازشبنمی فروریزد
یکی به مجلس مستان درآی تا بینی — نشسته عقل چو بیگانه در میانهٔ ما

مهابت خان :- ریاض الشعرا در باب کجائی بودن او حرف نمی زند، فقط این قدر میگوید اسم او زمانه بیگ است ودرزمان جهانگیر در غایت اقتدار و اعتبار میبود و سر آمد امرای هند شدوتا مدت هاجهانگیررا مغلوب حکم خود داشته کوس انالاغیری مینواخت بالآخره جهانگیر به تدبیری اورا مغلوب خود ساخته از اختیار او بر آمد و دیگر او رامجال توقف در حضورخود نداد و مهابت خان به دکن رفت و این تفصیل را به تاریخ جهانگیری حواله میکنند .
مگر مهابت خان اصلاً کابلی است و صاحب تذکرهٔ روزروشن نیزچنین مینویسد شخصیت بزرگ نیز شاعر والبته بنابرعلومقام ملجاء بسی ازشعرای دورهٔ جهانگیری بوده است ازوست : —

صحرا نشین ز سیل حذر کن که آستین — پر کرده ام ز گریه وافشانده میروم
از خود بدولت راهی میخواهم و دیگر هیچ — من نام نمیخواهم پیغام نه میخواهم
هر کس که دل خراب دارد — از ذوق مرا کباب دارد
تا نیائی در گلستان و نیائی در چمن — چشم بلبل کی شود بیدارو بخت باغبان
چون دیو هوا زده است راه همه کس — معذور همیدار گناه همه کس
حاجت نبود بعذر تقصیر که هست — اوضاع زمانه عذر خواه همه کس

فصل سوم

قرن ۱۲ واوائل ۱۳

بلخ و بدخشان :

میر غیاث الدین

از سادات جلیل القدر بدخشان وصاحب چراغ انجمن او را از علاقهٔ جرم می دانند . مرید شاه معصوم ولی الله بوده ، شعر می گفته است اشعار او اکثراً تصوفسیت . تاریخ وفات اوسنه ۱۱۸۲ یعنی سالیست که شاه ولیخان خرقهٔ مبارکه را از فیض آباد به قندهار می برد . ابیات ذیل ازوست: —

کان جوهر عشقم لعل کوه عرفانم کرده زا نجهت ایزد ساکن بدخشانم
در کف گهرسنجان گوهر گران قدرم در صف قدح نوشان رند میفروشانم

ابیات ذیل را میر در مدح جرم بدخشان گفته : —

از جنت است قطعهٔ باغ بهار جرم یاد از بهشت میدهد آن لاله زار جرم
وصفش چگونه سازم و مدحش چسان کنم افلاك جبه ساست بخاك بهار جرم
از سوسن وشقایق وصد برگ و یاسمن سر بر کشیده برلب آن آبشار جرم
. . . . باشد نگین ملك بدخشان حصار جرم

غزل

جنون را هم نفس امروز با آه سحر کردم نفیر آتش انگیزی چونی ازدل بدر کردم
نوشتم وصف رخسارش باوراق مه وخورشید قلم آه و سیاهی را ز خوناب جگر کردم
بمکتوب فراقش همچو گرد مصحف رویش خط ازمشك سیاه وجدول ازآب گهر کردم
به توصیف لب قندش چوطوطی درشکر ریزی دهان خامه را زین پس برازشهد و شکر کردم
بمکتب خانهٔ وحدت غیاثی سالها بودم ... دفتر عشاق یك مصرع زبر کردم

دیوان غزلی هم دارد که چراغ انجمن میگوید. ابیات فوق از آن انتخاب شده است (۱):-

ثابت: اسم او میر محمد افضل است پسر اسلام خان والای بدخشی است وفات او به روایتی در ربیع الاول سنه ۱۱۵۰ و به قرار بیان داغستانی در ریاض الشعرا سنه ۱۱۵۱ گفته شده ولیکن روایت داغستانی معتبر معلوم میشود، چونکه با محمد عظیم ثبات پسر او صحبت داشته ابیات ذیل ازوست :-

کشد چو شمع وصال تو شمع جان مرا | ببر به مشهد پروانه استخوان مرا
شمیم زلف تو از داغ دل بر آورده | چو بوی نافۀ چین موکشان فغان مرا
زبسکه داغ مسلسل ز مغز می بارد | غلط کنند به گلزار استخوان مرا
دشنه حاجت نیست خونریزی دل بیتاب را | کار با خنجر نباشد کشتن سیماب را
تاحنابر پنجه بستی ریخت خون دیده ام | از فشار دل پدید بضا است این گلدسته را
ای بر همن از نور یقین بهره نیابی | زنار تو چون شمع اگر جزو بدن نیست
دلبستۀ معنی نشود عاشق صورت | از خامۀ مو سلسله بر پای سخن نیست

این شخصیت نیز مانند پدر خود در دربار مغلی هند مراتب بلندی داشته در عالم ادب آنجا چه به پرورش شعرا وادباء وچه با ذوق خود خدماتی را انجام داده است واز اشخاصی است که ادبیات کشور ما او را مانند افراد دیگر خاندانش همیشه قدر خواهند نمود.

ثبات: اسمش میر محمد عظیم و پسر ثابت است در سنه ۱۱۶۲ فوت نموده است. بعد از پدر خود به شاعری پرداخته با خان آرزو نیز صحبت نموده است. آنچه راجع به پدر وجد او گفته شده است در بارۀ او نیز به همان اندازه قابل تطبیق است ازوست :-

چون شمع تا فتاد به بزمت گذر مرا | از اشك وآه زنده گی آمد بسر مرا
با آنکه همه عمر نرفتم ز در او | پرسد زمن از ناز ترا خانه کدام است
جز محفل تصویر درین باغ ندیدم | بزمی که کسی را بکسی کار نباشد

خلیفه ابراهیم فرخاری (چراغ انجمن نقلاً از ریاض العارفین) میگوید والدش از بدخشان به هندوستان آمده، خود او در دهلی تولد شده است ابتدا در خدمت شاه عالمگیر

---

(۱) شاه عبدالله خان تولد اورا سنه ۱۱۱۷ مینویسد (مجلۀ کابل سال ۹ شمارۀ ۵).

داخل بود سپس نزد میر جلال الدین حسین بدخشی که از مشایخ آن زمان بود داخل ربقهٔ ارادت گردید و به اکتساب کمالات نفسانی همت گماشت والهٔ داغستانی هم از مریدان خلیفه بود و میگوید با وجود آنکه علوم ظاهری را نیندوخته بود تصنیفاتی چندداشت وشش هزار بیت مثنوی ساخت در سنه ۱۱۶۰ فوت شده است برنکات شاه نعمت الله ولی نیز شرحی نوشته است بیست وپنج سال در لکنهو امرار حیات نموده است. ریاض العارفین ازین بیش در باب چگونگی تصانیف او چیزی نمیگوید ازوست:—

ماومن گفتن هم از امرت بخواست	ور نه ما را اینقدر قدرت کجا است
روح من با جان وجان اندر تن است	هر چه میگویم نه از گفت منست
گفت نی با شد و فائی در جهان	لیك از نی بشنوند اهل جهان
بهتر از نی نیست کس با راز جفت	هر که چون نی گشت خالی راز گفت
آدم آن باشد کزین دم آگه است	دمبدم در غیبت غیب اندر است
عالم کبری که نور سرمدی است	آن حقیقت های نور احمدی است

بینوای فرخاری: پسر خلیفه ابراهیم واسم اوشاه خیل الله است. نزد پدر خود ارادت نموده مراتب سلوك راطی کرده است ابیات ذیل ازوست :-

عارف بود آنکه خویش را کرد فنا	اثبات نمود ذات حق رابه بقا
صوفیست کسی که خویش را کرد ثبوت	دریافت بخود جمله صفات واسماء
من آب شدم سراب دیدم خود را	دریا گشتم حباب دیدم خودرا
آگاه شدم تمام دیدم غفلت	بیدار شدم بخواب دیدم خودرا

معلوم میشود طبع خوبی داشته است تاریخ ولادت وفوت اوعلی التعین معلوم نشد.

حشمت: اسم او میر محتشم علی واصلاً از بدخشان بوده در هندوستان تولدشده است واز جملهٔ سادات بدخشان میباشد. چراغ انجمن نقلاً از تذکرهٔ حسینی مینویسد که صاحب تذکرهٔ حسینی وشخص موسوم به چودهری بینا وحشمت دوستی زیادی داشته اند و حشمت باصاحب تذکره یکجا نزد مولوی محمدرضای سنبهلی درس میخواندند وضمناً از طبع رندانهٔ اونیز صحبت میکنند. ازومی آورد :-

کشتنند شمع را چوسحر اهل بزم گفت
این روز بود زاول شب در نظر مرا

گر نیست عاشق رخ خوبان چوچشم من
از بهر چیست دیدهٔ غمناک شیشه را

کاکل وزلف ورخش است بهم تانه نهند
جمع کی میشود اسباب بر یشانی ما

رونق از دیوانهٔ ما کشورسودا گرفت
دشت ازما بود گرمجنون دوروزی جا گرفت

شب چنان بی کسیم سوخته بگویت که زدرد
دل سنگ آب شد صورت دیوار گرفت

بارقیبان نه کنم سجدهٔ خاک در دوست
این نماز یست که بی شرط جماعت باشد

در آرزوی زخم توصد سینه چاک شد
تیغ تودرغلاف وجهانی هلاک شد

گر چنین شهر بسودای تو ویرانه شود
همچوزنجیر زهر کوچه فغان بر خیزد

زآشنائی مردم زبس پشیمانم
بخانه چون نگه از چشم خویش پنهانم

طوری که چراغ انجمن ذکر میکند که این شاعردرسن نوزده از جهان در گذشته است (سنه۱۱۶۳) ودر همین سن دیوانی مشتمل بر هفت هزار بیت داشته . در چراغ انجمن پهلوی نام اووهم درمتن بعدازذکرسن وعلالت مزاجش فوت اورا سنه۱۱۶۳ذکرمیکند وبازمیگوید تاریخ وفاتش تعین نشد . ولیکن اینقدرمعلوم میشود که بعداز سنه۱۱۵۰ بوده است بالفعل در تذکره هائیکه بدست بود ازشاعر جوان وطن بیشترچیزی معلوم شده نتوانسته وبحث به مابعدبماند .

خواجه محمدهاشم: چراغ انجمن به حوالهٔ حضرات القدس می نویسد که از بزرگ زاده گان کشم بوده پسر خواجه قاسم است که ازبزرگان بدخشان واستادمیرزاشاهرخ نواسه میرزاسلیمان و پسر میرزا ابراهیم بود خواجه محمدهاشم داخل طریقهٔ صوفیه وارادت به حضرت امام ربانی داشت بامر ایشان در برهان پور اقامت داشت . جلد ثالث مکتوبات حضرت امام را نیز جناب خواجه جمع نموده است . شخص عالم وخوش صحبت بود و بیان مؤثری داشت . خواجه صاحب دیوان و مثنوی ها است . و علاوه بر آن رسالات دیگری هم تصنیف نموده است . غزل ذیل را ازو می آورد :—

هست تاژولید گی با موی مجنون آشنا
تا رجان من بود با تار قانون آشنا

گرنهٔ بیگانه هوش آشنا شو با کسی
کز درون بیگانهٔ خلق است بیرون آشنا

کی شناسی مردمی چون مردمان چشم من
تا نگردی از هجوم گریه باخون آشنا

خال آن لب دیدهٔ کی عقلها ماند بجای
باچنان می چون شود این گونه افیون آشنا

ریش دل ناسور شد ز ان گیسوان مشکبار
زخم این افعی نمی ماند به افسون آشنا

شهد دانش را به تلخی های نادانی دهد
کی بود صفرای هاشم با فلاطون آشنا

از تولد و وفات او چیزی معلوم نشد .

مجدت: اسمش میرزا محمد ایوب و شاعر خوش طبعی بوده شامل خدمت اورنگ زیب می بود در سنه ۱۱۶۳ فوت نموده است .

ازوست : —

بود حلاوت تن پروران زطول امل
ثبات هستی شان پای بند این تار است

ز رفعت بیشتر باشد صلابت خ کاری را
زبالا سوی پستی هر که می بیند هراس آید

دلی دارم که دارد خار خار بد گیسویش
بر نگ خار ماهی شانه میرویدز پهلویش

قبول: چراغ انجمن از سرو آزاد بلگرامی نقلاً می نویسد که از رستاق بدخشان و تولدش در کشمیر واقع شده از اقارب ملاشاه محمد است . شخصی فاضلی بوده ، در زمان فرخ سیر در شاه جهان آباد بسر برده است در سال (۱۱۹۳) فوت شده . ابیات ذیل از وست : —

نیست در سر فکر روزی صاحب شمشیر را
باشد از ناخن کلید رزق در کف شیر را

از طا لعم شبی که میسر شراب شد
تاریختم ز شیشه بجام آفتاب شد

از جهان مجنون برد و روی بویرانه کرد
کی کند عاقل چنین کاری که آن دیوانه کرد

چنان گم میکنم خود راچو آئی در سرای من
که یابی جای من خالی و بنشینی بجای من

نخواهم رفت از کویت غلام حلقه در گوشم
چرا بندی از زنجیر این تهمت بپای من

بخاك راه برابر شویم در کویت
کجا رقیب برابر بما تواند شد

در اصل کتاب چراغ انجمن کلمه رفعت و مصراع اول بیت دوم رجعت طبع شده بود ولیکن کلمه به شهادت معنی بیت رفعت است. صلابت را نیز شاعر درین بیت به معنی هیبت استعمال نموده است و این هم قابل تأمل است (عوض صلابت مهابت باشد این تأمل هم زایل میشود هش) .

بگو که هر دوز لفش چسان کنم تحریر قبول یك سر مو خامه را زبان گراست
که با اهل سخن چون طوطی از تقلید برخیزد سر سبز از زبان سرخ خود بر باد داد آنکس

قبول شاعر خوبی بوده و استعداد طبع او از ابیاتش ظاهر است ' در اکثر تذکره ها ازو ذکر میرود .

گرامی: میرزا گرامی پسر وشاگرد میرزا عبدالغنی قبول بوده در شاه جهان آباد بطور قلندرانه زندگانی آزادهٔ داشته . در سنه ۱۱۵۶ فوت شده است . از وست :—

خون عشاق بر آن گردن سیمین باشد چون بیاضی که پر از معنی رنگین باشد
همچو آن شمعیکه روشن میکند صد شمع را سوختم تا درغم او عالمی را سوختم
راز من فاش کرد طفل سر شك چه توان کرد پارهٔ جگر است
حسن را باشد خطر از دیدهٔ اهل هوس ابر بی نم آبروی گلستان را می برد
مغز چون کامل شود از پوست گردد بینیاز از دو عالم خاطر آزاده مردان فارغ است
از نشاط اهل دل ظاهر پرستان غافلند پسته دائم در میان پوست خندان میشود

نظیر بیگ: قرار بیان چراغ انجمن به حوالهٔ شمع انجمن از شاگردان میر محمد افضل ثابت است که ذکر او گذشت . چندی قبل از تالیف شمع انجمن فوت نموده است از ومی آورد :—

اینکه گوئی در دم مردن فراموشم مکن من که می میرم برایت چون فراموشت کنم
خویش را ساخته بودم به هوس قاصد خویش چون رسیدم بتو پیغام خود از یادم رفت
گر کنند از قفس آزاد مرا میکشد دوری صیاد مرا

میرزا کامل: قرار بیان چراغ انجمن از بدخشان ولی در کشمیر می بوده است می گوید که گفته میشود از اولاد شیخ احمد بـوی است ؟ پدرش در زمان سلطنت اکبر به هند رفته و میرزا نیز در همان آوان تولد شده بود . پدرش به کشمیر مقر رشد و میرزا در صغر سن نزد خواجه حبیب الله عطار که از مشایخ آن زمان بود مورد توجه واقع شده در سن ۱۳ مرید و در ۲۵ ارشاد یافت

کتابی به عنوان «بحرالزمان» که در چار جلد است تصنیف نمود. مگر معلوم نشد کتاب او در چه موضوع بوده بهر حال در ۲۰ ذی‌الحجه سنه ۱۱۳۱ فوت نموده‌است.

فانی بلخی: این شخص اصلاً از بلخ بوده به فرغانه برای تحصیلات رفته بعداز تحصیل علوم ادبیه‌وحکمیه بدربار امیر عمرخان (۱) والی فرغانه داخل شده است ازوست:—

سر بسر میخانه گشتم درد آشامم هنوز | شیشه ام لبریز گشت ودر بغل جامم هنوز
عمرها شد ظرف طاقت در طی منزل شکست | همچو وضع گردبادم نیست آرامم هنوز
یکسحر دیدم من آن رخسارهٔ ماهش بخواب | محو اندرپرتو آن صبح بی شامم هنوز
خورده بودم درخمار از دست ساقی جرعهٔ | زاهدان‌زان روز فانی کرده بدنامم هنوز

مخفی: تخلص قاری نورالدین قندوزی‌است «افغان عاجز وعاجز افغان» که در دورهٔ فتوری که‌از خلع زمانشاه تابه سلطنت امیر دوست محمدخان دوام داشت امرار حیات داشته به‌بخارا وسپس به‌فرغانه مصاحب دربار امیر عمرخان والی فرغانه بوده وبا خود والی موصوف که شاعرمعروف است مشاعرات نموده است. غزل ذیل نیز ازجملهٔ اشعاریست که‌به استقبال یك غزل او گفته. مطلع غزل امیر عمرخان اینست:—

کجا سازد نگین رابرسرخود افسر انگشتم | زاستغنا به‌ناخن هم نمیسا زد سر انگشتم
به‌ابروی که‌شد یارب اشارت پرور انگشتم | که‌همچون ماه‌نو گردید ناخن درهر انگشتم
تنک سرما به کی بار تجمل بر نمیدارد | مگر چون نی‌زبند خود انگشتر انگشتم

غزل مخفی

به‌تحریك سر زلف تو هرجا آشنا گردد | کیند ازعقده کار نافهٔ مشك ترا انگشتم
گر از امداد طالع دامن وصلت بدست آید | زهرناخن دماند چشم حسرت‌پرور انگشتم
به گلزار یکه چشم لعل گردد مائل مستی | چونرگس می نماید تحفه‌جام‌می‌هر انگشتم
ندارد هرزه یاخود سنگ صندل‌سای‌ناخن را | که‌باشد درحساب دهر بادردسر انگشتم
بود مخفی زابنای زمان ازعاجزی حالم | بدست ما در گیتی و گرنه‌چون‌سر انگشتم

---

(۲) هرگاه عهدامیرعمرخان فرغانه‌را یافته وبدربار او راهی پیدا کرده باشد از شعرای قرن ۱۳ ه بوده نه قرن ۱۲ چونکه‌عمرخان ازسنه ۱۲۲٤ تاسنه ۱۲۳۷ حکومت کرده است.

شهادت: اسم او میرزا صالح و در ریاض الشعرا نوشته که تولدش در قریهٔ سان و چهاریک (سنگ چارک) ازمضافات بلخ واقع شده است. تمام عمر را درشبرغان بسر برده در سنه (۱۱۵۰) درقریهٔ شبرغان ازمضافات بلده مذکور (اکنون هر در جا درولایت مزارشریف شامل است) مدفون گردید. اکثر اوقات عمرخودرا به گفتن شعر صرف نموده است واله میگوید چند غزل ازو دیده و بیت ذیل را که منتخب آن ها بوده ثبت نمودم.

سروخیزد بیدمجنون لاله رویدسرنگون   درگلستانی که نخل بخت من گل میکند

عارف: درریاض الشعرا مذکوراست که اسم اومحمد علی وتولدش درسنه ۱۱۲۳ درهندوستان شده در صغرسن به اتفاق پدرش که از فضلای تالقان بود بایران رفته درطهران سکونت مینمود ومشهور به طهرانی شد مبادی حکمت را از میرزا قوام الدین محمد فاضل مشهور قزوینی خوانده شعر نیز میگوید در سال ۱۱۵۸ بهند آمد وفالحال در شاه جهان آباد میبا شد باراقم حروف و واله « داغستانی » کمال رابطه دارد ازوست:

آنقدر صبح وصال تو نگر دید سپید   که کسی پنبهٔ داغ شب هجران سا زد،
هیچ میدانی چه باشد درحقیقت عاشقی   اندك اندك قطره را دریای عمان ساختن

هرات

سید: میرمحمدسعید متخلص به «سید» ابن بهادر خواجه ابن سید عالم خواجه کروخی به قراریکه عبدالرؤف فکری سلجوقی « آریانا شماره ٤ سال ٦ » تتبع میکنند ازسادات جلیل القدر هرات بوده صوفی. عالم، فاضل، صاحب دیوان شعر واشعار عاشقانهٔ خوب داشته است ودیوان اورا مردم خوب قدر میکنند اگر چه شهادت اودرقرن ۱۳ واقع شده است مگر ازمعاصرین اعلیحضرت تیمورشاه بوده شاه موصوف بنابر قدردانی علم وفضل اوفرمانی بنامش اصدار وبرحسب آن شصت جریب زمینی را که به جهة مصارف میرزا سلطان بابا لاش به صوفی عارف مفوض و بعد از وفات از واولاد نمانده بود به سید که از اولاد سلطان بابا لاش بود تفویض نمود تاریخ این فرمان سنه ۱۱۹۵ ماه رمضان است.

فکری می‌نویسد که اشعار زیادی داشته مگر دیوان موجوده اش بیشتر ازهزار بیت ندارد وازدیوان اونیز که درچه وضع ویانزد کیست ذکری نه میکند . ازوست :-

غزل

سحر زیارت میخانه آرزو کردم
به‌آب دیده‌وخوناب‌دل وضو کردم

ز حلقهٔ سر خم طوق بندگی دارم
ببین چه حلقه شایسته در گلو کردم

رسیدزلف‌توبر کف دلم قرار گرفت
هزار چاك بیك تار مو رفو کردم

مریض عشق ندارد علاج دانستم
دوا نخواهم ازین‌پس بدرد خو کردم

نگشت خاطر کس سیدا ز غم خالی
درین معامله بسیار جستجو کردم

غزل

ای دوستان بیمارم از من خبر نویسید
احوال مردنم را با چشم تر نویسید

غمهای شام هجران طوفان چشم گریان
یکیك نهفته با آن شیرین پسر نویسید

شرح شکنج زلفش در مجلس ای حریفان
ازخون هردودیده شب تا سحر نویسید

داغ دل خرابم خواهی که تازه گردد
بردور عارضش خشك از مشك تر نویسید

شرح غمش در آفاق هر چند می نگنجد
کاغذاگر نیاید بر بام و در نویسید

خواهید اگر نویسید بر دفتر دل من
بسیار دلفگارم آهسته تر نویسید

سید به صفحه دل از کلك خون فشانی
البته این غزل را با آب زر نویسید

ارشد: مرزا ارشد ازشعرای‌اوائل قرن۱۲ دهرات بوده آقای ابراهیم خان غزنوی درمجلهٔ کابل سال‌چهارم شمارهٔ‌اول‌ربار‌ه‌او‌تتبع‌میکند ومی نگارد که دیوان خطی اونزد شاغلی خلیلی ، موجود است که تحریر آن بخط خود شاعر بعمل آمده است ومؤرخ به‌شهر جمادی الاول سنه ۱۱۱۱ می باشد .

ارشد شاعر خوش قریحه وتصوفی بودهٔ از علوم بهره داشته است . ابیات ذیل از قصیدهٔ اوست که درنعت سروده :-

احمد مرسل خدیوو کد خدای هردو کون
اشرف ذریه آدم امام المرسلین

گوی کای خاك درت چشم ملك را توتیا
گوی کای تریاق‌مهرت کام‌جان‌راانگبین

عرصهٔ بطحی‌از شك ابر فیضت نوبهار
ساحت شیرب‌زعطر خاك کویت عنبرین

عقل راشرح تودرسر گشتگی باب الرشاد
طبع رامهر تودرلب تشنگی ماء المعین

عرصهٔ دهر از ضلالت شام یلدا گشته بود
جست تا که قایدشرع توتاکه از کمین

غزل

گفتگوی بی‌زبانان را زبان دیگر است | سر گذشت خاموشی را داستان دیگر است
فارغم از گلشن دنیا و گلزار بهشت | عندلیب شوق ما را آشیان دیگر است
گو مکن صوفی مرقع را لباس شید و زرق | راه ورسم بی‌نشانی رانشان دیگراست
مرغ همت کی نشیند جز بشاخ لامکان | بلبل گلزار دل را آشیان دیگراست
رتبهٔ اهل محبت را نه می داند کسی | طایران لامکانی رامکان دیگراست
هر کسی ار شد نمید اند زبان عشق را | طوطی راز محبت راز بان دیگراست

جواد هروی: اسم او عبد الجواد(۱) و خودش طبیب بوده در ما وراءالنهر نزد عمر خان والی فرغانه (۲) رفته در سلك شعرای او داخل شده است غزل ذیل را به تتبع غزل امیر عمر خان سروده که مطلع غزل او اینست :-

در به جیب آورده در گرداب آب از چشم من | حیرت آموز است در دریا حباب از چشم من
برده تا آن نرگس مخمور خواب از چشم من | خاك در چشمم اگر استاد آب از چشم من
گر بدینسان در دل تعمیر طوفانم کند | عاقبت میگردد این عالم خراب از چشم من
سینه گشت از آتش هجران کباب و دلشد آب | ریخت جای اشك خوناب کباب از چشم من
تا خیال زلف پر چینش گذشت از دل رمید | سنبل نظاره باچند پیچ و تاب از چشم من
بسکه گردم گریه بر یاد نگاه مست او | میکند چندین خجالت هاسحاب از چشم من
چون کنم یاد بهار عارض گلفام یار | اشك گلگون ریخت چون موج شراب از چشم من
دوش گلچین گل روی که بودستم جواد | کاینچنین امروز می ریزد گلاب از چشم من

وجهی هروی: در ریاض الشعرا مذکور است که تقی‌اوحدی نوشته که مدت ها شد در هند است مردی بود نامراد وسیاحت میکرده در سنه ۱۱۹۵ در گجراتش دیدم (۳) ازوست

---

(۱)(عاجز افغان وافغان عاجز آقای حافظ نور محمد خان مجلهٔ کابل)

(۲) پس جواد نیز ازشعرای قرن ۱۳ بوده است (۳) تذکرهٔ ریاض الشعرا در سنه ۱۱۶۱ ختام رسید چگونه میشود (وجهی) رادرسنه ۱۱۹۵ می بینند ؟ علاوه بران تذکرهٔ اوحدی نیز قبل از ریاض الشعرا . تالیف یافته(ه ، ش)

آتش زجای می جهد ومیکند فغان — سوزی مگر زعشق تودر جان آتش است
وجود خضرو مسیح ازحیات مانفسی است — به نزد همت ماهردو کون کم زخسیست
وجهی قدح باده نابی بکف آر — چون ساغر گل جام شرابی بکف آر
از ظلمت غم روز امید تو شب است — در تیره شب غم آفتابی بکف آر
من دل به فریب چشم مستت ندهم — جان را بلب باده پرستت ندهم
ای در پی دل فتاده بر گرد که من — صد پاره کنم دل وبدستت ندهم

قندهار

اعلیحضرت احمدشاه درانی:

ازجملهٔ شعرای وطن درین دوره یکی خود اعلیحضرت احمد شاه است. اگر چه اشعار اعلیحضرت همه بزبان پښتو است ولیکن آقای حافظ نور محمد خان در ضمن مقالهٔ خود در مجلهٔ کابل دو بیست ذیل را بزبان فارسی هم ذکر میکند :—

مابه صلحیم وفلك در پی جنگ است اینجا — دل ازین حادثه بسیار به تنگ است اینجا
ما تباهی زده گانیم درین بحر فنا — تختهٔ کشتی ما پشت نهنگ است اینجا

ونیز مینویسد که بعضی ها مگویند اعلیحضرت احمد شاه یك دیوان فارسی راهم علاوه بردیوان پښتو و تاریخ افغانستان بزبان پښتو ترتیب نموده اند ولیکن دیده نشده است.

کابل

اعلیحضرت تیمور شاه

بزبان فارسی دیوانی دارد می نویسند (بعدازآنکه در نطق را جاسر کرشن پرشاد صدراعظم دکن باین امیر متوجه میشود .دیوان اعلیحضرت را پیدامیکند که در ۱۶۶ صفحه (دوازده و نیم ضرب سیزده سانتی بر کاغذ خوقندی به خط غلام محمد کابلی نوشته شده و دارای ۲۱۹ غزل و۱۵ رباعی ویك تعداد ابیات میباشد در تحلص اسم خود را میاورد ، چنانچه میگوید

شکوه از کوکب اقبال ندارم تیمور — تخت شاهی بود از طالع فیروز مرا
میکنم تیمور دائم شکر احسان خدا — داده تخت سلطنت آن ذات بی همتامرا

ازوست : -

چون از کمین سرما ترکان کمان کشاند — بر کوهسار کامل خفتان زنقره دادند
سلطان وی چوبگذشت برتخت عاج فوجش — دست ادب بسینه در پیش استادند
فرمود تا نمایند تاراج گلستان را — دست تظلم آن‌ها بر گلستان کشادند
اشجار باغ یکسر بی برگ وبارشد گشتند — داد برهنه گی را اطفال شاخ دادند
چون فوج وی در آمد در باغ بهر یغما — شمشاد وعرعر وسر ولرزیدهٔ استادند

گلشن کشیده برسر ازبرف چادر آنجا
ریحان وسنبل و گل برمرگ دل نهادند

شد موسم زمستان مستان بر بزم شاید — درهای عیش بورخ ازهر طرف کشادند
مطرب بده بشارت پیران پارسا را — شکرانه گوحریفان دربای خم فتادند

گلبن شگوفه دارداز برگ در گلستان
جمعی بران تماشا روسوی باغ دارند

درباب دیوان اعلیحضرت آقای حافظ نور محمدخان درشمارهٔ دوم مجلهٔ کابل سال چهارم ذکرمیکند که یکی نزد ناظم مرحوم بودهٔ که آقای حافظ دیده است . ودارای ۱۳۲ صفحه بر کاغذ خوقندی بخط ملاخداداد بتاریخ ۱٤ صفر سنه ۱۳۱۰ در کابل تحریر شده ونسخهٔ دیگر قرار بیان آقای حافظ در کتاب خانهٔ آقای عبدالمحمد خان مدیر اخبار چهره نما منطبعهٔ قاهره موجودمیباشد .

اعلیحضرت شاه شجاع

برادرعینی اعلیحضرت زمانشاه نیز پسر تیمورشاه نیز شعرداشته بزبان فارسی شعر میگفته است . طوریکه آقای حافظ از مشاهدهٔ خود بیان میکند شش نسخهٔ آن را که در مطابع جداگانه به طبع رسیده دیده است .

در نثر نیز دست رس داشته سه دفتر کتاب سوانح خود را که به « واقعات شاه‌شجاع » موسوم است خود اعلیحضرت نوشته است .

شهزادهٔ نادر: برادر شاه شجاع نیز مائل به شعر بوده . طوریکه آقای حافظ در مقالهٔ خود (مجلهٔ کابل سال چهارم شمارهٔ دوم) تتبع میکنند مادر او گوهر شاد بیگم بنت شاهرخ بن نصرالله (۱) میرزا بن نادر شاه افشار بود که در زمان حمله سوم خود بر خراسان (سنه ۱۱۸۳) احمد شاه درانی اورا به‌حبالهٔ نکاح تیمور شاه درآورده بود .شهزادهٔ نادر بعداز تولدباسم جدمادری خود موسوم گشت .این شهزاده آزاده طبیعت واز فکر سلطنت خواهی بر کنار بود چنانچه خودش میگوید :-

هر چند بشاهزاده گی مشهورم — نبود سر و برگ سلطنت منظورم
از سلسلهٔ نادر و تیمورم لیک — نادر بگدائی درش مسرورم

واه

نادر چه شد از صلب شهٔ تیمورم — از دودهٔ نادر به جهان مشهورم
گر دوست گدای در خویشم خواند — عار است ز ملك قیصر و فغفورم

شهزاده نادر در اثنای حبس با برادران درایام‌سلطنت زمانشاه‌بسن ۲۱ در سال (۱۲۳۰) فوت نمود به پهلوی پدرش در باغ عمومی (چارباغ‌سابق) کابل مدفون میباشد .

شهزاده‌نادر: متخلص به (دری پسر شاه شجاع وبرادر عینی‌شهزاده شاهپور است در اشعار خود دری تخلص مینمود .

آقای حافظ در مقالهٔ خود غزلی را به تتبع شاه شجاع گفته است . نمونهٔ کلام او میاورد بنده بنا بر خوف اطناب به گرفتن چند بیت از آن اکتفامی ورزم :-

بتی دارم بروچون مه‌ولی‌چشمان مستستش — دوافعی‌حلقه هابر بسته وبر گل نشستستش
کمان ابروی‌پیوسته کشیده گوش تا گوشش — مژه خنجر بد ستستش نگه ناوك بشستش
بر خ‌زلف سمن فرسا زفرط جوش استغنی — چوزلف گل‌فگندستش چوسنبل برشکستستش
طمع زآن ترك‌تا تاری‌مدارید از وفاداری — که هرعهدیکه‌هستستش بیك‌تا گه‌شکستستش

---

(۱)در بیان شجرهٔ نادر افشار نصرالله میرزا نام‌شخص رانیافتم‌شاهرخ بن رضا قلی بن نادر افشار است که

سعدالدین احمد انصاری: مشهور به حاجی صاحب پایمنار از صوفی مشربان معروف

کابل است و کتاب شور عشق ایشان را صوفیان به بسیار ذوق میخوانند امانسخهٔ مطبوع آن دیده نشده است حافظ نور محمد خان (مقالهٔ عاجز افغان و افغان عاجز) می‌نویسد که اسم شان سعدالدین احمدانصاری مولد ومدفن شان ده یحیی از مضافات کابل است از تصانیف شان

شور عشق . شورش عشق . جوش عشق ' سوز عشق ' سازعشق ' نیرنگ عشق ' فرهنگ عشق آهنگ عشق 'عین الایمان ' کشف المحققین وغیره مشهور اند .

شور عشق اثر تصوفیست و محرر نیز آنرا بیست سال قبل بلکه پیشتر دیده ام . و طوریکه از اسمای آنها میتوان دید معلوم میشود کتب دیگر نیز همچنین موضوع دارد حاجی صاحب به سفر حجاز رفته در آنجا نزد شیخ عمر مکی بن علی مالکی داخل ارادت گردیده در اثنای زیارت مدینهٔ طیبه حضرت شیخ محمد بن عبد الکریم السمانی را دیده در طریقهٔ غوثیه ازو اجازه یافت و بامر ایشان در مسجد نبوی (ص) معتکف هم شده بودند رسالهٔ کشف المحققین را نیز در همین اثنا تصنیف نموده بودند . (۱)

در سال (۱۱۷۱) به وطن برگشته ' درده یحیی به ارشاد می پرداختند . غزل ذیل نیز از ایشان است :-

زهر خیال که داری بخویشتن بگریز
بگفتمت که ز اطوار جان وتن بگریز

نگویمت که برون شوز ملك چارارکان
سفر زهستی خود کن ازین وطن بگریز

به پنج حس مکن اوقات خویشتن ضائع
درون خلوت دل شو ز انجمن بگریز

جمال بهرهٔ کون ومکان حجاب دل است
نظر به هو کن ولب بند در کفن بگریز

اگر به عصمت ارواح پرده می پوشی
چو یوسف از درتن چاك پیرهن بگریز

---

(۱) مجموعهٔ آثار حاجی صاحب موصوف با خط شنگرف ولاجورد ومداد باجداول طلا کاری را آقای حافظ در کتابخانه قراراداعای خودش دیده ولیکن در انقلاب ۱۳۰۷ تلف شده است .

نشین غـریـق تصور چـو صورت دیـوار　　زخورد وخواب وز کردار مردوزن بگریز
بخاك روبی در گـاه اهـل دل میـکوش　　بدست گیری یزدان زا هرمن بـگریز
ز شور عشق نـکر دی بـگوش دل چیزی
بیك نـگاه به هستی ذوالمنن بـگریز

افغان: میر هو تك خان «افغان» شاعر در بار تیمور شاه بوده باشاه موصوف مشاعرات هم مینموده

حاجی محمد عمر خان: متخلص به «عمر» شاعر ناخوان کابل بوده (عاجز افغان وافغان عاجز) وتیمور شاه وهمچنان شاه شجاع رادیده است آقای حافظ دیوان اوراندیده ولیکن چندغزل اورا ازنظر گذرا نیده است ومی نویسد اگر قطعهٔ تاریخیه که بر سنگ عمارت مقبرهٔ شاه طاؤس علیه الرحمه دربالاحصار متصوروزادهٔ طبع اوست دیده شود دامی بودن این شاعر به تعین نزدیك میشود غزل ذیل از وست:—

منم ازچشم سیاهی به نـگا هی قانع　　به نـگاهی شده ازچشم سیاهی قانع
صبح تاشام به نظارهٔ مهری محفوظ　　شام تا صبح باند یشهٔ ماهی قا نع
به تمنای رخی برسر کوهی سا کن　　به تماشای قدی برسر را هی قانع
به پیامیکه دهد دوست بسالی خورسند　　به سلامیکه کند یار به ماهی قانع
نیست قانع دلمن بارخش ازسبزخطان　　هست تا گل نتران شد به گیاهی قانع
میل نظا ره مـاه فلـکم نیست عمر　　که بماهی شدم ازطرف کـلاهی قانع

میرزاخان کابلی: متخلص به مائل (عاجز افغان ...) درزمان شاهان سدوزائی می زیسته باMولوی وصفی وشعرای دیگر آن زمان مشاعره داشته است در مشاعره باوصفی گفته است:

صنمی که از غم او دل من نصیب جوید　　ستم است اینـکه دائم طرف رقیب جوید
بلب است جان زارم چه بود که دردمندی　　رو دو بی علا جم خبر ازطبیب جوید
همه حیرتم که یارب زچه روبشهر خوبان　　نه کسی زدرد پر سد نه دل غریب جوید
نه درین دیار یاری که کند بیاوبا ری　　نه ازین چمن گـلی کودل عندلیب جوید
سر رشته بگسلا ند همـگی ز اهل دنیا　　خنک آنکه ره چو مائل بسوی حبیب جوید

علی عسکر کابلی: از محلهٔ چنداول (عاجز افغان . . .) بوده درشعر عسکر تخلص مینمود ومعاصر شاه شجاع بود.

آقای حافظ می نگارد متاسفانه چندشعر یکه ازوی در کتابخانهٔ خود جمع نموده بودیم در روز ترتیب این تذکره هر چند تجسس کردیم بدست نمیامد لهذا در ینجا محض نام اورا ذکر کرده قول میدهیم که هر زمان این مجموعهٔ گم شده را بیابیم ازسخنانش بگوش مطالعین محترم برسانیم.

علی نقی کابلی: متخلص به وصفی (عاجز افغان . . .) تیمور شاه، زمانشاه وشاه شجاع را دیده است غزل ذیل ازو ست :-

خجل شده است زچشمت به بوستان نرگس | به پیش مانده سرو گشته ناتوان نرگس
ز چشم مست تو یک نشهٔ مگر دیده | ستاده درچمن دهر سرگران نرگس
ز شرم چشم تو از باغ گرنشد بیرون | شده زبهرچه گلچین بهر دکان نرگس
چودید ترك دو چشم و سنان مژگانت | ازآن نهاده دل خویش بر سنان نرگس
برای آنکه نثار قدوم او سازد | گرفته است بکف طشت زراز آن نرگس
مگر بپای تومالید چشم خود که ز قدر | گرفته جای بدستار گلرخان نرگس
چو دید چشم سیاه نگارت ای وصفی | نپر ورید از ان روز باغبان نرگس

عاجز: میرزا لعل محمد پسرملا پیر محمد طبیب وطبیب زادهٔ (عاجز افغان . .) کابل ساکن کوچهٔ بارانه بوده است. تیمور شاه اورا بدربار خود خواسته به طبابت مقرر نمودو لقب عبد الشافی رابا و داد فرمانی نیز درین موضوع باو اصدار شده که گراور آن درمجلهٔ فوق الذکر کابل طبع گردیده سال تولد وفوت اومعلوم نیست مگر مدفن اودردامنهٔ سیاه سنگ درقبرستان خاندانی شان می باشد صاحب دیوان است که دونسخهٔ اویکی نزد عبدالهادیخان پسر عبدالفتاح خان طبیب نواسهٔ پسری عاجز ودرماه رمضان سنه ۱۳۰۲ بخط میرزا عبدالفتاح خان تحریر آن اتمام یافته .ودوم نزد آقای حافظ نورمحمد خان که شخصی باسم قمرالدین بفرمایش میرزا عبدالرشید خان حکیم در کابل بتاریخ ۱۱ ربیع الاول سنه ۱۲۸۳ تمام نموده است. عاجز دراشعارخود بیدل را نیز تتبع می نموده است.غزل ذیل ازوست :-

تازه رو باشد جنون از داغ سودای دلم | خال روی این عروس است از سویدای دلم
میکند هر شب مشام آسمان را عطر بیز | آه یعنی عنبر سرجوش سودای دلم
تا تو ساغر میکشی با مدعی در انجمن | از می حسرت شود لبریز مینای دلم
تا خیال چشم مستت را تصور کرده ام | موج خیز گرد وحشت هاست سودای دلم
در رهٔ خوبان درستی از من بیدل مخواه | صد شکن دارد ز زلف او سراپای دلم
جامهٔ دیوانگی را در ازل از روی صنع | دوخت خیاط ازل بر قد و بالای دلم
هر طرف از داغ گلها کرده چندین لاله زار | میتوان آمد گهی بهر تماشای دلم
عاجزم در انتظار یك تماشا عمرها است | چشم شوخت بر نمی آرد تمنای دلم

عاجز افغان دو نثر هم دارد. از جملهٔ قسمتی از رقعهٔ او در ذیل اقتباس شد که هم به نظم و هم به نثر خوانده میشود :

ذات والا صفات وخان زمان ـ منبع جود و لطف بی پایان + عین ملجای عاجز افغان ـ **وقوی** ساز بیچاره گان و هر افغان ـ سلمه الله دائماً ـ دائم + سایهٔ پرور رافت یزدان + باد ـ عرض اینکه ـ یوم + مکه من زار وعاجز وحیران را ـ به همرای خود از الطاف + جانب باغ خود در کاب کشان + برده بودند ـ از ین عطیه جاوید فخرم باوج کاه کشان سر رسانیده بود چاشت بباغ + میوه اقسام بود ـ لیك از آن ...

بهمه حال عاجز شاعر خوب ومتفنن بوده است دیوان او دارای همه انواع نظم از قبیل قصاید، غزلیات، رباعیات، قطعات ومعمیات وامثال لها میباشد.

فروغی: درسراج التواریخ اسم اورا میرزا محمد واصل او را اصفهانی نوشته آقای حافظ نیز اورا اصفهانی الاصل میگوید می نویسد در سلك شعرای دربار تیمور شاه بوده طبع روانی داشت وبعضاً به مدح شاه شعر میسرود. ابیات ذیل را از قصیدهٔ که درمدح شاه گفته ذکر میکنند :

که نبود مرا روشنی بخش دیده | بجز خاك درگاه سلطان عادل
خدیو جهان شاه تیمور کامد | جهان معانی سپهر فضائل
کمین چاکرش صد چو دارا و هرمز | کهین بنده اش صد چو جمشید و هرقل

رباعی ذیل را درفوت تیمور شاه وجلوس زمانشاه برتخت بطور تعمید گفته است

دو نقشی چه‌داخواه وچه‌جان گاه نشست   خورشید بر آمد ز افق ماه نشست
از گردش سپهر وماه تیمور زتخت   برخواسته نواب زمانشاه نشست

عدد جمله (تیمور) که‌ازعدد(تخت)بر آورده شود وعدد (نواب زمان) برآن‌افزوده شود مطابق سال فوت وجلوس است :ـ

عایشه درانی: دختر یعقوب علیخان تو پچی باشی (عاجز افغان ...) بن رحمن خان توپچی باشی و همشیرهٔ عمر خان‌تو پچی باشی ساکن اونچی کابل ازقوم آجك زائی درانی عمر خان زائی بوده و دیوان اوموسوم به «شکر گنج» ودارای انواع مختلفه نظم بوده که درسنه ۱۲۳۲ تمام کرده است در بارهٔ این شعره وواقعهٔ فرزند اوفیض طلب در جنگ کشمیر سنه ۱۲۲۷ و مرثیه او که برای پسرش ساخته بود مکررا مقالات نوشته‌اند ودوبیت ذیل از آن‌مرثیه است:ـ

رنجها بسیار بردم ای‌ضیاء چشم من   صفدر میدان شدی هم شاعر شیرین سخن
عاقبت از گردش افلاك وبخت‌واژ گون   خوردهٔ تو تیشه را بر فرق‌خودچون کوهکن

ولی رام: از شعرای قرن ۱۲ است که«ولی تخلص میکند واشعار اوطور یکه درانتخابات آقای حافظ(عاجز افغان...)دیده‌میشود براساس قریحه و تلقی هنود میستك(Mystic) یعنی‌حاوی تصوف است درعین زمان آزاده مشربی را تعقیب میکند. چنانچه درغزل ذیل میتوان دید:ـ

برو ز کوچهٔ اسلام و کفر بردر صلح   برات نقد چنین ثبت شد بدفتر صلح
تعصبات مذاهب تمام پنج روز است   شنیده‌ایم به سمع رضا زمخبر صلح
براه جنگ منه پا که درو حل مانی   عبور کرد توان بر فلك‌زشهپر صلح
نگویمت که فرنگی ویا مسلمان باش   بهر طریق که باشی مباش منکر صلح
رسد بمنزل تحقیق چون ولی آنکو   دهد عنان ارادت بدست رهبر صلح

آقای حافظ می نویسد که دیوان ولی را که بر کاغذ خوقندی بخط منشی «کر بخش»

ازمنشیان دربار سردار محمد امین خان برادر امیر شیر علیخان نوشته می باشد دیده‌است ولیك نمیگوید نزد که و در کجا .

علاوتاً در مقالهٔ عاجز افغان وافغان عاجز از سه شاعر دیگر یعنی محمد شریف کابلی متخلص به شیکبا ، ومحمدعباس کابلی متخلص به‌بلبل وفیروز زنگی‌نژاد کابلی‌متخلص به فیروز به حوالهٔ جریدهٔ شفق‌سرخ ایران شمارهٔ (۹۹۰) نیز ذکر رفته که تحقیق احوال ایشان به‌عمل نیامده است

درین عهد از مردیکه صاحب سیف وقلم بوده باسم محمد گل متخلص به افغان در عهد امیر حیدر معروف بامیر سعید ۱۲۱۵ هـ ۱۲۴۲ هـ حکومت کرده از کشمکش دور شاه‌شجاع وشاه زمان به بخارا التجاء برده ، مناصب عالی یافته والی‌بعضی ازولایات مثل کرانتور انا گردیده صاحب دیوان و کلیه اشکال نظم مخصوصاً غزل میباشد باید رفت تذکر مختصر این شخص در تذکره روضة الاصبا موجود است. کذا از این عهد شاعر پر سر مایه محمد امین والی تاشقرغان «خلم» قابل ذکر است دیوان قلمی‌مطلای آن در کتابخانهٔ آقای صالح‌جان مؤلف (خواطرقهرمان‌حریت) دیده شده که غزل‌ومثنوی ورباعیات وقطعات وغیره نیز دارد. کتاب آن بقلم یکی‌ازمنشیان هندو نژاد که‌ازحضور آخرین پادشاه سدوزائی بنا بر هرج و مرج کشور بدان پناه برده بوده نوشته شده وبقلم‌مذکورمینا تور هم گردیده راجع به شرح حال مختصر وی از آندیار چندانکه حاصل کرده بصالح جان وصوف داده ام که نشر نماید (هـ - ش) وفاتش اغلباً اگر بحافظه‌ام اعتمادشود درسالهای ۱۲۵۰-۱۲۵۲ بود .

قسمت پنجم

مؤلف

بناغلی میر غلام محمد خان «غبار»

ازدورهٔ محمد زائی ها تاامروز

دورهٔ پنجم محمدزائی ها

اوضاع علمی وادبی درین دوره

چنانچه در فصول پیشتر خوانده اید بعداز سقوط دولت تیموریهٔ افغانستان درقرن دهم هجری وتجزیهٔ مملکت بدست حکومتهای ازبك ماوراءالنهر وصفوی فارس وبابریهٔ هندوستان انحطاط علمی وادبی کشور آغاز یافت، زیرا درنتیجهٔ جنگهای فارسیها وازبکها وبابریها شهرهای مشهور افغانستان ازقبیل هرات، وبلخ، مروو غیره ازمرکزیت افتادو کانون صنعت علم وادب بیشتر بخارا وسمرقند، دهلی واگره واصفهان قرار گرفت، دربارهای ممالك ماوراءالنهر، فارس وهند حتی توانستند علما وادبا وصنعت کاران افغانستان رانیز در دائرهٔ خود داخل کنند، مملکت افغانستان که درپارچه های مختلفی تقسیم وبه حیث متصرفات اجنبی اداره میشد دیگر توان اقتصادی وآرامش سیاسی خودشرا باخته ومجال تنفس درراه احیاء علم وادب کمتر داشت. لهذاروزبروز قوس نزولی علمی وادبی خویش رامی پیمود.

درقرن دوازده هجری هنگامیکه دولت هوتکی افغانستان بمیان آمد آنقدر عمر کم وگرفتاری زیاد در کشور فارس داشت که فرصت توحید و تامین مملکت افغانستان وتهیه زمینهٔ مساعد برای ترقی علم وادب درداخله نیافت.

حکومت محلی وابدالی هرات ازدولت هوتکی عمرفرصت کمتر وساحهٔ عمل علمی وادبی محدودتر داشت، ومتعاقباً سیلاب نظامی - نادرشاه خراسانی از روی هردو عبور نمود به نوعیکه هیچ کدام را مجال توجه بعلم وادب دست نداد.

واما دولت ابدالی افغانستان که ربع قرن را مصروف فعالیت سیاسی ونظامی واسترداد اراضی ازدست رفتهٔ مملکت بودنتوانست به ترقیات علمی وادبی، اقتصادی وزراعتی به پردازد تیمور شاه قابلیت احیای علوم وادبیات رافاقد وزمانشاه بیشتر خیال تسخیر هند درسر داشت شاه محمود وشه شجاع هم عمرخودشان رادرتحت تاثیرات تحریکه های سیاسی اجانب درجنگهای داخلی وخارجی بسر بردندولهذا بعدازآنکه کشور افغانستان برای نیمقرن صحنهٔ آتش وخون گردیده بوددولت ازسلسلهٔ ابدالی بخانوادهٔ محمد زائی منتقل گردیدولی اینها نیزبرای یکقرن همان راه گذشته رادرپیش داشتند.

دورهٔ برادران محمدزائی

از سال ۱۲۳۳ قمری بعد از کور شدن وزیر فتح خان بدست شاهزاده کامران و مغلوبیت شاه محمود بدست برادران وزیر دورهٔ تسلط و حکمرانی برادران وزیر فتح خان درافغانستان شروع و تا سال ۱۲۵٤ قمری طول کشید در طی اینمدت بیست و یکساله برادران وزیر فتح خان از قبیل سردار محمد عظیم خان و سردار شیر دلخان و غیره مملکت را بطور ملوك الطوائفی اداره و با برادران دیگر خود چون سردار دوست محمد خان ورحمدل خان و یار محمد خان و سلطان محمدخان و حبیب الله خان (برادرزاده) وغیره در هرات، کابل، سند، پشاور وغیره یازده جنگ با ابدالی ها و امراء سند ورنجیت سنگ حاکم پنجاب و بین خود نمودند، و همچنین حکومت محلی و ابدال هرات از همانسال ۱۲۳۳ قمری تا سال ۱۲۷۲ قمری در مدت چهل و دوسال هفت جنگ با دولت فارس بغرض دفاع از ولایت هرات نمود، در هر حال بعد از آنکه برادران محمدزائی از جنگهای بیست و یکساله خسته و بزرگان آنها چون سردار محمد عظیم خان و سردار شیردلخان از بین رفته بودند باینفکر رسیدند که دولتی تشکیل و یکنفر از بین خود را بحیث امیر و پادشاه افغانستان قبول نمایند اینست که سلسلهٔ امراء محمد زائی به میان آمد.

امیر دوست محمد خان:

در سال ۱۲۵٤ قمری امیر دوست محمد خان پادشاه افغانستان گردیده و سال دیگر جنگ اول بین افغان و انگلیز بعمل آمد و امیر دوست محمد خان بزودی و موقتاً از بین رفته وملت افغانستان مجبور بود چهارسال این جنگ را (تا سال ۱۲۵۸ قمری) با دولت انگلیز در قندهار، زرمت، کنر، سنگوخیل، کابل، خورد کابل واستالف، گندمك، جلال آباد وغیره قدم بقدم دوام بدهد. بالاخره انگلیسها ازافغانستان طرد و مجدداً امیر دوست محمدخان به عنوان پادشاه افغانستان وارد و از سال ۱۲۵۹ قمری تا سال ۱۲۷۹ قمری بحکومت خود دوام داد، درین بیست سال امیر دوازده جنگ در داخل کشور نمود از قبیل جنگهای باجور، هزاره و بامیان و مقر و نجراو، تگاو، ماماخیل، بابکر خیل، گجرات، قطغن (تخارستان) و بدخشان هرات وغیره.

امیر شیر علی خان

در سال ۱۲۷۹ قمری امیر شیرعلیخان به تخت افغانستان نشست و تاسال ۱۲۹۶ قمری در مدت هژده سال سلطنت خود دوازده جنگ داخلی باخاندان خود در تخارستان ، مهمند ، باجگاه جلدک ، سید آباد ، قلات ، پنجشیر ، قندهار ، کیچهٔ مرسل ، ششگاوو هرات و میمنه نمود و بالاخره هم خود در جنگ دوم افغان و انگلیز از بین رفت وملت افغانستان باز مجبور بود سال های ۱۲۹۶ و ۱۲۹۷ قمری رادرجبال و میدانهای خوست و جلال آباد و قندهار و کابل ، آسمائی ، چهارآسیا ، تپهٔ مرنجان ، شاه جوی ومیوند وغیره به جنگ های ده گانه و خونینی در مقابل اردوی انگلیس بگذراند درنتیجه انگلیسها به تخلیهٔ افغانستان وادار و دولت جدیدی در مملکت تشکیل گردید .

امیر عبدالرحمن خان

از سال ۱۲۹۷ تا ۱۳۱۹ قمری امیر عبد الرحمن خان به حیث پادشاه افغانستان با سیزده جنگ داخلی در هرات ، قندهار ، پنجشیر ، نجراو ، ترکمان و پارساء و کنر و منگل ، لغمان ، اندر ، غزنی گیلک ، ساو کلمان ، هزاره و نورستان وغیره مواجه شد .

همچنین ولایت مشرقی و سرحدی افغانستان از روزیکه اجبارا بعنوان سرحد آزاد و صوبهٔ سرحد از افغانستان مجزا و داخل حدوددولت انگلیسی هند گردیدند درطول یکقرن صدها جنگ محلی بر ضد دولت انگلیس و شانزده جنگ بزرگ از طرف تمام قبایل افغانی اعم از بلوچی و سندی ، مهمند و وزیری ، مسعود ، ارکزائی ، شیرانی ویوسفزائی وامثالهم درمناطق بلوچستان وسند ، خیبر وپشاور یوسف زی و مهابن وامازائی جدو ون ، انبیله و بنیرو ، کوهات ووزیرستان و کویته واتك و لندی کوتل وغیره ، بغرض حصول آزادی و استقلال ملی وتخلیص خاك افغانی به مقابل دولت انگلیسی هند به عمل آمد .

معلوم است به این ترتیب در مدت تقریباً یك قرن (نود سال) مملکت افغانستان (نود) جنگ داخلی و خارجی نموده ، دیگر فرصت تامین و تنظیم داخلی و اموراداری و ترقیات علمی و مدنی و پیشرفت حیات اجتماعی نداشت ، درطی این یك قرن امنیت عمومی مفقود و اقتصاد ، زراعت ، صنعت ، تجارت ، علم و ادب همه دستخوش حوادث

شوم نظامی ، نفاق‌های داخلی و جنگهای خارجی بوده شهرها ویرانه ، کاریزها خشک اراضی بایر و لهذا ثروت ملی و آرامش زندگی که مولد ترقیات اجتماعی و افزونی علم و فن است روز بروز کمتر شده میرفت ، تا جائیکه اغلب مدارس و موقوفات قدیم که منبع انتشار علوم قدیمه وعربیه از قبیل منطق ، حکمت طب و هیئت وریاضی وغیره بودند تا درجه صفر تنزل نمود ، و در سگاها تفسیر و حدیث بسیار محدود و متوقف گردید مناظرات علمی وتالیفات ازبین رفت ، و وسایل تحصیل و تشویق علوم ادبیه مفقود گردید . طلبهٔ باذوق افغانستان مجبور بودند برای تحصیل علوم مذکوره بممالك توران و هندوستان عراق و ممالك عربی زبان مسافرت نمایند مدارس انگشت شماری که در بعضی شهرهای مملکت باقی مانده بود فقط بتدریس فقه حنفی وصرف ونحو و بعضاً حدیث و گاهی هم حکمت قدیم می‌پرداخت . اطفال افغانستان درمساجد معدودی ازفارسی ، کتب کریما وحافظ ، سعدی انوار سهیلی وازپښتو کتب رشید بیان ، فوایدالشریعه ورحمن بابا ، فتح خان ، سیف الملوك وامثال آن وازعربی کتب :

صرف بهائی : خلاصه ، قدوری منیه ، مستخلص و چند کتاب دیگر ازین قبیل میخواندند . اطباء کتب طب رادر عربی نزد ملاهای عربی دان که ابداً از طبابت چیزی نمیدانستند فرا میگرفتند و محاسبین مملکت رساله‌های خلاصة الحساب وانشاء ترسل ـ میخواندند .

در شهرها مردم باسواد ، داستانهای شهنامهٔ فردوسی ، سکندرنامه امیر حمزه ، شهزادهٔ ممتاز وچهاردرویش که بیشتر مطالعه میکردند ومردم بی‌سواد قصه‌های ابومسلم خراسانی را از دهان قصه خوانها در سر بازار می‌شنیدند . در دهات مملکت افسانهای چهار پری وورقه و گلشاه خوانده میشد . صوفیون مثنوی مولوی وقصص الانبیاو تذکرةالاولیاء وادبابیدل ویوسف زلیخا ، وامرا تاریخ فرشته وروضة الصفا مطالعه میکردند پادشاهان کتابخانهای مخصوص و افسانه گویان حضوری داشتند که یکی کتب تاریخی میخواند و دیگری افسانه میگفت بزرگ زاده گان هم بیشتر ازسواد و تحصیل بهشکاروسواری وتیراندازی متمایل بودند تمام‌این‌نوع کتبی که‌در افغانستان آندوره مطالعه میشد چون مطابع کافی درمملکت نبود یانسخ قلمی وبسیار قلیل ویا کتبی بودند که‌درهندوستان و دیگر جاهاطبع میشدند . درهرحال درایندوره که دورهٔ فترت ادبی وعلمی » بوده‌ازسال ۱۲۳۳ تا ۱۳۱۹ قمری

تقریباً نودسال طول کشید علوم قدیمه واسلامی درافغانستان روبه انحطاط رفت و علوم جدیده که تاآنوقت مقدرات ملل گیتی را بطور درخشانی تغیر داده بود درمملکت راه دخول نیافت ، درتمام کشور نه یك مکتب جدید نه یکدرسگاه عالی نه یك کتابخانه عمومی ونه یك مؤسسه علمی موجود میشد ، تنها امیر شیرعلی خان «۱۲۷۹ – ۱۲۹۶ قمری» که درین میانه مکتب عسکری تاسیس وروزنامه درپای تخت بنام شمس النهار منتشر و کتبی هم درعسکری ترجمه وطبع نمود نیرودی دراثر تعرض انگلیز ازبین رفته وتمام موسسات او ازقبیل مکتب ومطبعه و روزنامه معدوم گردید ومجدداً محیط اجتماعی کشوررا تاریکی طولانی فرا گرفت .

اینست که درطول ایندورهٔ فترت تعداد اشخاص عالم وفاضل درسرتاسر مملکت انگشت شمارواغلب رجال بزرگ بیسواد بودند ، بدرجهٔ که دیگرعالم وفاضل بزرگ یاشاعروصنعت کار زبردستی مثل دورهٔ تیموریهٔ افغانستان پیدا نشد . اگرفردی پیدا شد مثل سید جمال الدین افغان یادیگری آنهم نادربود والنادر کالمعدوم .

پس حالت ادبی افغانستان چه نظم وچه نثر دریندوره فترت ادبی مثل صنعت خطاطی وتذهیب ونقاشی روبه ضعف وسقوط میرفت ، غزلها به تقلید متأخرین اکثراً بسیار سست ومبتذل وقصاید کمپایه و کم مایه سروده میشد . نثرهم اغلباً یك نواخت وتقلیدی و فاقد متانت وسادگی قدیم وعاری از صنایع بدیعی وتکلفات دوره متوسطین بوده ، ساده نویسی فصیح متأخرین ودوره جدید رانیز نیافته بود .

معهذا حس وذوق بدیعی وطبیعی ملت بکلی ازبین نرفته واهمدرین دورهٔ یکعده شعرا فضلاء ونویسنده گانی بهمیان آمدند که نگذاشتند چراغ علم وادب درکشورخراسان که وقتی کانون علم وفضل وتهذیب وتمدن درآسیای وسطی بود بیکباره گی خاموش شود گرچه آثار اینها بهپایه ومایه گذشته گان نمیرسیدوهم قسمتی ازین آثار بهعلت اغتشاشات وجنگهای داخلی وخارجی ازمیان رفته باز درمیان آنچه باقیمانده احیاناً آثاری ممتازی و گاهی قابل اعتناء موجود است .

درهر حال دورهٔ فترت ادبی تاسال ۱۳۱۹ قمری طول کشیدوازین بعد که عهدپادشاهی امیر حبیب‌الله‌خان ونسبتاً درهژده سال آرامش بدون جنگهای داخلی وخارجی موجود

بود زمینهٔ کوچکی برای نهضت ادبی وعلمی آماده شد درهمین دوره دولیسهٔ ملکی وعسکری در کابل بنام مکتب جبیبه ومکتب حربیه تاسیس شد وروزنامه معروف « سراج الاخبار » بنویسندگی محمود طرزی به انتشار آغاز نمود وهم مطابع سنگی وحروفی در کابل وارد شد .

درسال ۱۳۳۷ قمری (دورهٔ امانیه) دولت جدیدی درافغانستان تشکیل واستقلال مملکت اعلان ومعارف جدید درشهرهای مملکت قبول وراه روابط بادنیای مترقی افتتاح ولهذا نهضت علمی وادبی شروع شد وازسال ۱۳۴۷ قمر به اینطرف که درعهد پادشاهی اعلیحضرت نادرشاه غازی واعلیحضرت محمدظاهر شاه این نهضت علمی وادبی تعقیب وتوسیع گردیده انجمن های ادبی، تاریخی وپښتو وفاکولته ها تاسیس وجراید عدداً بیشتر وتوجهات بلیغی درپیش برد زبان پښتو مخصوصاً بعمل آمد، اینست که ازسال ۱۳۱۹ قمری تا امروز دورهٔ تجدد ادبی درافغانستان البته باشکل بحرانی درعرصهٔ تکامل دوامدارد وادبیات مملکت درین دوره اعم ازفارسی و پښتو معناً ولفظاً مراحل ذیل را به طور مخلوطی طی می کند .

اول دورهٔ مجامله ومداهنه ومدیحه سرائی با اسلوب ترجمهٔ تحت اللفظی از السنهٔ بیگانه .

دوم دورهٔ عصبیت ذوقی وتعقیب خشك حسی با اسلوب مخلوط نیمه قدیم ونیمه جدید .

سوم دورهٔ آغاز انتقاد علمی و اجتماعی بااسلوب نسبتاً ساده نویسی جدید که هنوز درمرحلهٔ تولد ونشو ونما است .

معهذا ادبیات امروزهٔ افغانستان که بطور مجموع ایام صباوت رابایك وضع بحرانی میگذراند امیدمیدهد که بزودی فصاحت وسادهٔ نویسی جدید جای اسلوب مخلوط ودرهم وانتقاد علمی واجتماعی جای ریا وتعصب وغرور کاذب ذوقی رابگیرد وباردیگر افغانستان درجهان ادبیات مقام تاریخی خویش را حاصل نماید .

روی هم رفته دردورهٔ محمد زائی تحولات ذیل درادبیات فارسی وپښتوی افغانستان بعمل آمده است .

الف بعداز آغاز دورهٔ تجدد ادبی چنانیکه اغلباً معمول است لغات و کلمات اجنبی داخل زبانهای افغانستان گردید .

ب: در جنگهای صدساله ملت افغانستان بادولت انگلیسی هندوستان مجدداً روح رزمی وحماسی داخل ادبیات تحریری وشفاهی زبانهای افغانستان گردید.

ج: درزبان وادب پښتو یك نهضت تازهٔ علمی بوجود آمد.

اینك شروع میشود به تذکار اسماء شعراء وفضلاء مولفین ونویسنده وغیرهٔ اهل هنر وخطاط های افغانستان بانمونهٔ ازآثار نظم ونثرایشان دردورهٔ دولت محمدزائی، منتهادر انتخاب نمونهٔ آثار اینها دقت وتصنع عمدی به کارنرفته وخلاف معمول آنچه منتخب گردید مجموعهٔ ازرطب ویابس نظم ونثر ایندوره است تا کماهو حقه تصویری به حقیقت نزدیك از چهرهٔ ادبیات آن زبان دربرابر خوانندگان قرار گیرد ودر تمیز وقضاوت آرای مطالعین آزادانه به کار افتد.

(شعراء)

انور: محمد انور مجددی بدخشانی متولد درسال ۱۲۰۰ قمری دربهارك بدخشان ومتوفی درقریهٔ خیرآباد بهارك مرد فاضل وشاعر منشی بوده درما وراءالنهر وهندوستان سیاحت نموده است آثار مطبوع اودردست نیست ونمونه کلامش غزل ذیل است:-

زلف مشکین سایه بان چون ابر بر خساراو — خال زنگی پاسبان در گلشن اسراراو
سروپا در گل زانداز خرامش در چمن — آب از رفتار ماند از حسرت رفتار او
غنچه ازلعل لبش کسب تبسم کرده است — چاك زد گل پیرهن از عرق رخسار او
قمریان باسر وقم قم گوکه آمد او بباغ — فاخته کوکو زنان در بند استفسار او
بلبلان چهچه زنان در گلبن حسنش هزار — سوخته پروانه پر از پرتو دیدار او
درتکلم چون مسیحا مرده را حی می کنند — لحن داؤدی است گویا شیوهٔ گفتار او
عمرها شد چون گدایان حلقه بردر میزنم — بوکه بهر بینوا خیر آید ازسر کار او

انور ازاهل بدخشان سرخروئی کم مباد
تا بصحرا لاله تا لعل است در کهسار او

هبا هبا یکی ازشعراء قرن سیزده افغانستان واز اهل درواز بدخشان بوده شرح حالش در دست نیست، دیوان ناقصی از انواع اشعار اودربدخشان موجود وایام حیاتش بین سالهای ۱۲۰۰-۱۲۶۰ قمری تخمین شده غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست:-

زکم نامی چوعنقا صاحب نام ونشان گشتم — جرس فریادمحمل بستن هر کاروان گشتم
پهر بزمی گذر تا کردم از قدرسخن سنجی — چو تارسبحه بهرصد دهن یکسر زبان گشتم
گذرای مدعی از دعوی شعر بلند من — به‌میدان سخن سر باختم معجز بیان گشتم
طلوع صبح معنی میدهد کز مشرق طبعم — بگردونهای‌مضمون‌ماه‌انجم ترجمان گشتم

حیات خضر و اشعار هبا جاوید میماند
با قلیم سخن اسکندر صاحبقران گشتم

ذوقی: عبدالقهار ذوقی دروازی متوفادرسال ۱۲۹۵ قمری‌از شعراءآندورهٔ بدخشان و در بخارا تحصیل کرده است، بندذیل از یکی مخمسات و نمونهٔ کلام اوست:-

آتشی در خرمن خاشاك شور و شر زدم — صفحهٔ دل را بتار راستی مسطر زدم
زین گلستان تا گلی ازعاجزی برسرزدم — در بساط بی نیازی تکیه بر بسترزدم
آسمان را پست دیدم خیمه بالاتر زدم

سرکار. سردار شهنو از خان سرکار پسر سردار سلطان احمد خان‌از شعراء قرن سیزدهٔ افغانستان و غزل ذیل نمونهٔ کلام‌اوست :-

سر زلف بتان دام بلا بوده ست دانستم — بلی بر روی هر گنج اژدها بوده ست‌دانستم
عجب دل برده‌ازمن دلربای‌شوخ‌طراری — شعار دلبران جور و جفا بوده ست دانستم
مرا دیوانه کرده‌است آنسرزلف‌پریشانش — گنه از نگهت باد صبا بود ست دانستم
همیشه کارعاشق‌صبروطاقت‌بوددرهجران — ولی معشوقه دائم بیوفا بوده ست دانستم
نکردی گر گذربر کشتهٔ زارامیرامشب — تراازخون من پا در حنا بوده ست دانستم

یاری: از شعراء معروف قرن سیزدهٔ افغانستان واهل درواز بدخشان است‌او در ماوراءالنهر سفر وبدربار امیر مظفر بخارائی رسیده و قصیدهٔ‌ذیل در مدح امیر زاده عبدالاحد حاکم ولایت کرمینه نمونه کلام اوست یاری‌درزبان‌دری وهم در لهجهٔ محلی درواز ی اشعار بسیاری سروده است :-

ای شهنشاه ملا یك لشکر گردون وقار — اختر برج سعادت ماه اوج افتخار
آفتاب دین و ملت سایهٔ پرور دگار — فخر دوران قرة العین شهنشاه بخار
باد دایم اصل ونسل وتخت وبختت برقرار

قصر اقبالت بتائید ظفر معمور باد — دیدهٔ صبح ازغبار مقدمت پر نور باد
نام نیکت چون صدا درششجهت مشهور باد — درسخاوت حاتم طی بردرت مزدور باد
از شجاعت دست بوست رستم و اسفندیار

تا نهادی بر سریر دولت عالی قدم — ظلم و بیداداست یکسر جادهٔ پیمای عدم
صبح رحمت میزند جوش از سوادشام غم — لطف واحسانت مساوی برذلیل و محترم
فی الحقیقت درطریق سلطنت اینست کار

تا گل رویت ببوستان خلافت جلوه داد — سرو از رشك قدت پا اندرون گل نهاد
درچمن بخرام و بین ای سرورعالی نهاد — بهر تعظیم جلالت دست بست و کف کشاد
در تواضع بیدمجنون در دعا برگ چنار

باد نخل قامتت از باغ دوران بهره مند — دوستانت سر فراز و کامیاب و ارجمند
ترك چشمت رامباداز رنج مخموری گزند — دشمنت باد اذ لیل وعاجز و خوارونژند
دردو عالم سرنگون و روسیاه و شرمسار

ای فدایت یاری سر گشتهٔ زارو زبون — درجناب حضرتت جرمم گذشت ازحدفزون
من کهو مدح نوای شهزادهٔ صاحبقران — در طلاطم گر نباشد بحر بخشایش کنون
روز گارم منقلب گردید واز کف رفت کار

یاری به لهجهٔ محلی دوازی میگوید :—
عقل وذ کاوت وفهم ای بی خور (۱) نجومی (۲) — جرغات وشیرقیماق ای کاوفر (۳) نجومی
میگوم شعر خاص رنگ خلایق که — ای گاوخرنوامیم لاقولپر (٤) نجو می
هستم همیشه یاری درجستجوی مضمون — هم رنگ مردم زنگ (٥) در کوچه خرنجومی

(۱) بیخبر (۲) نمیخواهم (۳) گاو بی گوساله (٤) لباس و متاع کهنه (٥) نام قریه

طرزی غلام محمد خان طرزی از معاریف رجال و شاعر قرن سیزده افغانستان و صاحب دیوان مطبوع و مثنوی نغمهٔ حجاز در فارسی و عربی است .
قصیدهٔ ذیل در مدح علامهٔ سید جمال الدین افغانی نمونهٔ کلام اوست : —

نسیم صبح در گلشن وزید ازجانب صحرا
عبیر آمیز و عنبر بیز و روح انگیز و روح افزا
طراوت بخش روی گل پریشان ساز بوی گل
موافق همچو خوی گل بطبع مردم دانا
چو بوی لاله جان پرور چو عطر گل روان پرور
دمادم گلستان پرور سراسر بوستان پیرا
حبیب و یاور گلشن رقیب و رهبر گلشن
خطیب و منبر گلشن حسیب دفتر صحرا
ازو طبع چمن تازه و زو بر روی گل غازه
ازو در گلشن آوازه وزو در بوستان غوغا
به طفل غنچه او دایه بچنگ لاله او مایه
بفرق زاغ او سایه بدوش باغ او کالا
بسوری رنگ و آب از وی بسنبل پیچ و تاب از وی
شده سر مست خواب از وی دو چشم نرگس شهلا
بطرف باغ کوشیده به گل چون رنگ جوشیده
بقد شاخ پوشیده ز غنچه دیبهٔ زیبا
رخ چون گل عرق کرده جواهر در طبق کرده
قبای غنچه شق کرده چو جیب لالهٔ حمرا
بشاخ سرو و تخت گل نشسته قمری و بلبل
یکی در شیون و غلغل یکی در چهچه و اوا
رخ گل در بهارستان بدان سان کرده کارستان
که مانی در نگارستان ز نقش دلکش زیبا
بجسم لاله نعمان چنان از لطف بخشد جان
که بر طبع خرد مندان کلام نغز مولانا
جمال الدین نام آور سخن فهم و سخن پرور
خردمند و هنر گستر فلك قدر و ملك سیما
فلاطون ازغم رویش کند تب لرزه در کویش
اشارات دو ابرویش شفای بو علی سینا

ترا طرزی ثنا گوید هزاران مرحبا گوید ‌ ‌ ‌ بصدق دل دعا گوید چه در سرا چه در ضرا

توئی عالم توئی عامل توئی عارف توئی کامل ‌ ‌ ‌ توئی فاضل توئی با ذل توئی عاقل توئی دانا

فصاحت را تو سحبانی بلاغت را تو حسانی ‌ ‌ ‌ عرب را شیرهٔ جانی عجم را دیدهٔ بینا

توئی کشف نکوکاری توئی برهان دینداری ‌ ‌ ‌ توئی فرهنگ هوشیاری توئی قاموس استغنا

توئی برسالکان رهبر توئی بر کاملان مهتر ‌ ‌ ‌ توئی برسروران سرور توئی برخواجه گان مولا

تو شمع بزم ایقانی دلیل راه ایمانی ‌ ‌ ‌ تو اندر بحر عرفانی درخشان گوهر والا

کدامین قطره آبستی که رشک در نابستی ‌ ‌ ‌ قبول خاص و عامستی بجابلقا وجابلسا

چه نسبت با بشر داری که صد گیتی هنر داری ‌ ‌ ‌ چهادر زیر سر داری که سرها داری اندر پا

تو نور افغانستان اخگر تو عود افغانستان مجمر ‌ ‌ ‌ تو جان افغانستان پیکر تو روح افغانستان اعضا

الا تا نوبهار آید درخت گل ببار آید ‌ ‌ ‌ زخاک مرغزار آید شمیم عطر عنبر سا

بهار خاطرت خرم مبرا از خزان غم ‌ ‌ ‌ چو بوی نافهٔ مشکین دم چو بوی غنچه روح افزا

نه ماه مصر و شام هستی که خورشید تمام هستی ‌ ‌ ‌ تو افغان را نظام هستی ز رای روشن والا

عندلیب: محمد امین متخلص به عندلیب پسر غلام محمد خان طرزی متولد درسال ۱۲۶۸ قمری ومتوفی درشهر قندهار بسال ۱۲۸۶ قمری جوان شاعر وصاحب دیوان سه هزار وچند صد بیت است که نسخهٔ قلمی آن موجوداست.

غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :—

خم طرازیهای آهم پیچ وتاب کاکل است ‌ ‌ ‌ دود دل در زلف اگر پیچد سراسر سنبل است

از دهانش آرزوی دل شنیدن دور نیست ‌ ‌ ‌ غنچهٔ گل آشیان ناله های بلبل است

از شکستن ساغر دل مستی سرشار داشت ‌ ‌ ‌ در ترنگ شیشهٔ می انتقام قلقل است

شاه باز چشمت ازبس بر جگرها زخم ریخت ‌ ‌ ‌ غمزه ات بر کبک دل شاهین خنجر چنگل است

در دل ازضبط نفس مضمون رنگین نقش بست ‌ ‌ ‌ بو اگر آسوده گردد غازهٔ رنگ گل است

طرز شیرینش بصائب بسکه پهلو میزند ‌ ‌ ‌ از قدوم طرزی ما اصفهان در کابل است

گفته گو میخواهد از دل وقت عشرت هر نفس ‌ ‌ ‌ نغمهٔ مینای قلیان یکسرا پا قلقل است

از بهار عکس گلبرگ عذارش عندلیب

کهکشان بر دامن گردون خیابان گل است

میریوسف علی: از امراء باذوق محلی بدخشان وحاکم رستاق بود او در نیمهٔ قرن سیزدهم هجری در رستاق حکومت داشته وبالاخره در یك نفاق داخلی وهجومیکه برادر زاده اش میر شجاعت ابن میر زمان الدین بر علیه او برد در حالیکه به تلاوت قرآن کریم در مسجد مشغول بود کشته شد، میر یوسف علی خان دارای طبع شعر ومایل به ادبیات بود اینست نمونهٔ کلام او:-

خنجر ناز که امشب ریختی خونم بخواب ! ارغوان آساز سر تاپای گلگونم بخواب

شرر کابلی: کلب علی شرر کابلی ابن میرزا جعفر قندهاری دبیر وزیر فتح خان وصاحب دیوان غزلیات است که نسخهٔ قلمی آن نزد عبدالاحدخان کواسهٔ او در چند اول کابل موجود است.

نمونهٔ کلام:-

نه بهر دل نه بهر دیده درآ
ای بت دیده درا دیده درآ

از پی دل چودر آئی جگرم
مردمی کن ز در دیده درآ

دیده بردار قدم دیده برو
جان من دیده بر آ دیده درآ

هردل ودیده بفکرونظریست
نه بهر دل نه هر دیده درآ

چشم زخمیست بهر چشم گرت
چشمهٔ مهر بود دیده درآ

دل اگر یافتی اندیشه مکن
همچو غواص گهر دیده درآ

شوخ چشماز سیاهی رم کن
همچو آهوی سیه دیده درآ

در حریم حرم دوست شرر
وادی عشق نوردیده درآ

میرزا: احمدخان متخلص به میرزا متوفی در سال ۱۲۷۵ قمری از شعراء کابل وآثار پراگنده اش درخاندان او موجوداست. غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست:

بخون میغلطم ازیاد نگاه چشم جادوئی
به آتش میخورم صدغوطه همچون تار گیسوئی

دمادم مرغ دلرا برق حسنش میکند بسمل
ندارد طاقت زخم دگر از تیغ ابروئی

درون پردهٔ دل با خیال نازنین خود
عجب خوش خلوتی دارم بخلق وخوی نیکوئی

جنونم وحشت ایجاد است در بزم وصال تو
سراغم گر کنی دا رم رم جولان آهوئی

شکست رنگم از ضعف نفس خون میکند طاقت
چسان آئینه دارد در مقابل یا پر روئی

ندارد طاقت وامکان دماغ وضع آسایش
شکست چینئی فغفور باشد وهم یك موئی

زبان در کام میگنجد نفس در سینه میدوزد
چسازم «مرزا» بادلبر شوخ سخنگوئی

میرزا محسن مستوفی: از شعرای محاسبین قرن سیزدهم ومعاصر امیر دوست محمد خان بوده مرثیهٔ معروف او در مرگ امیر دوست محمد خان در جلد دوم سراج التواریخ ثبت است مقطع ذیل از نعتی نمونهٔ کلام او است :-

محسن از اهل وفا خواهمت آنکه که شوی
سگ دنباله رو قافله سالار حجاز

احمد خان: احمد خان پسر امیر دوست محمد خان متولد در سال ۱۲۴۵ قمری ومتوفی بسال ۱۳۱۵ قمری در شهر پشاور از شعراء آنعصر وصاحب دیوان غزل ورسالات منظوم گلشن حیرت (شمایل نامهٔ نبوی صلعم) و گلشن مجددی (در مناقب سلسلهٔ نقشبندیه) است ونمونهٔ کلام او در حمد حضرت باری اینست :-

باز خم فکرتم آمد بجوش
داد به مستان وفا جام نوش

نشه سخن گشت بحمد خدا
آنکه فنا را بود از وی بقا

قدرتش از خاك برآورده سر
رنگ بصد رنگ بر نگ دگر

نقش زده بر ورق آب و گل
کلك کلامش سخن دل بدل

عالم کن جلوه گهٔ ذات او
جلوهٔ آئینهٔ مرآت او

ذرهٔ ذرات از ود رسماع
ماه و خور از ذرهٔ او در شعاع

موج خیالش زده برروی آب
نقش فنا بر ورق آفتاب

صد شرر افگنده بدل سنگ را
آئینه پرداخته زان زنگ را

سالك: مرزا محمود سالك بالاحصاری کابلی از شعراء عهد امیر دوست محمد خان وصاحب دیوان اشعاری مرکب از مدایح، غزل، رباعی، مثنوی، ترجیع وغیره است .

نمونهٔ کلام در وصف شهر کابل :-

رهی مغ بچهٔ گفت مرا
که گر از اهل رهی همرهم آ

کابل آخواجه که دیدن دارد
دو طرف شهر و میانه دریا

چون جدا ول همه جا انهارش
اندر آن صفحه فقا دست بجا

در ذوایق به خصایص آبش
هست نعم البدل آب بقا

رسد از عطر شمیش به مشام   نکهت نافهٔ آهوی خطا
شق به شق قلم افتد هر دم   النیامش دهد از بسکه هوا
خاك پاکش کل گلخیز بود   روح آن رایحهٔ روح فزا
باغ آن رشك گلستان ارم   شهر آن جنت فردوس نما
سبز و پر گل چمنش چون طاؤس   وطنش نیز در اوطان عنقا
هست هر صد خیابانهایش   بهر گم کرده رهان راهنما
شاه وشاهزاده که دیدن نتوان   از تلألؤ سوی شان چون بیضا
شده از فرط جواهر هر یك   پر شکوفه چو نهال از دیما
دافع ظلم و ستم رافع عدل   معدن فیض و کرم کان عطا
خان و خانزادهٔ افغانیه   فی المثل رستم ثانی بوغا
جملگی شیر کش و پیل افکن   هر یکی صف شکن وصف آرا
شال پشمینهٔ کشمیر به سر   در بر از جامهٔ زرتار قبا
دختران شان همه حوری رویست   پسران شان همه غلمان سیما
رو برو نا شده با آن چون زلف   می برد کاکل این دل زقفا
جمله معقول در اطوار سلوك   بلکه مطبوع ز پیر و برنا
اهل کابل چو صباح صادق   دم نیارند زوالا به صفا
جانب محکمه شو دورش بین   صدر کاالبدر چو انجم علما
قاضی ومفتی و شیخ وخواجه   واعظ و محتسب امر قضا
دیدن شاعر ومساحان نیز   می دهد روی تو را باحکما
چه اطبا که در آن یونان است   چون فلاطون و ارسطو دانا
مطلع الهند خراسان مقطع   مظرف البر غریق الغما
گر بخواهی رهی ازما و منی   پی من آ تو به حصار بالا
مثل شاهین تو هما پر واکن   داخل میکده شو بی پروا
جام از پیر خرابات بگیر   سر مگیر از قدم اهل سخا
هر کس اندوخته ازوی چیزی   سالك آموخته الله و کفی

ابن قاضی: قاضی مرحسین متخلص به ابن قاضی پسر قاضی فتح الله خان و معاصر امیر دوست محمدخان وصاحب دیوان مطبوع (طبع لاهور سال۱۳۳۳ قمری) مرکب از غزل ومخمس، مسدس، بحرطویل وغیره است نمونه کلام از تخمیس او بر کریما :-

آلهی کرم کن براحوال ما | مسوزان زقهرت پروبال ما
مبین ازغضب سوی اعمال ما | کریما به‌بخشای بر حال ما

که هستم اسیر کمند عوا

واسع: میرزا عبدالواسع خان طبیب متخلص به(واسع) پسر میرزا لعل محمد خان متخلص به «عاجز» متولدبسال۱۲۰۸ قمری مثل پدرشاعر دربارامیر دوست محمد خان بوده، نسخ دیوان اشعار او در خانواده اش موجود و غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :-

درتبسم هر کجا آن لعل خندان بشکفد | غنچه ازجوش طراوت صد گلستان بشکفد
هر کجا درجلوه آن کان ملاحت بگذرد | برزمین شور قیامت صد نمکدان بشکفد
بگذرد ازناز اگر بر مشهد دلداده گان | سرو روید نرگس شهلا دمد جان بشکفد
گرصبا آرد نسیم جعد مشکینش بباغ | سر زند سنبل بچند ین پیچ وریحان بشکفد
آن بهار ناز واسع گر مرا آید به سر | غنچهٔ یاس من امید است آسان بشکفد

عباس: محمد عباس خان ابن سردار سلطان محمد خان طلائی متولد بسال ۱۲۵۲ قمری در کابل متوفی درسال۱۳٤۳ قمری خط خوش مینوشت وشعر میسرود دیوان اشعاری بنام « گل عباسی » داشت که مفقودالخبراست، وکتابی هم بنام « جواهر خمسه یا عناصرار بعه » دارد، عباس خان درممالك هندوستان وعراق و شام سیر وسفر نموده است . نمونهٔ کلام : -

تقسیم اوقات

چوداری بسرعقل وهوش وتمیز | مکن صرف بیهوده عمر عزیز
نباید عبث بگذرد روز گار | بکن روز رامنقسم بهر کار
چوآغوش رحمت کشاید شفق | بعجز و تضرع برو پیش حق

گهی محفل از قیل و قال کتاب — گهی واقف از دخل و خرج و حساب
گهی با فقیران شوریده حال — گهی صحبت و مجلس عم و خال
گهی با محبان صاحب هنر — گهی از ستم دیدگان با خبر
گهی گوش بر ساز سارنگ و چنگ — گهی واقف از تیغ و توپ و تفنگ
گهی دلبر سیمبر در کنار — گهی سوی صحرا ز بهر شکار

نمونهٔ دیگر :—

مرا با مسلمان سر جنگ نیست — که از کینه در سینه‌ام رنگ نیست
مسلمان به‌سختی کند گر عتاب — بعجز و به نرمیش گویم جواب
مرا هرچه بغض و عناد است و کین — بکفر فرنگست از بهر دین
به پیش تو از پشهٔ کمترم — به رزم فرنگی چو شیر نرم

مشرقی: سردار مهردلخان « مشرقی » تخلص از رجال معروف قندهار و صاحب دیوان اشعار حاوی غزلیات ، مثنوی ، قطعه و امثالها است که نسخ خطی آن در کتابخانهٔ دارالتحریر شاهی افغانستان واشخاص دیگر است ، مشرقی از شعراء ذواللسانین (فارسی) و (پښتو) قرن سیزدهم افغانستان محسوب ، واینست نمونهٔ کلام او :-

شنیدم یکی مرد بارای وهوش — همیگفت در بزم باشمع دوش
که ای روشن از نور تو بزم ها — ترا در تهٔ پاست ظلمت چرا
چو شمع این سخن راز دانا شنید — ازین طعنه اش نیش بر دل رسید
زبانی زشعله برآورد و گفت — بمعنی چنین گوهر راز سفت
چو از نور من انجمن روشن است — چه غم گر مرا در بظلمت تن است
خوشم هرنفس گر مرا سر رود — که از شعله ام بزم روشن شود
سرا پا همیسوزم از بهر آن — که کلفت شود محو از دیگران

میان عبدالباقی مجددی: از مشاهیر صوفیون کابل در قرن سیزدهم متوفی ۱۲۸۷ قمری و دارای طبع شعر بوده آثار پراگنده اش موجود و غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :—

عاشقانی که ز خویشست دمادم رم شان — میشود زنده بسی مرده زفیض دم شان
مقصد و مطلب شانست رضا جوئی یار — نی جهان مطلب شان نی ز جهنم غم شان
از رهٔ صدق شدند جمله بیادش موصول — جبرئیل است درین بادیه نامحرم شان
حشمت هردو جهان را بدو گندم ندهند — کرده تعلیم چنین نیک روش آدم شان
رزق شان نور تجلی جمال احد است — قانعانند نباشد غم بیش و کم شان
ساحت سینهٔ شان پاک ز آلایش غیر — جز خیال رخ دلبر نبود محرم شان
لوح محفوظ یقین سینهٔ ایشان باشد — احتیاجی نبود هیچ بجام و جم شان
عین جمعند ندارند سوی تفرقه کار — نتوانند که زند چرخ فلک برهم شان
حشمت شاهی عالم بگدائی بخشند — سائل افتاده بدر همچو گدا حاتم شان
شادمانند بتوحید گریزان ز دوئی — وهم غیر است بخاطر غم شان ماتم شان
من طلبگار چنین طائفه ام ای باقی — از کرم ساز خدا یا تو مرا همدم شان

ولی طواف: ولیمحمد متخلص به «ولی» ابن علی محمد کابلی متولد سال ۱۱۶۸ قمری. پدرش مرد فاضل بود در بتخاک کابل مزرعهٔ داشت پسرش صغیر بود که او از دنیا در گذشت و ولی بی تعلیم ماند. ولی در داخل افغانستان و پنجاب سیر و سیاحت کرد. چون طبع خداداد و روانی داشت مثل سیل شعر میریخت ولی چون خودش سواد نداشت و اشعارش را توسط دیگران تحریر میکرد اغلب آثار او از ضبط و تحریر میماند بعدها میرزا محب علی کابلی از رفقای ولی همت به ضبط اشعارش گماشت متاسفانه ازین مجموعه نیز اطلاعی در دست نیست ولی در اوائل طوافی کرده در بازار های کابل میوه میفروخت و در اواخر عمر عزلت گزین شد، بالآخره در محرم ۱۲۸۸ قمری خانهٔ ویرانه اش فرو افتاد و ولی را با آنعده اشعاری که نوشته باخود داشت از بین برد ولی که یکصد و بیست سال عمر کرده بود در ناحیهٔ غربی قلعهٔ هوشمند خان جنوبی کابل دفن شد چهل سال بعد از مرگ ولی یکی از شعرای کابل «مهجور» اشعار پراگندهٔ ولی را از نزد مردم جمع و به غرض طبع و نشر مجموعهٔ ترتیب کرد. سردار نصرالله خان نائب السلطنه برادر امیر حبیب‌الله خان که دعوی ادب پروری داشت این مجموعه را گرفت امافرصت نیافت و امروز از آن هم اثری نیست. ولی به علاوهٔ غزل، رباعی هم میگفت و مثنویات شیرین دارد.

نمونهٔ کلام :-

خوش بود صحبت خوبان که شوم محرم شان | کور خواهم زخدا دیدهٔ نامحرم شان
کجروی تا بکی ای چرخ مداری دو سه روز | مدد ای بخت دمی کن که بدام آرم شان
روز گار ار دهدم دست نهان از مردم | مردمك وار بچشم سر خود دارم شان
عالمی زخمی شمشیر همین طائفه اند | منتظر چشم جهان است بی مرهم شان
شهر در هم بزنند و مژه بر هم نزنند | حاکم خط مگر از فوج زند بر هم شان
ترسم از ساحری این قوم مبادا افتد | رشته در گردنم از زلف خم اندر خم شان
سر فرو غنچه صفت برده ام از فکر به جیب | دل به تنگ آمد و یکدم نشدم همدم شان
سوی آهو نگهان بین بفسون چون صیاد | آن حذر از نگهٔ گرم خود و از رم شان
کلبه ام رشك گلستان شود البته ولی | گر به بیت الحزن خویش شبی آرام شان

ملك : محمد حسن خیاط کابلی متخلص به «ملك» درمعیت سردار محمد ایوب خان پسر امیر شیر علی خان کار می کرد، اوطبع شعر داشته و بعضاً بشعر سرائی مشغول میشد. اینست نمونهٔ کلام او : -

در وصف باغ نمله - علاقهٔ جلال آباد .

اگر حافظ به بیند طرح باغ نملهٔ ما را | بسرو نازاو بخشد سمرقند و بخارا را
چو بیند سبزه و آبش نیارد بر زبان دیگر | کنار آب رکنا باد و گلگشت مصلی را
نوای شارو و مینا و عطر نرگس و شبو | چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را
شمیم از پردهٔ برگ گلش چون شد برون گفتم | که عشق از پردهٔ عصمت برون آرد زلیخا را
ندارد حاجت میم فرنگی اندرین گلشن | به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را
کهن سرو از زبان سبزه گوید نونهالان را | جوانان دوست تر دارند پند پیر دانا را
مشو هر گز ملول از گرمی و باد جلال آباد | جواب تلخ میزیبد لب لعل شکر خا را
ملك تضمین شعر خواجه می باید درین گلشن | که بر نظم توافشاند فلك عقد ثریا را

مهجور : عبدالستار مهجور کابلی ابن ملاخواجه محمد متولد بسال ۱۲۶۲ قمری و متوفی بسال ۱۳۱۶ قمری درشهر کابل از شعراء عهد خود بوده ناظم و مؤلف آثار ذیل است : -

مجموعهٔ مخمسات (متعلق کتابخانهٔ نائب السلطنه نصرالله خان بوده) کلیات(شامل غزل ، قصیده ورباعی) مصباح المنیر. سیاحت نامه هند، بزم وصال ، مجلس آراء ، مخمس کریما ، یوسف و زلیخا . مهجور در آخر عمر نابینا و به عمر ۹۵ سالگی از دنیا گذشت نمونهٔ کلام او : -

فرصت در خون طپیدن نیست نخجیر ترا
آفرین باد از رسائی شست زهگیر ترا

گر فرود آید مسیحا از فلک بهر علاج
غیر مردن چاره نبود زخمی تیر ترا

جان دهد بسمل بزودی زانکه استادازل
داده ز الماس نگاهت آب شمشیر ترا

بهر قتل بید لان امروز در گلزار حسن
باغبان بنهاده بر گل دام تزویر ترا

گریهٔ بیهوده کم کن غمزده مهجور عشق
می نشوید آب دیده خط تقدیر ترا

ادیب پشاوری:

سید احمد ادیب پشاوری ابن سید شهاب الدین متولد بسال ۱۲۵۵ قمری در علاقهٔ پشاور ومتوفی درسال ۱۳۰۹ شمسی در طهران . ادیب در پشاور تحصیل و به سن (۱۸) در کابل ساکن وباز به غزنی کشیده دوسال در آنجا زیست و متعاقباً بهرات رفته است ادیب از هرات به مشهد سفر ومدتی در آنجا به تدریس علوم پرداخته وبالاخره در سال ۱۳۰۰ قمری بطهران سفر و اقامت اختیار کرده است ، ادیب در علوم ادبی و عربی والسنهٔ پشتو وفارسی واردو و عربی دست داشته و بر بعضی کتب فلسفی حاشیه نوشته است او ترجمهٔ اشارات و شرح آنرا شروع و کتب بیهقی و ناصرخسرو را باحواشی وتصحیحات برای طبع آماده ساخت بعلاوه ادیب شاعری زبردست و محکم بوده کتاب منظوم «قیصرنامه» اش در بحر تقارب بالغ بر تقریباً سی هزار بیت در تمجید از رشادت شاه و افسران جرمنی درجنگ اول بین المللی مدون گردیده است ، و دیوان اشعار ادیب بسه هزار بیت میرسد .

نمونهٔ کلام :-

دفتر جهان

بگوینده گیتی برا زنده است
که گیتی ز گوینده گان زنده است

سخن چشم و گوینده چشم آفرین
سرا پای گیتی بدین چشم بین

ز آغاز کیهان و انجام وی — سخنگوی بنما یدت راه وپی
سخن از سخنگوی دانا به است — سخن های نادان ستوهی ده است
کسی کو ز دانش برد توشهٔ — جها نیست بنشسته در گوشهٔ
نکوکار اندر جهان مقبل است — که بد کار پیوسته لرزان دل است
یکی دفتر است اینجهان ای پسر — نبشته در آن نامه ها سر بسر
به نیکی نویس اندر آن نام خویش — که تا بهره یابی زایام خویش

میر الفت: میر مجتبی الفت کابلی ابن میر مرتضی ابن میر واعظ مشهور متولد به سال ۱۲۲٤ قمری ومتوفی در سال ۱۲۹۸ قمری از شعراء کابل وصاحب آثار پراگنده است. غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :-

تا بسیر چمن آن قامت دلجو رفته — پا بگل تا بکمر سر و لب جو رفته
خشك شد نافهٔ مشکین به جگر آهورا — تاز چین سر ز لفت به ختن بو رفته
وقت را بنده شوای غافل فرصت که نفس — مانده گردی بنظر کزرم آهو رفته
آفتاب از غم عشق تو مگر بیمار است — که مسیحا بفلك ازپی دارو رفته

ا لفت از کلفت هجر رخ دلدار مثال
میرود آب دگر بار که در جو رفته

عزیز: سردار محمد عزیز خان ازشعراء قرن سیزده افغانستان بوده واشعار پراگنده اش موجود است غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

مصرعی را هر که موزون میکند — در حقیقت صد جگر خون میکند
شد جنون من ز بس کامل عیار — بیخودی تعلیم مجنون میکند
شعلهٔ حسن تو صد دل در دمی — واله و حیران و مفتون میکند
طفل اشکم از روانی با لیقین — عالمی را رود جیحون میکند
طوطی طبع عزیز خوش کلام — هر زمان سر تازه مضمون میکند

حیرت: میرزا محمد ابراهیم حیرت متولد درسال ۱۲۵۰ قمری در شهر کابل از جملهٔ شعراء و منجمین و منشیان عهد امیر شیر علیخان بوده در دربار امیرعبدالرحمن خان ماموریت انشاء داشت. اشعار او اغلباً ازبین رفته وخودش در جرم بدخشان در سال ۱۳۳۸ قمری از دنیا گذشته است. اینست نمونهٔ کلام او :-

ای اشك سرخ بر رخ زردم چکیده رو | چون طفل مکتبی بد بستان دویده رو
خواهی که بگذرد سرت ازفرق فرقدان | مانند ماه یکشبه قد خمیده رو
از ننگ تنگنای عالم فانی بصد شتاب | بار گران ز دوش بیفگن جریده رو
بگذر ز رنگ و بوی گلستان پرخزان | عطری ز زلف یار بگیر و شمیده رو

حیرت به بیکسان و ضعیفان بینوا
دستی ز لطف برسرهریك کشیده رو

امضاء: سردار محمد حسن متخلص به « امضاء » ومعروف به « سیاه » ولد محمد قلیخان حفید وزیر فتح خان مدفون درجوار مزارشیخ رضی الدین علی لالادر کنار قبر وزیر فتح خان از شعراء قرن سیزدهٔ افغانستان وآثار براگنده اش دردست است نمونهٔ کلام او :

غزل

شوخ بیباکی که با اغیار ساغر میزند | بر دل افگار رم هردم نوك خنجر میزند
تا ترشح بر لبش از ساغر می او فتاد | عکس می صد طعنه بر یاقوت احمر میزند
بر رخش بیباك نتوان دید گسان حسن وجمال | تا چخ اندر چشم چون خورشید خاور میزند
سرو در گلشن بیاد قامت رعنای او | از پر قمری همیشه خاك بر سر میزند
من زجوش نو بهار حسن او دانسته ام | لیکن مشکین خط ز گرد عارضش سر میزند
از کمانداری چشم مست او مفهوم شد | راه دین را عاقبت اینشوخ کافر میزند
بهر بسمل گشتن تیر نگاهش زا شتیاق | مرغ جان درجسم بیمار حسن پر میزند

در تعریف زمستان علاقهٔ تیرا :

عید جمشیدی گذشت اکنون جلوس بهمن است
زال گردون را از ین غم سینه روزن روزن است

در غم مرگ فرامرز ربیع رودابه زار
چرخ نیلی پوش گوئی روز و شب درشیون است

پنجهٔ لرزان خورشید این چنین زیر سحاب
دست سرما خورده گوئی در تهٔ پیرهن است

اختر شبگرد شبها گاه بنچنین تابد به چرخ
در سراغ مال گوئی چشم او بر روزن است

آب دریا را از بس یخ بر سر یخ بسته است
کس نداند تودهٔ یخ یا که کوه آهن است
کوه و دشت ملک تیرا از بیاض برف و یخ
چون بیاض صبح صادق سر دامان روشن است
سبز پوشان چمن را خود چه پیش آمد که باز
دامن گلشن زخار و خس برنگ گلخن است
همچو پیران باغبان پیر گرید روز و شب
شاخ بشکسته به چشمش مردهٔ نستیهن است
بید مجنون در چمن وا مانده بی برگ و نوا
لیلی گل را ز سر ما خاک تیره مدفن است
می نماید نونهالان در نظر تو غ مزار
وین صدای زاغ گوئی مویهٔ بیوه زن است
کاریخ بندی بزودی چون زبس بالا گرفت
هرچناری در نظر چون رستمی درجوشن است
نی بدل تاب قرار و نی به تن پای فرار
زندگانی تلخ شد ای مرگ وقت مردن است
نی طعام گرم خاصه نی شراب خوشگوار
نی فتیله در چراغ خانه ام نی روغن است
نی حریف خوش کلام ونی رفیق نکته دان
نی نگار دلربا نی دلبر سیمین تن است
اشك خونینم شراب و مرغ دل از غم کباب
نقل ما آه دمادم قرص نان از ارزن است
اندرین موقع دو مصرع خوش بخاطر او فتاد
یاد دارم از کتاب و نی ز اشعار من است
مجلس ما را شراب وشاهدی در کار نیست
نان خشکی گر بدست آریم بشکن بشکن است
دارم از سرمای تیر اطرفه بزم خسروی
قد کمانچه سرفه طبله خلط سینه نی زن است

حمید کشمیری: حمید کشمیری یکی از شعرای حساس قرن سیزده هم هجری است که با تاریخ ادبیات افغانستان تعلق قطع نا شدنی دارد بعداز جنگهای ملی اولین افغانستان با دولت انگلیسی هندوستان از سال ۱۲۵۵ قمری شروع وچندسال دوام نمود این شاعر حساس انگیخته شده وقسما وقایع این جنگ مشهور ورشادت های تاریخی قهرمانان افغان رابنام «اکبر نامه» منظوم ومنصفانه اینکار نفیس راانجام داده شاعر در مقدمه این منظومه میگوید که نظم او بغرض اخذ زروسیم نبوده وهم اشاره میکند که ازراست گوئی او اکبریان (اشاره به پهلوان ملی افغانستان وزیر اکبرخان غازی) نرنجند درحالیکه ازراست گوئی او بیشتر انگلیسها رنجیدند وبلافاصله شاعر تجارت پیشهٔ رابنام قاسم علی تائید کردند تامنظومهٔ تازهٔ درموضوع جنگ اولین افغان وانگلیز انشاء کرد وبزودی جامهٔ طبع پوشیده در بین مردم منتشر گردید برای اینکه شاید بتوانداز تاثیر گرم اکبرنامه درروح خوانندگان آزادیخواه تا اندازهٔ بکاهد ولی این یك مدافعهٔ اضطراری وموقتی بود و حقیقت همیشه زنده میماند درحالیکه تبلیغات وپروپاگند عمر کوتاهی دارد. مضامین اکبرنامه بحیث شهنامهٔ قرن نوزدهم افغانستان زبان بزبان وسینه بسینه تاامروز دربین ملت افغانستان سیرمیکند ونسخه های خطی آن در کتابخانه های اشخاص بسیار است و امید است روزی بطبع برسد.

جنگهای ملی افغانستان با انگلیسها ازسال ۱۲۵۵ قمری تا ۱۲۵۸ قمری طول کشید و حمید کشمیری منظومه رزمی و حماسی غرور انگیز خودش رادر سال ۱۲۶۰ قمری یعنی دوسال بعد از فتح افغانستان و سه سال پیشتر از مرگ قهرمان ملی افغان وزیر «اکبرخان غازی» (متوفی درسال ۱۲۶۳ قمری) در بحر تقارب تکمیل نمود که اینك نمونهٔ ازان بنقل ازنسخهٔ قلمی متعلق پښتو ټولنه کابل که موافق بانسخهٔ قلمی متعلق مدرسهٔ رفیع الاسلام پشاور است در اینجا آورده میشود.

کشته شدن برنس و به غارت شدن خزینهٔ فرنگیان
و جوش عوام بر فوج فرنگی در کابل

بدی میکند هر که کردار خویش / سرانجام کارش بد آید به پیش
چه خوش گفته است آن نکو کارمرد / کم آزار بیند کم آزار مرد
چه جوئی نکو تخم نیکی بپاش / بخود نیک خواهی بکس بد مباش
بود خوشنما تخم بد وقت کشت / ولی بر دهد عاقبت نیک زشت
خوانین کابل چو نزد یک شاه (۱) / بدیدند بسیار راندک سپاه
محمد زمان (۲) گفت با یاوران / که ای هوشیاران نام آوران
ملک کم سپه لاتهه (۳) جنگی است مست / ترا نیوش و صراحی بدست
نشسته است « برنس » به عجب تمام / ازین به دگر وقت باشد کدام
زمان دیر شد جای تاخیر نیست / تحمل گزین بدن ز تدبیر نیست
مبادا که خرگوش آگه شود / شکار از کف و وقت بیگه شود
بتازید بر برنس بد گهر / بسازید کارش بوقت سحر
زتیغش بپاشید بر چهره آب / که تا شوید ازچشم او کحل خواب
به ایجاب حرف صلاحی که بست / خوانین نهادند بر سینه دست
به قصد شبخون شب چون خروس / سحر که زپی ده فرو کوفت کوس
محمد امین (۴) و عبدالسلام (۵) / سیوم خان اسکندر نیکنام (۶)
دگر خان عبدالله نره شیر / به جمع اچکزائیان دلیر
روان در زمان با سه صد کس شدند / سوی مسند خاص برنس شدند
چو آنجا رسیدند دربند بود / نه دربند بدخواه دربند بود
وزیر ملک خان عثمان بنام (۷) / که اکثر به شب کردی آنجامقام

---

(۱) یعنی شاه شجاع ابدالی که بافوج انگلیز بر پای تخت حکمرانی میکرد وطرف عداوت ملت قرارداشت .(۲) نواب محمد زمان خان ازسران ملی افغانستان (۳) لارد لقب انگلیسی
(۴) اغلب گمان عوض امین الله خان لوگری ناظم محمد امین نوشته است .
(۵) عبدالسلام خان بامیزائی مجاهد معروف .
(۶) سکندر خان پوپلزائی از مجاهدین بزرگ .
(۷) محمد عثمان خان سدوزائی پسر وفا دار خان که عوض ملا عبد الشکورخان ازطرف شه‌شجاع باصرار انگلیسها حاکم کابل مقرر شد .

بیامد بیالین برنس فراز / به نرمی برآوردش از خواب ناز
بدو گفت برخیز و بگریز تیز / که شد گرم بازار جنگ وستیز
چنان موج زن سیل لشکر شده است / تو گوئی جهان را بهم بر شده است
همه حلقه بسته بدر می زنند / به چستی دو دستی تبر می زنند
چو برنس شنید این خبر تند شد / چو شمشیر او طبع او کند شد
ترش کرد پیشانی از خشم و تاب / چو طفلی که آشفته خیزد ز خواب
به تندیش گفت ای پریشان سخن / چه جك می زنی خاك اندر دهن
کرا زور و زهره که از خشم و تاب / ز جرأت کشد تیغ بر آفتاب
کجا دست افغان پذیرد قرار / که تیغ آورد در کف رعشه دار
خیال پریشان فراهم کنی / جهانی پریشان و درهم کنی
نه ترسیدی از تلخی چین من / که بردی ز سرخواب شیرین من
به این عقل می خواندت شه وزیر / برو راه افلاس خود پیش گیر
بدرگاه شاهان ذو الاقتدار / چو تو بی‌ادب ژاژ خواه را چکار
از این پس ترا پیش من بار نیست / مرا با تو جز مفتری کار نیست
در این گفتگو بار شخص دگر / بسرعت شتابان در آمد ز در
بگفتش که برخیز زین رستخیز / بکن گر توانی گریزا گریز
رسیده است اینك اجل زیر در / تو مخمور بنشسته بی خبر
تو کی زنده مانی درین گیرو دار / که مردم نیابند پیش تو بار
مشو رنجه گر خواب خوش بایدت / که خواب اجل نیز بر بایدت
چو بشنید برنس به گردن فتاد / ز بس هیبتش رعشه در تن فتاد
به بیچارگی با دل داغ داغ / ز روزن در افگند خود را بباغ
دویدن ستادن نشستن گرفت / فتادن دگر بار جستن گرفت
تمنای رفتن بسوراخ مار / همی کرد و لیکن نمی یافت بار
زسوراخ دیوار میجست راه / همیشه نهان زیر برگ گیاه

دلیران کابل بسنگ و تبر | به بازوی مردی شکستند در
رسیدند بر برنس کینه جوی | ربودند از تن سرش همچو گوی
تنش را نمودند از تیغ تیز | دو صد پاره و استخوان ریز ریز
پس آنگه به مردم در آویختند | بهر گوشهٔ جوی خون ریختند
ز برنس صد و پنجه و چار کس | زنام آوران کشته شد پیش و پس

الخ...

قاسم علی قاسم علی از شعراء قرن سیزدهٔ هجری و ناظم کتاب (محاربه کابل) است این شخص چنانچه قبلاً گفته شد کتاب خودش را بعد از نظم کتاب اکبرنامهٔ حمید کشمیری در رشتهٔ شعر کشیده و به کمک اجانب در معرض انتشار گذاشت رسالهٔ قاسم علی بزودی طبع و دست بدست گردید، مگر چون راه حقیقت نرفته و یکطرفه نوشته بود از همان روز اول نشر خود محکوم به نفرت مطالعین آزادی خواه شده بود، درهر حال قاسم علی هم قهراً بتاریخ ادبیات افغانستان ارتباط دارد ولهذا درینجا از رسالهٔ محاربهٔ کابل او که درسال ۱۲۶۰ قمری تدوین ودرسال ۱۲۷۲ قمری در آگره بطبع رسیده، چند بیتی برسبیل نمونهٔ کلام نقل میشود، قاسم علی در مقدمهٔ منظومهٔ خویش پس ازحمد ونعت وسبب تالیف کتاب اصرار دوستانش رانشان دادن، بقول خودش بمدح «شاه جمجاه کیوان بارگاه» پرداخته چنین میسراید:

درمدح ملکه وکتوریا

بنام شهنشاه با تاج و گاه | جهاندار ویکتوریا پادشاه
خداوند اورنگ فرماندهی | فروغ شبستان شاهنشهی
به تن جان پاک و چو عیسی بجان | چو دریا بدست و بدل همچو کان
به عفت چو بلقیس بالا نژاد | چو مریم بپاکیزه گی پاکزاد
بفیروزی شاه فیروز فر | سرا پا چو این نامه شد پر گهر
ستایش به یزدان که انجام یافت | ظفر نامه عنوان او نام یافت

راجع به شاه شجاع ابدالی گوید

زشاهان کابل یکی پادشاه | نبود او سزاوار دیهیم و گاه
چو آراست اورنگ فرماندهی | نیارست آراست رسم شهی

زدو پشت رسم شهی داشتی — بشاهی همی گردن افراشتی
زتخم شهان چون نبودش نژاد — که آراستی تاجهان را بداد
نیایش زافغان یکی بد رهی — نبودش سر مهتری و مهی
پس از نادر و گردش روزگار — بدورام شد کشور قندهار

راجع به کشته شدن برنس انگلیسی

در کابل گوید

رسیدند بردر گه نامدار — نهان کینه وداد در آشکار
بایوان زره چون فراز آمدند — همه داد جوپر نیاز آمدند
به نزدیك اوچون گرفتند جا — بکین دردمیدندچون اژدها
زهرسو گرفتند گردش دلیر — بخون ریختن همچوآشفته‌شیر
بگفتند و شمشیر کین آختند — زهرسو به آن نامور تاختند
نکردند برپوزش او نگاه — همی بودچندانکه‌اوعذرخواه
نکردند هرگز زپورش دریغ — گرفتندش ازچهارسوزیرتیغ
زدندش بکین زخمهای درشت — به‌یال‌وبه دوش و به‌پهلو وپشت
بکشتند و کردند او را هلاك — کشیدند از چار با لش بخاك
تنی بود نازك زبرگ گلاب — بخاك‌وبخون ماندخوار وخراب
سری بود کنرا به طرف کلاه — همی بوسه دادی‌لب‌مهرو ماه
چو گوبود غلطان بخاك و بخون — همینست کرداراین‌دهردون

ناظم و شاعر گمنام جنگنامه

چنانیکه درمقدمه‌این فصل اشاره شد جنگ های صد ساله بین افغانستان وانگلیز مجدداً روح رزمی وحماسی قدیم رادرقالب ادبیات شفاهی‌وتحریری افغانستان چه‌در پښتو وچه‌درفارسی‌داخل نموده‌وآثار بسیاری مخصوصاً در ترانه‌های ملی‌و محلی پښتو وفارسی به‌میان آمد که‌هنوز درشهرها وقصبات‌وقبایل افغانستان دهان‌بدهان بطور شفاهی میگردد . آغاز ایندورهٔ حماسی نیز از همان تاریخ وقوع جنگ‌اول افغان وانگلیز است که کتابهای منظوم اکبرنامه ومحاربهٔ کابل رابه‌میدان آورد جنگنامه‌یك

رساله منظوم دیگری ست که بیشتر از کتابهای مذکور درخود کابل وهنگام جریان جنگ ازطرف یکشاعر ملی سروده شده است ولی متاسفانه اسم این شاعر راهنوز نمی شناسیم جزاینکه اواز اهالی قریهٔ ده یحیی واقع دشت منار یك فرسخی کابل بوده ورساله (جنگنامه) رادرهفت باب نظم کرده است ، بعدها این رساله درسال ۱۲۸۳ قمری بهدستخط محمدامین پسر ملك شیرگل عمرخیل درحالیکه از گوشها هم کر بوده نقل شده واین نقل اکنون در کتابخانهٔ سیدمحمد داؤدالحسینی خوشنویس مشهور کابل قید است ویك نقل دیگر آن متعلق بهامین الله زمریالی میباشد که اکنون درشرکت انحصارموتر کابل ماموریت دارد بعض ها حدس میزنند که ناظم جنگنامه میر فیض الدین بن میرامام الدین احمد متخلص به درویش بن سعدالدین احمد انصاری کابلی ، معروف به حاجی صاحب پای منار ، ساکن قریهٔ ده یحیی میباشد والله اعلم .

(جنگنامه) شرح میدهد که چسان نائب امین الله خان لوگری ، عبدالسلام خان اچکزائی ، عبدالسلام خان بامیرزائی . سکندرخان پوپلزائی و مجاهدین کابل راجمع وبخانهٔ الکزاندر برنس انگلیسی درشهر کابل حمله واورابا همراهانش از تیغ کشیده با کندکهای منظم شه شجاع ابدالی دست نشاندهٔ انگلیزها رزم دادند ، بطوریکه جنگ نامه میسراید درین حرب نور محمدخان ریکا غیرت بسیار نشان داد ، شه شجاع مغلوب ومحصورشد وسه فوج انگلیزی به جنگ تپهٔ بی بی مهرو مجبور گردید و خانگل خان تره خیلی ومردم دلیر زرمت ، فرملی توخ ، هوتک . کانیکورم درین جنگ دادشهامت و مردی دادند ، تا جائیکه بقول جنگنامه :—

لات (لارد) انگلیسی بیاد هندوستان گریه کرد . در جنگ دیگر شمس الدین غازی دلیری زایدالوصفی بروز و اوپهلوانان افغانی مجموعاً درمیدان رزم با تیغ و تفنگ در دست ، پیشا پیش سواران خود میتاختند و خون دشمن میریختند . جنرال بزرگ انگلیسی درین جنگ گله خور دوعبدالله خان غازی شهید شد ، بعد ازین کار نامها وزیر اکبرخان از توران واردشد و مردم رشیدغلجائی قشلهٔ انگلس رامحاصره کردند ووزیر اکبرخان ، محمد شاه خان غازی ، خدابخش خان غازی و امثالهم در حین مذاکره افسران بزرگ انگلیسی را کشتند ، درجنگهای که درسال ۱۲۵۷ قمری واقع شد سر کرده گان انگلیسی با صد هزار عسکر خویش در هر کنج و کنار از بین رفتند ، جنگ «زمه» از طرف هفت جوان و ده زن افغانی برضد یك فوج مسلح انگلیسی شروع شد ، و مردم قلعهٔ فضل آباد

زاخیل و کته خیل نیز در جنگ شامل شدند ، میرمراد غازی و میر پادشاه غازی درین میدان رستمانه جنگ کردند و یك نفرپیر مرد سواره باعباس جوان قره دشمنی کار های فوق العاده نشاندادند ، زنان بی سلاح خواجهٔ چاشت میدان جنگ را نظاره میکردند یك صدویك فرنگی کشته و چهارنفر فرنگی ازترس مسلمان شدند ،اینست که بقیته السیف قشون و سرداران انگلیسی کابل را ترك وبطرف جلال آباد حرکت کردند ،ازبلوتك تا تیزین انگلیسها ده هزار نفر کشته وتمام زنان اردوی خود را اسیر داد ، فراریها در کته سنگ و سنگلاخ و گندمك همه از بین رفته تنها یك هزار نفر در جکدلك رسید ،

جنگ نامه به ترتیب فوق تمام واقعات را از ین بعد تا رفتن وزیر اکبر خان غازی در لغمان ، و روابط مخفی شاه شجاع و انگلیزها را شرح داده ، از جنگهای داخلی و نفاق سر کرده گان افغانی راجع به پسران شه شجاع وجنگ استالف و بالاخره تخلیه افغانستان از طرف انگلیزهاو آمدن دوبارهٔ امیر دوست محمدخان و پادشاه شدن اوشرح داده منظومهٔ خودش را ختم مینماید .

نمونهٔ کلام :—

جنگ تپهٔ بی بی مهرو

آ یا پیر شایستهٔ تازه رنگ
بگو قصهٔ آ ندویم باره جنگ

که در کابل افتاد غوغا چرا
شد عقرب چرا دشمن اژدها

چو گفتی بگو گویمت ای جوان
که هر جا بود قوم ترسائیان

همه دشمن دین پیغمبر است
کس گربه اودوست شد کافراست

مسلمان کمربسته یکسربه کین
به جنگ آمده از پی غور دین

ترا هم اگر هست ایمان قوی
بباید که برجنگ کافر روی

بیا بشنو آنرا که نشنیدهٔ
بفهما نمت گر نفهمیدهٔ

یکی روزلات آن سگ کینه‌ور
که او بود سر خیل فوج کفر

به چونی دلش چوبسیار تنگ
بر آورد لشکربه آهنگ جنگ

همه لشکرش بود تاسی هزار
پیاده ده و بیست بودش سوار

بچپا باك عثمانی سپه بر کشید — سر پشتهٔ بی بی مهر و رسید
بدپشته رسید هرطرف فوج فوج — چو دریا همیزد بهر گوشه موج
ز سوی مسلمان یکی صف شکن — همان عبد الله خان یل تیغ زن
به همرای فوج خود آمد ززیر — ببالا بر آمد چو گرگ دلیر
ز دیگر سر پشته آمد دوان — همان شیر جنگی امین الله خان
دگر سو فرس تاز آمد چو شیر — سر پشته عبد السلام دلیر
ز دیگر طرف خان گل تره خیل — سر پشته با فوج آمد چو سیل
به همراه تیپ سواران خویش — ز دیگر علمها علم برده پیش
بدهفتصد جزایرچیش در رکاب — نموده به جنگ فرنگی شتاب
یل نامور خان گل شیر مست — درآن عرصه عریان نهنگی بدست
بهر تیپ انبوه جوان مرد شیر — شده حمله زن چون هژبر دلیر
بسی را بکشت اندران عرصه گاه — همان پیلتن مرد لشکر پناه
چنان کرددر گوشهٔ پشته جنگ — که می گشت پنهان به دود تفنگ
در آن پشته ازجنبش فوجها — چو دریای عمان زده موجها
ز هر ملك غازی جوانان گرد — ببود چهل هزار ار کسی می شمرد
ولی بود جنگی سپه ششهزار — چو کردم سوار مسلمان شمار
همان عبدالله خان یلی پیل زور — چو شیر غوان تاخت بر فوج گور
برآمد سر پشته چون اژدها — عنان کرد سوی فرنگی رها
هم از فرمل وزرمت و اندری — رسیدند لشکر در آن داوری
ز توخ و هوتك همز کسانی گروم — شده جمع لشکر زهرمرز و بوم
چوشدهر دوجانب صف آرا بجنگ — دزا دز بر آمد زتوپ و تفنگ
چو کرنا چیان شد به کرنازدن — برقصیدن آمد کف طبل زن
چنان کوس غرید بر پشت پیل — که رفته خروشش بهر سو دومیل
ز شور ترنگا ترنگ یلان — به بستند برجنگ محمل عیان
علمها زجا پیش شد نرم نرم — دل کینه ور گشت برجنگ نرم

به بق بق در آمد تهٔ قبه ها — چقا چق برو نشد زسر نیزه ها
امیر ان چاری جوانان کرد — عنان بر کف تر کتازی سپرد
سلح بسته پشت فرسهای مست — گهی تیغ و که برده بر نیزه دست
زبس رخشها در تکا پو شدند — عنان کج سوی تیپ انبوه شدند
بماند از خروش ووز اوز تفنگ — بکف حمله گر شد درخشان نهنگ
به میدان چو بیراغچی پا گرفت — یلان بر زدن دست بالا گرفت
چو در حمله آمد صف غازیان — فتادند در فوج آن کافران
زهر سو برون گشت تیغ از نیام — بیك دست تیغ و بدیگر لجام
ز پیشین چنین جنگ تا شام شد — سر کافران بلوهٔ عام شد
هر اسان شده پشته بگذاشتند — زکر دار خود بیم بر داشتند
به مغرب در آمد همه هو لناك — کسی مرد و کس رفت تن چاك چاك
همان روز وشب لات بالا تیان — بگریه شد از یاد هندوستان
که مایان همین جا بمیریم و بس — نداریم فریاد رس هیچ کرا
بیا ساقی آن باده در جام ریز — که تا گم کنند لات راه یز
به حلقم کن آن بادهٔ لاله رنگ — که نوشم به بندم کمر بهر جنگ
بیا ساقی امشب نشین لب خموش — بکن تو دگرتا زه افسانه گوش

* * *

شامل: سید محمد محسن شامل تخلص متولد بسال ۱۲۳۸ قمری متوفی در سال ۱۳۰۹ قمری شاعر ومحاسب ودارای دیوان غیر مرتبی است که حاوی انواع شعر وهنوز درخانه واده اش در کابل موجود است .

نمونهٔ کلام :-

غزل

گو چون رخ زیبایت یك گل بگلستانها — کو چون قد رعنایت یکسرو ببوستانها
دی باد به گلشن برد از پیرهنت بوئی — کردند زغیرت چاك گلها همه دامانها
باشد چو مرا در سر کش سربنهم بردر — سهل است به بینم گر صد جور زدربانها
دردی که بود ازتو درمانش نمیخواهم — کان درد مرا خوشتر از همهٔ درمانها
زان غمزهٔ تیرافگن شامل بنگر کز وی — هر لحظه همی آید برسینه چه پیکانها

عزت: میرزا عزت‌شاه ابن مذهب‌شاه دروازی بدخشانی مردشاعروصاحب دیوان اشعار است (متعلق کتابخانهٔ مرحوم شاه‌عبدالله‌خان بدخشی) عزت درسال ۱۳۳۶ قمری فوت کرده است.

نمونه کلام:-

غرق بحر عصیانم پارسا گریزاز من — مست بی سر انجا مم سا قیا گریز ازمن
راه مدعا گم‌شد در طریق خود کامی — آرزو چنین باشد ای رضا گریز ازمن

ناجی: ملامیرخواجه ناجی ازمردم‌قریهٔ آرخود علاقه‌جوئی دروازولایت بدخشان متوفی درسال ۱۳۲۲ قمری مرد شاعر ودارای دیوان غیر مرتب اشعار است ودر فارسی ولهجهٔ محلی شغنانی شعر میسرود.

نمونه کلام:-

مثل من عاشق بروبت مبتلائی هست نیست — همچوتوسنگین‌دلی دورازوفائی هست نیست
در همه عالم زتو بهتر ندیدم دلبری — درهمه آفاق‌جز من‌جان فدائی هست نیست
واله‌وشیدای عشقت‌همچومجنون گشته‌ام — مثل من بیخانمان‌و بینوائی هست نیست

عاری: ملاسیداحمد عاری ابن عبدالرحیم‌ازمردم دهکدهٔ رضوی درواز بدخشان ومردشاعر یست که‌درسال۱۳۳۶ قمری دیده از دنیا بست.

نمونهٔ کلام:-

آنکه از آگهی خبر دارد — گفتگو دام مختصر دارد
زین بیابان سراغ عشرت نیست — سر خو شیها همین قدر دارد
فطرت آگهی ترددنیست — ورنه یک‌قطره صد گهر دارد
اعتبار دکان این بازار — مفت آنکس که‌یکدو خردارد
[illegible] کن عاری از تشدد دهر — پیك شب نامهٔ سحر دارد

دروازی: محمدسید درواز ی بدخشانی‌متوفی درسال ۱۳۱۰ قمری‌در بدخشان وفرغانه تحصیل کرده وبه‌شعروشاعری‌مشغول بوده‌ودیوان مرتب اشعارش ازبین رفته ولی جسته جسته اشعارش باقی است.

نمونهٔ کلام :-

غزل

کی بود یارب که سیر آنخم ابرو کنم | خویش را جا در نگاه نرگس جادو کنم
بر تو اقبال کی بر فرق من تابد که تا | همچو گل رخسارهٔ رنگین او را بو کنم
نفحهٔ زان خال مشکینش اگر برمن وزد | کی تمنای ختن یا نافهٔ آهو کنم
دولت دارائی‌واقبال جمشیدی مرا است | دست خود گرحلقه اندرحلقهٔ آن‌مو کنم
چشم در وازی اگر محروم بدیدارت شود | غیر دید ار تو یا رب جمله را یکسو کنم

مسلك: سید ملك مسلك تخلص ازمردم جوی درواز بدخشان متوفی‌درسال ۱۳۲۱ قمری مردشاعری بود ،

نمونهٔ کلام :-

هر کجا جلوه گر آنماه وش بیداد است | دل دیوانه زاندوهٔ جهان آزاد است
سخت میتر سم از آن فتنهٔ آفاق جهان | زآنکه برقتل من‌ازهرمژه اش‌فولاداست
باش سر گشته و مجنون به خیال لیلی | پر تو چهرهٔ شیرین ستم فرهاد است
مسلکا باغ جنونت زثمر خالی نیست | این‌چنین‌طبع سلیمی که خدایت داد است

آه: میر محمدسمیع آه ابن‌سیدعزیزالله بدخشانی‌متوفی درسال ۱۳۲۸ قمری درفیض‌آباد ازجملهٔ شعراء آنسامان واینست نمونهٔ کلام او :-

باز آن حور نسب فتنهٔ دوران آمد | گل بسر باده بکف مست وغزلخوان آمد
جانمن از بدنم کلفت دوری مپسند | کن تامل نفسی حضرت جانان آمد
رفتنش سوی سفر رفتن‌روح ازبدن است | چیست باز آمدنش موجهٔ حیوان آمد
شکر ضایع نشدآن‌روح به‌حسرت دادن | آخر ای جسم فسرده به برت جان آمد
باز آغاز سفر کرد دل از غایت داغ | آه جانسوز برآورد که هجران آمد

ناله: سید میرك ناله برادر آه ومثل اوشاعر بوده درسال ۱۳۲۶ قمری درفیض‌آباد بدخشان جان سپرد .اینست نمونهٔ کلام او :-

دوستان بعد وفاتم بوفا یاد کنید | روح حرمان زده ام را به دعا شاد کنید
مردم از حسرت آن لعبت شیرین‌حرکات | بار دیگر به جهان ماتم فرهاد کنید

ای رقیبان نفسی عشرت پر ویز کنید — نقد هستی به فنا داده و بر باد کنید
نیست آسان که رسد گوهر مقصود بکف — خاك گردید چومن طرح نو ایجاد کنید
گر شود محفلی آراسته در گلشن یأس — به تسلی دلم ناله و فریاد کنید

غمگین: میر محمد شاه غمگین ابن میر محمود شاه عاجز از میرزاده های محلی بدخشان ومثل پدر وخواهر خود مخفی بدخشانی شاعر وادب دوست بوده، غمگین درحالت تبعید سیاسی در شهر قندهار بسال ۱۳۲۰ قمری ازدنیا گذشت او اغلباً باخواهرش مشاعره مینمود واینست نمونهٔ کلام او :ـ

گرحدیث لب‌جان بخش تو مشهور شود — ترسم عیسی بزمین آید ور نجور شود
داغ شد حسرت وصلت بدل پر خونم — ترسم ای شوخ کهن گرددو ناسور شود
باك ازنیش حوادث نبود عاشق را — آسمان گر به مثل خانهٔ زنبور شود
روی فردوس نه‌بیند به قیامت چشمم — بیتو گر شیفتهٔ خال وخط حور شود
بوی گل میدمد ازسبزهٔ خاکش تا حشر — آنکه باداغ غم عشق تو در گور شود
چون شفق در دل شب‌عقده خون میگردد — گر بروی تو مقابل شفق ازد و ر شود

جای آنست باین شعر تر خوش غمگین
حاسد تیره روان توز غم کور شود

عبدالله: عبدالله بدخشی ازمردم یفتل علیا بوده‌از تصوف‌دم میزدو درراه شاعری قدم‌میگذاشت، تذکره بهار بدخشان فوت‌او رادرسال۱۳۰۲ قمری میداند.

نمونهٔ کلام او : ـ

شکر لله مشت خاکی‌را مفظم کردهٔ — جان درو بخشیدهٔ ونام آدم کردهٔ
بهر تشریف شهنشاه سر برهر دو کنون — تابه محشر قامت افلاك را خم کرده

خان ملا: خان‌ملاخان متوفی‌در سال۱۳۰۹ قمری‌ازجملهٔ‌قضات‌وشعراوخطاطان بدخشان واهل‌شهرفیض‌آباداست.او(اصول دل)نام کتاب‌منظومی دارد که‌به‌ابیات ذیل ، شروع میشود :ـ

اصول دل‌برادرهشت قسم‌است — بگویم باتو هریك راچه اسم است
بیان سازم برنگ استعارت — زاقسامش بگویم این عبارت
که قسم اولین‌یار عزیزاست — بلاغت‌مظهروصاحب‌تمیزاست الخ ..

عاجز: ملامحمدابراهیم عاجز متوفی درسال ۱۳۲۵ قمری ازاهل (شهربزرگ) وازجملهٔ خطاطان وشعراء بدخشان است . تولدش رادرحدود ۱۲۶۷ قمری تخمین کرده‌اند.

نمونه کلام او :—

حبیبم چیست نقصان کز خیالت من فراموشم — زبخت تیره همچون کاکل خوبان پس گوشم
نباشد اینقدر فرصت حیات بزم امکان را — حباب آسا به بحر زنده گانی خانه بر دوشم

حبیبی: ملاشاه محمد حبیب حبیبی متولد درسال ۱۲۶۳ ومتوفی درسال ۱۳۳۳ قمری ازشعراء بدخشان وابیات ذیل نمونهٔ کلام اوست :—

بجان ودل جنابت را غلام حلقه در گوشم — چرا از صحبتت نبود مرا موشی فراموشم
بیاساقی می عشقی بجانم ریز کز مستی — جهان و گیرو دارش رابه نیم حبه بفروشم
که شاید زیب دامانی شوم درمنزل مقصود — غبار آسا براه طالبان یار مفروشم

واصل: میرزامحمد نبی واصل متولددرسال ۱۲۴۴ قمری ازجملهٔ شعراء ودبیرهای عهد ، ودرعصر امیر عبدالرحمن خان صفت دبیری دربارداشت واصل دارای حافظهٔ قوی بود و گذارش خاندان شاهی دورهٔ امیر شیرعلیخان را درقید تحریرآورده که گویند نسخهٔ خطی آن در کابل موجود است ، واصل شعر خوب میسرود وغزل ذیل از جملهٔ اشعار پراگندهٔ او که دردست است نمونهٔ کلام اوست :—

ازمیکده دربستان آمد سحری سرمست — آن فتنهٔ هوشیاران پیمانهٔ می دردست
بی غالیه گیسویش چون سنبل ترخوشبو — بی منت می چشمش چون نرگس شهلا مست
در عربده باهردم چشمان سیه مستش — آن تیغ وسنان درکف این تیرو کمان دردست
ازنسبت ابرویش کارمهٔ نو بالاست — وز شهرت بالایش آوازهٔ طوبی پست
ازخجلت اوخورشید بنشست چواوبرخواست — درخدمت اوشمشاد برخواست چواو بنشست
جانها بمیان بربست هرگه که کمر بکشاد — دلها بفغان بکشاد هردم که میان بربست
گرجام جهان بین شد بر طلعت اوخندید — وزباده مصفا گشت اندر لب او پیوست
گرغازه دلاراشد بر چهرهٔ او جا کرد — ورسرمه عزیز افتاد بردیدهٔ او بنشست
تاصورت آن بت راواصل بخیال آورد — از کعبهٔ دل یکسربت های هوس بشکست

عشرت: عشرت ازشعراء آخر قرن سیزده افغانستان وازاهل کابل بوده در سال ۱۳۳۴ قمری چشم ازدنیا پوشید، غزل ذیل نمونه ایست از کلام او :-

شب هستی فرو گردید درجیب سحر نیمی
توهم چشم تغافل باز کن ای بیخبر نیمی

زدست ژالهٔ غم میوهٔ باغ تمنایم
بخاك افتاده نیمی ماند درشاخ شجر نیمی

دلم تیر ملامت آرزو کردی هزارافسوس
درون سینه‌ام بشکست نیمی در جگر نیمی

روعمر بر بشا نم چو دیگ شیشهٔ ساعت
بامید وطن بگذشت نیمی در سفر نیمی

نثار مقدمش از دیده گوهر ریختم عشرت
به هنگام خبر نیمی و در وقت نظر نیمی

اسیر: شاه عبدالغیاث اسیر ابن شاه یوسف علی متوفی در (روشان) سال ۱۳۱۰ قمری ازشعراء شغنان بدخشان بوده، آثارشعري اوبطور پراگنده موجود واینست نمونهٔ کلام او :-

کسیکه دیده رخ وعارض نکوی ترا
زسر برون نکند یادو آرزوی ترا

بجان خرند عزیزان بوستان در باغ
نسیم اگر برساند عبیر کوی ترا

مسلم: خدایارخان شغنانی مسلم متخلص ازشعراء بدخشان ودردربار امیرعبدالرحمن خان بودودوبیت ذیل نمونهٔ است از کلام او :-

چون قدت اندر گلستان سرو موزون است نیست
همچورخسارت منورمهر گردون است نیست

گرچه شاخ ارغوان چون غازهٔ خون دل است
مثل آن رخسار آتشرنگ گلگون است نیست

مخلص: میرزا محمد یعقوب مخلص ابن میرزاحسن خان متولد درسال ۱۲۵۸ قمری شاعر، خطاط ومیناتور کابل واز رفقاء واصل، شامل وحیرت بوده مرزا تاعهدامیرحبیب الله خان اغلباً به معلمی شهزاده ها مشغولیت داشت وبالآخرة در سال ۱۳۳۳ قمری در کابل فوت و در باغچه نزدیك باغ مهمانخانه قدیم درنزدیك واصل دفن شدآثار شعری مخلص بصورت مجموعه مرتب نی بلکه بشکل پراگنده موجود میشود.

نمونه کلام او :-

غزل

تاعهدهٔ ز زلف گره گیرباز کرد
روزم سیه نمود وشبم رادراز کرد

زد برد لم زناوك مژگان چو تیرها
ازخواب نازچشم سیاه راچوباز کرد

ازسنبل و بنفشه ونرگس بیکنظر
زلف وخط ودوچشم توام بینیاز کرد

مغرور شد چو دیدرخ خوددرآئینه　　برجان عالمی ستم آئینه ساز کرد
شور وفغان مابدل او اثر نکرد　　هر چند بر نیاز فزو دیم ناز کرد
مقبول طاعتی، که به‌محراب ابرو یش　　شام وسحر به نیت خالص نماز کرد

گوهری: گوهری یکی ازشعراء عهد امیر عبدالرحمن خان است که قصیدهٔ درسی ویك بیت درمدح امیر وتا مین ولایت میمنه ساخته و مطلع ومقطع آن اینست : —

طرح خیری ریخت ازنو کرد کارمیمنه　　صبر و تمکین‌امیری‌ساخت کار میمنه
گوهری باشد بگیتی‌تا که‌استقرار کوه　　با دا ند ر دست این خسروقرار میمنه

نوروزعلی: ازشعرای دورهٔ امیر عبدالرحمن خان و قصیدهٔ چارده بیته درمدح‌اودا رد که مطلعش‌اینست :—

شکرلله که بدین دولت ظل اللهی　　هادی خلق شد از بادیهٔ گمراهی

رندی: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان و قصیدهٔ درمدح اومبنی برشش بند راجع به‌جشن نوروزی دارد :

جشن‌جمشیدی سلطان جهان میمون باد　　طبع رندی به ثنا خوانی او مو زون باد

کندل ازشعرای عهد امیر عبدالرحمن خان وقصیدهٔ بیست وچهار بیته در مدح او دارد که در آغاز آن میگوید :

پس از حمد شاه زمان و زمین　　درودم بر آنسر ور عا لمین

مستانشاه: از شعراء دورهٔ امیر عبدالرحمن خان ودر قصیدهٔ یازده بیتهٔ خود در مدح اومیگوید :—

خسر وا دور تو با دا تا بدور انس و جان　　ثابت وسیاره همچون ثابت وسیاره گان

محمدرفیق: از شعراء دورهٔ عبدالرحمن خان و دریك قصیده پنجاه بیته دولت او را تبریك میگوید :—

ایا چهر خورشید شاهنشهی　　بتو با دزیبنده تخت مهی

مشتری: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان ودر قصیدهٔ بیست ویك بیته عید اورا تبریك‌میگوید .—

عید رمضانست ومیخواهم بصدشوق تمام　　تهنیت گویم بشاه نیکبخت ونیکنام

جبار: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان ومخمسی در هفتاد بند در لزوم اطاعت به امیر سروده که یك بیت آن اینست :-

امر خدا ورسولش مقرر است — امر امیر نیز چو فرض مقدر است

غلام: از شعراء متملق عهد عبدالرحمن خان وقصیده ومخمسی در مدح اودارد که یك بیت آن اینست :-

اول صفت ذات قدیم خدا نوشت — حمد و سپاس خالق ارض و سماء نوشت

فقیر احمد: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان وقصیدهٔ در دین داری امیر دارد که یك بیت آن اینست :-

از قضاء گردش ایام دور با ثواب — میر افغان گشت بر برج فلك همچون سحاب

میر علی خطیب: ازشعراء ومامورین امیر عبدالرحمن خان وقصایدی در مدح او دارد که مطلع یکی از آنها اینست :

شها ز لطف خداوند شاد وخندان باش — بملك پادشهی وارث سلیمان باش

سائل: ازشعراءعهدامیرعبدالرحمن خان وقصیدهٔ در تبریك آمدن امیراز هنددارد مطلع آن :-

والی ملك خراسان به پشاور آمد — گوئیا مهر جهانتاب ز خاور آمد

موسی خروتی: از شعراء مداح امیرعبدالرحمن خان است، مطلع یکی از قصاید او اینست :-

کوکب سعدش به برج سعد سر بر میزند — رخش اقبالش قدم بر چرخ اخضر میزند

میرزا عبدالرحیم: ازشعراء عهدعبدالرحمن خان استودر مدح او گوید :-

دگر زینت دهم رخسار کاغذ را به مشك تر — که چون مفلس بجز رنگ، خودم درجیب نبودزر

میرزا محمد اکبر: از شعراء معاصر امیر عبدالرحمن خان است که مطلع یکی ازمدایح او به نسبت امیر اینست :-

دوش در خوابم بدیدم شوخ طنازی نگار — سروقدی ماه خندی دلربای گلعذار

میرزا غلام حسین: از شعراء مداح امیرعبدالرحمن خان است، نمونهٔ کلام او:-

الحمد لله که از موهبت ایزد دادار — زد شاه حمل خیمه بصحرا و ده وچار

نطق علی: از شعراء دورهٔ امیر عبدالرحمن خان ودر یکی از مدایح خوددر بارهٔ امیر چنین آغاز میکند :-

آمد بهار و سبزه شد و گل شد آشکار　　از صنع کرد گار جهانست لاله زار

محمود: از شعراء عهد عبدالرحمن خانست ودر مدح او گوید :-

شب گذشته کزین روز گار پر شروشور　　دلم ز صحبت اهل زمانه گشت منفور

احمد: از شعراء دورهٔ امیر عبدالرحمن خان است ودر مدح او گوید :

بلبل از نطق گشا عقده بذ کر دا ور　　باز در مدح شهنشاه عدالت گستر

عارفی: از شعراء دورهٔ عبدالرحمن خان ومداح اوست ، در یکی از مدایح خود گوید :-

ای دل بیا ومدح شهنشاه کن بیان　　تا وارهی زقید غم وغصهٔ جهان

سید: ازشعراء عهد امیر عبدالرحمن خان است و در مدیح او میسرآید:

مرحبا ای شهر یار عادل روشنضمیر　　صدر سلطانان عالم مفخر تاج ونگین

یوسف: از شعراء دورهٔ عبدالرحمن خانست ودر وصف ارگ شاهی اومیگوید:

زهی ارگی که همچون قصر رضوان　　حضور آور بود ز ان طاق وایوان

شیر احمد: از شعراء قصیده گوی دورهٔ امیر عبدالرحمن خانست و در مدح او گوید :-

چو آغاز کرده بروی جهان　　فلك شیوهٔ شهر یاری عیان

بزم: ازشعراء عهد عبدالرحمن خانست که در عودت امیراز هندستان میگوید:

دوش دیدم که یك مه تابان　　در برم آمدست جلو کنان

احمدی: از شعراء دورهٔ عبدالرحمن خانست که درمدح امیر میسراید:-

نکبت عالم تمام یافت زعدل انصرام　　تا که بنام خوشت کلك ازل زد رقم

محسن: ازشعراء دورهٔ امیر عبدالرحمن خان است ودرمدیح او گوید :-
زهی حدایق حسن تو رشك خلد برین   فروغ چهرهٔ تو نور بخش حور العین

تاجر: ازشعراء عهد امیر عبدالرحمن خان ومدیحه سراست درمدح او گوید :-
بسیما سیم رشك خسرو خاور ازآن دارد   که بر ری نقش نام خسرو گیتی ستان دارد

غافل: محمد مرادغافل دروازی ابن محمد سعید دروازی ازشعراء بدخشان واشعار پراکنده اش موجود میشود ، اودرقرن چهاردهٔ هجری بعدازفوت پدرش (متوفی سال ۱۳۱۰ قمری) ازدنیا گذشته است :-

باعزم سر کوی تو هر گه که خرامم   دوران سر تسلیم نهد زیر لجامم
بر یاد رخت شب چو کشم آه جگرخون   تا صبح دمد صد چمن لاله بیامم
ای شمع صفا بخش دل و کلبهٔ محزون   همچون سحر عید درخشان زتو شامم
هر که سخن از خلق جمیل تو نمایم   صد بوی قرنفل دمد ازطرز کلامم
غافل زسر لاف به جمهور رقیبان   درحضرت سلطان جهان گفت غلامم

نادم: میرزا محمد یحیی نادم میمنه وی ازشعراء دورهٔ امیر حبیب الله خان ودارای دیوان اشعار ومتوفی سال ۱۲۶۷ قمری بعمر ۷۹ سالگی است ، غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :

دمی گزپنجهٔ مشاطه از رویت نقاب افتد   عجب نبود گر آئینه زدست آفتاب افتد
لب لعل تو هر گه در سخن گوهرفشان گردد   مرا از دیده ای سیمین بن یاقوت ناب افتد
بپای افگند دل را گرچه چشمت شکوه کی زیبد   زفرط بیخودی از دست مستی گر کباب افتد
چسان دل پای دارد فتنهٔ بیدار چشمت را   که گر شیر است چون خرگوش زین آهو بخواب افتد
چو من صد نیم جان از یك تبسم میتوان کشتن   چه حاجت ترك من چین بر جبینت از عتاب افتد
برای شوق وصلت ای جوان پیرانه سر نادم   چو طفل اشك در هر گام بررو از شتاب افتد

ندیم بلخی: پادشاه خواجه ندیم ابن میرزا رحمت الله متولد در سال ۱۲۵۲ قمری مرد خوش نویس ، شاعر واز اهل بلخ بوده دارای کلیات شعراست ، مرگ او بعمر ۸۴ در سال ۱۳۳۶ قمری در مزار شریف اتفاق افتاده . اینست نمونهٔ کلام او:-

بسر افتاده مرا آتش سودای کسی   هست اندر دل غمدیده تمنای کسی
در دل و دیدهٔ من غیر نیاید هرگز   که دل ودیده شده منزل وماوای کسی

مجذوب: حافظ نور محمد مجذوب مردوارسته از دنیا. صوفی وشاعرکم گوی از اهل کابل‌است‌اشعار خود شرا مرتب وجمع نه میکرد آثار پرا گنده اش موجود . وفوت او مصادف سال ۱۳۰۸ شمسی و قوع یافت . وحیات او گاهی در حلقهٔ ادبی نائب‌السلطنه نصرالله خان میگذشت نمونهٔ کلام: —

دست اهل‌جود با دامان‌احسان آشنا ست　　پنجهٔ عشاق با چاك گریبان آشنا است

پاد شاهی نیست‌الا فقرو کنج‌عا فیت　　بینو ائیهای ما با طبع شاهان آشنا ست

مطلع‌الانوار فیض صبحگاهی میشود　　چون‌سحر هر کس که‌باخورشیدرویان آشناست

شکل سنبل میکند ایجاد دود‌آه من　　خاطرم یعنی به آن کاکل پریشان آشناست

بیحضورت در تماشاگاه گلزار بهشت

صبح مجذوب‌تو با شام غریبان‌آشناست

فارغ: حافظ‌محمد اکبر فارغ ابن حافظ مجذوب از شعراءدورهٔ امیر حبیب‌الله‌خان وحیات است اشعارپرا گنده اش موجود و نمونهٔ کلام‌او اینست : —

دلم را ناسرو کاری به آن سیمین تن افتاده است

چو سیماب اضطرابی در سراپای من افتاده است

مرا تا در کمین آند لبر صید افگن افتا ده است

زحسرت‌ازغزالان‌چشم زخمی برمن افتاده‌است

کجا دارد گلی چون نازنین من درین گلشن

که بلبل را هوای همنوائی بامن افتاده است

اگر بلبل‌هزار آه وفغان در گلشن اندازی

پسند خاطر گل طرز فریاد من افتا ده است

بسو دایش چونی فا رغ نیم از زار نا لیدن

دل من همنوا تا با فغان وشیون افتاده است

قتیل: عزیز الله خان قتیل ابن سردار نصر الله خان نائب السلطنه از شعراء دورهٔ امیر حبیب الله خان متوفی در سال ۱۳۵۲قمری است ، اشعار پرا گنده اش موجود وغزل ذیل نمونهٔ ایست از کلام او :—

گلستان برگ گلی مانند آنرو هم نداشت　　همچو آن‌مومشک اذفرناف آهو هم نداشت

ای کمان ابرو با حوال شهیدی رحم کن　　کو نشانی از خدنگ توبه پهلو هم نداشت

جستجو کردیم اطراف چمن را همچو آب بوستان سروی به مانند قد او هم نداشت
دوش میزد درچمن سنبل زرنگ خویش لاف خوب دیدم پیش گیسوی کسی بوهم نداشت
ماه باحسنش همیزد دوش لاف همسری بارخ او چون مقابل گردمش روهم نداشت
بهلهٔ او باز بان حال گوید این سخن ناز کیهای میان یار را مو هم نداشت
از غمش دیوانه گشتم کرد از بندم رها گردن ما لایق زنجیر گیسوهم نداشت
باز این قلب حزینم راقتیل آن مه شکست آخر این آئینهٔ ما باب زانو هم نداشت

تائب: میرزا احمد علی تائب از شعراء عهد امیر حبیب الله خان است که در دورهٔ امانیه کشته شد در سنه ۱۳۳۸ قمری آثار پراگندهٔ او موجوداینست نمونهٔ کلامش —

شکستی

بر رونق مهر انور شکستی ز مو قیمت مشك وعنبر شکستی
چو از حقهٔ لعل لؤ لؤ نمودی عیان قدر یاقوت و گوهر شکستی
به گلشن چوشمشاد قامت کشیدی شدت بنده سرو صنوبر شکستی
ببستی بمن چون تو پیمان کشتن چرا عهد خودای ستمگر شکستی
اگر زاهد آن چشم وابرو بدیدی زمحراب گشتی و منبر شکستی
چومستغنی ای طوطی خوش تکلم بشیرین لبی شان شکر شکستی

الهی بسازی بد لخواه تائب
چناغی که ای ماه پیکرشکستی

آزاد: میرمحمد علی آزاد کابلی ابن قاضی میر محمد حسن متولد درسال ۱۲۵۸ قمری ازمنشیان وشعراء دورهٔ امیر حبیب‌الله خان ودارای دیوان اشعار ومؤلف بعضی رسائل ومدون جنگ اشعار وناظم گلستان معروف سعدی وفوتش در سال ۱۳۲۳ شمسی در کابل وقوع یافته و اینست نمونهٔ کلام او:-

ماو بلبل در گلستان ناله سر خواهیم کرد از تو و گل قصه‌ها بایکد گرخواهیم کرد
من زپای آبشار و بلبلان از شاخسار باغرا زاشك وفغان زیروزبر خواهیم کرد
از خم زلف مطول قصه ها خواهیم گفت وزدهانت یك حدیث مختصر خواهیم کرد

یك شبی چون شانه در زلف توره خواهیم برد | نافه را زین غصه خون اندر جگر خواهیم کرد
گرچه در عشق تو میباشیم ازخود بیخبر | خلق را از سختی این ره خبر خواهیم کرد
رازما ودل چورسوا گشت ازطفل سرشك | در میان مرد مانش در بدر خوا هیم کرد
گر بهار آزاد این سان افگند بر ما نظر | بعد ازین صرف نظر زاهل نظر خواهیم کرد

فرحت: پاینده محمدخان فرحت ابن عبدالقدوس خان اعتماد الدوله ازشعرای جوان عهد امیر حبیب الله خان وتاهنوز مشغول غزل سرائی است . اینست

نمونهٔ کلام او: -

ز کشت زندگی ای خرمن گل | همین داغ تو باشد حاصل من
صدای ناله در گوشم نیامد | مگر کر گشت زنگ بسمل من
ندارم اختر طالع که آید | مه بی مهر من در منزل من

واله

دولت افغانیان پاینده باد | فرحت افغانیان پاینده باد

شایق: میرغلام حضرت شایق ازشعراء متاخرین دورهٔ امیر حبیب الله خان ومتولد در کابل وحیات دارد شایق دارای اشعار وآثار متنوع وشیرین و غزل ذیل

نمونهٔ کلام اوست:-

غزل

داغ عشق تو بجان هر که خریدار نبود | او به پیش من سودا زده هشیار نبود
بعدمردن هم از آن کوچه گذرخواهم کرد | تا نگوئی دل بیچاره وفادار نبود
می شود باعث بی آبی شمشیر کسی | ور نه خون ریزی ما این همه دشوار نبود
صبحدم رفته خیابان به خیابان گشتم | همچو رویتو گلی در همه گلزار نبود
گلخود رابه کف هر کس وناکس میدید | خوب شد خانهٔ بلبل سربازار نبود
دانم از راه کشیده است ترا شکوهٔ غیر | ورنه از کلبهٔ تاریك منت عار نبود
راهب از دیر هم امروز مرا داد جواب | گردن بستهٔ من قابل زنار نبود
همه کس کشتن منصور تماشا میکرد | بجز انصاف که هرگز به سردار نبود
کاکلت واقف احوال پریشان منست | بتو درد دل ما حاجت اظهار نبود
آمد آن دم سربالین من آ نماینهٔ ناز | که دل رفته زخود شایق گفتار نبود

بسمل: استاد محمد انور بسمل ابن ناظر محمد صفر خان امین الاطلاعات متولد در سال ۱۳۰۶ قمری از شعرای غزلسرای دورهٔ امیر حبیب الله خان و عناصر اداری امروز وصاحب اشعار و دیوان آبدار و تابداری هستند که هنوز به طبع نرسیده وحال هم شعر می‌سرایند، غزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :-

برنخواست

بی غبار از گلشن الفت هوائی بر نخاست | گرد طوفان‌ها گل وبوی وفائی برنخاست
ناله ازدلها بسی‌سوزد به‌عشق اما چه سود | آنچه کار کس رسد ازوی بجائی برنخاست
عشر نی دارد جهان اول‌ولی پایان کار | هیچکس زین انجمن بی هایهائی برنخاست
وسعت مشرب کمینگاهٔ عیوب خلق نیست | گرد آهوئی در ینصحرا زجائی برنخاست
جان دهم زیر فشار نازت اما از لبم | پیش کس پاس‌ادب بنگر که وائی‌برنخاست
نغمه‌ات ازپرده می‌آرد برون مستور را | غیر آفت مطرب از سازت نوائی برنخاست
غیر کلک زینهار امد ادما افتاده گان | در طریق عشق از دستت عصائی برنخاست

زیر گردون فتنه‌ها خفته است اما زان میان
چون دل بسمل که خونگرددبلائی برنخاست

فراهی: محمد یعقوب فراهی متولد درسال ۱۲۸٤ قمری تولد درفراه و تحصیل درهرات وسفر در کابل کرده جزء مجلس بیدل خوانی نائب السلطنه نصرالله خان گردید فراهی‌ازشعراء دورهٔ‌امیر حبیب‌الله خان‌وصاحب آثاری‌ازقبیل راهنمای فراه، تذکرهٔ آتش‌فشان، دیدهٔ یعقوب و گنج شهیدان است، فراهی‌درلغت وادب فارسی عربی وتورکی‌دست داشت‌ودرفن‌معمامتخصص بود بسرودن‌اشعار نیز میپرداخت مرگ اودردورهٔ نادرشاهی واقع شد نمونهٔ کلام او :-

معمی باسم رسول :-

نموده ازمهٔ روی توجانان | میان آفتاب و ماه میزان

قصیده درتاسیس دولت نادرشاهی وسقوط حکومت اغتشاشی حبیب الله بچهٔ سقاء :-

شکر لله ملک را الطاف سبحانی گرفت | ازیمن یعنی جنوب انفاس رحمانی گرفت
آمد ازفضل خدا در نهر شاهی‌آب ریخت | باز احمد شاه ثانی تخت درانی گرفت
شکر لله کز عنایات خداوند جهان | شه نادر خان غازی ملک اسلامی گرفت

اشکر امداد حق را قورخانه گو مباش | رایت فتح و ظفر اعیان روحانی گرفت
تازه شد جانهای ملت از بهار بخت شاه | در دماغ جمله ملت نشئهٔ خانی گرفت
بود با بختش سعادت کز یمین وز یسار | شیوهٔ تبریك را روسی و برطانی گرفت
بر جهان تابید نوز دولتش خورشید وار | کار این کشور زظلمت طرز نورانی گرفت
چون بهر دل بود برجا این نشست خسروی | زین بشارت ملك وملت خط عرفانی گرفت
عار نبود گرد وروزی دزد برما حکم یافت | دیو هم در یکزمان تخت سلیمان گرفت
چشم زخم حاسد ان بر ملك وملت راه زد | ان یکاد دفع آن از فرقر آنی گرفت
می شناسد اهل خبرت نیکی سال ازبهار | مر عدالت را اثر از برج میزانی گرفت
شوقی اهل شقاوت هم بدیشان باز گشت | برج عقرب بر عقارب تیر باراني گرفت
دین ودولت گشت هم آغوش در مهد بقا | تا شهاب نجم بختش رجم شیطانی گرفت
هم بر آمد بخت ما یان را طلوع از اتفاق | هم انیس آمد با صلاح وسخندانی گرفت
وضع صندوق عرایض بهر تسهیل عموم | نکته بر زنجیر عدل شاه ساسانی گرفت
پوچ مغزان وطن را رفت نخوت از دماغ | جهل معدوم آمد ودانش در خشانی گرفت
سال اعدام سقاء دزد ودو رنا دری | نکتهٔ تاریخ را فکرم به آسانی گرفت

هست شایان برفراهی گر زیمن بخت شاه
رسم قاآنی سپرد و طرز خاقانی گرفت

ندیم کابلی : عبدالغفور ندیم ابن غلام حیدر کابلی متولد در سال ۱۲۹۶ قمری ومتوفی درسال ۱۳۳٤ قمری از شعراء شیرین زبان دورهٔ امیرحبیب‌الله‌خان و دارای دیوان مطبوع ورسالهٔ چاپی درصرف فارسی است. ندیم درآن‌دوره‌بین محیط کوچك‌ادبی کابل‌محبوبیت‌زیاد داشت واینست‌نمونهٔ کلام‌او :

زسینه‌داغ تو گل کرده‌لاله‌زار اینست | دلم بیاد تو خون گشته نوبهار اینست
بباغ آمدی و من به بلبلان چمن | شدم بناله که‌آنسرو گلعذار اینست
مرا به بلبل شیدا نمود غنچه و گفت | کسیکه‌خون‌شده‌از دست آن‌نگار اینست
بخاک من گذردیار گویدش اغیار | شهید تیغ نگاه ترا مزار اینست

ندیم را که به‌جز عشق کارو باری نیست
مکن ملامتش آخر که کار و بار اینست

بیتاب: استاد عبدالحق بیتاب متولد در سال ۱۳۰۶ قمری از فضلاء و شعراء عهد امیر حبیب‌الله‌خان و دارای آثار و دیوان بدایع اشعار و از رجال پارساء کابل است بزرگترین قسمت عمر خود شانرا در تعلیم و تدریس اولاد مکاتب تا امروز میگذرانند ، بیتاب از شعراء مشهور غزلسرای کابل بشمار میرود و غزل ذیل نمونهٔ کوچك طبع سرشارش است : —

به زور

جامهٔ هستی فلك افگند بر دوشم بزور | این متاع کس مخر را بر که بفروشم بزور
جامها با قد برایم رشتهٔ طول امل | گر چه میسا زد فنا آخر کفن پوشم بزور
عمر رفت و من همان غافل ز پشت کار خود | سور خیزاند مگر زین خواب خرگوشم بزور
زآن تنک ظرفان نیم کز جرعهٔ بیخود شوم | ساغر سرشار چشمی می برد هوشم به زور
گر بدینسان فتنه انگیزی نماید قامتش | میکند حرف قیامت را فراموشم بزور
من که عمری دامن تقوی ز کف نگذاشتم | چشم بد مست تو آخر کرد می‌نوشم بزور
اینقدر سرو چمن مغرور رعنائی مباش | بر کند این جامه ات سرو قباپوشم بزور
طفل اشکم دختراز راشبی مستانه گفت | میرسد روزیکه پستان تو میچوشم بزور

این همه بیتابی و شور و فغان من چه شد
سردی دوران اگر ننشاند از جوشم بزور

مستغنی: عبدالعلی خان مستغنی ورد کی از اساتید شعراء دورهٔ امیر حبیب‌الله‌خان و دارای طبع بسا روان و صاحب کلیات شعر است ، این شاعر معروف در هر دو زبان فارسی و پشتو نظم را بسهولت نثر مینوشت و آثار او بطور پراگنده در مطبوعات افغانی منتشر گردیده ولی متاسفانه کلیات او تا هنوز بطبع نرسیده است ، مستغنی شاعر قصیده سرا و در محیط ادبی عهد امیر حبیب الله خان در صف اول شعرای افغانستان قرار داشت و دورهٔ آغاز تجدد ادبی را در مملکت درك نمودو بالاخره در سال ۱۳۵۲ قمری چشم از جهان فانی بست و در کابل مدفون شد .

نمونهٔ کلام او :-

اندرز بشعراء وطن

حیف است وصف آن لب همچون شکر کنون … هیچ است حرف تنگ دهان و کمر کنون
در فکر سرو قامت و سیب ذقن مباش … حاصل از ین نهال نگردد ثمر کنون
لعل لب است و گوهر دندان خیال محض … میجوی کان لعل و نشان گهر کنون
عناب لب چه باشد و بادام چشم چیست … باید نمود زاینهمه صرف نظر کنون
گرداب غبغب است کدام ای غریق وهم … لازم نباشد اینهمه دوران سر کنون
تشبیه و استعارهٔ چندین هزار سال … بگذار و شعر گوی بطرز دگر کنون
راهی که بی سپر شده چندین هزار بار … راهی دگر بگیر و ازان در گذر کنون
بگذشت و رفت قصهٔ ماضی دگر مگوی … مستقبل است و حال زمان معتبر کنون
گر عاقلی نسب منما ای و حسب مگوی … علم است و جهل مایهٔ عیب و هنر کنون
هر عصر اقتضای دگر دارد ای لبیب … توپ و تفنگ برد ز تیر و تبر کنون
لازم بود مناسب هر عصر کار و بار … عصر دگر بود نو و کار دگر کنون
مجبور و اقتضای زمانست هر که هست … باشد به مقتضای زمان خیر و شر کنون

اهل سخن هر آنکه بود در وطن بگو
می گو به وصف اهل وطن شعر تر کنون

صحرا

به تنگ از خانه شد بر دم دل دیوانه در صحرا … بکام دل توان زد نعرهٔ مستانه در صحرا
برقص آیم بسان گردباد از شوق آزادی … گر از من گم شود ای خضر راه خانه در صحرا
چراغان کرده هر گوشه از داغ جنون لاله … نمی دانم نمی آید چرا پروانه در صحرا
اگر از خانهٔ شبها درشکنج قبر میخوابی … پی تفریح خاطر سیر کن روزانه در صحرا
پرستش کن بیا ای گبر در کیش یقین لاله … که دارد از دل پرداغ آتشخانه در صحرا
فزود از انس منزل وحشتم یکچند میخواهم … شوم با آهوی وحشی صفت همخانه در صحرا
اگرچون غنچه از سیر گلستان تنگ میگردد … بیا بگشا دلت ای عاقل فرزانه در صحرا
به خویش از قید آب و دانه منزل را قفس کردی … همین یک قطرهٔ اشک است آب و دانه در صحرا

چو سیل ازخود بر دمستانه ات کیف هوای او　　نباشد میکشان را حاجت میخانه درصحرا

کنون در شهر کابل کیست مانند تومستغنی
که تا گوید غزل زین رنگ استادانه درصحرا

قاری: حافظ عبدالله قاری از اساتید شعراء و فضلای عهد امیر حبیب الله خان و در عالم شعر و ادب معروف عالم ادبی افغانستان بود، قاری در ادب فارسی و عربی تسلط داشت و خط خوش می نوشت عمرش را در تدریس و تعلیم اولاد مکاتب و تصنیف و تراجم کتب درسی و ادبی بسر رسانید و تقریباً هژده رساله و کتاب در ینموضوع نگاشت کهاغلباً بطبع رسیده، دیوان اشعارش در لاهور چاپ شده وقاری که درسال ۱۲۸۸ قمری درشهر کابل درخانه پدرش حافظ قطب الدین بدنیا آمده بود درسال شمسی ۱۳۲۲ درشهر کابل ازدنیا گذشت درحالیکه هفتاد و پنجسال عمر، دوجایزهٔ ادبی ازانجمن ادبی کابل ونشان درجهٔ دوم معارف ازوزارت معارف ولقب ملك الشعرائی ازطرف اعلیحضرت پادشاه افغانستان حاصل کرده بود، قاری آدم متقی ومتواضع صوفی مشرب و نیکنام بود، اینست نمونهٔ کلام او:-

غزل

پنجهٔ شور جنون پاره گریبانم کرد　　بازسودای کسی بیسرو سامانم کرد
دیده را شام غمت رخصت اشکی دادم　　آنقدر ریخت کهتن غرقهٔ طوفانم کرد
سخن رویتو بالاو به میان آوردم　　رفت چندان زخود آئینه کهحیرانم کرد
ماجرای غم پنهان تو گفتم بسر شک　　گشت غماز وازین گفته پشیمانم کرد
نیست درسر هوس جلوهٔ رنگین بهار　　شعلهٔ خویش و گل داغ گلستانم کرد

بیوفائی گل یاد من آمد قاری
مضطرب نالهٔ بلبل به گلستانم کرد

کوزك: حاجی محمد اسمعیل خان معروف به «سیاه» کهمتخلص به کوزك ازفضلاء بنام هرات وازشعراء مشهورنقاد وهزال افغانستان در دورهٔ امیرحبیب الله خان است حاجی ثقلت عهد امیر عبدالرحمن خان پادشاه خشمناك افغانستان رادیده وبزودی ازماموریت های رسمی کناره گرفت او به نقایص حیات اجتماعی مملکت مساس کرده وشکست اخلاقی، اداری ومدنی کشور را احساس نموده بود، لهذا اب بهانتقاد و تشریح

معایب کشور . اما حیات حاجی مصادف باعهدی بوده که نظام استبدادی ومطلق العنانی حاکم . آزادی بیان و بیان معدوم وهر گونه قوانین مطبوعاتی مفقود بوده پس بناچار راه هزل وشوخی پیشگرفت وبه هجاومسخره گی که خریدار بسیار داشت پرداخت واو تخلص رکیك ومضحکی قبول ، ونزدیکی با متنفذین مملکت اختیارو آنگاه آزادانه با انتقاد اجتماعی مشغول شد ، حاجی کلیاتی مبنی برغزل وقصیده رباعی ومثنوی وغیره در ین موضوع تدوین نمود که متاسفانه هنوز بچاپ نرسیده ، مگر قسمتی ازآن که به تحریف عمدی واغلاط بسیار در سال ۱۳٤۸ قمری درهرات طبع گردید . درهرحال حاجی در نظم پخته ودرمضمون مبتکر ، درعلوم ادبی مسلط ودرتاریخ ادبی افغانستان اولین شاعر آزادانتقادی واجتماعی است که درهرات چشم ازدنیا پوشیده است نمونهٔ کلام :

قصیده

شبی به جیب تفکر فرو ببردم سر | که یا بلجهٔ معنی نهم بطرز دگر
قصیدهٔ کنم انشاء تمام مدح و غزل | ویا حکایتی ازرفتگان بحر به بر
سروش گفت که ای عمرخویش کرده تباه | بلهو ولعب بهبیهودهروز کار بسر
چولا یقست ترا حمد خالق کونین | چونسبت است ترا نعمت شافع محشر
زبان قاصر وتعریف چارده معصوم . | بیان کاسه وتوصیف حضرت جعفر
نهقوتی کهستائی چهار گوهر پاك | نه جرأتی که کنیوصف ساقی کوثر
نه سعدی که ترا علم ومعرفت حاصل | نهانوری ونه بیدل نه میرزا مظهر
بلاغت تو بفن ظرافت افتاده | توهم زپندا حباء خویشتن مگذر
بگو چگونه رسیدی بوصل دلداری | که ازحیاسروپامخفیاست درچادر
اعوذ گفتم و بعد از تنحنح و آروغ | شروع قصه نمودم بدین نهیچ ازبر
بصدر مسند عزت نشسته بودمدوش | چنانچه ضابط پا تخت بر سر دفتر
حشم بهپیش وخدم از قفا غضب آلود | عرق زچهره دوانچون مؤ کلانسقر
نهاد عود برآتش کشاده نافه مشك | رسیدقاصدی ازطرف قریهٔ «عنبر»
کشید نامه سر بسته وبد ستم داد | شبیه نامهٔاصحاب راست در محشر
ستاده شد به ادب گوئیا زطرف سباء | چو هدهدی کهدهد نامه رابقوهپر

نوشته بود زحاجی «عزیز» باد پیام
به آن محیط کمال و با سمان جلال
به عندلیب خوش الحان عالم تجرید
که ای عدیل تو در روزگار لم یوجد
به نزد فکر تو پست است رفعت با لون
بدرب حجرهات استاده هر سحر خاقان
سرت زنخوت کبر و غرور باد تهی
مشایخند ترا در حدیقه چون طلاب
بخیل توست همه مالدار چون مسکین
مباد مجلس عیش تو هیچ گه خالی
به برج عصمت و عفت مراست ساجد

با نصحیهٔ دانش با نسر و سر و ر
با نگر یوهٔ دانش به نزد بان هند
بشاهباز شکار افگن همایون فر
وای بمثل تو در کار دارلم ینظر
به پیش ذهن تو کند است حدت موتر
بکفش کند تو خفت است هر شبی قیصر
تنت قوی و دلت شاد و بر کفت ساغر
مدرس اند ترا در سیغنه چون چاکر
به نزد تست خوانین سوار چون نوکر
زجام باده صافی وخواندن ششدر
الخ . .. .

نمونه غزل : —

دو شیئه بلبلی بنوا خوا ند زار زار
آیا گهی بود که به بینم به چشم خویش
تا کی بفرق بالش عزت بخواب ناز
آن شرط مردمی است که بر لب نهد چپوق
هم خانه میبرند هم از شوق می خورند
ظلمیکه بر رعیت مظلوم می رود
حقا که بود و باش و محل معاش نیست
چرخ ار بدین روش دوسه روزی قدم زند
ار باب اعتبار بمعنی نبرده پی

یارب چسان رسد ز پی این خزان بهار
(هیئت) زشهر گم شود و (میر) ازمزار
زانسان سری که هست سزاوار پای دار
وین آدمیت است که بر لب انهد سگار
گر وقف نذروهد به مسمی شود منار
از دست جور محصل و تکلیف کاردار
جز دفع ظلم ظالم و یا عدل و یا فرار
سنگ سیاه باردازین نیله گون حصار
ورنه زشرم آب شدی وقت اعتبار

(۱) عبارت ازهیئت ریاست تنظیمهٔ هرات که حکومت ملکی ونظامی در دست داشت
(۲) کنایه ازمتولی یکی ازمزارات متبرکه هرات

ازیك غزل دیگرش :-

کاش ارباب ریاست همچو من رسوا شود   پای همت سر شود یا سر بجای پا شود
تا ترا زوی جزا ناید به میدان قصاص   کی در ین بازار جنس آرزو سودا شود

پردهٔ این راز ازنطق کسان نتوان کشود
«گوزکی» باید که تا این رازها پیدا

رسول: عبدالرسول خان متخلص به «رسول» از شعراء دورهٔ امیر حبیب الله خان است گرچه دیوان مستقلی ازو در دست نیست، مگر آثار پراگنده اش موجود و بعضا درمطبوعات افغانستان منتشر گردیده است.

اینست نمونهٔ کلام شاعر:-   (انتباه)

چقدر شعله اثر ناله وفریاد کنم   شکوه از سوزش داغ شرر ایجاد کنم
خاك پروانه دل برسر خود باد کنم   تا ترا با خبر از حیلهٔ صیاد کنم

دل بیداد ترا طرز نیاز آموزم
شمع خاموش ترا رسم گداز آموزم

خبرت هست چه آتش به جهان افتاده است   شرر برق جها نسوز بجان افتاده است
درچمن برق چمن سوز خزان افتاده است   آتش اندر پر پرواز فغان افتاده است

موج سیل ستم خانه بر انداز رسید
دشمن حسن بهار چمن ناز رسید

مجمر داغ دل سوخته آتش خیز است   ساغر آبله از درد شرر لبریز است
آن قدر آتش درد دل بلبل تیز است   که همان بوی گلش بهر فغان مهمیز است

شیون بیکسی بلبل بسمل بشنو
نوحهٔ درد دل ازعاشق بیدل بشنو

خانهٔ خانه خرابی شرر مل مینا است   سنگ سار ستم جور تغافل مینا است
یعنی ماتم کدهٔ نوحهٔ قلقل مینا است   آه مینای شکسته دل بلبل مینا است

شد پریخانهٔ آن نشه سرشار جنون
مونس بادیه پیمائی درد مجنون

نگهت مرغ اسیری قفس مژ گانست　　مژه بکشا که تماشای چمن عریان است
پیش پرواز نظر اوج فلك حیرانست　　سیر افلاك نمودن چقدر آسان است
قفل غفلت بدر دیدهٔ بینا زدهٔ
سنگ بر شیشهٔ صد جلوه تماشا زدهٔ

جلوهٔ جور خزان تا بنظر میگردد　　عقرب غم بسر لوح جگر می گردد
روح پروانهٔ دل گرد شرر میگردد　　ناله آواره پی سوز اثر می گردد
خامه مشاطه رخسارهٔ درد است اینجا
که مداد قلم از چهرهٔ زرد است اینجا

بحر احمر بخدا دیدهٔ گریان کسی است　　پرتو نور نظر یوسف کنعان کسی است
گوهر اشك همان لولوی عمان کسی است　　گردش چرخ کهن تابع فرمان کسی است
که شرر در سر و سامان تغافل زده است
آتش شوق بر اسباب تجمل زده است

تو بجز نام به اسلام چه نسبت داری　　به پیغمبر تو چه اخلاص وعقیدت داری
چه نشان از عمل صالح امت داری　　به چه کردار تو امید شفاعت داری
کفر را عار ازین ضعف مسلمانی تست
شمر را شرم زرسوائی و بدنامی تست

بکن از صاحب دین جان برادر شرمی　　ای مسلمان بکن از همت کافر شرمی
از رسول عربی شافع محشر شرمی　　وز شهٔ کون و مکان ساقی کوثر شرمی
بدو مثقال درم گوهر ایمان مفروش
بدو عالم شرف نام مسلمان مفروش

محمود طرزی: محمود طرزی پسر غلام محمد خان طرزی متولد درسال ۱۲۸۵ ق ومتوفی درسال ۱۳۵۳ ق دراستامبول مرد فاضل نویسنده وشاعر متجددی بوده صاحب مکتب تجدداولی درافغانستان بشمار میرود اودر دورهٔ امیرحبیب الله خان به نشر روز نامهٔ مشهور سراج الاخبار وروزنامهٔ سراج الاطفال ومؤلفات وتراجم خویش پرداخته انقلابی ' درمحیط ادبی و سیاسی افغانستان تولید نمود آثار این شخص گرچه از حیث لفظ وادب متوسط ونظمش افتاده تراست اما من حیث معنی ومضمون حق تقدم و پیشروی در دورهٔ تجدد ادبی افغانستان دارد واینست نمونهٔ اشعاراو:

بگذشت و رفت

وقت شعر و شاعری بگذشت و رفت
وقت سحر و ساحری بگذشت و رفت

وقت اقدام است وسعی و جد و جهد
غفلت و تن پروری بگذشت و رفت

عصر، عصر موتر و ریل است برق
کامهای اشتری بگذشت ورفت

کیمیا از جمله اشیاء زرکشد
وقت اکسیر آوری بگذشت ورفت

تلگراف آرد خبر از شرق وغرب
قاصد و نامه بری بگذشت و رفت

کوه ها سوراخ وبرها بحر شد
جانیشینی را گری بگذشت ورفت

شد هوا جولانگاه آدمی
رشك بی‌بال وپری بگذشت ورفت

گفت محمود این سخن را، و برفت
سعی کن تنبلگری بگذشت ورفت

عبدالرحمن: یکی از شعرای ونویسنده گان متجد دوجوان دورهٔ امیر حبیب‌الله خان است که نظم ونثراو درمطبوعات آن‌روزه ودورهٔ مابعد افغانستان قسماً منتشر گردیده واینست نمونهٔ کلام او: —

سرود سپاهی

من عسکرم مدافع دین اله خود
اولاد پادشاه دیانت پناه خود

درمقصد بزرگ قتادم براه خود
دارم محبتی به او ای سپاه خود

عاشق به بیرق و به نشان کلاه‌خود

خالص فدائی وطن و پادشاه‌خود

من عسکرم بسوی سفرمیشوم چو سوق
چون شیر میخروشم و بالم بخود ز شوق

یا همچو قوچ نر که برآید برون زطوق
گاهی به پیش میجهم و گه بزیر و فوق

عاشق به بیرق و به نشان کلاه‌خود

خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم همیروم اکنون به مورچل
تا وارهم زدشمن پرکید و مکر و چل

چون فیر میکنم به غضب گلۀا جل
بیشک شود بسی زعدو لنگ یا کچل

عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود

خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم بسرعت سیرم مثال برق درجوشن وسلاح زسرتا بپای غرق
تا بد نشان مغفر فولادیم بفرق چون کوکب سهیل که نوسرزند شرق

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپادشاه خود

من عسکرم مدام مسلح نه فالتو بهر صفای دشمن خود سرخ چون اتو
مردم سفید شال بپو شند یاپتو من اونیفورم رسمی گلنار و پالتو

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپادشاه خود

من عسکرم گسیل نموده مرا وطن اندر بساط جنگ بمیدانی رتن
تادر حفاظتش بسرو دست وپا و تن کوشش کنم نثار کنم جان خویشتن

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپادشاه خود

من عسکرم به منصب خودشادمان وخوش بادست کارکن بزبان ودهن خمش
هنگام جنگ ومعرکه ام تندوترش صوتم بگوش دشمن دینست چون چکش

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپادشاه خود

من عسکرم زدور چو بینم کلاه و توغ دل درمیان سینهٔ من میشود چو قوغ
درجوش جنگ ومعرکه بی لاف وبی دروغ خون غنیم نوش نمایم مثال دوغ

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپاد شاه خود

من عسکرم زمشق دودستم پرآبله تن شخ زورزش است چو یخ در تگ چله
زورمن وعد وچو شود نیک پر تله بی شبهه روز جنگ گریزد بیك هله

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپاد شاه خود

من عسکرم بزور و به مستی مثال قچ ازترس من غنیم خزیده است در سمچ
درقول ودر معامله ام راستباز و سچ در راه حفظ دین ووطن همچو تیغ لچ

عاشق به بیرق وبه نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن وپاد شاه خود

پریشان: عبدالهادی داوی متخلص به‌پریشان ازشعراء ونویسنده ‌گان جوان ومتجدد افغانستان دردورهٔ امیرحبیب‌الله خان است که آثار نظم ونثرش درجراید ومطبوعات افغانی تاهنوز انتشارمی یابدوالحمدالله حیات دارند، نمونهٔ اشعاراو:

بدنبود

دروطن گر معرفت بسیار می‌بود بد نبود　　چارهٔ این ملت بیمار میشد بد نبود
این‌شب غفلت که تارومار میشد بد نبود　　چشم‌پرخوابت اگربیدار میشدبدنبود
کلهٔ مستت اگر هشیار میشدبد نبود

روزو شب‌چون لنگ‌وشل درآشیان بنشستهٔ　　یادماغ وفکررا بیهوده بیجا خستهٔ
دوراز احباب رفته باعد و پیوستهٔ　　برامید کارهای دیگران دل بستهٔ
گرترا همت ممد کار میشد بد نبود

مانده درد شتیم جمله شل‌ولنگ وکر وکور　　کیسه بی‌قوت است تن بی‌قوت‌ودل‌ناصبور
رهزنان نزدیك شب تاریك،رهرو بیشعور　　راه دور وپای عور وخارها اندر عبور
گرکه پاك این‌راه‌ازخار میشد بد نبود

وقت تنگ وفکرلنگ وعرصهٔ جولان فراخ　　نخل امیداست‌در دل ریشه ریشه شاخ‌شاخ
جزخدا امید گاهی نیست یارب آخ آخ　　مانده تامنزل بسی فرسنگهای سنگلاخ
ای‌خدا گر راه ماهموارمیشدبد نبود

غیرما دشت ودرو دیواردارد برگ وبار　　تا بکی برحال ماخندد گل وباغ وبهار
باری برماهم بیبارای ابررحمت‌باربار　　بار ما اندر گل افتاد و دل ما زیر بار
بارالها بارما گربار میشدبد نبود

این‌غزل در صفحهٔ حبل‌المتین مکتوب بود　　گر چه نام شاعرش از چشمها محجوب بود
اینخطاب‌او بخود بسیار تر مر غوب بود　　چند گوئی شاعرا اینکار میشد خوب‌بود
چند گوئی ماهرا کاینکار میشد بد نبود

پند گفتن باRفیقان است گر چه کار نغز　　انتباه مسلمان است ار چه ازاطوار نغز
هست ایقاظ برادر گرچه خوش کردارنغز　　ازسخن خاموش شو کاینجمله کی کردارنغز
گرگرایان جانب کردار میشد بد نبود

صاحبداد: صاحبداد کوهستانی از شعراء متجدد دورهٔ امیرحبیب‌الله خان است که به لهجه های محلی شعر میسرود ، وقسماً اشعاراودر روز نامهٔ سراج الاخبار منتشر گر دیده است .

نمونهٔ اشعار :-

بلبل ار باتو کنند دعوی شیر بن سخنی — سر کنی بال کنی لایق غولك زدنی
گر سرت درد کنند خیل ملا نـگذارم — بر رخت چف کدنی پف کدنی کف کدنی
سر و گر ناز کنند بـا قد توای دلبر — سر زنی بیخ زنی لایق آتش کـدنی
بروخ لاله رخان شب همه شب صاحبداد — بینی و بینی یکـذره پلکـك نزنی

خواجه محمد: خواجه محمد سالنگی مثل صاحبداد از شعراء محلی دورهٔ امیر حبیب الله خـان است کـه اشعارش در سراج الاخبار نشر شده اینست نمونهٔ کلام او :-

سرخ وسفید همدم خو بـا نو می — سبزینه رنگ آمده مهما نو می
سرم بقد مهای خو شت می نهم — هر نفسی میـکنی پرسا نـو مـی
نخره کده پیشکـکم میـگذری — آتشـکی میز نی در جـا نو مـی
گرم خنـک گشته دلم از شتـاب — هو ف تو نـگو یر عرقس جا نو مـی
دسـت بدست هردو یما بیا بریم — سیل کنان سو ی گـلستا نو می
خوجه مومد گفت نه بشی بر زمین — جا ی تو دختر سر چشمـا نو می

بلهجهٔ هزاره گی :-

ای خدا سینهٔ موقـا قروق شده دق دق مو کمه — ناصر ازما طلب مال بناحق مو کنه
مو ملا نش ز سر قـا رو غضـب آمـده بـود — غرزده فش زده اوقره‌را بلق مو کنـه
مو کومش روغوی صاف و جو و گندم ند روم — مو که غلغل تو نکو بوزك تو بق بق مو کنه

سیدحسین: از شعراء جدید دورهٔ امیر حبیب الله خان است که به لهجه های محلی شعر میسرود وبعضاً در سراج الاخبار محمود طرزی انتشار می یافت . نمو نهٔ کلام بلهجهٔ هزاره گی :-

مو کنه

کارهای که این اجل مو کنه
بیخ و بنیا د عمر کل مو کنه

چون بماند ترا درون لحد
مارو گژدم همه دبل مو کنه

منکر و هم نیکر میاید .
از عملهای تو سول مو کنه

گر بگوئی جواب ایشان چست
زود در دان تو عمل مو کنه

ور نه گوئی جواب ایشان زود
همچنان گرزمیزنه که‌شل‌مو کنه

خط عمر تو مید هند به سقر
تر وی‌زو ره کی کشل مو کنه

بس کن‌ای‌سیدحسین توشوخاموش
حرف حق کی بکس جدل‌مو کنه

(شاعره‌ها)

از دوره های پیشتر مخصوصاً دورهٔ ابدالی رسم مانده بود که نه تنها توجه به‌تعلیم‌و تدریس زنان افغانستان بعمل نه آید بلکه تحصیل و سواد منافی عفت و مقام زن در جامعه‌محسوب شود ، این طرز تفکر در دورهٔ محمد زائی تا ئید شد و به تعلیم زنان توجه بعمل نیامد معهذا ذوق بدیع که ودیعهٔ الهی‌است معدوم نگردیده و گاهی در بین چهار دیوارخانه‌ها نیز منعکس شد و شاعره های ولو بسیط وابتدائی به میان آمد ، گرچه آثار اینها اکنون‌ازمیان رفته باز آنچه باقیمانده نمونهٔ قسمتی از ایشان درذیل نشان داده‌میشود .

فدوی: بی بی آمنه فدوی بنت نور محمدخان وزوجهٔ عبدالحبیب خان متولددر سال ۱۲۷٦ قمری در شهر کابل زنده گی ،وزنی تحصیل کرده وشاعر مشرب بوده ، او ٥٦ سال عمر کرد و گاهی بشعر گفتن مشغول میبود .

نمونهٔ کلام :—

غزل

تماشا در چمن وضع جهان وا کردم
ستمی بود که بر دیدهٔ بینا کردم

نه چمن رنگ وفا داشت نه گل بوی بقا
حیرت آلوده بهرسو که تماشا کردم

شوخ‌چشمی‌چو گلش کردم و بس‌شرمیدم
هر متاعی که ازین سفله تمنا کردم

گربه محشر زمن از حاصل دنیا پرسند گویم افسوس همه خواهش بیجا کردم
ذرهٔ نیست متاع زین سفر دور و دراز عفو خواهم ز خدا آنچه خطا ها کردم
فدویا دیر خجالت بکشی روز جزا
زانکه در عالم فانی چه مهیا کردم

محجوب هروی: محجوب دختر سکندرخان نظام الدوله وخواهر حمد قلی صارمی شاعر شیوای هرات است از زن تحصیل کرده، فاضل وشاعر بوده ودر عنفوان جوانی از زهر ظلم وجهل شوهر در سال ۱۲٦٤ قمری بخاك نمناك خفته، اینست نمونهٔ کلام او:

(غزل)

دیدی آن پیمان گسل ازیار ی ما عار کرد از نظر انداخت ما را با دل اغیار کرد
آشنائی کرد اول تا قرار از دل ربود گشت چون آرام دل بیگانگی اظهار کرد
از برم رفت وز تغافل روی سوی من نکرد چشم امیدم براهش از قفاخو نبار کرد
بی‌سبب رنجید آن بدخو بمن واضح نشد کان چرا بیمو جبی ازدوستان انکار کرد
گفتمش مرد ازغمت محجوب گفتامرد مرد ای‌خوش آن‌عاشق که‌اوجان رافدای‌یار کرد

عاجزه: صاحبو عاجزه دختر گل محمدخان‌قندهاری متولد درسال ۱۲۹۷ قمری شاعرهٔ پښتو زبان بود نمونهٔ کلام‌او ازمرثیهٔ‌خواهرش (ناز کو) اینست :ـ

پرخپل خدای به‌فریاد کرم عوض غواړم له‌باری
ننگوم به کړندی
ما ویل چلـگی زه خـو را غلمه د شپی
حاجت می‌دی راوړی بخت خو غواړم پرتندی
ننگوم به کړندی

عاجزه: صنوبر عاجزه بنت سید عبدالله کرخی‌هراتی متوفی درسال ۱۳۰۸ قمری از شاعره های هرات بود واینست نمونهٔ کلام او :ـ

ای‌شهٔ با سخای من دل شده مبتلای تو طوطی طبع من کنند شام‌وسحر نوای تو
عمر عزیز رادهم در هوس لقای تو محرم سر لا مکان جان ودلم فدا یتو
مرغ دلم بـا وج عرش پرزند از هوای تو

عمر عزیز شد تلف نیست زخود مرا خبر　　روز جزا بمن بکن ازسر لطف یکنظر
بنده بخانهٔ غمم زار وضعیف وچشم تر　　ای مه چهار ده اثرخواجهٔ کل بحر وبر

نعت تو گفته مختصر عاجزه بینو ای تو

گوهر: گوهر کابلی دختر یکنفر «رساله‌دار» بوده درحدود سال ۱۲۹۲ قمری زنده بود او دراواسط قرن سیزده قمری با بعضی اقارب خود درهند وستان سفر ودر لودهیانه وامر تسر سکونت اختیار کرد گوهر زن شاعره بوده در فارسی وپښتو واردو شعرمیگفت. نمونهٔ کلام اودر اردو اینست :-

ستم کر جور کر جفا کر　　برای ظالم کبهی مجهسی ملا کر
لجا کرشرم کها کرمسکرا کر　　و یا بو سه مکر کجهه منه بنا کر

مستوره: حورالنساء مستوره غوری بنت میر سید اعظم اززنان شاعره ودارای دیوان اشعاری بالغ بسه ونیمهزار بیت است که تحفة العاشقین نامش نهاده مستوره درجوانی بسن ۳۴ سالگی در ۱۲۴۵ قمری دیده ازدنیابست.

نمونهٔ کلام :-

(قصیده)

دل عشاق گرد عارضت مستانه میرقصد　　بلی چون شمع روشن شد دوصد پروانه میرقصد
مگر نقش در بتخانه زد نقش جمال تو　　که از شوق تومی بینم بت وبتخانه میرقصد
مرا دیروزواعظ وعظ ترك عشق ومی میکرد　　شکست امروز پیمان وسر پیمانه میرقصد
دلم چون دام زلف ودانهٔ خال تو می‌بیند　　زترس دام میلرزد زشوق دانه میرقصد
مگر باد صبا از چین زلفش نکهتی دارد　　که بلبل در گلستان جغد درویرانه میرقصد
که باشد در پس پرده نوای دلبری دارا　　زآوازش ببین مستوره را دیوانه میرقصد

محجوبه: صفو را محجوبه بنت منشی ابوالقاسم متولد درسال ۱۳۲۴ قمری در بادغیس هرات زن شاعره ونویسنده ، وغزل ذیل نمونهٔ کلام اوست :-

(چرا)

اینقدرخون خوردن وسوز وگداز ای دل چرا　　اینهمه رنج و مشقت بهر هرجا هل چرا
تابکی در پیش کورانت چراغ افروختن　　میکنی تلقین بشخص مرده ای غافل چرا
چند اندر خرمن هستی زنی آتش زغم　　اینقدر گشتی بمرگ خویش مستعجل چرا

صحبت نادان چو میدانی که‌زهرقاتل است چون نداری اجتناب از شربت قاتل چرا
خر منت بر باد رفت ویك جوی حاصل نشد ترك ننگر فتی از ین‌سودای بی‌حاصل چرا
غوطه زن در بحرمعنی گوهری آوربکف
خشك لب افتادهٔ محبو به در ساحل‌چرا

ملاله: روز دوشنبه ۱۷ شعبان سال ۱۲۹۷ قمری هنگامیکه آفتاب‌سوزان درمیدان مشهور میوند می تابید و عساکر دشمن انگلیسی منبع آب روان را در دست داشت .

مجاهدین افغان باشکم گرسنه ولبهای تفسیده واسلحهٔ کهنه درمقابل توپ و تفنگ عصری دشمن برای تخلیص وطن‌وحفظ ننگ ونام کشور شمشیر میزد ، ناگهان باران گلوله دشمن بیرقدار افغانی راازپا درآورد ، تشنه گی و گرسنه گی‌جوانان کوفته‌وخستهٔ کشور رابه نا امیدی دچار ساخت وهرلحظه مغلوبیت قطعی نزدیکتر میشد . در چنین وقتی دوشیزهٔ‌حسنا که‌مثل آتش میدرخشید دررسید وپرچم افتادهٔ افغانی را ازخاك برداشت وبرافراشت ، اوباصدای‌رسائیکه عشق وانتقام ازآن‌میبارید این دوبیت رادرمیان مردان ودلیران میسرائید وآنها رابطرف مرگ یا فتح رهنمونی میکرد :-

خال به دیار له‌وینو کشیبژدم
ازخون معشوق‌خال‌سرخ دررخسارهٔ‌خویش میگذارم
چه‌شینکی باغ کښی گل گلاب بو شرمو ینه
خالی که گلاب احمر رادر باغ سبز شرمنده‌سازد
که‌په میوند کښی شهید نه‌سوی
خدای یزولالیه بی ننگی ته‌دی ساتینه

اگر درمیوند‌شهیدنه شدی :پس به تحقیق بدانی که برای بی غیرتی زنده خواهی ماند . سرود آسمانی ایندختر مردان رامجدداً درمیان طوفان‌آتش وخون به پیشراند ودرساعتی هزارهانفر ازقشون دشمن معدوم وپرچم‌فتح وظفرافغان دراهتزازآمد . این دختردختری که‌صدای ملکوتی واشعار مست کننده‌اش‌تاریخ جنگی یك ملتی را مشعشع ساخت همان ملاله بیگم است که درعنوان اینسطورذکر یافت . یك عده شاعره های دیگرنیز دردورهٔ محمد زائی تاظهور تجدد ادبی در افغانستان گذشته است که ازبعضی‌آثارش واز برخی

شاید نامش ازمیان رفته است ازقبیل مریم سنگی متولد درسال ١٢٥٣ قمری وعاجزهٔ بنت سردار ارس خان فیروز کوهی زوجهٔ میراقبال هراتی ، ومریم متخلص به کنیزک هروی متولد درسال ١٢٥٧ قمری وغیره‌ها .

مخفی: مخفی بدخشانی بنت میرمحمودشاه ازحکام محلی آنسامان ، دختر تحصیل کرده وشعرسرا بود ، مخفی تن بازدواج نداده‌واکثرقسمت عمرخویش را درمعیت خانواده اش در حالت تبعیدسیاسی در کابل وقندهاردردورهٔ امیرعبدالرحمن‌خان بسربرده وبعدبه بدخشان برگشته است ، آثار شعری او مرکب از غزلیات ، مخمسات ورباعیات ، وغزل‌ذیل نمونهٔ کلام اوست : —

آهسته

خط آمد بررخت ای سیمتن آهسته‌آهسته ... بیرون‌شد سبزه ات گردچمن آهسته‌آهسته

نسیم صبح در گوش چمن آهسته آهسته ... ببین‌ای باغبان گل کرد آنحرفی که‌دی‌میگفت

مبادا بشنود چرخ کهن آهسته آهسته ... بت نا مهربانم مهربان گردیده میترسم

دام رابرد آنشیرین سخن آهسته آهسته ... بصد افسون چو طفلی زاکه بفریبند باشکر

زبانی هم بگو احوال من آهسته آهسته ... فدایت جانمن قاصد چوبردی نامه‌ام سویش

که میگشتیم درگردچمن آهسته آهسته ... خوشا سیر بهار قندهار ودوستان باهم

نبودی گر سرآزردن مخفی چرا گفتی
سخن بامدعی در انجمن آهسته‌آهسته

سپینه: سپینه بیگم بنت نورمحمدخان الکوزائی ازشاعره‌های پشتوزبان افغانستان وازباشندگان هرات‌است که‌درمحاصرهٔ مشهور سال ١٢٥٥ قمری شهرهرات ازطرف فارس ، زنده ودرشهر مذکور ساکن بوده است ، سپینه قصهٔ محاصرهٔ هرات‌رادر چندین‌صدبیت‌دررشتهٔ نظم کشیده ویادگارر زمی ازخود گذاشته‌است .نمونهٔ کلام :

هجوم دشمن بشهرهرات

مخ نی‌ولاړدی‌یارمحمد(١) پیاوړی ... غلیم پرښار هجوم راوړی

---

(١) وزیر یارمحمدخان مدافع هرات

ز موږ پښتنانه لکه زمری جنګیږی — ولی د وینو پر حصار بهیږی
هرات په وینو د پښتون شو ګلرنګ — پښتون زخمی دی غلیم په خدنګ
یار محمد وائی پښتنو زمازمرو — ټول را ووزی وسله دار له کورو
پر غلیم و کړی یو هجوم ګرندی ء — هرات له لاسه په ژوندون مه باسیء
دا خو زموږ کوردی زموږ وطن دینه — دا زموږ تاتوبی زموږ مامن دینه
کفن په غاړه دا وطن وساتیء — زموږ دپلرو شکلی مدفن وساتیء
دلته پراته دی ننګیالی نیکه ګان — دلته بهیږی وینی تل دا فغان
هرات زموږ دی زموږ کور دینه — زموږ نغری دی زموږ کور دینه
دښمن را غلی تر دیواله و کور — ولاړ دشی دادی دپښتون نوی پیغور
کامران(۱) ناری کړی چه پښتونه قامه — توره را باسه مړه پر ننګه نامه
مه بایله ځان اوسه ولاړ پر حصار — دپښتنانه پر ننګه ځان و کړه ایثار
بویه غیرت چه مو ناموس خوندیسی — نوم دپښتون نوم داوس خوندیسی
زلمو چه واروېدی ناری غلبلـی — له یار محمده او کامرانه دلی
لــه کلا و واته زمریانو په څیر — پر دښمنانو ئی جوړه کړ لټپیر
سرونی غوڅ کړه دد ښمن په توره — موره ئی کړه پر غلیمانو توره

دښمن شو مات راغی دوران د کامران
دیار محمد بری ستوری ځلان

نثر نویس ها

میر احمد اظهر: متولد در سال ۱۲۰۶ قمری در شهر پشاور محصل در بخارا، ومتوطن در علاقهٔ جرم بدخشان یکی از نویسندگان قرن سیزده افغانستان است که درعلوم توغل داشته، ودر هندوستان وترکستان مشرقی سفر وبالاخره در یارکند در سال ۱۲۶۹ قمری فوت کرده است. اظهر نوزده جلد کتاب نوشته که هشت نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ حفید او غلام نبی خان وکیل در شورای ملی افغانستان (متوفی ۱۳۱۵) شمسی موجود است به اینقرار:ـ طریق الطالبین

(۱) شهزاده کامران حکمران و مدافع هرات

(در تصوف اسلامی) سلسلته الا ولیا . ذکر السالـکین (تصوف) کنز السلاطین (نصا یح بو ملوك) سبیل الر شاد . اسرار المخسسین بعلاوه مجموعه ازغزلیات ومثنویات نیز دارد.

حسن علی: از نویسنده گان عصر امیر دو ست محمد خان و دارای کتابی بنام (حبیب القلوب) در سیز ده فصل و رسالهٔ بنام (مجموعهٔ خوارق) در بیست و چهار فصل است که نسخهٔ خطی اول الذکر در نزد عبدالحسین کواسهٔ او در کابل موجود است ونسخهٔ موخرالذکر که به امر امیر دوست محمد خان در نظم ونثر تالیف شده معلوم نیست .

حبیب الله: آخند زا ده حبیب‌الله قند هاری معروف به (حبو آخند زا ده) متولد در سال (۱۲۱۳) قمری ومتوفی در سال ۱۲۶۵ قمری در شهر قند هار از علما و نویسند گان افغانستان بوده در هندوستان، ایران وعربستان سفر وتحصیلات نموده ، مؤلفات او قرار ذیل است —

مجموعهٔ رسایل در فارسی وعربی . معیار الاعتبار .آفات غرور، رسالهٔ تفکر. رسالهٔ نماز موعظه :صبر وشکر ،محبت الهی ،تمیز مؤمن و کافر ،تواریخ وفیات .شمعهٔ بار قه . چهل مسئله ، خلاصهٔ فیصل التفرقه مغتنم الحصول فی علم الا صول .سمت القبله .اسان المیزان فی تقویم الا ذهان . شرح مقامات حریری روضات .تخریج احادیث موضوعه . تنقیح تهافت حاشیه برزیچ الغبکی .

منهاج العابدین (منظوم درپښتو)

عبدالباقی: عبدالباقی قندهاری پسر مولوی عبدالرسول متولد در اوایل نصف دوم قرن سیز ده هجری اززمرهٔ موالفین و نویسند گان افغانستان آ نروز بوده، دربلاد اسلامی سفروتحصیل ، وازتنزل اجتماعی مسلمین متحسس گردیده است ، ازجملهٔ آثاراو درپښتو یکی کتاب « تبیین الواجبات » دراخلاق است عبد الباقی در رز مگاه مشهور میوند برخلاف دشمن داخل حرب بوده، وابیات ذیل نمایندهٔ احساسات او است :-

چه‌مرداری‌غوښی‌نه خورم عادت کې نه گرزولی
گوشت مردار نخورم چون عادت نشده ولی
رشوت‌خورم په څلورلاسه‌چه عادت‌رخصت‌را کړی
رشوت با چهار دست میخوریم‌زیرا عادت کرده‌ایم

شه آ گا ششی افغانونه دا په خوله نشی تیر بوژی
افغا نها بد انید زند گی جز این ممکن نیست که

یا به مرمی یا به ئی وژنی یا به وی لکه سر کوزی
یا باید بمیری و یا باید بکشی یا مثل خوک زنده باشی

څلرمه لو به نشته نه به ئی مومی ترقیامت
شق چهارم برای زنده وجود ندارد و تا ابد موجود نخواهد شد

* * *

دوزخ اور می قبول دی ربه واوره دا کلام
خدایمن بشنو که آتش دوزخ را قبول دارم اما

جه زما د دین دشمن هیڅ وقت نشی زما امام
نه اینرا که دشمن دین من امام وقائد من باشد

* * *

لا به کله غوټه شوی وه د کفر په تالاب کی
ندانم این شمشیر چه وقتی بخون کفر غوطه زده

هغه توره د ځلیږی په منبر و په محراب کی
که تا هنوز در منبر محراب مید رخشد

میر محمد نبی احقر: از نویسند گان قرن سیزده بدخشان و منشی میر یوسف علیخان یکی از حکام محلی رستاق است که کتابی بنام « تکمیلته الریاض » در فصول مختلفه راجع به شرح حال شعراء صوفیون، ومباحث برمسائل علمی وادبی به عنوان میر یوسف علی در سال ۱۲۶۱ قمری نوشته. سائر مولفات احقر از ینقرار است :-

حدایق الحایق (عروض) قوافی هشت بهشت . قواعد فارسی شرح حال قیس عامری و لیلی شهادت حسنین، کتاب البدیع، تحقیق اللغت، اصول معاشرت، دیوان شعر، احقر در سال ۱۲۶۹ قمری بمرض سل از دنیا در گذشت و در شهر رستاق دفن گردید،

سید جمال الدین: سید جمال الدین افغان بن سید صفدر اسعد آبادی کنری متولد در سال ۱۲۵٤ قمری در کنر و متوفی در سال ۱۳۱٤ قمری در اسلامبول نه تنها بزرگترین مرد سیاسی افغانستان بلکه بزرگترین عالم، فیلسوف، خطیب و نویسندهٔ افغانی در قرن گذشته و از اشهر مشاهیر مشرق زمین محسوب است سید از زمان تولد تا سال ۱۲٦۱ قمری در کنر بوده در سال ۱۲٦۲ قمری به کابل وارد و تا ۱۲۷۱ قمری مقیم ماند و در سال ۱۲۷۲ قمری به هند، عراق، حجاز و سوریا

سفر وبتحصیل خود دوام داد ودر ۱۲۷٤ قمری به افغانستان مراجعت و بکابل مقیم شد در ۱۲۷۹ قمری درمعیت امیر دوست محمدخان به هرات سفر وازآن بعد تاسال ۱۲۸٤ قمری بدربار امیرشیرعلیخان وامیر محمدافضل خان وامیرمحمد اعظم خان باقیماند وپلان ترقی افغانستان را به اساس تعمیم معارف وپیشبرد زراعت، صناعت، تجارت واصول ادارهٔ دیموکراسی طرح کرد بالاخره درسال ۱۲۸۵ قمری مایوساً افغانستان راترك وبه سیاحت دنیابر آمد وتاوقت مرگ ممالك افغانستان، فارس، هندوستان، مصر، توركیه و کشور های عربی زبان را بسیاست اتحاد واسلامی وادارهٔ دیموکراسی وقبول تمدن جدید عالم ومقابله با سیاست استعماری غرب آشنا وسوق نموده سید جمال الدین درسیاست استعماری دول بزرگ غربی مکرراً مداخله ورزید ودرتمام محافل سیاسی اروپا شهرت عظیم سیاسی وحتی علمی حاصل کرد نعش سیدجمال الدین بعد ازنیم قرن یعنی (٤٧) سال درافغانستان آورده شد ودر کابل باتجلیل بسیاری درسال ۱۳۲۳ مطابق ۳۱ دسمبر ۱۹٤٤ بروزشنبه ده جدی دفن شد. آثار سیدجمال الدین قرار ذیل است :-

تتمة البیان فی التاریخ الافغان البیان فی الانگلیز والافغان . ردعلی الدهریین مقالات جمالیه . مقالات عروه الوثقی . مجموعهٔ ضیاء الخافقین . ماده « بابی » دائرة المعارف بستانی ومقالات بسیاری درمطبوعات فرانسه ومصر وغیره .

سیدجمال الدین چون مشغولیت دایمی درسیاست مشرقزمین وتنویر افکار داشت وهمدرین موضوع خطابه ها ایراد ومقالات درمطبوعات مینوشت لهذا کمتر به تالیف وتدوین کتب وقت مییافت ورنه او که عالمی جید ونویسندهٔ زبردست مخصوصاً درادب عرب بود میتوانست مؤلفات مهمی بوجود آورد .

یعقوب علی: میرزا یعقوب علی کابلی ابن میرزا احمد علی متولد در سال ۱۲٦۷ قمری دربلخ نشوونما یافته ودرمیمنه جزء مامورین محلی بوده بعدها سفردرسمرقند کرده ودرآنجا درسال ۱۳۰۷ قمری بنوشتن تاریخ آغاز نمودهٔ است اودوجلد کتاب تاریخ راجع به افغانستان و کتابی هم مبنی برسوانح شخصیش نوشته که امروز تنها یك جلد اول تاریخ اوبنام « تاریخ پادشاهان متاخرین افغانستان » دردست است این کتاب دارای هفت باب ویازده فصل حاوی وقایع تاریخی دورهٔ محمدزائی افغانستان ازوقت امیر دوست محمدخان تاآغاز دورهٔ امیر عبدالرحمن خان است، تاریخ

پادشاهان متاخرین افغانستان گرچه ازنظر ادب ولفظ واسلوب ارزش زیادی ندارد مگر ازحیث تاریخ مملکت واینکه بیطرفانه نوشته شده مهم وقابل اعتناء خوش بختانه نسخهٔ قلمی آن درموزهٔ کابل موجود است،

نور محمد قندهاری: نور محمد متخلص به نوری از اهالی قندهار ومرد نویسندهٔ وجهاندیده بود درسال ۱۲۸۰ قمری درپنجاب ودرسال ۱۲۸٤ قمری درلندن سیاحت مینمود. نوری دردربار امیرشیر علیخان درکابل سالها گذشتانده ودرسال ۱۲۸۷ قمری کتاب تاریخی بنام (گلشن امارت) تالیف نمود که اینك نسخهٔ قلمی آن درمجموعهٔ نسخ خطی کتابخانه پښتو ټولنه -ریاست مطبوعات موجوداست گلشن امارت مشتمل برشش باب وچهل وسه فصل دردوصدوشصت وپنج صفحه راجع بتاریخ دورهٔ پادشاهی امیر شیر علیخان تاسال ۱۲۸۷ میباشد این کتاب گرچه یکطرفه وچاپلوسانه نوشته شده معهذ ایکی از وثائق معتبرتاریخی دورهٔ محمدزائی افغانستان است مؤلف دراخیر کتاب خودوعده داده است که جلددیگری درتاریخ وقایع مابعد سال ۱۲۸۷ دورهٔ امیرشیر علیخان خواهد نگاشت ولی معلوم نیست این وعده را ایفاء نموده است ویاخیر زیراهنوزما از جلد دیگری غیر از گلشن امارت اطلاعی نداریم.

میر برهان الدین لاغر: از نویسندگان قرن سیزده هجری بدخشان است که تذکرهٔ بنام «اخوان المجالس» درسال ۱۲۸۵ هجری قمری تالیف وتدوین کرده است واضافه ازین شرح حالی ازودر دست نیست جزاینکه لاغر درعهد پادشاهی امیرشیرعلیخان زندگی میکرد.

نجم الدین ذاکری: ذاکری ازنویسندگان وشعراء دورهٔ امیر دوست محمد خان است که در سال ۱۲۷۲ قمری کتابی بنام «افضل نامه» راجع به امیر دوست محمد خان وسردار محمدافضل خان پسر امیر نظم کرده است شرح حال ناظم افضل نامه دردست نیست، حتی بعضی مؤلفین و نویسندگان دیگری درین دوره گذشته اند که ازنام آنها هم اطلاعی نداریم ازقبیل مؤلف گمنام کتاب (مزارات بلخ) مرقوم درسال ۱۲۷٤ قمری که نسخهٔ خطی آن درکتابخانهٔ موزهٔ ملی معارف کابل قیداست ومؤلف مجهول کتاب (قیصرنامه) ترجمهٔ ازیکتاریخ عربی

تالیف حکیم ابراهیم افندی در احوال خلفأ عثمانی این کتاب بعد از سال ۱۲۸۰ قمری تالیف ودر سال ۱۳۰۸ قمری بواسطهٔ محمد رحیم الکوزائی هراتی نقل شده که اینك نسخهٔ قلمی آن در کتابخانهٔ وزارت معارف در کابل موجود است .

میریار بیگ: میریار بیگ از نویسنده گان بدخشانی دورهٔ امیر حبیب الله خان است که بعدها تذکرهٔ بنام (لعل بدخشانی) در سال ۱۲۸۳ شمسی هجری در کابل تالیف کرده است .

عبدالکریم: سید عبدالکریم الحسینی نویسندهٔ دیگری از بدخشان دردورهٔ امیر حبیب الله خان است که بعدها در سال ۱۳۰۲ شمسی تذکره‌های « بهار بدخشان » « ومفرح الاحباب » را تالیف نمود .

محمد یوسف ریاضی: محمد یوسف ریاضی ابدالی هروی متولد در سال ۱۲۸۸ قمری ابن محمد حسین در سال ۱۳۰۰ قمری در فارس سیاحت ، ودر سال ۱۳۲۰ قمری در هرات بتالیف کتابی بنام بحر الفواید در دوازده باب مستقل آغاز وبعدها در مشهد سفر وبقیه تالیف خودش را تکمیل نمود که نسخ مطبوع آن چاپ ایران در دست است ، ابواب کتاب او اینست :

بیان الوقایع (شرح حال مؤلف) ضیاء المعرفه (حکایات) عین الوقایع شرح دوازده جنگ (افغانستان) دفتر دانش (تجارب شخصی او) پرسش وپاسخ فیض روحانی (اشعار او) منبع البکا (مراثی) تخمیسات ، رباعیات ، پریشانی ریاضی . اوضاع البلاد . خاتمهٔ کتاب .

غلام مرتضی: غلام مرتضی قندهاری از نویسندهٔ گان ومترجمین دورهٔ امیر عبدالرحمن خان است که در دولت هند انگلیسی خدمت مینمود وقتی که او در مشهد صفت نائب قونسلگری انگلیس راداشت دوجلد کتاب انگلیسی مبنی بر واقعات وسوانح امیر عبدالرحمن خان را که از طرف منشی سلطان محمد نام هندوستانی نوشته ودر لندن طبع شده بود ، در فارسی روان ترجمه وبنام تاج التواریخ منتشر گردانیده ترجمهٔ فارسی غلام مرتضی ساده وقشنگ است ، گرچه اصل کتاب بسیار اعتماد را نشاید زیرا امیر عبدالرحمن خان یك جلد کتاب مبنی برسوانح خودش از ایام صباوت تاروز حرکت از خوقند ورسیدن دربدخشان نوشته وبعدها در کابل « بنام پندنامه دنیاودین » بطبع رسانده که فیض محمد کتاب مذکور را در جلد دوم سراج التواریخ خود جابجا گنجانیده است .

ولی منشی سلطان محمد هندوستانی که در کابل مستخدم بود یك نقل پندنامه دنیاو دین را سرقت ، فراراً ازافغانستان خارج شده کتب مذکور را دریکجلد بزبان انگلیسی ترجمه و منتشر ساخت وهم یکجلد دیگر ازوقائع مربوط به افغانستان ازنزد خود بر آن افزود که امروز هردوی آن بنام جلد اول وجلد دوم تاج التواریخ ترجمهٔ فارسی غلام مرتضی قندهاری معروف وموجود است . وچون کتابهای مذکور معروض اغراض سیاسی وپروپاگندی دیگران گردیده است لهذا تمام آن قابل اعتماد نه میباشد. نمونه ترجمهٔ فارسی غلام مرتضی ازجلداول تاج التواریخ .

(اززبان امیرعبدالرحمن خان) مراسله مذکور را (مکتوبی که گریفن انگلیسی از کابل درقندوز بعدازداخل شدن امیرعبدالرحمن خان درافغانستان برای او فرستاده بود) گرفته کشودم مضمونش بقرار ذیل است «دوست محترم من سردار عبدالرحمن خان ! بعدازتبلیغات رسمیه وآرزومندی مژدهٔ سلامتی اطلاعاً زحمت افزا میشود که دولت انگلیسی ازاستماع اینکه شما بسلامتی واردقطغن شده اید مشعوف هستند وخوشنود خواهند شد بدانند شما ازروسیه بچه قسم حرکت نموده ایدواراده وخیالات شماچیست «دوست شما گریفن» چون اولین مذاکرات من با دولت انگلیس بود خیال کردم صحیح نیست بدون مشورت باعساکرخودم جواب این مراسله را بدهم واز اشخاص مفسد بیم داشتم که شاید بگویند اسباب چینی دارم که مملکت را به انگلیسها تسلیم نمایم واین فقره باعث نمامی خواهد بود ونیزدانستم موقع بدست آمده است که بتوانم بفهمم در باب مراودات خارجه ملت من تا چه اندازه اقتدار بمن خواهند داد . لهذا مراسلهٔ مذکور را به آواز بلند بجهت لشکر خودم قرائت نموده گفتم مشعوف خواهم شداگر سرکرده ها درنوشتن جواب اینمراسله با من معاونت نمایند زیرانه میخواهم بدون اینکه قبلاً بادوستان تازهٔ خود مشورت نموده باشم اقدام درکاری بنمایم وازهمه شما خواهشمندم درنوشتن جواب همراهی نمائید. ودوروزه مهلت خواسته روزسوم تقریباً یکصد کاغذنوشته نزدمن آوردند مضمون بعض ازینقرار بود :- ای ملت انگلیس . بایدازمملکت ماخارج شوید یاشمارابیرون خواهیم کرد یاجان خودرا درسر اینکار خواهیم گذاشت دیگری چنین نوشته بود وقبل ازینکه باشمامشغول مذاکره شویم بایدغرامت خسارت وضررهائیکه بافغانستان وارد آورده اید بدهید » دیگری

نوشته بود بایدصد کروز روپیه غرامت خراب کردن توپها وقلعه جات مارا بدهید والانخواهیم گذاشت یکنفر انگلیس زنده به پشاور برسد چنانچه درزمان سابق چنین کردیم ٭

یکنفر ازسر کرده هاچنین نوشته بود : - ای کفار غدار ! شما هندوستان را به مکر و فریب متصرف شده اید وحالا میخواهید افغانستان راهم به همین قسم به هندوستان ملحق نمائید ، تاوقتیکه قوه داشته باشیم دفاع خواهیم کرد . بعددولت دیگری مثل دولت روس باما ملحق خواهد شد که به مخالفت شما جنگ نمائیم . ؟

سلطان محمد خالص: خالص بن موسی خان ابدالی ازنویسنده گان قرن سیزده هجری افغانستان ودرسال ۱۲۸۱ هجری زمان سلطنت امیرشیرعلیخان بنوشتن تاریخ موسوم به «سلطانی» آغاز کرد که درسال ۱۲۹۸ قمری یعنی بعدازمرگ امیرشیرعلیخان وحکومت محلی سردارمحمدایوب خان پسر امیر درهرات وقندهار بچاپ رسید ، خالص در ین کتاب وقایع تاریخی افغانستان را قسماً تا سال ۱۲۷۹ قمری والحاق هرات بدست امیر دوست محمدخان نوشته ، مابقی حادثات تاریخی را حواله به جلد دوم مینماید که معلوم است فرصت اتمام وچاپ آنرا نیافته است ، خالص در تحریر این کتاب به علاوه اقوال موثوقه معاصرین ماخذ دیگری رانیز در نظر داشته از قبیل گرامر گولد سمیت ، مرآت الرضیه ، سارجن ملکم ، مخزن افغانی ، تزک شه. شجاع ، فرشته وجام جم ، وجهانکشای نادری .

نمونهٔ کلام : -

راجع به انقلاب کابل بر ضد اشغال انگلیسی

. . . همدرین اثنا جماعهٔ غازیان کمرهمت را بسته و آیهٔ کریمهٔ «والله یحب الذین یقاتلون فی سبیله صفاً کانهم بنیان مرصوص» را وردزبان ساخته بر خانهٔ الکسندر برنس که درمیان شهر بود تاختند واموالش را بغارت برده خودش را که بجهت متواری شدن فراری گردیده بود گرفته به تیغ بیدریغ پاره پاره ساختند وخانه اش را بغارت داده پس ازان آتش زده بعد بتاراج خزانهٔ دولتی که در جنب خانهٔ الکسندر برنس وتحویل جانشین فرنگی بود پرداختند و بطرفة العینی آنرانیز خوان یغما ساخته فقراء وغربا از حصولش علم استظهار افراختند وخوانین درست آئین متفقه مذکوره که عبارت ازعبدالله خان اچکزائی وامین الله خان لهوگردی وسردار عبدالسلام خان با میزائی

وسردار سکندر خان با میزائی وغیره در ثانی به این خیال افتادند که کار سترگ چنین را که پیشه ساختیم البته بیوجود پادشاه صورت استحکام ندارد پس به اتفاق بپادشاهی محمد زمانخان اذعان کردند و بنا بر تاکید مواعید به تخالیف شد یده تمسك جستند ..

فیض محمد: میرزا فیض محمدخان غوری نژاد ازمنشیان ونویسندگان دورهٔ امیر حبیب‌الله خان است که بفرمان امیر به‌نوشتن تاریخ افغانستان درسه جلد آغاز کرد، این تاریخ بنام سراج التواریخ به تصحیح خود امیر ومولوی عبدالروف خان ومنشی عبداللطیف‌خان رسیده بعداً چاپ میشد و دو جلد اول ودوم که باحث از وقایع تاریخی دولت ابدالی افغانستان ودورهٔ حکومت محمدزائی است در کابل طبع ودر یکو قایه منتشر گردید . جلد سیوم حاوی تاریخ عهد امیر عبدالرحمن خان ازجلوس اوتاسال ۱۳۱٤ قمری یعنی پنجسال به ختم پادشاهی امیرمانده در مطبعه ماشینخانه‌کابل به‌طبع رسیده بود که ازطرف دولت بکدام علت نامعلومی امر تعطیل داده شده، معهذامجلدات آن ازطرف اشخاص باذوق بدست‌آورده شد که‌تا امروز در کتابخانهای اشخاص موجود است ازین بعد میرزا فیض محمدمایوساً از کارفروماند و لهذا نه اینکه جلد سیوم ناتمام ماند.جلد چهارم که بایستی‌مشتمل بودبرتاریخ دورهٔ سلطنت خودامیر حبیب‌الله خان طبع ونشر میگردید نیز از قوه به فعل نیامد وافغانستان عجالةً ازیك ذخیرهٔ مهم‌تاریخی محروم گردید .در هر حال جلد اول ودوم وجلدناتمام سیوم‌سراج التواریخ تالیف‌میرزا فیض محمد با معایبی که در اسلوب نگارش تاریخی دارد قوریهٔ بزرگی‌برای تاریخ نویسی‌آیندهٔ افغانستان راجع بدورهٔ محمدزائی محسوب ولهذاقیمت دار است چونکه او در تدوین وتالیف این تاریخ علاوه به اسنادومدارك کتبی از اقوال‌وچشمدید مردم ثقه نیز استفادهٔ های شایانی نموده است.میرزافیض محمد بالآخره در اغتشاش دورهٔ سقوی در سال ۱۳۰۸ شمسی کشته شد .

مطبوعات

عهدامیر شیر علیخان: برای نخستین بار در عهد امیر شیرعلیخان مطابع سنگی در افغانستان وارد، ودر شهر کابل دایرشد که یکی از آنها بنام مطبعهٔ (مصطفاوی)و دیگری بنام (شمس‌النهار) موسوم بودوبعید نیست مطابع دیگری نیز وجود داشت که عجالتاً اسماء

آنها را نه میدانیم در هر حال در مطابع مذکور تا جائیکه اطلاع داریم آثار ذیل طبع ونشر گردیده است : —

اول — مجموعهٔ حاوی یك مقدمهٔ طولانی از طرف عبدالقادر ووقایع جنگ روس وعثمانی ترجمه از تایمز آف لندن در (نود) صفحه بتاریخ دوم شعبان ۱۲۹٤ قمری بنام (وعظنامه) .

دوم — اصول وقواعد عسکری بانقشه ها واشکال وافراد نظام در حال تمرین نظامی و مصطلحات عسکری که از انگلیسی در پشتو ترجمه شده بنام (وعظ) که افسر ها برای عسکر ها قرائت کنند در (هفتادونه) صفحه طبع مطبعهٔ مصطفاوی به اهتمام میرزا محمد صادق .

سوم — شهاب ثاقب (نام رسالهٔ) که در رد وهابی ها نوشته شده وخود امیر شیرعلی خان هم شرحی درین رساله نگاشته .

چهارم — کتاب (ذخیرة الملوك) معشرح آن .

پنجم — (کتاب) (فتاوی برهنه)

ششم — تکت های پوسته . کاغذ های رسمی ووثایق وشاید تعلیمات نامه های دیگر نظامی ، از مطالعهٔ وعظ نامه اولین چنین معلوم میشود که بنام (وعظ) «وغلط نامه» «مواعیظ» وقایع داخله وخارجه درمطابع مذکور طبع وبرای اطلاع عامه نشر مییافته است — :

روزنامه شمس النهار روز نامهٔ شمس النهار اولین روز نامهٔ افغانستان است که عهد امیر شیر علیخان از سال ۱۲۹۰ قمری ماه یك ودر بار در شانزده صفحه محتوی مقالات اجتماعی و اخبار داخلی وخارجی به نگارنده گی قاضی عبدالقادر پشاوری در مطبعهٔ شمس النهار به اهتمام میرزا عبد العلی در بالا حصار کابل طبع ونشر میشد این روز نامه اولین روز نامه ایست که ازجهان خارج بروی افغانستان کشوده شد وبا لطبع در تنویر اذهان مردم عامل مهم و عمدهٔ بوده است ، شمس النهار چند سالی به نشر خود دوام داده توانسته است .

عبدالقادر: قاضی عبدالقادر پشاوری از مردم یوسف زائی پشور ودارای السنهٔ فارسی (پشتو) اردو وانگلیسی . صاحب ذوق شعری دردربار امیر شیر علیخان بحیث مصاحب پادشاه و درعین حال منشی عسکری وسرکردهٔ فابریکه های حربی ، وهم نویسندهٔ اکثر مقالات ووعظ نامهای عسکری ومدیر روز نامهٔ شمس النهار بود این شخص در تحولات ادبی وعسکری آنروزهٔ افغانستان موثر و هم

مرد پر اسراری بوده است ، قاضی کلمات انگلیسی را به تقلید هندوستان برای بار اول داخل زبان فارسی و پښتوی افغانستان نمود . قاضی بعد ازمرگ امیرشیر علیخان تا ورود امیر عبدالرحمن خان به افغانستان در کابل بود ولی بعدها مردم کابل برعلیه او نسبت به نطقی که بطر فداری امیرعبدالرحمن خان در جامع نموده بود - شور یدند و قاضی بطور حیرت انگیزی از کابل فرار کرد که تا امروز مفقودالخبر است .

عهد امیر عبدالرحمن خان: در دورهٔ امیرعبدالرحمن خان به اساس عهد امیر شیر علی خان مطابع سنگی در کابل زیاد شد و لی دیگر نشرات جدیده وروز نامه بعمل نیامد ، مشهور ترین کتبی که درین دوره در مطابع سنگی کابل بنامهای :- مطبعهٔ سرکاری - مطبعهٔ ما شینخانه ، ومطبعه کابل واغلباً به اهتمام منشی عبدالرازق وسارجن میجر محمدعظیم بطبع رسیده اینها است :-

اول - « آئینه جهان نما » (منتخبات کلیله و دمنه)

دوم - « نصایح نامه » (گفتار خود امیر)

سوم - « دیوان اشعار » عایشهٔ درانی

چهارم - رساله امراض اطفال

پنجم - کتاب مساحت

ششم - کتاب « ترغیب با الجهاد » تالیف علمای کابل بغرض حفظ روح سلحشوری و دفاع از وطن .

هفتم - مبادی کیمیا

هشتم - اوراق صکوک وو ثایق وفرامین و اشتهارات وغیره .

عهد امیر حبیب الله خان: درین دوره مطابع تیپو گرافی در کابل زیاد و زینکو گرافی وارد شد . عمده ترین انتشارات این مطابع - بعلاوهٔ وثایق ، مکاتیب رسمی و فرامین و تکت پسته . دستور العملها وامثال آن - کتاب سراج التواریخ فیض محمدخان وسراج الاخبار محمود طرزی ومؤلفات و تراجم محمود طرزی .

سراج الاخبار: روزنامهٔ ۱۵ روزهٔ سراج الاخبار بنویسنده گی محمود طرزی ازسال ۱۲۹۰ شمسی آغاز به نشر کرده هشت سال دوام نمود این روزنامه مصور درشانزده صفحه بمطبعهٔ حروفی کابل طبع میگردید ، سراج الاخبار در اذهان مردم تحول وانقلاب اجتماعی وسیاسی تولید ، وبا اگر بود تقویه وتسریع نمود ، سراج الاخبار ازعلوم وادب واخبار وسیاست بار وش معین والبته باروح مداهنه ومحافظه کاری که متقاضی هراس ازاستبداد وبیقانونی است بحث مینمود . ودرآخرین سال سقوط خود (۱۲۹۷) شمسی روز نامهٔ «سراج الاطفال» را که مسلك آن ازنامش پیدا است درچهار صفحه تولید نمود ، که بعداز چندماهی باسراج الاخبار یکجا سقوط نموده ، جایشان را بروز نامهای (امان افغان) و (ارشادالنسوان) (اولین روزنامه زنان در افغانستان) گذاشتند .

مؤلفات وتراجم مطبوعه محمود طرزی:

آثار مؤثر نظم ونثر ، تالیف وترجمه محمود طرزی که دردورهٔ نگارنده گی سراج الاخبار اودرمطابع حروفی کابل طبع ونشر گردیده ، زمینه تجدد ادبی رادرافغانستان تهیه نمود بقرار ذیل است :-

(۱) جغرافیای منظوم افغانستان . (۲) ازهردهن سخنی وازهرچمن سمنی (۳) پراگنده (٤) روضهٔ حکم . (٥) سیاحت درسه قطعهٔ روی زمین (٦) علم واسلامیت (۷) آیا چه باید کرد (۸) ادب درفن (۹) توحید (۱۰) جغرافیای عمومی . (۱۱) سیاحت دور زمین (ترجمه) (۱۲) سیاحت درجو هوا (ترجمه) (۱۳) جزیره پنهان (ترجمه) (۱٤) سیاحت درزیر بحر (ترجمه) (۱٥) جنگ روسی وژاپان پنج جلد (ترجمه)

نمونه نثرنویسی دردورهٔ محمد زائی

اسلوب نثرنویسی دردورهٔ امیردوست محمدخان ازتعزیه نامهٔ ذیل معلوم میشود که یکنفر نویسنده غزنی درهنگ وزیر اکبرخان غازی برای برادرش غلام حیدرخان حاکم غزنی نوشته ، وسواد آن درشمارهٔ جوازی (۱۳۱۹) شمسی (مجلهٔ کابل) درج است :-

ایزد متعال و خدای لا یزال جلت عظمته که بـار گـاهٔ عزو جلا لش منزه ازو سمت

فنا مقدس ازوسمت زوال است ذات برتری صفات حیدری سمات جناب بندگان عالی سر دار صاحب نامدار و آرامدار ذوی العز و الاقتدار سردار روحی فدا را که قطب آسمان صبر و ثبات است مظهر آثار خیرات و مبرات داشته بشارات بشارات کلمات :

وبشر الذین آمنو اذا اصابتهم مصیبة قالوا انالله وانا الیه راجعون علیهم صلواة ورحمته من ربهم واولئك هم المهتدون - مسترجع ومستبشروارد ' بحرمت محمد خیرالبشرو آله اطهر وائمه اثنا عشر . بعد از ترسیم مراسم شعر گواری وتقدیم رسوم بیقراری و جانگاهی فدویان طرق دوستخواهی برصفحه صحیفهٔ تعزیه . مینگارد : ازقضیه نامرضیه وواقعهٔ هایلهٔ جانسوز قدوة المجاهدین فی سبیل الله وعمدة المتوکلین فی الامور علی الله الاکبر الاکبر الوزراء وزیر صاحب ملایك مصاحب شرف الله بلقائه جگرهای خون وچشم ها مانند رود جیحون ازخونابه مشحون واز بسیاری وحشت هوشهای زایل واز کثرت حیرت وحسرت حس هاباطل ' وبفحوای آیهٔ کریمه : «لیضیق صدری ولاینطق لسانی» دربن مهم نازل الله کبر این چه هنگام استوهنگامه که ناموس اکبر باپرده گیان افلاك ازیننغم به فزع اکبر وخواتین عصمت پرورده خطهٔ خاك دربن ماتم بشور وشر . البته اهل اسلام ودین چرا حزین و غمگین نباشند که در سد سداد دین ودولت رخنه پدید گردیده مشر کین لعین که دشمن خدا ورسولند نیز درین ماتم بشر و شورند قضای الهی را هیچ چارهٔ نیست .

(گربدی قابض ارواح بفرمان حقیر   داد می جان عزیزم عوض جان وزیر)

هرچندوفات وزیرصاحب معظم الیه اعظم المصایب است بازهم استرضاوخوشنودی خالق اکبراعظم المطالب بنابران است که به قضای الهی راضی بوده ازسر اخلاص فاتحهٔ مغفرت برروح پرفتوح آنسزاوار قرب رحمت ایزدی خوانده میشود - الله اکبر الله اکبر لااله الا الله والله اکبر و لله الحمد . زیاده چه . مصدع شود . باقی آن عالیجاه الی یوم القیام . قائم مقام آن والا مقام باد .

اسلوب نثر نویسی در دورهٔ امیر شیر علیخان و روز نامهٔ شمس النهار :—

نقل یك فرمان امیر

(عبارت مهر پاد شاه)

(ابو الفتح معین الدین امیر شیر علی خان بها در سنه ۱۲۸۹)

(فرمان همایون والا شد آنکه چون پیوسته منظور نظر مهر مظهر ومکنون خاطر خطیر مرحمت گستر پرورش و تربیت جمیع خدمتگاران صادق ودلخواهان موافق بوده و میباشد خاصه اشخاصیکه درچهار شوق دولتخواهی وجانفشانی نقد اخلاص خود را به محك امتحان واعتبار رسانیده واز عقیدت وصداقت چوبشرا در دار الضرب جان نثاری کامل عیار ساخته اند باید به منبعی از مناصب جلیهٔ سلطانی سرفراز شوند .مصداق این مقال حال صداقت اشتمال عالیجاه عمدة الا عاظم والا عیان زبدة الا فاخم والا رکان عصمته الله خان طائفه غلجائی قوم جبار خیل است که در جادهٔ صداقت کشی وعقیدت اندیشی مردانه قیام واقدام داشته لهذا نظر به حسن رای زرین وفکرت متین عالیجا موصوف را به منصب جلیهٔ (حشمته الملکی سرفراز فرمو دیم که معنی این منصب میمون بزبان صلابت بنیان افغانی (لومین غورو) مذکور میشود ،اعالی واوانی ایندولت خدا داد و اصاغر اکابر این مملکت قوی بنیاد عالیجاه مغری الیه را حشمت الملك یعنی لومین غور ودانسته در عهد شنا سند . تحریرفی شهر رمضان المبارك سنه ۱۲۹۰)

نقل یك خبر داخلی از روز نامهٔ شمس النهار

(ترقی مدارج درافغانستان)

(قدیمان خود را بر افزای قدر   که هر گز نه بینی زپرور ده غدر)

(چونکه ازعرصهٔ درازمنظورنظر کیمیا اثر بند گان اشراف امیرصاحب بهادرخلدالله ملکه چنان بود که اشخاص که از قدیم معروف خدمات بوده درانجام امور مأموره خود کوتاهی نور زیدند وپیرامو ن آبیاری شجر بی ثمر غداری نگردیده علی الدوام سر رشتهٔ اخلاص را ازدست ندادند ترقی اوشان به مناصب جلیله کرده شود ،ونیز چونکه الحال نظم ونسق مملکت به نسبت سابق زیاد گردیده ترقی ورفاهیت وامنیت رعایا بظهو ر رسد . بنابرظهور خیال مبارك بتاریخ ۲۵ رمضان المبارك یوم دوشنبه ۱۲۹۰ ترقی اشخا ص ذیل به منا صب رفیعه بظهور رسید . . .)

اسلوب نثر نویسی جدید در عهد امیر حبیب‌الله خان و مکتب محمود طرزی و سراج الاخبار
به نقل از شمارهٔ اول سال هفتم روزنامهٔ سراج الاخبار ازین قرار است: (محمود طرزی مینویسد).

اتهامات

(بعضی در افراطم کوشیده مرا شیطان فساد پیشه، فتنه‌انگیز، جنگ پسند و امن نا پسند دشمن دوستان و دوست دشمنانم می پندارند! از همه بدتر اینکه مرا در هر پانزده روز یکبار در هر محفل، در هر مجلس می بینند، وسخن مرا می شنوند، موجودیت وهستی مرا عیناً مشاهده میکنند باز هم مرا بخانه نشینی و گوشه گیری وناموجودی وغیر حاضری متهم میسازند از آنهم بدتر که برای آنهم بشی نیز نگرو حیله‌ها ودسیسه ها حتی العیاذ بالله تا بدرجهٔ خیانت چیزها در تصور و اندیشهٔ خود هاقرار داده بگونه گونه سنگهای اهانت و تهمت ونوع نوع تهدیدات وتخویفات پر دهشت هدفم میسازند! گاهی بانگهای مرا به بانگ «شتربه» تطبیق دادن بعض کلیله دمنه خوانان که از احوال جهان تنها همان گونه سیاستها را آموخته و پسندیده اند از قوه بفعل آوردن آنرا به چهار چشم انتظار نگران میباشند! بعض در تفریطم کوشیدهٔ مرا به خوشامد گوئی و تملق جوئی مداح نا حقگوی وحق پوشی متهم نموده میگویند اخبار آنست که آزاد باشد وهر چیزی را آزادانه گوید از مظالم رشوت‌ها ناحق‌ها غدرها غبن‌ها خرابی ویرانی‌ها احتیاج‌ها ضروریها وچهاوچها بحث کند عیب ها و بدیها را آشکارو بی پروا گوید و آفتابی سازد تامعنی اخبار را در بر گیرد و هر کس به‌عیب خود دانسته به اصلاحات کوشش ورزند.

خوش نویسان

عبدالرحمن: میرزا عبدالرحمن کابلی متوفی در سال ۱۳۰۲ هجری از خطاطان مشهور افغانستان ونمونهٔ خطوطنیمه قلم و سیه مشق او درشمارهٔ دهم سال ششم مجله کابل چاپ شده است

صفدر علی: صفدر علی از خوش نویسان عهد امیر شیر علی خان و در دربار شاهی سمت استادی اغلب خوش نویسان وقت را داشت

تاج محمد: تاج محمد پسر ذکریاخان از خوش نویسان خاندان محمد زائی مخصوصاً درخط نستعلیق بود، نمونهٔ خط او در سالنامهٔ کابل مورخه درسال ۱۳۱۳ شمسی چاپ شده.

حسینی: میرحسین حسینی متوفی در سال ۱۳۰۹ قمری از خطاطان مشهور کابل ومعاصر امیرعبدالرحمن خان است که خط را درنزد صفدر علی فرا گرفته.

سیدعطامحمدشاه: سیداصلاً قندهاری وازخوش نویسان معروف دورهٔ امیرعبدالرحمن خان وامیرحبیب الله خان است که قطعات قلمی او بکثرت وجود دارد وفوت سیددرسال ۱۳۴۷ قمری واقع شد.

میرزا محمد یعقوب: میرزاازمردم کابلی وازخطاطان میناتورسازان مشهوردورهٔ امیرحبیب الله خان است که نمونهٔ قلم او درسالنامهٔ کابل سال (۱۳۱۳) شمسی چاپ شده.

عبدالعظیم: ملاعبدالعظیم پغمانی یکی ازخوشنویسان دورهٔ امیرعبدالرحمن خان است که در آن دوره دیده از دنیا فروبست.

غلام حسین: خلیفه غلام حسین جزء مامورین امیر حبیب الله خان در کابل ویکی از خطاطان قابل آندوره است که کتب ورساله‌های چندی بقلم خفی وزیبای خودش در نستعلیق نوشته است.

میراحمد: حاجی میر احمد کابلی از اساتید خطاطان کابل در دورهٔ امیر عبدالرحمن خان بود تلامیذ بسیاری در ین رشته پرورش داده است.

شیراحمد: شیراحمد ابن حاجی میراحمد خطاط متوفی درسال ۱۲۹۶ شمسی شاگرد پدر بوده ونسخ خوشخط خوبی ازخود بیادگار مانده است.

غلام صدیق: خلیفه غلام صدیق کابلی ازخطاطهای مشهور کابل است که سال‌ها درمطابع سنگی دورهٔ امیرحبیب الله خان کارنموده، وهم قطعات زیبائی ازقلم اودردست است.

سید محمد: میرزا سید محمد کابلی ازمنشیان امیر حبیب الله خان بوده در چابک نویسی ممتاز و درخط شکسته ونستعلیق ماهر بود ودر دورهٔ امانیه ازدنیا گذشت.

حسام الدین: حسام الدین کابلی ازقریهٔ چهارآسیا وازمامورین دربار امیرحبیب الله خان وخطاط قابلی بوده نمونهٔ خطش درشمارهٔ دهم ۱۳۱۵ شمسی مجلهٔ کابل چاپ شده.

میر محمد حسین: میر محمدحسین متوفی درسال ۱۳۰۹ شمسی از خطاطهای دورهٔ امیر حبیب‌الله خان و مسلط دراقسام خطوط بوده است .

محمد جعفر: میرزا محمد جعفرقندهاری باشندهٔ کابل متوفی درسال ۱۳۰۳ شمسی ازخطاطهای عهد امیرحبیب‌الله‌خان و مدیرروزنامهٔ افغان درکابل در دورهٔ امانیه بوده .

محمد یونس: محمدیونس کاکری ازمامورین فابریکهٔ کابل در عهد امیر حبیب‌الله خان ازخطاطهای آندورهٔ بوده، خط ثلث‌را مخصوصاً باناخن در روی کاغذ زیبا مینوشت .

محمد یعقوب: محمدیعقوب قندهاری ازتلامیذ مشهورسید عطامحمد شاه‌سابق الذکربوده که ازپرکاری و کثرت نوشتن بصارت خودش را از دست داد .

محمد رضاء: شیخ محمدرضاء کابلی یك تن ازخطاطهای فاضل‌وصنعت کارلایق وشاعر ومنجم امیرحبیب‌اللّه‌خان بود که دربن نزد یکی‌ها از دنیا گذشت .

عبدالحمید: صوفی عبدالحمید قندهاری یکی ازفضلاوصنعت کاران مشهور وماهروخطاط قابل دورهٔ امیرحبیب‌الله خان است که تاامروز شهرت فضیلت خودش رادر افغانستان محافظه کرده است .

بعلاوه یك عده خوش نویسان دیگری دربن دوره گذشته‌اند که عجالتاً شرح حال همهٔ آنهادر دست نیست ازقبیل :-

میرزامحمدعمر خان منشی درخط شکست (متوفی درسال ۱۳۱۳ شمسی در کابل) .
میرزا محمد عثمان‌خان محاسب درشکسته ونستعلیق، میرزا عبدالرشید منشی در نستعلیق شکست ، میرزا سید امیرغزنوی (متوفی در ۱۳۱٤ شمسی) وامثالهم ،

رسامها

معروفترین رسامهای افغانستان در دورهٔ محمدزائی دونفر است که آثار واسمای ایشان در دست وبقرار ذیل است :-

محمد اعظم ابکم: مشهورترین رسام دورهٔ امیرشیرعلیخان است که تابلوی معروف او (سردار محمدامین خان والی قندهار وپسرش محمد اسمعیل خان رابادور نمای سپاه منظم سردار در ین تابلو رسم کرده) در صفحه ۱۲ شمارهٔ پنجم سال هشتم روزنامهٔ سراج الاخبار چاپ شده است .

غلام محمد: پروفیسور غلام محمد خان رسام از مشاهیررسامهای دورهٔ محمدزائی درعهد امیر حبیب الله خان است که آثارمتنوعی ازو بیادگارماندهواین همان رسامی است که بعدها (در دورهٔ امانیه) درآلمان اکمال تحصیل ودرافغانستان شاگرد های بسیار تربیت کرده است .

ادب پشتو در دورهٔ محمد زائی:

ادب پشتو در اوائل دورهٔ محمد زائی در افغانستان بحالت ابتدائی بود اگرچه امثال میرزا حنان و صدیق آخند زاده و غیره شعراء پشتو وجود داشتند برای بار اول در دورهٔ امیر شیر علیخان توجه دربارهٔادب پشتو بعمل آمدوقوماندهها واصطلاحات عسکری در زبان پشتو در آورده شد و هم بعض تعلیمنامهای انگلیسی در پشتو ترجمه گردید القاب رسمی مامورین دولت وافسرهای اردو پشتوشد از قبیل لوی تولمختار صدراعظم لوی ملك (وزیرمالیه) لوی کنبل (خزانهدار کل) وامثالهم شعرائیهم در پشتو ازقبیل دوست محمد کاکړ وفیض محمد و غیرهما موجود بودند .

در دورهٔ امیر عبدالرحمن خان تنها ملا غلام جان لغمانی کهمرد فاضل بود سوال وجواب ومکاتبات امیر عبدالرحمن خان و وایسرای هندوستان را در پشتو ترجمه و در سال ۱۳۰۳ قمری چاپ کرد خود امیر هم یك نصیحت نامهٔ سیاسی در پشتو را امر طبع وانتشار داد .

درعهد امیر حبیب الله خان بعض اشعار پشتو در سراج الاخبار محمود طرزی منتشر میگردید ونویسنده ها از قبیل مولوی غلام محیی الدین متخلص به « افغان » وملا محمد خان مشهور به « افغان نویس » ومولوی صالح محمد خان قندهاری وغیره در پشتو نظم ونثر مینوشتند بعلاوه زبان پشتودر نصاب تعلیم مکتب حبیبیه کابل داخل و کتب درسی در پشتو تالیف گردید از همین وقت است که برای یك حرکت و جنبش ادبی پشتو در افغانستان زمینه آماده میشد .

نثر پشتو: در هر حال نثر پشتو در ین دوره با گذشته چندان فرقی نکرده و لی تحولات لفظی در آن راه یافته واسلوب منشی احمد جان که نسبتاً ساده وتازه و جاذب و شیرین تر بود در ادب پشتوی ایندوره وارد وتا هنوز مستعمل است بعد از سال ۱۳۰۰ قمری در ولایات شرقی وسرحدی افغانستان هم توجه در ادب پشتو بعمل آمد ،قاضی میر احمدشاه پشاوری گرامر ابتدائی خودش (وافیه) وقاضی خیرالله کتاب (خیرالغات) را در پشتو تألیف نمودند .آثار مشهور ومنثور پشتو در ایندوره بقرار ذیل است : —

تفسیر یسر مراد علی . تفسیر بدر منیر دوست محمد. مقدمهٔ مدوجزر غلام محمد، تاریخ افغانستان منشی احمد جان .تاریخ غزنوی . گنج پشتو . هغه دغه . دقصه خوانی گپ . بهارستان وشکرستان میر احمد شاه سوال وجواب غلام رسول . گلشن اشعار سید محمد عمر . توبة النوح محمد یوسف . وپشتو متلونه سید احمد .

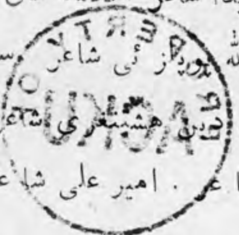
وامانظم پشتو درین دوره : شعرای پشتو که قبلاً اغلب اشعار عشقی وقصصی ، ومذهبی میسرودند ، دریندوره بعلت جنگهای متعدد رسمی وملی وقبیله وی که بین ملت افغانستان ودولت انگلیس بعمل آمد به هیجان آمده وبیشتر بسرودن اشعار رزمی وحماسی گرائیدند چنانکه در دورهٔ مغل هندوستان وتجاوز آنها در افغانستان این روح رزمی دراشعار پشتو دمیده شده بود ، روبهم رفته آثار مشهور ومنظوم پشتو در دورهٔ محمد زائی بقرار ذیل است :—

منظومهٔ کوتوال .منظومه نیمبولای احمد گل .لیلی و مجنون .فتح خان نیمبولا و تیمبولا موسی و گلمکی . جنگنامه .حاتم طائی ، شاهنامهٔ نعمت الله .الف لیله نعمت الله .شهزاده ممتاز، امیرحمزه، ورقه گلشاه بهرام و گلندام . شیرویه ملا احمد مدوجزر اسلام غلام احمد سیرت نبوی عبدالمجید منهاج العابدین حبیب الله ،درالبیان رسول داد بحرالعلوم درست محمد اخلاق احمدی دوست محمد تهذیب الو اجباب عبدالباقی .انیس الواعظین احمد بچگی مناقب صاحب سوات ولی محمد .روضة المجاهدین فیض محمد .

دواوین اشعار :— احمد کلاچی .شمس الفلك احمددین رضوانی عبدالله احمد گل محمد امان نظر محمد کاکر .شیر محمد نوروز سید کمال .مرزاحنان مشرقی وغیرهم.

رویهمرفته شعراء ونویسندگان پشتو درین دوره اینها هستند:—

پردلخان قندهاری شاعر، مهردلخان قندهاری شاعر، مرزاحنان قندهاری شاعر. صدیق آخند زاده قندهاری شاعر، باباسید گل شاعر، سلیم زمینداوری شاعر. نورشالی شاعر. دوستم شاعر، میرافضل شاعر، امانت ملیار شاعر شا گل شاعر، طالب گل شاعر، پاپاب شاعر، حمید گل شاعر. علیخان شاعر. عیسی گل شاعر. عبدالغفار شاعر. بهرام شاعر. گل محمدشاعر. برات شاعر. مجیدشاه شاعر، میرعبدالله شاعر. عجم شاعر، میارجب. شاعر احمد. شاعر، سید احمد شاعر، مجیدشاعر. ارسلاشاعر. بادارشاعر. کریم‌شاعر، محمودشاعر. ظریف‌شاعر، غازی الدین شاعر. عبدالله‌شاعر، اکبرشاه‌شاعر. ناصرشاه‌شاعر. قاسم شاعر. یاسین‌شاعر علیجان شاعر، مجید کاکر شاعر، نورالدین پشاوری شاعر، رسول دادشاعر، نیاز محمد، باجوری شاعر. گوجرجندولی شاعر، محمد ولی‌شاعر. حضرت‌علی‌اسماری شاعر. اکرم‌جان شاعر، ایونی محرجی شاعر. صفت چپرهاری شاعر، میر هزار چپرهاری‌شاعر خانمیر چپرهاری شاعر. باره حنان چپرهاری شاعر. خدای دوست چپرهاری شاعر. گل محمد خوگیانی‌شاعر. بهره مند خوگیانی‌شاعر. درمحمدخاخی شاعر. عبدالزاهد اندری شاعر مقصود مهمند شاعر، توکل‌صافی شاعر. میرای افریدی شاعر. سید کمال کنری شاعر. میران قندهاری شاعر. کمال قندهاری شاعر، نوروز پشاوری شاعر. محمددین پشاوری شاعر، ولیمحمدسوایق شاعر. شیر محمدقندهاری‌شاعر. عنوان‌الدین شاعر. نظرمحمد کاکری‌شاعر غلام محمد پوپلزئی‌شاعر، شیدا شاعر. محمدامان داوی شاعر. احمد گل مومند شاعر، عبدالباقی کاکر شاعر. عبدالله پوپلزئی شاعر. سعادت‌خان شاعر. اسدالله خان شاعر اشرف شاعر، اکبرشاعر. احمددین هشنغری شاعر. نعمت الله پشاوری شاعر. سید محمدعمر شاعر. غلام محمد ختك شاعر. امیر علی شاعر، دوست محمد ختك.

مولف و نویسنده:

منشی احمد جان نویسنده. میر احمد شاه رضوانی عالم و ادیب. ملا احمد جان نویسنده و شاعر مولوی سید احمد کوهاتی نویسنده مؤلف. میا احمد عالم وشاعر. نعمان الدین احمد پشاوری مؤلف محمد رفیق شمس الفلاك عالم وشاعر. مشیر الدین کاکاخیل مؤلف محمد یوسف میا مترجم. حبیب گل میا مؤلف. و دها نفر دیگر شاعر، نویسنده مؤلف.

تجدد ادبی

بعد ازآنکه درسال ۱۳۳۷ قمری استقلال سیاسی افغانستان بواسطهٔ جنگ سوم افغان وانگلیس تامین شد مملکت برای قبول تمدن جدید عالم حاضر و مدارس ولیسه‌ها، فاکولته ها جرايد و مطبوعات موسسات ادبی چون دپشتو مرکه انجمن ادبی پشتو تولنه انجمن تاریخ فاکولتهٔ ادبیات وغیره یکی پی دیگری در افغانستان و انجمن اصلاح افاغنه ادبی جرگی و بزم ادب در ولایات شرقی وسرحدی افغانستان بوجود آمده علم وادب دنیای امروز واو به پیمانهٔ خورد تری در زبانهای فارسی و پشتوی افغانستان داخل وروح جدیدی در ادبیات مملکت دمیدة شد ودها نفر شاعر نویسنده، مولف و مترجم نوبه میان آمده واینك ادبیات‌افغانستان‌راقبول وتحمل بحرانات ادبی روبه تکامل می برند.

ولی تفصیل وتحریر این فصل جدید ادبیات مملکت وتعداد شعراءونویسنده‌هاوارباب هنرمحتاج کتاب مستقلی است که درآینده مطالعه خواهید نمود انشاالله تعالی.

فهرست ماخذ دورهٔ پنجم

۱- یادداشت های خطی وشخصی مولف

۲- کلکسیون هشت سالهٔ سراج الاخبار .

۳- کلکسیون های چندین سالهٔ کابل .

٤- مجموعهٔ شش سالهٔ مجلهٔ آریانا .

٥- تاریخ ادبیات پشتو . تالیف آقای رشتین .

٦- دپشتنی میرمنی تالیف آقای بینوا .

۷- نسخهٔ خطی اکبر نامهٔ حمید کشمیری .

۸- محاربه کابل ازطبع قاسم علی .

۹- نسخه خطی جنگ نامه.

۱۰- دواوین شعرا نسخهٔ خطی وقلمی .

۱۱- جنگ های اشعار خطی .

۱۲- تاریخ های چاپی ازقبیل سراج التواریخ - تاج التواریخ - تاریخ سلطانی، وپادشاهان متأخرین افغانستان - گلشن امارت - بحرالفواید محمدیوسف ریاضی.

۱۳- دیوان اشعار حاجی محمد اسمعیل سیا متخلص به گوزك . طبع هرات .